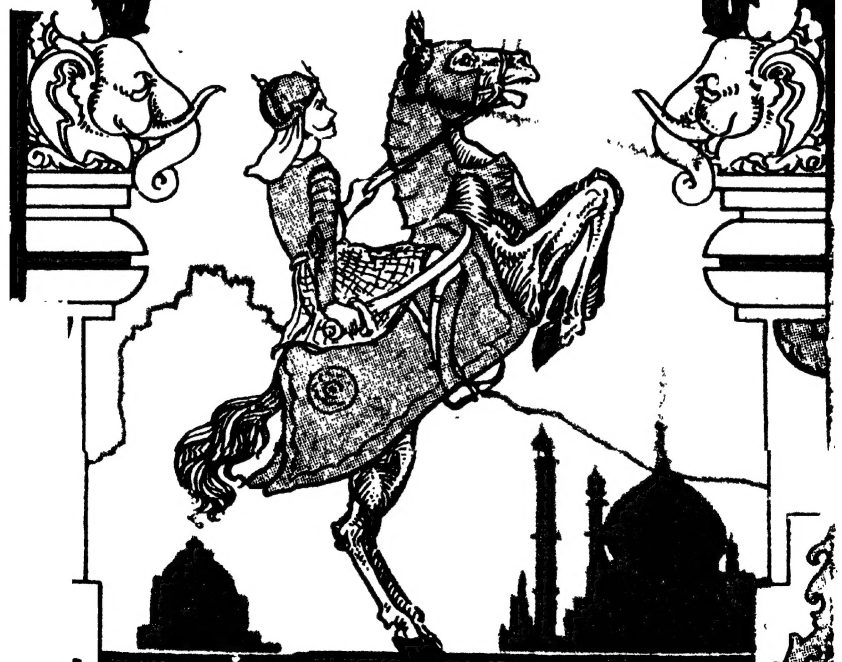

No 269/1

આ પણો દેશ હિંદુસ્તાન

મંગળદાસ એન્ડ સન્સ. સુરત

લેખક : સ્વ. દ્વારકાદાસ મો. દોશી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક 23028 કિંમત ૭૧૪.૦૦

ગ્રંથનામ સરળ ઇતિહાસમાળા

વર્ગાક મે ૧૫૦ : ૮૪૬ : લંબ : ૧ ૫૪

પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર
પ્રાથમિક શાળાઓના બીજા ધોરણે માટે
વર્નાક્યુલર ફાઈનલના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે
સરળ ઇતિહાસ માળા

મણિકા ૨ જે

“આપણો દેશ હિંદુસ્તાન”

(૨૦ ઉપરાંત નકશા તથા ૧૦૦ ઉપરાંત ચિત્રો સાથે)

પ્રયોજક:—

સ્વ. દ્વારકાદાસ મોતીચંદ દાશી

બી. એ., એસ. ડી. સી. ડી. (ઓનર્સ), ડી. ડી. (લંડન)

પ્રકાશક:—

મેસર્સ મંગળદાસ એન્ડ સન્સ બુકસેલર્સ

ભાગાતલાલ, સુરત

કિંમત ચૌદ આના

:: પ્ર કા શ ક ::

:: મં ગ ળ દા સ ::

:: :: એન્ડ સન્સ :: ::

:: યુ ક સે લ સ્ ::

:: :: સૂ ર ત :: ::

રા. મંગળદાસ હરકીશનદાસ બુક્સેમર્સ, ભાગાતબાવ, સુરત.

૧૨૫૭ : ૮૪૬ : ૧૨ : ૧. ૨૪

વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
નંબર ૧૬
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૦૨૪

બીજી આવૃત્તિ

જૂન ૧૯૪૧

. . સુદ્રક . .
શાહ વિક્રમદાસ કીકાભાઈ
“ સુદર ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
કથુપીડ બજાર . સુરત

પ્રસ્તાવના

મારા સરળ ઇતિહાસમાળાના પહેલા બે મહુકા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. તેજ માળાનો આ ત્રીજો મહુકો શિક્ષક બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરે છે. પહેલા બે મહુકાઓની પ્રસ્તાવનામાં કેટલીક બાબતોની ચર્ચા કરી છે તે ખાસ લક્ષમાં લેવાની વિનંતિ કરે તે અરથાને નહિ ગણાય.

પહેલાં ઇતિહાસના શિક્ષણમાં લડાઈઓ, વિગ્રહો, સંઘિઓ, બળવાઓ, પરાક્રમનાં કાર્યો વગેરેને પ્રાધાન્ય અપાતું. પણ આ બધાના કારણરૂપ મહાપુરો સંબંધી તેમાં બહુ હલ્લેખ થતો નહિ. તેથી તે શિક્ષણને અનુકૂળ એવાં પુસ્તકો લખાતાં. કાળે કરીને દરેક વિષયમાં માનુષી તત્ત્વ દાખલ થવાથી એવી માન્યતા થવા લાગી કે ઇતિહાસના શિક્ષણમાં જે બાબતોને પ્રાધાન્ય અપાય છે, તે બાબતોને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે તે બનાવોના કારણભૂત મહાપુરુષોની જિંદગી, તેમની નીતિ, તેમના ગુણદોષ, તેમની દીર્ઘદષ્ટિ અગર ખામીઓ, અને તેને અંગે આ બનાવોમાં તેમને મળેલી સફળતા અગર નિષ્ફળતાનો જે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઇતિહાસનું શિક્ષણ ફળીભૂત થાય, તેથી દ્વિતીયામાં આજ સુધી જે બનાવો બન્યા છે તે શા માટે અમુક સ્વરૂપમાં બન્યા, તે બરાબર સમજાય.

અત્યારે તો એટલું શિક્ષણ તથા અભ્યાસ ક્રમમાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે, તથા પરીક્ષાઓમાં એવા પ્રશ્નો આવે છે કે એકાદ હાયકા પહેલાં લખાએલા પુસ્તકો અત્યારના અભ્યાસક્રમ માટે નકામાં જેવાં લાગે છે, જે આપણે મેટ્રિક્યુલેશન તથા વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષાના પરીક્ષકોના રીપોર્ટો વાંચીએ, તો આપણને માલૂમ પડશે કે તેમાં પરીક્ષકોની હમેશાં એક ફરિયાદ હોય છે; “વિદ્યાર્થીઓ સવાલમાં માંગેલો જવાબ સમજીને આપવાને બદલે જવાબમાં કેટલીએ નકામી બાબતો ધુસાડી દઈને પાનાં ભરે છે. તેથી જવાબનો ખરો મુદ્દો માર્યો જાય છે.” આનું એક કારણ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વિષયોની ચર્ચાઓમાં ખામી” હોવી જોઈએ. એમ હું માનું છું.

આનાં બીજાં કારણ વિષે મેં મારા આગલા પુસ્તકોમાં સૂચન કર્યું છે. તે અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીના પોતાના સ્વાશ્રયની ખામી” છે. સાધારણ અત્યારના શિક્ષણમાં મને તો બે ખામીઓ જણાય છે :—

(૧) કાં તો વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકમાંથી અમુક બાબતો સમજ્યા વગર ગોખી મારે છે. અગર તો (૨) શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ અમુક અગત્યના વિષયોનાં ટાંચણ ઉતારાવી દે છે, જે વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા વિના ગોખી મારે છે. તેથી પરીક્ષામાં આવેલા સવાલોમાં શું માગ્યું છે તે સમજ્યા વિના વિદ્યાર્થીઓ આ ગોખી મારેલું ભચરડી મારે છે. આ ખામી દૂર કરવા માટે અને સ્વાસ્થ્ય કેળવવા માટે મેં પ્રાથમિક શાળાઓનાં નીચલા ધોરણો માટેનાં મારાં આગલાં પુસ્તકોમાં માર્ગ સૂચન કર્યું છે. તે પદ્ધતિ આગળ કેવી કેળવવી તે અત્રે દર્શાવીશ.

વિદ્યાર્થીઓ પોતે પોતાના પાઠ્ય પુસ્તકમાંથી ચોથા અને પાંચમા ધોરણોમાં પોતાને માટે સાફ ટાંચણ કરતાં શીખે. ત્યાર પછી તેમને જુદા જુદા લેખકોના પઠ્ય પુસ્તક વાંચવા માટે ઉત્તેજન આપવું, કે જેથી અમુક બનાવ માટે જુદા જુદા લેખકોએ જે આપ્યું હોય, તેમાંથી તારણ કાઢી વધારે વિસ્તૃત તથા પૂર્ણ ટાંચણ કાઢી શકે. જે બનાવ અગર વ્યક્તિ સંબંધી સંપૂર્ણ હકીકત નેઈતી હોય તો જે જે સ્થાનમાં તે વિષે હકીકત આપી હોય ત્યાંથી એકઠી કરવી પડે. તેથી વિદ્યાર્થીને તેમ કરવાની કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર હોય છે. તેટલા માટે શિક્ષકે અમુક અમુક મહત્વના વિષયો અગર વ્યક્તિઓ પસંદ કરીને વિદ્યાર્થીઓને તેમને માટે આખા પુસ્તકમાંથી જુદે જુદે ઠેકાણેથી હકીકત એકઠી કરીને સંપૂર્ણ હકીકત અગર ખ્યાન લખી લાવવાનું કહેવું. આ યોજનાથી વિદ્યાર્થીની અધ્યયન શક્તિ તથા અભ્યાસમાં સ્વાતંત્ર્ય ખીલશે, જેનો લાભ વિદ્યાર્થીને પોતાના ભવિષ્યના જીવનમાં ધણો જ ફળદાયી થશે.

આ પુસ્તકમાં ઇતિહાસના શિક્ષણ માટે જે માર્ગસૂચન મેં કર્યું છે, તે મેં મારા મગજમાંથી ઉપજાવી કાઢ્યું છે, એવો હક હું બતાવવા માગતો નથી. પણ દુનિયાના આગળ વધેલા દેશોમાં ઇતિહાસના શિક્ષણમાં આ નતની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે. અને તે પદ્ધતિ આપણા દેશમાં પણ અખત્યાર કરવામાં આવે તો સાફ તે મુદ્દાથી જ રજૂ કરી છે. જે પદ્ધતિ મેં રજૂ કરી છે તે કાંઈ નવીન પ્રયોગ તરીકે હું રજૂ કરવા માગતો નથી. કારણ ‘પ્રયોગ તે તો પ્રયોગ જ’. તેમાં તો સફળતા પણ મળે અને નિષ્ફળતા પણ મળે. હું જ્યારે લંડન યુનિવર્સિટિના ત્યારે ધણી શિક્ષણ માટે ડી. ડી. ની ઉચ્ચ પદવી મેળવવા માટે ઇંગ્લાંડ ગયો હતો,

શાળાઓમાં આ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ કામ થવું મેં જોયું હતું. અને ખુદ લંડન ડે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઇતિહાસ શિક્ષણના અધ્યાપક **મી. એલ. આ** પદ્ધતિને સારામાં સારી ગણીને એમોને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાનું શીખવી રહ્યા હતા. તેથી આશા છે કે આ પદ્ધતિ આપણા દેશના શિક્ષકો પણ અજમાવી જોશે.

મારી રીત મુજબ આ પુસ્તકના દરેક ભાગમાં માર્ગદર્શક અને તેટલા નકશાઓ તથા ચિત્રો મૂક્યાં છે, કે જેથી શિક્ષણમાં અનુકૂળતા થાય. પુસ્તકને અંતે વર્નાક્યુલર ફાઈનલના છેલ્લા ત્રણ વરસના પ્રશ્નપત્રો પણ આપ્યા છે. તથા પુસ્તક જેમ અને તેમ શિક્ષણ તથા અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થાય તે લક્ષમાં રાખ્યું છે. દરેક વિષયને અંતે સૂચક પ્રશ્નો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે.

આટલું કહી વિરમવાની રજા લઉં છું.

લેખક

પ્રકાશક તરફથી:—

સરળ ઇતિહાસમાળાનો દ્વિતીય મણકો ‘હિંદ અને મુસ્લમાનો’ તથા ત્રીજો મણકો ‘આપણા દેશ હિંદુસ્તાન’—જે બહાર પાઠવામાં આવેલા ત્યારે તે અને પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને મોઘાં પડેલાં. દિવસે દિવસે વિદ્યાર્થીઓને એ પુસ્તકની જરૂરિયાત વધતી જણાઈ; તથા સમયને અનુસરી ઘટતા ફેરફારો કરવાનાં સૂચનો પણ થયાં. એટલે આ આવૃત્તિ આગળના બંને ભાગોને એકઠા કરી, યોગ્ય સુધારા કરી તથા ૧૯૩૬ના વિગ્રહ સુધીની સંપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડે તેથી હકીકત ઉમેરી બહાર પાઠવામાં આવે છે. છતાં કાગળના ભાવોમાં અણધાર્યો વધારો થયેલો હોવાથી આ પુસ્તકની કિંમત અમે ધારેલી તેટલી ઓછી કરી શક્યા નથી. છતાં વિદ્યાર્થીઓને લાભ થાય તે દૃષ્ટિબિંદુ તો જળવાયું જ છે. આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાત પૂરી પાડશે તથા તેને શિક્ષકબંધુઓ પણ યોગ્ય આવકાર આપશે એવી આશા છે.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૧ લો

હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

[ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી ઇ. સ. ૧૨૦૦]

- હિંદ—આપણી માતૃભૂમિ ૩- ૬
૧. પ્રાચીન યુગ:—અનાર્યો; અને દ્રાવિડો; આર્ય લોકો; ૭- ૧૧
૨. વૈદિક યુગ:—આર્યોના ધર્મગ્રંથો; આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થા; આર્યવર્તનાં આર્યરાજ્યો; રામાયણ-રામકથા; મહાભારત-પાંડવ કૌરવો, શ્રીકૃષ્ણ; નવા ધર્મો—જૈન ધર્મ અને મહાવીર સ્વામી બૌદ્ધ ધર્મ અને ગૌતમ બુદ્ધ. ૧૨- ૩૧
૩. બૌદ્ધયુગ:—
૧. હિંદના બળવાન રાજાઓ
૨. હિંદ પર પરદેશીઓના હુમલા
ગ્રીકોના હુમલા—મહાન સિકંદર, સેલ્યુક્સ, મિનંદર;
ક્ષત્રપોના હુમલા: કુશાન લોકોના હુમલા—મહાન કનિષ્ક; હુણોના હુમલા—મિહિરગુળ.
૩. મગધનું મહારાજ્ય
શિશુનાગવંશ—રાજા બિંબિસાર, અજાતશત્રુ; નંદવંશ—મહાપદ્મ; મૌર્યવંશ—સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજો, કુમારગુપ્ત, સ્કન્દગુપ્ત, બિંદુસાર, મહાન અશોક.
૪. શુંગ વંશ—પુષ્યમિત્ર, અગ્નિમિત્ર
૫. કણ્વવંશ
૬. ચૌત્ર વંશ
૭. ગુપ્તવંશ—ચંદ્રગુપ્ત પહેલો, સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત, ચંદ્રગુપ્ત બીજો, કુમારગુપ્ત, સ્કન્દગુપ્ત, આલાદિત્ય, ગુપ્ત સમયનું અવલોકન. ૩૨- ૪૮

૪. પુરાણ યુગ:—

૧. કનોજનું મહારાજ્ય—પ્રભાકરવર્ધન, રાજ્યવર્ધન, મહારાજ
હર્ષવર્ધન.

૨. હિંદની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ

૩. હિંદુ ધર્મના આચાર્યો—કુમારિલ ભટ્ટ, શ્રી શંકરાચાર્ય,
શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રી રામનંદ, કબીર, શ્રી ચૈતન્ય
મહાપ્રભુ, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રી પ્રાણનાથ સ્વામી,
શ્રી સહજનંદ સ્વામી, દયાનંદ સરસ્વતી.

૪૯- ૫૭

૫. રજપુત યુગ:—

રજપુતો, રજપુત રાજ્યો, દક્ષિણ હિંદના રાજ્યો.

૫૮- ૬૨

વિભાગ ૨ જે

હિંદ અને મુસલમાનો

૧. આપણા દેશ :

૧- ૩

૨. ઇસ્લામનો ઉદય અને પ્રચાર :—હજરત મહમદ
પેગંબર સાહેબ, પારસી કોમ અને તેમનો ધર્મ.

૪- ૮

૩. હિંદ પર મુસલમાનોની ચડાઈઓ :—મહમદ કાસમ,
સખતગીન, મહમદ ગિઝની; શાહજુદ્દીન ઉર્ફે મહમદ ઘોરી,
અગત્યની તવારીખ.

૯- ૨૦

૪. હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના વિસ્તાર:—

ગુલામવંશ:—કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ, રઝીઆબેગમ, નાસિરુદ્દીન
મહમદ, આસુદ્દીન ખલખ.

ખીલજી વંશ:—જલાલુદ્દીન, અલાઉદ્દીન, મુબારક, ખુશર
મલેક.

તગલખ વંશ:—આસુદ્દીન તઘલખ, મહમદ સત્તલખ,
ફિરોઝશાહ, મહમદ તઘલખ ખીજો.

સૈયદવંશ:—

લોદીવંશ:-અહિલોલ લોદી, સિકંદર લોદી, ઇબ્રાહીમ લોદી

અક્રધાન અમલની સમાલોચના.

અક્રધાન અમલની પડતીના સમયે સ્વતંત્ર થએલાં રાજ્યો:-

બ્રાહ્મણી રાજ્ય, વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય. ૨૧- ૪૬

અગત્યની તવારીખ. ૪૭

૫. મોગલ સલ્તનત:-બહાદુર બાબર, બલો હુમાયુ, સુરવંશ-
શેરશાહ, મહાન અકબર, જહાંગીર, નૂરજહાં, શાહજહાં,
ઔરંગઝેબ, બહાદુરશાહ, મહમદશાહ, શાહઆલમ, મોગલાઈ
યુગની સમાલોચના.

૪૭- ૯૬

અગત્યની તવારીખ. ૯૬- ૯૭

વિભાગ ૩ બે

હિંદનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ

મરાઠા યુગ

૧. મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના :-મરાઠી પ્રજાનો ઉદય;
છત્રપતિ શિવાજી; છત્રપતિ શંભાજી; રાજરામ; તારાબાઈ
(રાજ્ય પ્રતિનિધિ); છત્રપતિ શાહુ, ૩- ૧૨
૨. મરાઠા રાજ્યનો નવો યુગ:-પેશ્વાઈ બાલાજી વિશ્વનાથ
બાજીરાવ પહેલો, બાલાજી બાજીરાવ, માધવદાવ, નારાયણરાવ,
સવાઈ માધવરાવ; બાજીરાવ બીજો. ૧૨- ૨૮
૩. મરાઠા રાષ્ટ્રસંઘ યાને શાખા રાજ્યો:-સિંધિયા,
હોલકર, ગાયકવાડ. ભોંસલે. ૨૯- ૩૩
૪. મરાઠા યુગના મહાપુરુષો:-સમર્થ ગુરુ રામદાસ સ્વામી;
નાનાફડનવિસ. ૨૯- ૩૫
૫. મરાઠા યુગની સમાલોચના ૩૫- ૩૭
૬. અગત્યની તવારિખ ૩૭- ૩૮

વિભાગ ૪ થો

હિંદનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

યુરોપ સાથે સંબંધ અને અંગ્રેજ અમલ

૧. હિંદનો યુરોપ સાથે જળમાર્ગે સંબંધ:—

૧. હિંદનો પ્રાચીન વ્યવહાર માર્ગ
૨. હિંદમાં આવેલા યુરોપીય વેપારીઓ:—પોર્ટુગીઝ લોકો;
ડચ કે વલંદા લોકો; અંગ્રેજ લોકો; ફ્રેંચ લોકો.
૩. દક્ષિણ હિંદમાં રાજ્યલોભના ઝઘડા:—અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે; ફ્રેંચ સરદારો અને તેમની પડતીના કારણો
૪. મહેસુરનું રાજ્ય અને અંગ્રેજો:—હૈદરઅલી; ટિપુ સુલતાન.
૫. બંગાળના નવાબો અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધો:—
સિરાજ-ઉદ્-દૌલા

૩- ૨૪

૨. બ્રિટિશયુગ:—

હિંદમાં કંપની સરકારના અમલની શરુઆત

૧. બંગાળના ગવર્નરો:—રોબર્ટ ક્લાઈવ; વાન્સીટાર્ટ; લોર્ડ ક્લાઈવ બંગાળનો ખીજવાર ગવર્નર; વેરલેસ્ટ અને કાર્ટાઈઅર. ૨૫- ૩૧
અગત્યની તવારીખ. ૩૨- ૩૩

૨. ગવર્નર જનરલોનો સમય:—વોરન હેસ્ટિંગ્સ; લોર્ડ કોર્નવોલિસ સરમ્મેન સોર; માર્કિવેસ ઓવ વેલ્સલી; સર જ્યોર્જ બાલ્કો; લોર્ડ મિન્ટો; લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ; લોર્ડ એમ્મરસ્ટ; લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન; સર ચાર્લ્સ મેટ્ટકાફ; લોર્ડ ઓક્લેન્ડ; સર હેન્રી હાર્ડિંગ; લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી; લોર્ડ કેનિંગ; અગત્યની તવારિખ. ૩૪- ૭૫

હિંદમાં અંગ્રેજ રાજકર્તાઓનો અમલ:—

૧. મહારાણી વિક્ટોરિયા : હિંદમાં તેમના વાર્ષિકરોથો :
લોર્ડ કેનિંગ; લોર્ડ લોરેન્સ; લોર્ડ મેયો; લોર્ડ રિપન; લોર્ડ

નોર્થશુક, લોર્ડ સિટન; લોર્ડ રિપન; લોર્ડ ડફરિન; લોર્ડ લેન્સડાઉન; લોર્ડ એલિઝન; લોર્ડ કર્ઝન.

૨. શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ : લોર્ડ કર્ઝન; લોર્ડ મિન્ટો.

૩. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ : લોર્ડ હાર્ડિંગ; લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ; લોર્ડ રેડિંગ; લોર્ડ અરવિન; લોર્ડ વિલિંગડન.

અગત્યની તવારિખ.

૪. શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો અમલ.

૫. શહેનશાહ છઠ્ઠા જ્યોર્જનો અમલ :

અગત્યની તવારિખ.

૧૯-૧૨૦

૬. હિંદનું રાજ્ય બંધારણ : ઇંગ્લાંડમાં હિંદી રાજ્યતંત્ર; હિંદી સરકાર; પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થા; પ્રાંતોનો વિભાગી વહીવટ; પ્રજાકીય સંસ્થાઓ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય; ન્યાયખાતું; ગઠ્ઠેર સલામતી ખાતાં; લોકોપયોગી ખાતાં; જમીન મહેસુલ અને આવક નવક; દેશી રાજ્યો.

૧૨૦-૧૩૬

૭. વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો.

૧૩૭-૧૪૦

વિભાગ ૧

હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

[ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઈ. સ. ૧૨૦૦]

૧. પ્રાચીન યુગ. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં
૨. વૈદિક યુગ. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦
૩. બૌદ્ધ યુગ. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી ઈ. સ. ૫૦૦
૪. પુરાણ યુગ. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ઈ. સ. ૭૦૦
૫. રજપુત યુગ. ઈ. સ. ૭૫૦થી ઈ. સ. ૧૨૦૦

હિંદ-આપણી માતૃભૂમિ

આપણો દેશ હિંદુસ્તાન છે. તેમાં વસનારા આપણે બધા ‘હિંદી જ’ કહેવાઈએ. આપણી માતૃભૂમિ હિંદ વિશાળ અને ઘણી જૂની સંસ્કૃતિવાળી છે. પૃથ્વીપરના બધા દેશો અંધકારમાં ડૂબેલા હતા ત્યારે હિંદ બહુજ આગળ વધેલો હતો. તેની સમૃદ્ધિથી હિંદની પ્રાચીન તેના પર વારંવાર પરદેશીઓની સ્વારી થતી. પરદેશીઓની જાહોજલાલી. સ્વારીઓ અને ત્યારપછીના અમલથી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે ધસાતી ગઈ અને આખરે આપણે બીજા દેશો કરતાં તદ્દન પાછળ પડી ગયા.

આપણી અસલ સ્થિતિ શી હતી, તથા આપણા પૂર્વજોએ કેવાં સંકટો વેઠી હિંદને માટે અગ્રસ્થાન મેળવ્યું હતું, તથા ઇતિહાસ આપણી ચડતી તથા પડતી માટેનાં અને અત્યારની એટલે શું? આપણી સ્થિતિનાં કારણોની હકીકત એ જ ઇતિહાસ. તે બધું જાણવા પ્રાચીન યુગથી તે આજ પર્યંતનો સાચો ઇતિહાસ જાણવાની દરેક હિંદીની ફરજ છે.

એ બધું જાણવા માટે આપણે આપણું ભૂગોળનું જ્ઞાન તાજું કરવું જોઈએ. કારણ ઇતિહાસ અને ભૂગોળ જોડીઆં ઇતિહાસ અને ભાઈ બહેન છે. દરેક દેશની ભૂમિરચના પર ત્યાં રહેતી ભૂગોળનો પ્રજ્ઞના ઇતિહાસનો બહુ આધાર છે. માટે દેશનું ખરું સંબંધ. સ્વરૂપ સમજવું હોય અને તેની પ્રજ્ઞનો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો દેશની ભૂતળ રચના, આબોહવા અને કુદરતી સંજોગોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

આપણો દેશ અત્યારે એક વિશાળ ખંડનો ભાગ છે. તેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ બહુ જ જુદું હતું. આજે બંગાળા, રજપુતાના, હિંદનું પ્રાચીન તિબેટ અને હિમાલય છે ત્યાં બધે પહેલાં દરિયો હતો.

૨૨૩૫. અને આફ્રિકા હિંદુસ્તાન, ઇસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓ તથા ઓસ્ટ્રેલિયા બધા જમીન વડે એક બીજા સાથે જોડા-એલાં હતાં. પણ આ તો બહુજ પ્રાચીન સમયની વાત છે. સાર પછી ભૂકંપોથી સ્થળ ત્યાં જળ અને જળ ત્યાં સ્થળ થતાં પૃથ્વીના પોપડાનું અસારનું ૨૨૩૫ થયું છે. અસારના આપણા હિંદુસ્તાનને પ્રાચીનકાળમાં આર્યાવર્ત, ભારતવર્ષ અગર ભરતખંડ કહેતા.

આપણા દેશના કુદરતી ચાર ભાગ પડે છે. (૧) ઉત્તરનો હિમાલયનો ઉચ્ચપ્રદેશ. (૨) તેની દક્ષિણમાં મધ્યની નદીઓનાં કુદરતી રચના મેદાનોવાળો સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ. (૩) તેથી પણ દક્ષિણે તથા વિભાગ. દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ અને (૪) દક્ષિણના કિનારાની સાંકડી પટ્ટી. આ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતની કુદરતી રચનાને લીધે આ બધા ભાગોની આબોહવામાં ધણો ફેર છે.

હિંદની ઉત્તરે ઊંચા પર્વતો અને દક્ષિણે ફરતો મહાસાગર છે તેથી હિંદને કુદરતી સાંરે રક્ષણ છે. પરંતુ હિંદના વાયવ્ય હિંદનો જમીન ખૂણામાં ખીણોમાં ડુંગરી માર્ગો છે. આ માર્ગોમાં મુખ્ય માર્ગે સંબંધ. જૈબર ઘાટ છે. તે રસ્તે જ વારંવાર હિંદપર આર્યો, ગ્રીક, ઇરાનીઓ, તુર્કો તથા મોગલ લોકોની સ્વારીઓ થએલી.

હિંદુસ્તાન ફળદ્રુપ અને રસાળ દેશ હોવાથી મનુષ્યોની રહેવાની પૂરતી સગવડવાળો છે. તેથી વસ્તી બહુ ગીચ છે. હાલની હિંદની હિંદની વસ્તી વસ્તી ૩૫ કરોડ છે. આ વસ્તી કાંઈ બધી હિંદના મૂળ અને ભાષા. વતનીઓની નથી. આપણા દેશની સમૃદ્ધિથી લલચાઈને આપણા દેશ પર સ્વારીઓ કરનાર પરદેશીઓ હિંદમાં કાયમનો વસવાટ કરતા. પરિણામે હિંદની મૂળ જાતો સાથેના સંબંધથી કેટલીક મિશ્ર જાતો ઉત્પન્ન થઈ છે. દેશના અસલના મૂળ વતનીઓ હજુએ બહુ પછાત છે. તેથી આ દેશમાં ધણા આગળ વધેલા લોકોથી માંડીને છેક હલકામાં હલકી જંગલી લોકોની વસ્તી પણ છે.

આપણા વિશાળ દેશમાં વસ્તી ગીચ છે. વળી જુદેજુદે સમયે ધણી વિદેશી પ્રજાઓએ દેશપર અમલ ચલાવ્યો છે. આ દરેક પ્રજાની જુદી જુદી ભાષાઓનું મિશ્રણ થવાથી દેશમાં ધણી ભાષાઓ બોલાય છે. પણ આ બધી ભાષાઓનું મૂળ ચાર ભાષાઓ છે: સંસ્કૃત, ફારસી, દ્રાવિડી અને બ્રહ્મી. સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી મુખ્ય ભાષાઓ હિંદી, ગૂજરાતી, પંજાબી, મારવાડી, મરાઠી, બંગાળી અને ઉર્દુ છે. તે બધી આર્યભાષાઓ કહેવાય છે. મુસલમાનો આવ્યા પછી હિંદીમાં ફારસી અને અરબી શબ્દો દાખલ થવાથી ઉર્દુ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. દક્ષિણમાં દ્રાવિડી ભાષાઓ બોલાય છે. તેમાં તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કાનડી અને ગૌડ એવા ભાગ છે. બ્રહ્મદેશમાં ચીનની ભાષાને મળતી બ્રહ્મભાષા બોલાય છે. અલારે બધા દેશો સાથે અંતર વ્યવહાર માટે અંગ્રેજી ભાષા ખાસ પ્રચલિત છે. તે આપણી રાજભાષા છે.

હિંદમાં મુખ્ય ધર્મો હિંદુ, મુસલમાન, જૈન, શીખ, ખ્રિસ્તિ, પારસી અને બૌદ્ધ છે. તે ઉપરાંત અનાર્થ જાતોના હિંદના મુખ્ય કેટલાક જુદા ધર્મો છે. આ દરેક ધર્મનો ટૂંકો ઇતિહાસ ધર્મો.

તમારે જાણવો જોઈએ. ધણી પ્રાચીન કાળમાં આર્યોનો વૈદિક ધર્મ હતો. તેઓ સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ વગેરે દેવોની પૂજા કરતા અને તેમને સંતોષવા માટે યજ્ઞ કરતા. યજ્ઞોમાં હિંસા વધી પડી તથા તેની ક્રિયાઓ ગુચ્ચણ ભરેલી થવાથી તેના ફાંટાફાટ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ શરૂ થયા. હાલમાં બૌદ્ધ ધર્મ બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ અને જાપાનમાં પ્રચલિત છે. જૈનધર્મમાં ગૂજરાત અને મારવાડમાં વિશેષ છે.

પાછળથી બ્રાહ્મણોએ વેદ ધર્મના નિયમોમાં ધણો ફેરફાર કર્યો, તે નવીન બ્રાહ્મણ ધર્મ અથવા હિંદુ ધર્મ કહેવાયો. અલારે હિંદુ ધર્મના બહુ ફાંટાઓ છે. પણ આ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ધણી છે.

સૂર્ય પૂજા

મુસલમાનોની હિંદુ પર સ્વારીઓથી મુસલમાની ધર્મને હિંદમાં પ્રચાર થયો. તેના શિયા અને સુન્ની એવા બે પંથ છે. અલ્પારે હિંદની વસ્તીને કે ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે.

ઈરોનપર ઈસ્લામી પ્રજાની ચડાઈથી ઈરોનમાં રહેતા પારસીઓ પોતાનો ધર્મ સાચવવા ખાતર ઇ. સ. ની સાતમી સદીમાં હિંદમાં આવી વસ્યા. તેમની વસ્તી ગૂજરાતમાં છે.

સોળમી સદીની શરૂઆતમાં યુરોપી પ્રજાના આગમન પછી હિંદમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ દાખલ થયો. ત્યાર પછી હિંદમાં અંગ્રેજ વહીવટના અમલમાં પાદરીઓના પ્રયાસથી કેટલાક હિંદુઓ ખ્રિસ્તિ થયા છે.

તમે જાણો છો કે આબોહવાની લોકોના ચારિત્ર પર ધણી અસર થાય છે. આપણા દેશના મૂળ વતની અનાર્યોને હાંકી કાઢનાર આર્યો ઊંચા, કદાવર અને શૂરવીર હતા. તે હિંદુભૂમિમાં રહી નમ્મળા પડ્યા. તેમને પહાડી અને ટુંડા પ્રદેશમાં ઉછરેલા બળવાન, કદાવર અને સાહસિક મુસલમાનોએ હરાવી હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેઓ પણુ હિંદની ગરમ હવામાં રહી આળસુ અને મોજશોખી બની ગયા. પરિણામે તેમની નમ્મળાઈનો લાભ લઈને પરદેશી પ્રજાએ હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા જમાવી. આ પ્રજાએ હિંદમાં વસવાટ નહિ કરતાં દૂરથી જ રાજ્યનિયમન રાખ્યું છે, તેથી જ તે ટકી છે. ખીજી બધી સત્તાઓની પાયમાલી હિંદની આબોહવાને આભારી છે.

ઉપર હિંદના લોકોની જે ટૂંકી રૂપરેખા આપી છે તે ઉપરથી આપણા હિંદમાં અલ્પારે કેવા લોકો છે, કેવા ધર્મો છે, તથા જુદી જુદી ભાષા હોવાનાં કારણો તથા અંદર અંદરની ભિન્નતાનાં કેટલાંક કારણો તમે સમજ્યા હશે.

પ્રશ્નો

૧. હિંદની પ્રાચીન જાહેજલાલી વિષે તમે શું જાણો છો ?
૨. ઇતિહાસ એટલે શું ? ઇતિહાસનો બારીક અભ્યાસ શા માટે કરવો પડે ?
૩. હિંદમાં કયા કયા ધર્મના લોકો વસે છે ? તેમને વિષે તમે શું જાણો છો ?
૪. “હિંદમાં કોઈપણ બળવાન સત્તા લાંબો સમય ટકી નથી.” એ વાક્ય સાચું છે ? કારણ જણાવો.
૫. ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ હિંદની કુદરતી રચનાનું વર્ણન કરો.

૧ પ્રાચીન યુગ

હિંદના મૂળ વતનીઓ—અનાર્યો અને દ્રાવિડો.

પ્રાચીન સમયમાં લેખનકળાના અભાવથી અસલ શી સ્થિતિ હશે તે જાણી શકાતું નથી. પણ એમ માનવામાં આવે છે કે અનાર્ય અસલ ઉત્તર હિંદમાં જંગલી પ્રજા રહેતી હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ઉત્તરમાંથી કેટલીક ટોળાઓ હિંદમાં આવી, તેણે આ પ્રજાને દક્ષિણ તરફ હાંકી કાઢી અને તેમાંથી કેટલાકને દસ્યુ-દાસ કે સેવક બનાવ્યા. તેઓએ હિંદના મૂળ વતનીઓને “અનાર્ય” નામ આપ્યું. અનાર્યો શરીરે ઠીંગણા, બદસુરત, કાંળા અને બેઠેલા નાકવાળા હતા.

દ્રાવિડોની નાગપૂજા

તેઓ ભૂત, પિશાચ, નાગ વગેરે મેલા દેવોને માનતા. તેમનો વાસ જંગલોમાં હતો. તેમના રીતરિવાજો નિયમ વગરના હતા. તેઓ શિકાર કરતા અને કાચું માંસ ખાતા.

આર્યોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી તેઓ કાંઈ સંસ્કારી બન્યા ધાર્મિક રીતરિવાજો તેમનામાં દાખલ થવાથી તેઓ સુધર્યા. જે જંગલોમાં નાસી ગયા તેમની સ્થિતિ હજુ તેવીને તેવીજ છે. ગૂંજરાતના ભીલ અને નાયકડા, મધ્ય હિંદના સંતાલ અને ગૌડ, ઓરિસ્સાના કુંબો અને આસામના નાગ લોકો અનાર્ય છે.

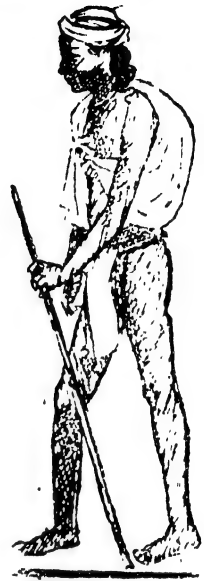
આર્યો આવ્યા ત્યારે ઉત્તરમાં અનાર્ય દ્રાવિડ લોકો વસતા હતા. દક્ષિણના દ્રાવિડ લોકો. ધણા ભાગ પર સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળ્યાં ત્યારે તેઓ ઉત્તરમાં આવી વસ્યા હતા. તેઓ ગરમ પ્રદેશમાં વસતા હોવાથી તેમનો રંગ કાળો હતો. તેઓ ઢોર પાળતા, ગાયનું દૂધ પીતા, ગામડાં વસાવી રહેતા, બાંધકામમાં પ્રવીણ હતા અને જંગલો કાપી ખેતી કરતા.

તેમના ધર્મ વિષે કાંઈ ચોક્કસ માહિતી નથી. પણ તેઓ નાગની અને ઝાડની પૂજા કરતા. દેવો માટે મોટાં દહેરાં બાંધતા તથા દેવોને લોહી પીવું બહુ ગમે છે એમ માની દેવોને પ્રાણીઓનું બલિદાન આપતા.

આર્ય પ્રજાના હુમલા સામે કડકી નહિ શકવાથી તેઓ પાછા દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા. તેમના વંશજો હાલના તાલિમ અને તેલુગુ લોકો છે. તેમની ભાષા અને રીતરિવાજ હજુ પણ જુદાં છે.

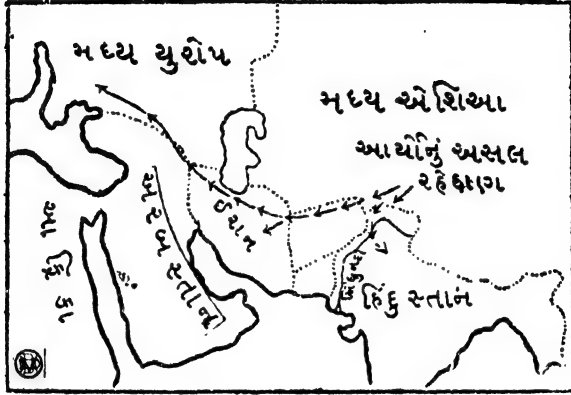
પ્રશ્નો

૧. અનાર્યો વિષે શું જાણો છો? આર્યોના તેમની સાથેના સંસર્ગનું શું પરિણામ આવ્યું?
૨. દ્રાવિડો કેણુ હતા? તેમના સુધારા, દેવદેવીઓ અને રહેણીકરણી વિષે શું જાણો છો?

ભીલ

૨. આર્ય લોકો

આર્યો મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા હશે એમ મનાય છે. તેઓમાંથી કેટલાક યુરોપમાં જઈ વસ્યા, તેમના વંશજો હાલના યુરોપીઓ છે. બીજા કેટલાક ઇરાન તરફ ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ મૂળ નિવાસ- છે. અને બાકીના સિંધુ નદી ઓળંગી સપ્તસિંધુમાં સ્થાન દાખલ થયા, તેના વંશજો આપણે છીએ. પ્રાચીન સમયમાં અર્ધું અફઘાનિસ્તાન તથા પંજાબના મુલકને સપ્તસિંધુ કહેતા.

આર્યોએ અનાર્યોને જંગલમાં હાંકી કાઢ્યા. તેમણે જંગલો સાફ અનાર્યો સાથે કરીને વસવા લાયક પ્રદેશો બનાવ્યા. પછી બીજા યુદ્ધ ટોળીઓ આવી. વસ્તી વધતાં તેઓ ગંગા યમુનાના ફળદ્રુપ પ્રદેશ સુધી આગળ વધ્યા.

આર્યો શરીરે કદાવર, દેખાવડા તથા રૂપાળા હતા. તેઓ ટોળાખંધ રહેતા. ઠોર પાળતા તેથી તેઓ એક જગાએ સ્થાયી આર્યોની કુટુંબ રહેતા નહિ, પાછળથી ગામડાં વસાવીને રહેવા લાગ્યા. વ્યવસ્થા. દરેક કુટુંબનો વૃદ્ધ પૃષ્ઠ મુખી મનાતો. બધા તેની આજ્ઞામાં રહેતા.

આર્યો ખેતીમાં કુશળ હતા. તેમનું મોટામાં મોટું ધન ગૌધન હતું. તેમનામાંના કપડાં વણુનાર, સુધાર, મોચી વગેરે આર્યોની કેળવણી કારીગરો હતા. લડાઈમાં ધોડા, રથ, તીર, ભાલા, અને ધંધો. તરવાર વગેરેનો ઉપયોગ કરતા. કેટલાક સાહસિક વેપારીઓ પ્રદેશો જોડે વેપાર કરતા.

તેમનામાં જાતી ભેદ નહતો. તેમનાં જીવન સાદાં અને સરળ હતાં. સ્ત્રી પુરૂષોને સમાજમાં સમાન સ્થાન હતું. ધર્મ કૃત્યોમાં આર્યોનું પતિપત્ની સાથે ભાગ લેતાં. ધણીખરા લોકો એકપત્નિ સામાજિક વ્રત પાળતા. સ્ત્રી પોતાનો પતિ પસંદ કરી શકતી. જીવન કેટલીક કન્યાઓ કુંવારી રહેતી અને વિદ્યા મેળવતી. સ્ત્રીઓ હથિયાર વાપરતી અને યુદ્ધમાં પણ જતી. વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી. બાળલગ્ન અને વૃદ્ધલગ્ન ભાગ્યે જ થતાં.

આર્ય લોકો ઈર્ષ, વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ વગેરે દેવોને માનતા. યજ્ઞોથી દેવોને તૃપ્ત કરતા અને યજ્ઞમાં બળદ, બકરા, વગેરેનું બળિદાન આપતા. તેઓ સ્વર્ગ અને પુનર્જન્મમાં માનતા, મડદાંને બાળતા તથા તેની ઉત્તરક્રિયા કરતા. તેમનું ધર્મ પુસ્તક ‘વેદ’ હતું.

આર્યો એકંદર મુખી હતા. પણ તેઓમાં કેટલાક ખરાબ રિવાજો હતા. તેમના ખરાબ તેમનામાં ચોર લૂંટારાઓ પણ હતા. જીગારના તેઓ રિવાજો ભારે શોખીન હતા. યજ્ઞ વખતે ‘સોમપાન’ કરતા.

જેમ જેમ આર્યોની વસ્તી વધતી ગઈ, તેમ તેમ જગાની તાણુ પડવાથી તેઓએ આનાર્યોને હાંડી કાઢી જંગલો કાપી આર્ય સંસ્કૃતિની ખેતી કાચક જમીન બનાવી ગામડાં વસાવ્યાં અને સ્થાપના વિધ્યાચળ સુધી તેઓ ફેલાયા. સિંધુના પ્રદેશનું નામ ‘બ્રહ્માવર્ત’ હતું. પછી હિમાલયથી વિધ્યાચળ સુધીના પ્રદેશનું નામ તેઓએ ‘આર્યાવર્ત’ પાડ્યું.

પ્રશ્નો

૧. આર્યો ક્યાંથી હિંદમાં આવ્યા ? તે સમયે હિંદમાં કયા લોકો વસતા હતા ?
  ૨. આર્યોની કુટુંબ વ્યવસ્થા તથા તેમના સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનનું વર્ણન કરો.
  ૩. ‘સપ્તસિંધુ, આર્યાવર્ત અને બ્રહ્માવર્ત’ એટલે શું ?
  ૪. આર્ય અને અનાર્યનો મુકાબલો કરો.
-

૨. વૈદિક યુગ

૧. આર્યોના ધર્મગ્રંથો

આર્યાવર્તમાં વસેલા આર્યો વિદ્વાન અને તપસ્વી હતા. તેઓ નિત્યકર્મ અને દેવપૂજા વખતે જે મંત્રો બોલતા તે ચાર વેદો મંત્રોના પુસ્તકને વેદ કહેતા. આરંભમાં એક જ વેદ હતો. પાછળથી ચાર વેદ થયા. વેદને શ્રુતિ એટલે ‘સાંભળેલ જ્ઞાન’ પણ કહે છે. તે જ્ઞાન ઋષિ મુનિઓએ પરમાત્મા પાસેથી સાંભળ્યું હતું. તેથી વેદ પૂજ્ય તથા પવિત્ર ગણાય છે. ચાર વેદનાં નામ : (૧) ઋગ્વેદ (૨) યજુર્વેદ (૩) સામવેદ અને (૪) અથર્વ વેદ. ઋગ્વેદમાં દેવોની પ્રશંસાના મંત્રો છે, તે સૌથી પ્રાચીન છે. યજુર્વેદમાં યજ્ઞ વખતે બોલવાના મંત્રો છે. સામવેદ યજ્ઞ વખતના ગાયનનો વેદ છે અને અથર્વ વેદમાં જાદુના તથા વશીકરણના મંત્રોના પ્રયોગો આપેલા છે.

દરેક વેદના ત્રણ ભાગ છે. (૧) સંહિતા (૨) બ્રાહ્મણ અને (૩) આરણ્યક. પ્રાર્થના વખતે બોલવાના મંત્રો વેદના ત્રણ સંહિતામાં છે. યજ્ઞકાર્યમાં વાદવિવાદ થતો, તેના ભાગ નિર્ણયના જુદા ગ્રંથને બ્રાહ્મણ કહે છે. આર્યો વનમાં જઈ ઇશ્વર ચિંતન કરતા, તેમના ઉપયોગ માટે રચેલા ગ્રંથને “આરણ્યક” કહે છે. વેદને અંતે આવેલા ભાગને ઉપનિષદ કહે છે.

ઉપનિષદ તેમાં આત્મા અને પરમાત્મા, મનુષ્ય કોણ છે, મરણ પછી તેનું શું થશે, એવાં તત્વજ્ઞાન વિષે વિવેચન કરેલું છે.

વેદનું જ્ઞાન સરળ અને સહેલું થાય તે માટે જે ગ્રંથ રચાયા તેને વેદાંગ કહે છે. તે છ છે. (૧) શિક્ષા (૨) છંદ

વેદાંગ (૩) નિરુક્ત (૪) કલ્પ (૫) વ્યાકરણ (૬) જ્યોતિષ.

સમય જતાં આર્યો આત્મકલ્યાણ દ્વારા જ સાચું સુખ મેળવાય છે એમ માનવા લાગ્યા, અને તે માટે વિદ્વાન ઋષિઓએ દર્શન શાસ્ત્ર છ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે, તે ‘દર્શન શાસ્ત્ર’ કહેવાય છે.

(૧) સાંખ્ય-કપિલમુનિ, (૨) ન્યાય-ગૌતમ (૩) યોગ-પતંજલી, (૪) વૈશેષિક-કણ્વાદ, (૫) પૂર્વમિમાંસા-જૈમિનિ, (૬) ઉત્તર મિમાંસા-બાદરાયણ. આ છએ શાસ્ત્રો સૂત્રોમાં જ લખાયાં છે.

વૈદિક કાળમાં પુસ્તકો લખાતાં નહિ. પણ વિદ્વાન આર્યોએ પોતાની સ્મરણ શક્તિ વડે વેદોને સાચવી રાખ્યા. ત્યારપછી ટૂંકાં સૂત્રો વાક્યોમાં ધણો અર્થ સમાતો હોય, એવી રીતે શાસ્ત્રો રચાવાં લાગ્યાં. આવાં વાક્યોને સૂત્રો કહે છે. આ સૂત્રોના આધારે મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને પરાશર જેવા મુનીઓએ સ્મૃતિઓ રચ્યા છે. સ્મૃતિ એટલે યાદ રાખી લખેલા ગ્રંથો.

પ્રશ્નો

૧. વેદ કેટલા છે ! દરેક વેદ વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

૨. નીચે આપેલા શબ્દો સમજાવો.

ઉપનિષદ્, વેદાંગ દર્શનશાસ્ત્ર અને સૂત્રો.

૨. આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થા

આર્યો વસવાટમાં સ્થિર થયા પછી તેમને રક્ષણ, વિકાસ અને સમાજનું કાર્ય ચાલુ રાખવામાં મુશ્કેલીઓ લાગવા માંડી. આ ચાર વર્ણો સંજોગો ધ્યાનમાં લઈને તેઓએ સમાજ માટે વર્ણાશ્રમનું ધંધારણુ રચ્યું. જેઓ ધાર્મિક ક્રિયા કરતા અને કરાવતા, વિદ્યા ભણતા અને ભણાવતા તે બ્રાહ્મણો કહેવાયા. સમસ્ત પ્રજાના રક્ષણનું કાર્ય કરનારા ક્ષત્રિય કહેવાયા. ખેતીવાડી, પશુપાલન તથા વેપાર કરનારા વૈશ્યો કહેવાયા. આ ત્રણે જાતિઓને ઉપવિતનો તથા વેદ ભણવાનો અધિકાર હતો. તે સિવાયના ત્રણે વર્ણની સેવા કરનાર શુદ્રો કહેવાયા. તેઓ ગામથી દૂર રહેતા પણ અસ્પૃશ્ય ગણાતા નહિ. પહેલી ત્રણે વર્ણમાં રોડીખેટીનો વ્યવહાર હતો.

બ્રાહ્મણોને દ્રવ્ય લેવાની કે સંગ્રહ કરવાની ધર્મ શાસ્ત્રથી મના હતી. તેથી બ્રાહ્મણો ગરીબ હતા. છતાં સમાજમાં તેમની બ્રાહ્મણોનું પ્રતિષ્ઠા ધણી હતી. ક્ષત્રિયો પર બ્રાહ્મણોની સત્તા મહત્વ ચાલતી.

આર્યોએ પોતાની જિંદગી સો વર્ષની ગણીને તેના ચાર સરખા ભાગ પાડ્યા હતા, તે દરેકને આશ્રમ કહેતા. (૧) ચાર આશ્રમો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યસ્તાશ્રમ. પ્રથમની અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા ભણતા. ત્યાર પછી લાયક પત્ની પરણી ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવતા. પચાસ વરસની ઉંમરે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રીને સાથે લઈ અગર એકલા ધૃશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વનમાં રહેતા. છેલ્લા આશ્રમમાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતે મેળવેલા જ્ઞાનથી મરણપર્યંત બ્રહ્મનું ચિંતન કરતા.

આજે સેકડો પેટાજ્ઞાતિઓ થઈ છે. ગુણકર્મથી વર્ણુ ઓળખવાને
 બદલે જન્મ પ્રમાણે જાતિ ગણાવવાથી ગુણકર્મના લોપ
 હાલની સ્થિતિ થયો. બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મત્વ ગુમાવ્યું તેથી દરિદ્ર અને
 બિખારી બન્યા. ક્ષત્રિઓએ બળનો ઉપયોગ ખીજી
 પડાવી લેવામાં તથા લૂંટફાટમાં કર્યો. વૈશ્યો ખીકણુ, લોભી અને કપટી
 બન્યા. શુદ્રોની સ્થિતિ તો પશુ કરતાંયે ખરાબ થઈ.

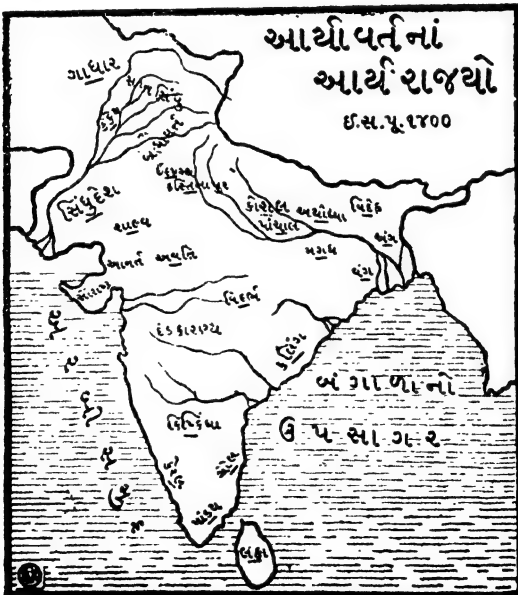
પ્રશ્નો

૧. આર્યોએ જીવનના આશ્રમો કેવા અને કયા ધોરણે પાડેલા ?
૨. વર્ણવ્યવસ્થા કેવી રીતે હયાતીમાં આવી ? તે વર્ણુનું શું શું કાર્ય હતું ?
૩. પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થા અને હાલની જ્ઞાતિઓ વિષે તમારો શો મત છે ?
૪. ‘પેટા જ્ઞાતિઓ દેશને હાનિકારક છે.’ એ વિષે તમે શું માનો છો ?

૩. આર્યાવર્તનાં આર્ય રાજ્યો

આર્યો ગંગા જમનાની ખીણના પ્રદેશમાં વસ્યા પછી કેટલાક સમયે ક્ષત્રિઓએ ત્યાં બળવાન રાજ્યો સ્થાપ્યાં. બધાં રાજ્યો આર્યરાજ્યો. સ્વતંત્ર હતાં, પણ એકબીજાને સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખી ચલુ અગર ઉત્સવ પ્રસંગે એકઠા થતા. એ રીતે ઉત્તર હિંદમાં પાંચ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. (૧) હસ્તિનાપુરમાં કુરુવંશનું (૨) કનોજમાં પાંચાલોનું (૩) અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્યોનું (૪) મિથિલા નગરીમાં વિદેહ રાજ્યોનું અને (૫) કાશીના રાજ્યોનું બલવાન રાજ્ય.

ગામનો આગેવાન મુખી પટેલ ગણાતો. તેને માથે આખા ગામની જવાબદારી રહેતી. આવાં સો ગામના ઉપરીને વહીવટ-આર્યોની દ્વાર કહેતા અને તેવા દસ વહીવટદારનો ઉપરી સુબો રાજકીય ગણાતો. અનેક ગામો ભેગાં થઈ પોતાનો રાજ તથા વ્યવસ્થા. રાજસભા નક્કી કરતાં. રાજ રાજસભાની સલાહ મુજબ વર્તતો અને પ્રજાનું પાલન કરતો, આદ્યેશો રાજના સલાહકાર હતા.

આ બધી બાબતો જાણવા માટે રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથો બહુ અગત્યના છે, તેથી આપણે તે સંબંધી થોડી વાત કરીશું.

પ્રશ્નો

૧. આર્ય સંસ્કૃતિની સ્થાપના આર્યાવર્તમાં શી રીતે થઈ ?
૨. આર્યોએ રાજ્યની સ્થાપના કેવી રીતે કરી ? ઉત્તર હિંદનાં બળવાન રાજ્યો ગણાવો.
૩. આર્યોની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે ટૂંકમાં લખો.

વીરરસ કાવ્યોનો સમય

૪. રામાયણ—રામ કથા

અયોધ્યામાં કોશલ વંશના ક્ષત્રિયો રહેતા હતા. તેઓ પોતાને સૂર્ય-
વંશી કહેવરાવતા. તેઓમાં દશરથ નામે એક રાજા
શ્રી રામજન્મ હતો. તેને ત્રણ રાણીઓ હતી: કૌશલ્યા, સુમિત્રા
અને કૈકેયી. કૌશલ્યાથી રામચંદ્ર, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ
યુવાવસ્થા અને શત્રુઘ્ન અને કૈકેયીથી ભરત એમ દશરથને
ચાર પુત્રો હતા. તેમાં રામને લક્ષ્મણ સાથે તથા ભરતને
શત્રુઘ્ન સાથે પ્રીતિ હતી.

તે સમયમાં વિશ્વામિત્ર નામે એક મહાન ઋષિ હતા. તેમના
યત્રમાં રાક્ષસો ખસેલ પાડતા. તેથી તે રામ અને
સીતા સ્વયંવર લક્ષ્મણને પોતાને આશ્રમે લઈ ગયા. ત્યાં તેમને અસ્ત્ર-
શસ્ત્રોની વિદ્યા શીખવી અને તેમની પાસે યત્રનું રક્ષણ
કરાવ્યું. પછી તેમને લઈ મિથિલા નગરીમાં જનક રાજાની પુત્રી સીતાજીના
સ્વયંવરમાં ગયા. સ્વયંવરની સરત એવી હતી કે શંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય
જે રાજા ચડાવે તેને સીતાજી વરમાળ પહેરાવે. ધનુષ્ય એવું ભારે હતું કે
કોઈ પણ રાજા તે ચડાવી શક્યો નહિ. લંકાનો બળવાન રાજા રાવણ પણ
તેમાં નિષ્ફળ થયો. તે ધનુષ્યને રામચંદ્રજીએ ચડાવીને તોડી નાંખ્યું, તેથી
સીતાજીએ રામચંદ્રજીને વરમાળ પહેરાવી. એટલે રામ સાથે સીતાજીનું
લગ્ન કર્યું.

દશરથ રાજા વૃદ્ધ થયા હતા. તેથી તેમના કુળગુરુ વસિષ્ઠની સલા-
હથી તેમણે મેટા પુત્ર રામને રાજ્યાભિષેક કરવાને
રાજ્યાભિષેક નિશ્ચય કર્યો. રાણી કૈકેયીએ એક વખત દશરથ રાજા સાથે
અને વનવાસ યુદ્ધમાં જઈ તેના પ્રાણ બચાવ્યા હતા. તે વખતે દશરથે
તેને બે વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ કૈકેયીને
મંથરા નામે બહુ અદેખી દાસી હતી. તેણે રામના રાજ્યાભિષેકની વાત

સાંભળી. ભરતને ગાદી મળે અને રામને ચૌદ વરસ વનવાસ આપે એવાં એ વરદાન રાજા પાસેથી માગી લેવા કુંકેયીને ઉશ્કેરી તેણે રાજા પાસેથી આ એ વરદાન લેવાની જિદ્દ કરી, તેથી દશરથ રાજા બહુ જ મુંઝવણમાં પડ્યા. તેમને પોતાનું વચન પાળ્યા સિવાય છુટકો નહોતો અને બીજી બાજુએ રામચંદ્રજીને વનમાં જવાનું કહેવા તેમની જીભ ઊપડતી નહોતી. આ મુંઝવણમાં તેઓ બેભાન બની ગયા. કુંકેયીએ રામચંદ્રજીને બોલાવી બધી વાત કરી. રામચંદ્રજી પિતાનું વચન પાળવાને માતાની રજા લઈ વનમાં જવા નીકળ્યા. તેમની સાથે જવા તેમનાં પત્ની સીતાજી તથા તેમના ભાઈ લક્ષ્મણ તૈયાર થયા. સીતાજીને બહુ સમજાવ્યાં પણ તે માન્યાં નહિ, તેથી ત્રણે જણ સાથે નીકળ્યાં, દશરથ રાજા પુત્રવિયોગ સહન નહિ કરી શકવાથી મરણ પામ્યા.

ભરત આ સમયે તેમને મોસાળ હતા, તેમને તેડાવ્યા. તે આવ્યા

ત્યારે બધી બીના સાંભળીને તેમણે કુંકેયીને ધણો જ

ભરતને. તિરસ્કાર કર્યો અને રાજ્ય લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી

બ્રાતૃપ્રેમ. અને રામચંદ્રજીને પાછા અયોધ્યા બોલાવી લાવવા

તેમની પાછળ ગયા. પણ પિતાનું વચન પાળવા માટે

રામચંદ્રજી પાછા ન આવ્યા. તેથી ગાદી પાસે રામચંદ્રજીની પાદુકા મૂકી

પોતે નંદીઆમમાં તપ કરવા લાગ્યા અને રાજ્યકારમાર શત્રુદ્ધને સોંપી

દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. આ ઉપરથી તેમને બ્રાતૃભાવ કેટલો ઉચ્ચ હતો

તે તમે જોઈ શકશો.

રામ, સીતા, અને લક્ષ્મણ ત્રણે દક્ષિણમાં દંડકારણ્યમાં ગોદાવરી નદીને

કાંઠે પર્યુકુટી બાંધીને રહ્યા. તે જગા અત્યારે **પંચવટીના**

વનનાં દુઃખ નામથી જાણીતી છે. ત્યાં તેમને રાક્ષસો ત્રાસ આપવા

અને લાગ્યા. તેમણે ઘણા રાક્ષસોનો નાશ કર્યો, તથા લક્ષ્મણે

સીતાજીનું હરણ રાવણની બેન શૂર્પણખાનું નાક કાપ્યું. તેથી તેણે

પોતાના ભાઈ રાવણને વેર લેવા ઉશ્કેર્યો. રાવણ સીતા

સ્વયંવરના વખતથી જ ક્રોધે ભરાયો હતો. તેથી તેણે પોતાના મામા

મારીચને સોનાના મૃગનું રુપ લેવરાવીને વનમાં મોકલ્યો. મૃગને મારવા રામ લક્ષ્મણ ગયા, દરમિયાન રાવણુ સીતાજીને લંકા ઉપાડી ગયો. બંને ભાઈઓ પાછા આવ્યા ત્યારે સીતાજી ન હતાં. તેથી તેની શોધમાં દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં તેમને વાનરોના રાજ્ય સુગ્રીવ જોડે મિત્રાચારી થઈ તેણે હનુમાનને સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. હનુમાનને લંકામાં સીતાજીનો

પત્તો મળ્યો. તેથી મોટા સૈન્ય સાથે રામ લંકા તરફ રાવણુ સાથે યુદ્ધ ગયા. ત્યાં ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં રાવણુ મરાયો.

વિભિષણને લંકાનું રાજ્ય સોંપ્યું અને સીતાજીને લઈને રામ અયોધ્યા પાછા ફર્યા. ભરતજીને ખૂબ આનંદ થયો અને તેમણે રામચંદ્રજીને રાજ્ય સોંપી દીધું.

રામચંદ્રજીનો રાજ્યકારભાર અત્યુત્તમ હતો. ધણી વખત નગરચર્યા સાંભળવા સારુ પોતે રાત્રે વેશ બદલી નીકળતા અને રાજ્ય કારભાર રેયતનાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરતા. આથી તેમનું

રાજ્ય ધણું વખણાયું. હજી પણ સારાં રાજ્યને રામ-રાજ્યની ઉપમા અપાય છે. એક સમયે રામચંદ્રજી નગરચર્યા સાંભળવા નીકળ્યા હતા. તે સમયે સીતાજી રાવણુને ઘેર રહી

સીતાજીનો આવેલાં છતાં રામે તેમને પોતાને ત્યાં આજ્યાં એમ એક

ત્યાગ ધોખી નિંદા કરતો હતો. તે સાંભળી રામે સીતાજી સગર્ભા

હતાં છતાં તેમને વનમાં મોકલી આપ્યાં. ને વાલ્મીકી ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યા, ત્યાં તેમણે બે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેમનાં નામ લવ અને કુશ હતાં.

રામચંદ્રજીએ સીતાજીના ત્યાગ પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો. તે અશ્વ ફરતો ફરતો વાલ્મીકીના આશ્રમે ગયો. તેને લવ તથા

અશ્વમેધ યજ્ઞ કુશે બાંધ્યો. ઘોડો છોડાવવા માટેના યુદ્ધમાં રામનું સૈન્ય હાર્યું. તેથી આખરે રામચંદ્રજીને જાતે આવવું પડ્યું.

બાળકોની ઝોળખાણુ થતાં રામચંદ્રજીને ધણો આનંદ થયો. છેવટે સીતાજી

સાથે સઘળા અયોધ્યા ગયા. રામચંદ્રજીએ ધણું વર્ષ અયોધ્યાનું રાજ્ય ભોગવી દેહ છોડયો.

ઉપરની રામકથાનું સંપૂર્ણ કાવ્ય આદિકવિ વાલ્મીકીએ રચ્યું છે.

તેનું નામ રામાયણ. તે સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમાં પતિ

મહાકાવ્ય પત્નીના ધર્મ, રાજના ધર્મ અને વર્ણાશ્રમના ધર્મ ઉત્તમ

રામાયણ વર્ણવ્યા છે. હિંદી ભાષામાં તુલસીદાસજીએ રચેલું

રામાયણ ખાસ જાણીતું છે. ગુજરાતી ભાષામાં ગિરધરકૃત

રામાયણ છે. હિંદુ પ્રજાને રામાયણ મહત્વનો ગ્રંથ છે.

રામાયણ વાંચતાં તે સમયની પ્રજાની સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણી

શકાય છે. ખેતીવાડી સારી થતી. આથી લોકોની સ્થિતિ

સામાજિક ઉત્તમ હતી. ક્ષત્રિયો શૂરવીર હતા. બ્રાહ્મણો આચારથી

સ્થિતિ અતિ શુદ્ધ અને ઉદાર હતા. તેમને ધણું માન મળતું.

તે વખતની ઋષિપત્નીઓ પણ વેદ વિશારદ હતી. વૈશ્યો

પણ વ્યાપારકુશળ અને સંપત્તિવાન હતા. શુદ્રોની સ્થિતિ સારી હતી.

માતાનું પદ ઊંચું તથા પૂજ્ય છે તેવું લોકો માનતા.

રામાયણમાં આપેલા રામચંદ્રજીના જીવનપરથી તે કેવું પ્રેમાળ, સાત્વિક

અને ઉદાર હતું તે જણાય છે. તેમની માતૃભક્તિ,

સાર-ખોધ. બ્રાતૃપ્રેમ, સહવચન, એકપત્નીવ્રત વગેરે બધા ઉચ્ચ

ગુણોથી તેમની કીર્તિ આજ પણ ઝળહળે છે. હિંદુઓ

તેમને ઇશ્વરી અવતાર માની અદાપિ પર્યંત પૂજે છે. અભિમાન રાખી

અવિચારી કૃત્યો કરવાથી શું ફળ મળે છે તે રાવણના દાખલાથી સમજાય છે.

પ્રશ્નો

૧. રામાયણનો દૂંડ સાર લખો. તે ગ્રંથમાંથી શું શું શીખવા જેવું છે તે જણાવો.
૨. સીતાસ્વયંવર તથા અશ્વમેધયજ્ઞ વિષે શું જાણો છો ?
૩. રામરાજ્ય એટલે શું ? અંગ્રેજ રાજ્યોને રામરાજ્ય કહી શકાય ? કારણો કહો.

૫. મહાભારત

૧. પાંડવ કૌરવો.

અનાર્યોને હાંકી ભારતના વંશજોએ ગંગા અને યમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસવાટ કર્યો. તેઓ ચંદ્રવંશમાંથી ઉતરી આવેલા કુરુવંશ છે એમ માનતા, તેથી ચંદ્રવંશી કહેવાતા. તે વંશમાંથી કુરુવંશવાળાઓએ હાલના દિલ્હી પાસે હસ્તીનાપુર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી.

આ વંશમાં શંતનુ નામે રાજ થયો. તેને દેવવ્રત નામે પુત્ર હતો. શંતનુએ ત્યાર પછી એક માછીની અતિ રૂપાળી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. આ લગ્ન વખતે દેવવ્રતે જિંદગીભર બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી, તેથી તે ભીષ્મના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

શંતનુ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ નામે બે પૌત્ર ગાદીપર આવ્યા. મોટા આંધળો હોવાથી પાંડુને ગાદી મળી. પાંડુરાજ્ય કૃષ્ણની ક્ષેત્ર કુંતી સાથે તેમજ મદ્રદેશ (ધરાન) ના રાજ્યની કુંવરી માદ્રી પાંડવ કૌરવો સાથે પરણ્યા હતા. તેને પાંચ પુત્રો હતા. તે પાંડવ કહેવાતા. તેમનાં નામ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ. યુધિષ્ઠિર ધર્મનો અવતાર હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારીને પરણ્યા હતા. તેમને સો પુત્ર હતા. તેઓ કૌરવો કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટા અને મુખ્ય દુર્યોધન હતો.

પ્રથમથીજ પાંડવો અને કૌરવોના આરિત્યમાં બહુ જ ફેર હતો. કૌરવો કપટી, ધર્ષાખેર, અને અભિમાની હતા. પાંડવો સત્યનિષ્ઠ અને સદાચરણી હતા. તેમના પર પ્રજનો પ્રેમ સારો હતો. દુર્યોધનને આથી ઘણી ઈર્ષ્યા થતી. પાંડુ રાજ્યના મરણ પછી પાંડવોનો નાશ કરવા તેણે ઘણી યુક્તિઓ રચી. એક વખતે લાખનું ઘર બનાવી પાંડવોને બાળી મૂકવાની યોજના કરી, પણ તેમાંથી પાંડવો નાસી છૂટ્યા.

આ સમયે પાંચાલ દેશના રાજાએ પોતાની કુંવરી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર રચ્યો હતો. ત્યાં કૌરવો પણ હતા. પાંડવો પણ આહ્વાનના દ્રૌપદીના વેશમાં ત્યાં ગયા હતા. સ્વયંવરમાં નીચે પાણ્ડીમાં નજર સ્વયંવર રાખી ઉંચે ફરતા માછલાની આંખને આણુ વડે વાંધવાની હતી. આ કાર્યમાં કોઈ રાજા ફાવ્યો નહિ. છેવટે અર્જુને મચ્છવેષ કર્યો. પછી માતા કુંતાની આજ્ઞાથી પાંચે પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા. પાંડવો જીવતા છે એમ દુર્યોધને આ વખતે જ જાણ્યું. તેઓ રાજભાગ માટે યુદ્ધ ન કરે તે માટે યમુના નદીના કાંઠા પરનો ઉજ્જડ પ્રદેશ તેમને કાઢી આપ્યો. પાંડવોએ ત્યાં ઈંદ્રપ્રસ્થ નામે નગર વસાવી તે પ્રદેશને રમણીય બનાવ્યો.

પાંડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. સધળા કૌરવો યજ્ઞમાં હાજર હતા. તેમનાથી પાંડવોની ચડતી કળા ખમાઈ નહિ. એથી પાંડવોના કૌરવોએ તેમને પાયમાલ કરવા જુગાર રમવાનું આમં- રાજસૂય યજ્ઞ ત્રણ આપ્યું. કૌરવોએ કપટથી યુધિષ્ઠિરને હરાવીને તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, એટલું જ નહિ પણ સતી દ્રૌપદીને પણ યુધિષ્ઠિરે હોડમાં મૂકી અને તેમાં પણ હાર્યા. તેમને બાર વરસ વનવાસ જવાની અને તેરમા વરસે છુપા રહેવાની શરત સ્વીકારવી પડી. દ્રૌપદીનું ભરસભામાં દુઃશાસને અપમાન કર્યું. તેથી સભામાં હાહાકાર થયો. પાંડવો બાર વર્ષ સુધી વનમાં રહ્યા અને તેરમે વરસે વિરાટ રાજાને ત્યાં છુપા વેશે રહ્યા.

વનવાસ ભોગવી આવ્યા પછી પાંડવોએ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, પણ દુર્યોધને તે પાછું આપ્યું નહિ. આથી પાંડવો અને મહાભારતનું કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેનું નામ મહાભારત. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ મેદાનમાં અઢાર દિવસ સુધી ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં કૌરવો મરાયા. આ યુદ્ધમાં પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણે ધણી મદદ કરી હતી. યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠા પણ આ સંહાર પછી તેમને રાજ્યભોગ

ભોગવવા ગમ્યા નહિ. તેથી અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતને ગાદીપર બેસાડી પાંડવો હિમાલયમાં પ્રભુ ભક્તિ કરવા આહ્વાન ગયા.

૨. શ્રીકૃષ્ણ

શ્રીકૃષ્ણને હિંદુઓ ઈશ્વરનો અવતાર માને છે. વસુદેવના પુત્ર હતા. તે નાનપણમાં ગોકુળના નંદરાજાને ત્યાં ઉછર્યા હતા. પોતાના મામા કંસને મારી સઘળા યાદવો સાથે તે હિંદની પશ્ચિમમાં દ્વારકાં ખેટમાં જઈ વસ્યાં. અને ત્યાં નવી રાજગાદી સ્થાપી. અહિં યાદવોની જહોજલાલી વધી. પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે જ્યારે શ્રેષ્ઠ પુરુષની પૂજા કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ભીષ્મે કહ્યું: “શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે. સર્વના કરતાં અધિક બળવાન છે અને શૌર્ય, બુદ્ધિ અને વિનયમાં અનુપમ છે. આથી તે બધાના આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ જેવા છે.” તેથી તેમની પૂજા કરવામાં આવી હતી.

શ્રીકૃષ્ણે પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધમાં બંને પક્ષને સરખી મદદ કરી હતી. કૌરવોને પોતાનું લશ્કર આપ્યું હતું. અને પાંડવો તરફ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાને જાણીને ગયા હતા. લડાઈ ગીતા દરમિયાન તેમણે અર્જુનના સારથીનું કામ કર્યું. લડાઈ શરૂ થયા પહેલાં અર્જુને પોતાના ભાઈઓ અને સગાં સંબંધીઓ સામે લડવા ના કહી ત્યારે અર્જુનની શંકાઓનું નિવારણ કરવાને ઉપદેશ કર્યો તે ભગવદ્ ગીતાના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં “આત્મા અમર છે. તેને કોઈ હણી શકતું નથી તથા તેનો નાશ થતો નથી. મનુષ્યે નિમિત્ત રૂપ બની કાર્યો કરવાં જ જોઈએ છતાં કૃણની આજ્ઞા રાખવી નહિ; તથા જ્ઞાન મેળવવા અંતે મોક્ષ પાળવા શું કરવું” તે બધું આ ઉત્તમ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યું છે. હિંદુઓનો તે અમૂલ્ય ગ્રંથ છે.

પછી તેઓ દ્વારકાં આવ્યા. પણ હવે યાદવો સત્તાના મદથી છઠ્ઠી જઈ દારૂના ખૂરા વ્યસનમાં સપડાયા હતા તથા અનીતિ-યાદવાસ્થળી થી વર્તતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ સઘળા યાદવો સાથે પ્રભાસ પાટણની જગ્યાએ ગયા. ત્યાં દારૂ પીને તેઓ અંદર

અંદર લદીને કપાઈ મુઆ. આ શોકમાં શ્રીકૃષ્ણ પદ્માસનવાળી પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠા. તેને એક પાર્શ્વે હરણુ સમજી બાણુ માર્યું, તેથી તેમનું મૃત્યું થયું. યાદવાસ્થળીમાંથી બચેલા યાદવો સિંધ અને ઉત્તર હિંદ તરફ ગયા અને કેટલેક વરસે જેસલમીર વગેરે નાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. કચ્છના હાલના રાવ યાદવ વંશના છે.

પાંડવ કૌરવો તથા શ્રીકૃષ્ણની સઘળી કથા સાથે આર્યોની સામાજિક રહેણીકરણી, સ્થિતિ તથા ઉપયોગી હકીકતથી ભરેલો મહાકાવ્ય ગ્રંથ તે મહાભારત. આ ગ્રંથ વ્યાસ મુનિએ રચ્યો. મહાભારત છે. હિંદુઓ તેને ‘પાંચમો વેદ’ કહે છે. રામાયણ અને મહાભાર વીર રસથી ભરપૂર મહાકાવ્યો છે. વળી તે સમયમાં રચાએલું વિદુર નીતિનું પુસ્તક પણ અગત્યનું છે. પાંડવોને રાજભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને વિદુરે ખૂબ સમજવેલો. તે સઘળાં નીતિનાં સૂત્રોનો ગ્રંથ ‘વિદુર નીતિ’ને નામે જાણીતો છે.

મહાભારત વાંચવાથી ‘ધર્મનો જય’ અને ‘પાપનો ક્ષય’ એ સત્ય મળી આવે છે. કૌરવોએ કપટનીતિ આદરી સાર-ખોધ રાજધર્મને બાજુએ મૂકી પાંડવોને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખી નહિ. પણ પાંડવોએ ધૈર્યથી અને સહનશીલતાથી સર્વ દુઃખો ખમવામાં અવધિ કરી. બંનેને શું ફળ મળ્યું તે આપણે જાણીએ છીએ. સ્વાર્થને માટે કેવાં કર્મો માણસ કરે છે તેવી જિંદગીની કાળી બાજુ મહાભારત વાંચતાં જણાય છે. વળી યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્માત્મા પણ જુગાર રમવાની ભૂલ કરી બેઠા, તેનું કેવું પરિણામ ભોગવવું પડ્યું તે ખાસ વિચારવા જેવું છે. પોતાની પ્રિય પત્નીને જુગારમાં મૂકવા જેટલી હિંમત તે સમયના ક્ષત્રિયોમાં હતી, તે સ્ત્રી સમાજની હલકી દશાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

મહાભારતના કાળમાં બ્રાહ્મણો કરતાં ક્ષત્રિયોનું જોર વિશેષ હતું, વર્ણવ્યવસ્થા તૂટવા લાગી હતી, તેથી અસપ્પ પેટા ભેદ

સામાજિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયા હોય એમ લાગે છે. જો કે તેમાં સખત નિયમ ન હતો. રાટ્ટીબેટીનો વ્યવહાર હતો. ઉચ્ચ વર્ણનો પુરુષ હલકા વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકતો. પણ નીચ વર્ણનો પુરુષ ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતો નહિ. સ્ત્રીઓ ભણેલી, સદાચારણી, તેમ પુરુષો જેવી જ શૂરવીર પણ હતી. સતી થવાનો ચાલ હશે એમ જણાય છે. ખેતી અને પશુપાલન એ મુખ્ય ધંધો હતો. બ્રાહ્મણો વિદ્વાન હતા અને યુદ્ધ કરી જાણતા. રામ્મ અને રંક એક જ ગુરુને ત્યાં વિદ્યા ભણી શકતા. ક્ષત્રિયો બળવાન હતા. કળા, કૌશલ્ય, વેપાર, ઉદ્યોગ અને વિદ્યાનાં ક્ષેત્રોમાં તે સમયના લોકો ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા.

પ્રશ્નો

૧. મહાભારતની કથા ટંકમાં કહો. તેમાંથી શો બોધ ગ્રહણ કરી શકાય ?
  ૨. બીષ્મ, શ્રીકૃષ્ણ, ભગવદ્ગીતા અને વિદુરનીતી વિષે ટૂંક નોંધ લખો.
  ૩. મહાભારતના સમયમાં આર્યોની સામાજિક રહેણીકરણની સ્થિતિ કેવી હતી ?
  ૪. 'ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય' એ વાક્ય મહાભારતથી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ?
-

૬. નવા ધર્મો

૧. જૈન ધર્મ અને મહાવીર સ્વામી

બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞની ક્રિયાઓ ગુંચવણ ભરેલી કરી. વળી ધર્મને નામે યજ્ઞોમાં હિંસા બહુ થવા લાગી. બ્રહ્મચર્ય અને તપના નવા ધર્મોની બળથી સમાજ પર છાપ પાડનારા બ્રાહ્મણો ધન મેળ-ઉત્પત્તિ કેમ વધવા લાગી બન્યા. ગુણકર્મ પર રચાયેલી વર્ણવ્યવસ્થાનો થઈ? લોપ થયો. આ પરિસ્થિતિમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માની શકાય છે.

જૈન ધર્મના પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવજી થયા. તેમજ ઇ. સ. પૂર્વે ૮મા સૈકામાં પાર્શ્વનાથ નામના સાધુએ તેવો જ જૈન એટલે શું? ઉપદેશ આપ્યો. તે ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરી મહાવીર સ્વામીએ નવીન સ્વરૂપે જૈન ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ પ્રમાણે જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં જૂનો છે. “જૈન” શબ્દ ‘જીન’ ઉપરથી થયો છે. ‘જીન’ એટલે જીતનાર. જેણે મન, વચન અને કાયાથી પોતાની ઈર્દ્રિઓ જીતી છે એવા મહાત્માના ઉપદેશને માનનારા જૈન કહેવાયા. આપણે તે ધર્મના સ્થાપક છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનું જીવન તપાસીએ.

મહાવીર સ્વામી

આજથી અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં હાલના પટણા શહેરથી ઉત્તરે ક્ષત્રિયકુંડ નામે ગામ હતું. ત્યાંના સિદ્ધાર્થ નામના ક્ષત્રિય રાજાની પત્નિ ત્રિશલાદેવીને પેટે મહાવીર સ્વામીનો જન્મ થયો. ઇ. સ. પૂ. ૫૯૯. આ આગકના જન્મ પછી તેમના માતૃપિતાની સુખ સમૃદ્ધિ વધ્યાં, તેથી તેમનું નામ વર્ધનકુમાર રાખ્યું.

તે સુખસંપત્તિમાં ઊછર્યા હતા છતાં તેમને વિચાર આવતો કે ‘આ સુખ ખરૂં સુખ નથી. આમ તેનામાં વૈરાગ્ય જાગત જાહત્યાગ થતો. તેમનું યશોદા નામે રાજકુમારી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેનાથી તેમને પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઈ. ૨૮ વરસની ઉંમરે તેમની પત્ની તથા પુત્રી મરણ પામવાથી તેમનો વૈરાગ્ય જાગત થયો. તેને પરિણામે તે સાધુ બની ચાલી નીકળ્યા.

વર્ધમાનકુમારે મન વચન અને કાયાથી સાડાબાર વરસ સુધી તપ કરી પૂરેપૂરી સિદ્ધિ મેળવી. તેમાં તેમને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ્યું. ત્યારથી તે પૂર્ણપુરુષ એટલે મહાવીર નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. મહાવીર પ્રાપ્તિ તેમણે સંસારરૂપી નદી ઉતરવાને મનુષ્યો માટે આરો બાંધ્યો, તેથી તે તીર્થંકર પણ કહેવાયા. એ રીતે પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરી તે જગતને ઉપદેશ આપવા નીકળ્યા.

તે કહે છે કે “બધા જીવોને આત્મકલ્યાણનો એક સરખો અધિકાર છે. જન્મથી કોઈ જીવનીય છે જ નહિ. જીવનીયનું ખરું ધોરણ ગુણકર્મ પર છે.” વળી તે કહેતા કે “જીવ માત્રની હિંસા કરવી ઉપદેશ તે પાપ છે અને મનને જીતવા સાડ તપ-ઈન્દ્રિય દમન જરૂરનું છે.” ૩૦ વર્ષ સુધી મગધ અને કોશલ રાજ્યમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી ઇ. સ. ૫૨૭માં તે નિર્વાણ પામ્યા.

તેઓ અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એમ માને છે. જગતનો કર્તા ઇશ્વર છે એવું તે માનતા નથી. પણ દરેક જીવ કર્મનાં જૈન ધર્મના મલિન વસ્ત્ર દૂર કરીને પરમાત્મા રૂપ બની શકે અને સિદ્ધાંતો ઇશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે. તે ધર્મના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે પંથ છે.

મહાવીર સ્વામી પછી જૈન ધર્મમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. એક વખતે હિંદુસ્તાનમાં જૈન ધર્મ બહુ જોર પર હતો. અત્યારે જૈનધર્મીઓની સંખ્યા રજપુતાના, માળવા, અને ગૂજરાતમાં સારી છે. જૈન ધર્મનું જ્યારે જોર હતું ત્યારે વિમળશા, વસ્તુપાળ અને તેજપાળે ગીરનાર, શેત્રુંજય અને આબુ પર પુષ્કળ પૈસા ખર્ચી સુંદર દહેરાં બંધાવ્યાં છે. તે કળા કૌશલ્ય અને કોતરકામ માટે જાણીતાં છે. જૈન ધર્મના મુખ્ય અનુયાયીઓ અત્યારે વણિક લોકો છે.

પ્રશ્નો

૧. જૈન એટલે શું ? તે ધર્મના સ્થાપનાર વિષે ટંકમાં લખો.
૨. જૈન ધર્મનો પ્રચાર જલદી કેમ થયો ? તે ધર્મના સિદ્ધાંતો લખો.
૩. જૈન ધર્મની બ્રાહ્મણધર્મ પર શી અસર થઈ હતી તે લખો.

૨. જૌદ્ધ ધર્મ અને જૌતમ બુદ્ધ

નેપાળની દક્ષિણે કપિલવસ્તુ નામે નગરીમાં ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩માં
શાક્ય લોકેના રાજા શુદ્ધોદ્ધનની સ્ત્રી માયાને એક કુંવર
જન્મ થયો, તેનું નામ સિદ્ધાર્થ રાખ્યું. તેને જ્ઞાન થયા પછીથી
તેને જૌતમ બુદ્ધ કહેતા.

રાજકુમારને ઘટતી કેળવણી આપ્યા પછી તેનાં લગ્ન યશોધરા નામે
એક સુંદર સ્ત્રી સાથે કર્યા હતાં. તે સુખચેનમાં દિવસો ગાળતો. તેના પિતાએ
તેને સંસારનાં દુઃખ નજરે ન પડે તેવી યોજના કરી હતી.

એક સમયે સિદ્ધાર્થકુમારે નગરમાં ફરતાં એક બહુજ અશક્ત
ધરડા માણસને જોયો. ત્યાર પછી એક મુડું જોયું. આ
શ્રુત્યાગ બધાં દ્રશ્યોથી તેનું મન આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. તેણે
વિચાર્યું કે જગત સઘળું દુઃખમાં સપડાયલું છે તેણે
સાચું સુખ શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે જ રાત્રે પોતાની પ્રિય પત્ની તથા
પુત્ર રાહુલને તજીને ચાલી નીકળ્યો. આ બનાવ તેના જીવનમાં ‘મહા-
ભિનિષ્ક્રમણ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સમયે તેની ઉંમર અઠાવીસ
વર્ષની હતી.

વનમાં તપ આદર્યું. તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નહીં. પણ ચિત્તની શુદ્ધિ
થઈ. તે ગયા પાસે પીપળાના વૃક્ષ નીચે બેઠા બેઠા ચિંતન
જ્ઞાન પ્રાપ્તી કરતા હતા. તેવામાં તેમના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો
બુદ્ધ થયા અને પૂર્ણ જ્ઞાન પામ્યા. માટે તેમને બુદ્ધ એટલે
જ્ઞાની પણ કહે છે. તે વૃક્ષને બોધિવૃક્ષ અને તે
જગાને બુદ્ધ ગયા કહે છે.

પોતાને થએલા જ્ઞાનનો લાભ જગતને આપવા સાર પ્રથમ તેમણે
સારનાથ જઈ ઉપદેશ આપ્યો. પછી કાશી ગયા ત્યાં
ઉપદેશ તેમને પાંચ શિષ્યો થયા. તેમણે લોકો માટે ચાર સત્યો
અને મુક્તિ મેળવવાનાં આઠ સાધનો નક્કી કર્યાં. મગધનો

બળવાન રાજા બિંબસાર, અને શામ્ય કોમના બધા લોકો બૌદ્ધ ધર્મમાં ભળ્યા. તે ઇ. સ. ૪૭૭માં નિર્વાણ પામ્યા.

બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો હિંદુ ધર્મને મળતા છે. તેમનાં ચાર સત્યો:

- (૧) આ જીવન દુઃખમય છે અને દુઃખનું મૂળ ઇચ્છાઓ.
ધર્મના છે. (૨) વાસનાનો નાશ કરવાથી દુઃખ ટાળી શકાય છે.
સિદ્ધાંતો. (૩) એજ વાસનાથી પુનર્જન્મ થાય છે. (૪) મનુષ્યને પવિત્ર આચરણ રાખવાથી નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તે માટે તેમણે આઠ માર્ગ બતાવ્યા છે. (૧) શુભ દૃષ્ટિ (૨) શુભ સંકલ્પ (૩) શુભ વાણી (૪) શુભ કર્મ (૫) શુભ આજીવિકા (૬) શુભ પ્રયત્ન (૭) શુભ ધ્યાન અને (૮) શુભ નિશ્ચય. એ ઉપરાંત પાંચ શિક્ષા પણ આપી છે. (૧) બ્રહ્મચર્ય પાળવું. (૨) ચોરી કરવી નહિ. (૩) હિંસા કરવી નહિ. (૪) જીવું બોલવું નહિ. અને (૫) કેશી પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ.

બુદ્ધ ભગવાન

બુદ્ધદેવ અને તેમના શિષ્યોનો ઉપદેશ લોકોને ગમ્યો અને તેને લીધે ધણાં સ્ત્રીપુરુષો સાદું જીવન ગાળવા લાગ્યા. કેટલાક ધર્મનો પ્રચાર લોક સાધુ થઈને મઠ બાંધી રહેવા લાગ્યાં. આ બિંબસારે ઉપદેશનું કામ ચાલું રાખ્યું. આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉત્તર હિંદમાં અને હિંદ બહાર ફેલાયા. હાલમાં જો કે હિંદમાં બહુ થોડા બૌદ્ધો છે, પણ સિંધોન, બ્રહ્મદેશ, સિચ્ચામ, તિબેટ, ચીન અને જાપાનમાં ધણા છે આ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મ ફેલાવાનાં કારણોમાં મુખ્ય તેની સાદાઈ અને સરળતા હતી. વળી અહિંસા અને સદાચારના નિયમોને વળગી

રહી કોઈ પણ મનુષ્ય તે ધર્મ સ્વીકારી શકતો. તે વખતના રાજાઓ બિંબસાર, અશોક અને કનિષ્કો રાજ્ય તરફથી તેને આશ્રય આપી ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મ પ્રચારકો મોકલી આપ્યા. મઠમાં રહેનારા સાધુઓએ બૌદ્ધધર્મનું સઘળું સાહિત્ય બધા લોકો સમજે તેવી સરળ ભાષામાં રચ્યું તેથી ધર્મ-પ્રચારમાં ઊમેરો થયો.

વૈદિક ધર્મની પડતીનું કારણ બ્રાહ્મણો હતા. તેમણે યજ્ઞની ક્રિયાઓ વૈદિક અને ખરયાળ અને ગુંચવણ ભરેલી કરી હતી; હિંસા પણ બૌદ્ધ ધર્મની વધારી મૂકી હતી. બ્રાહ્મણો બીજા વર્ણો તથા શુદ્રો તરફ સરખામણી તિરસ્કારથી જોતા. પણ બૌદ્ધ ધર્મમાં વર્ણભેદ ન હોવાથી બ્રાહ્મણધર્મને ફટકો લાગ્યો.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ ખરી રીતે બંને બ્રાહ્મણ ધર્મના સુધારા રૂપે નીકળ્યા હતા. બંનેના પ્રચારકો રાજકુમારો હતા. બંનેમાં જૈન ધર્મ અને સાધુઓ ઉપદેશ આપે છે. વેદ અને ઈશ્વરને ન માનતાં બૌદ્ધ ધર્મ બંને ધર્મો કહે છે કે શુભ કર્મથી નિર્વાણ મળે છે. જૈનો દેહ કષ્ટમાં માને છે, ત્યારે બૌદ્ધો શુભ કર્મમાં માને છે. બંનેમાં જાતિભેદ નથી.

આ બંને ધર્મની હિંદની સંસ્કૃતિ પર જખરી અસર થઈ. તેમાં સર્વ વર્ણ ભળી શક્યા. મઠો સ્તૂપો અને શિલાલેખોને લીધે નવા ધર્મોની કળાકૌશલ્ય વધ્યાં, નવી લીપિ દાખલ થઈ, પશુ હિંસા હિંદમાં અસર બંધ થઈ, પાંચરાપોળો સ્થપાઈ અને પશુઓ માટે તથા મનુષ્યો માટે દવાખાનાં સ્થપાયાં. આ રીતે હિંદની કીર્તિ પ્રદેશમાં ફેલાઈ.

બુદ્ધદેવના મરણ પછી બે વરસે બૌદ્ધ ધર્મના બે પક્ષ પડી ગયા: (૧) હીનયાન. (૨) મહાયાન. પહેલા પક્ષવાળા બૌદ્ધ ધર્મના બે પંથ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યા. બ્યારે બીજા પક્ષે પ્રાર્થના અને મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી.

પ્રશ્નો

૧. ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર ટુંકમાં લખો. તેનામાં બાળપણથી જ મહા-પુરુષ થવાનાં લક્ષણ હતાં એ સાબીત કરો.
૨. બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો કહો. હિંદુધર્મ પર તેની શી અસર થઈ?
૩. બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મ અને બ્રાહ્મણધર્મ વચ્ચે શો તફાવત છે?
૪. હિનયાન અને મહાયાન એટલે શું?
૫. બૌદ્ધ ધર્મ સ્થપાયો તેથી લોકોને શો લાભ થયો?

૩ બૌદ્ધયુગ

૧. હિંદનાં બળવાન રાજ્યો.

મહાભારતના યુદ્ધ પછી આખા હિંદમાં શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો સમય શરૂ થયો. હિંદમાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો ઉપરાંત બળવાન દસ બળવાન રાજ્યો પણ સ્થપાયાં હતાં. તેમાં દસ રાજ્યો ખાસ રાજ્યો જાણીતાં હતાં. (૧) સૌથી બળવાન રાજ્ય બિહારમાં મગધનું હતું. (૨) પશ્ચિમ અંગાળામાં અંગદેશનું. (૩) પૂર્વ અંગાળામાં અંગ લોકોનું, (૪) કલિંગનું. (૫) અવન્તિનું. (૬) સૌરાષ્ટ્રનું. (૭) દક્ષિણમાં ઐઠ્યનું રાજ્ય. (૮) ચૌલા (૯) પાંડ્ય અને (૧૦) ચેરાનું.

૨. હિંદપર પરદેશીઓના હુમલા

[પાંડવો પરીક્ષિતને રાજ્ય સોંપીને ગયા પછી તે વંશના રાજ્ય અમલમાં એસીરિઆ દેશની સેમિરામીસ રાણી હિંદપર કેટલાક પ્રાચીન ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦૦માં ચડી આવી હતી. તે પછી હુમલા ઇ. સ. પૂ. ૧૩૦૮માં મિસર દેશનો એસોક્સિસ રાજા પંજાબ પર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યારપછીના સમયની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, પણ ઇરાનના રાજા દરાયસે ઇ. સ. પૂ. ૫૧૮માં હિંદ પર સ્વારી કરી પંજાબ પ્રાંત જતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો હતો. દરાયસને ત્યાંથી ધણું મળ્યું હતું.]

૧. ગ્રીકોના હુમલા

મહાન સિકંદર

તે યૂરોપમાં આવેલા મેસેડોનિયાના રાજા ફિલિપનો પુત્ર હતો. તે સમયના ગ્રીક લોકો સૌથી બળવાન અને સુધરેલા હતા. જીવનચરિત્ર ફિલિપ ન્યારે આસપાસના દેશ જીતતો ત્યારે આ નાનો કુમાર તેના મિત્રોને કહેતો કે “જો મારા પિતા બધા જ મુલક જીતશે તો પછી હું કયો દેશ જીતવા જઈશ?” આ શબ્દો પરથી તે કેવો મહત્વાકાંક્ષી હતો તે જણાય છે. તે શૂરવીર અને યુદ્ધિમાન હતો.

ફિલિપના મરણ પછી સિકંદર વીસ વરસની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો. તેની પાસે મોટું બળવાન સૈન્ય હતું, ગાદીએ આવ્યા જીતેલા પ્રદેશ પછી તે એશિયામાઇનોર, મિસર, ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાનનો કેટલોક ભાગ જીતી હિંદમાં આવી પહોંચ્યો.

સિકંદરે ખૈઅરઘાટ ઓળંગીને તક્ષશિલા પર ચડાઈ કરી. ત્યાંનો રાજા આંતી પુષ્કળ બેટ લઈ તેને મળવા ગયો અને તેણે હિંદનું તક્ષ- સિકંદરનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું. આ સમયે તક્ષશિલા વિશ્વ- શિલા વિદ્યાલયમાં દૂર દેશથી ફેટલાએ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવતા. મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિની અને રાજ્યનીતિજ્ઞ ચાણક્ય તે વિદ્યાર્થીઓ હતા.

સિકંદર ત્યાંથી આગળ વધી ઝેલમ નદી આવી પહોંચ્યો. તે વખતે લાહોરનો રાજા પોરસ સિકંદરની સામે થયો. બંને પોરસ પર વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. પોરસ બહુ બહાદુરીથી લડવા ચડાઈ છતાં પણ હાર્યો અને કેદ પકડાયો-ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭. પોરસને કેદ પકડીને સિકંદર પાસે લઈ ગયા ત્યારે સિકંદરે પૂછ્યું કે ‘તમે મારા તરફથી કેવા વ્યવહારની આશા રાખો છો?’ ત્યારે તેણે વગર અચકચે જવાબ આપ્યો કે ‘એક રાજાને છાજે એવા.’ તેના

આ દૃઢતા ભરેલા જવાબથી સિકંદર ખુશ થયો અને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

આ સમયે મગધનો ચંદ્રગુપ્ત રાજા સિકંદરને મળવા આવ્યો અને મગધના નંદ વંશના રાજા મહાપદ્મનું રાજ્ય જીતી લેવા સિકંદરની વિનંતિ કરી. સિકંદરની ઇચ્છા હિંદનાં બધાં રાજ્યો ઇચ્છા જીતવાની હતી. પણ તેનું સૈન્ય લાંબી મજલથી બહુ કંટાળી ગયું હતું અને પોરસ સાથેની લડાઈના અનુભવ પછી હિંદની અગાળી ભૂમિમાં લડવાની તેમનામાં હિંમત ઓછી થઈ ગઈ હતી. તેથી ન છુટકે સિકંદર પાછો ફર્યો.

સિકંદરે બાબિલોન જઈ યુક્રેતિસ નદીને કિનારે મુકામ નાખ્યો. તેની ઇચ્છા અરબસ્તાન જીતવાની હતી. પણ તે માંદો પડ્યો મરણ અને ૨૭ દિવસની બિમારીમાં ૩૨ વરસની યુવાન વયે તે મરણ પામ્યો-ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩. તેના મરણ પછી તેનું વિશાળ રાજ્ય તેના સરદારોએ વહેંચી લીધું.

સિકંદરની ચડાઈ ઘણી અગત્યની મનાય છે. ગ્રીકો સુધરેલા અને તત્વજ્ઞાની હતા. સિકંદર પોતાના લશ્કર સાથે કેટલાક તેની ચડાઈની ઇતિહાસવેત્તા, તત્વજ્ઞાનીઓ અને કારીગરો લેતો અસર આવ્યો હતો. તેમણે સિકંદરની જે સાહસકથા લખી છે તે પરથી હિંદનો તે સમયનો ઇતિહાસ જાણી શકાય છે. વળી હિંદ અને ગ્રીસના વિદ્વાનો એક બીજાના સમાગમમાં આવ્યા તથા ગ્રીસ દેશ સુધીની ભૂગોળ જાણવામાં આવી. સાથે સાથે જમીન માર્ગ અને જળ માર્ગ ખુલ્લા થવાથી તે રસ્તે દેશનો વેપાર વધ્યો. એ રીતે હિંદને તો લાભ જ થયો.

સેલ્યુકસ

સિકંદરનો મુખ્ય સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટર કરીને હતો. તે લશ્કર સાથે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૫માં ચડી આવ્યો. આ સમયે મગધમાં

હિંદપર ચડાઈ મૌર્યવંશનો ચંદ્રગુપ્ત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સેલ્યુકસને સજ્જડ દાર ખવરાવી. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરી કાબુલ, કંદહાર અને હેરાત પ્રાંત આપ્યા તથા પોતાની કુંવરી હુલન પરણાવી ને મેગેસ્થનિસ નામના એક ગ્રીક એલચીને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મૂકતો ગયો. તેણે તે સમયના હિંદનો હેવાલ લખ્યો છે, તે પ્રમાણુભૂત ગણાય છે.

મિનંદર

ગ્રીક રાજાઓમાં મિનંદર રાજા ધણો બળવાન હતો. તે હિંદપર ચડી આવ્યો. તે વખતે મગધની ગાદીએ યુગવંશનો હિંદનો જીતેલો પુષ્યમિત્ર રાજા હતો. મિનંદરે પંચમ, સિંધ, મથુરાં મુલક અને કાઠિયાવાડ સુધીનો પ્રદેશ કબજે કરી પાટલીપુત્ર પર ચડાઈ કરી પણ પૃથ્વીમિત્ર તેને હરાવી શક્યો નહિ. ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮. મિનંદર રાજા બૌદ્ધ ધર્મી હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

૨. ક્ષત્રપોના હુમલા

[મધ્ય એશિયામાં રહેતા શક લોકો ઇ. સ. પૂ. પહેલા સંક્રામાં હિંદ પર ચડી આવ્યા હતા. તેમણે અફઘાનિસ્તાન કબજે કર્યો હતો, તેથી તે પ્રદેશ 'શકસ્થાન' કે 'સિસ્તાન' કહેવાયો. શક લોકો હિંદમાં આવ્યા પછી વૈદિક ધર્મી બની સ્મૃતિ ગતિમાં બળી ગયા. હિંદમાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપી ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપનો ઇલકાબ ધારણ કર્યો. આ લોકમાં રૂદ્રદામન નામે બળવાન રાજા થઈ ગયો.]

રૂદ્રદામન

તેણે ઔદ્ધરાજાને હરાવી માળવા અને કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેણે જૂનાગઢમાં સુદર્શન તળાવ સમરાવી દામોદર કુંડ બંધાવ્યો હતો, જે અદ્યપિ મોજુદ છે. તેની રાજગાદી ઉજ્જનમાં હતી. આ વંશના રાજ્યકર્તાઓને ગુપ્તવંશના ચંદ્રગુપ્તે હરાવી તેમની સત્તાનો નાશ કર્યો.

૩. કુશાન લોકોના હુમલા

[કુશાનો મધ્ય એશિયામાંથી કાપુલને રસ્તે હિંદમાં પેદા. તેમણે કાશ્મિર અને પંજાબ જીતી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે વંશમાં મહારાજા કનિષ્ક પ્રખ્યાત છે.]

મહારાજા કનિષ્ક

આ રાજા અતિ બળવાન હતો. તેની રાજધાની પુરુષપુર (પેશાવર)માં હતી. તેણે ઐશ્વર્ય ધર્મ સ્વીકારી તેને રાજ્યધર્મ ગણી મદદ કરી હતી. તેણે ઇ. સ. પૂ. ૪૦માં ઐશ્વર્ય ધર્મની સભા બોલાવી હતી.

તેનો રાજ્ય તે સમયથી ઐશ્વર્ય ધર્મના બે પંથ પડ્યા. ઐશ્વર્ય ધર્મના **વિસ્તાર** ઉત્તરના ભાગે તેણે કેટલાક સ્તૂપો અને વિહારો બંધાવ્યા.

આયુર્વેદમાં **ચરકસંહિતા** નામે ઉત્તમ ગ્રંથ લખનાર ચરક નામે વિદ્વાન આ રાજાના સમયમાં જ થયો હતો. મહારાજા કનિષ્ક ૪૫ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યા. તેનો શક ઇ. સ. ૭૮થી ગણવામાં આવે છે.

કુશાન સરદારોને દૂણુ લોકોએ ઉથલાવી નાખ્યા.

૪. દૂણુના હુમલા

[મધ્ય એશિયામાંથી હિંદુસ્તાન પર ચડી આવનાર દૂણુનું આક્રમણ છેલ્લું હતું. તેમણે ઇરાન જીતી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે પછી તેઓ હિંદમાં આવ્યા. સરદાર તોરમાણે માળવામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૫૦૦].

મિહિરગુળ

તોરમાણુનો પુત્ર મિહિરગુળ ગાદીએ આવ્યો. તે શિવભક્ત હતો, તેથી ઐશ્વર્ય સ્તૂપોને તોડી તેણે ઘણું નુકશાન કર્યું. તેણે **તેનો જુલમ** શિયાલકોટમાં રાજધાની સ્થાપી હતી. તેની કૂરતાને લીધે મોટો બળવો જાગ્યો. છેવટે ગુપ્ત વંશના નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે તેને હરાવ્યો. મિહિરગુળ કાશ્મિર તરફ નાઠો અને ત્યાં જ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૫૩૦. આ હાર પછી દૂણુ નાખ્યા પડ્યા.

હિંદ ઉપર ચડી આવેલા ગ્રીક, શક, કુશાન અને દુલ્હોના હુમલાઓથી
 હિંદના લોકોને ઘણું વેકું પડેલું. પણ તેમાંના ઘણા
સ્વારીઓની લોકોથી લાભ પણ થયો છે. કેટલાક સરદારોએ હિંદમાં
અસર રાજ્ય સ્થાપી વસવાટ કરીને ઐશ્વર્ય ધર્મને ઉત્તેજન
 આપ્યું હતું. ઘણાઓ હિંદુ ધર્મને અંગીકાર કરી આર્યો
 ભેગા મળી ગયા. એ રીતે હિંદની પ્રજામાં વધારો થયો હતો.

પ્રશ્નો

૧. હિંદમાં કયાં કયાં પરદેશી ટોળાં આવ્યાં? તેમનું શું શું કાર્યું?
૨. મહાન સિંદ્ધર વિષે ટૂંક નોંધ લખો. અને તેની પંચમળ પરની
 ચર્ચાથી હિંદ પર શી અસર થઈ?
૩. નીચેની વ્યક્તિઓ વિષે ટૂંકમાં લખો :
 (૧) કનિષ્ક. (૨) શ્વેતામન. (૩) મિહિરગુળ. (૪) મિનદર.
૪. પરદેશી સ્વારીઓથી હિંદ પર શી અસર થઈ? ગ્રીક લોકોના
 સમાગમથી હિંદને થયેલા લાભાલાભ વર્ણવો.
૫. હજી લોકો વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

૩. મગધનું મહારાજ્ય

૧. શિશુનાગવંશ

[અસલથી હિંદનાં રાજ્યોમાં મગધનું મહારાજ્ય બળવાન હતું. મહાભારતના સમયમાં મગધનો જરાસંધ રાજા બળવાન ગણાતો હતો. તેની પછી બીજા અઠ્ઠાવીસ રાજા થયા. તેમની પૂર્ણ હકીકત મળતી નથી. ઈ. સ. પૂ. સાતમા સૈકામાં મગધમાં શિશુનાગ વંશની સત્તા હતી. એ વંશમાં બિંબિસાર નામનો પ્રખ્યાત રાજા થયો હતો.]

૧. રાજા બિંબિસાર

તેની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. બિંબિસાર રાજગૃહમાં મોટો યજ્ઞ કરવાનો હતો, તેમાં ઘણાં પશુ હોમવાનાં હતાં. આ ઐધ ધર્મનો સમયે બુદ્ધદેવ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે હિંસક યજ્ઞ સ્વીકાર બંધ રખાવી રાજાને ઐધ ધર્મમાં ભેળવ્યો. આ રાજાએ ઐધ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેને તેના પુત્ર અન્નતશત્રુએ મારી નાખ્યો.

૨. અન્નતશત્રુ

તે તેના આપને ઈ. સ. પૂ. ૪૯૫માં મારીને ગાદી પર આવ્યો. તે ઐધ કે જૈન ધર્મને માનતો નહિ અને દુનિયામાં સુખ સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ તેવી રીતે વર્તતો. તેણે કોશલ, વૈશાલિ અને કપિલવસ્તુ છત્રી રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેમજ ગંગા અને શોણના સંગમ આગળ એક કિલ્લો બાંધી તેને પાટલીપુત્ર નામ આપ્યું.

તેના પછી ત્રણ ચાર રાજાઓ ગાદી પર આવ્યા. તેમની પૂરતી હકીકત મળતી નથી. આ સમયે લોકોની સ્થિતિ સારી હતી. દેશપરદેશ જોડે વેપાર સારો ચાલતો. વંશપરંપરાના ધંધાઓ તે સમયના ખીલ્યા હતા. સુધારો મકાનો બાંધતા; પૈડાં, ગાડીઓ

હુન્નર ઉદ્યોગ અને વહાણો બનાવી શકતા. હુહારો કરવત, ચપ્પુ અને સોય જેવી ઝીણી વસ્તુઓ બનાવતા. વણકરો ખારીક કાપડ બનાવતા, તેમજ ખીજનં કારીગરીનાં કામે ધણું થતાં એમ તે વખતનાં મળી આવતાં સાધનો પરથી જાણી શકાય છે. આ સમયે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો હતો.

પ્રશ્નો

૧. રાજા બિંબિસારે બૌદ્ધ ધર્મ કેવી રીતે સ્વીકાર્યો ?
  ૨. અન્તતશત્રુ વિષે શું જાણી છે ?
  ૩. તે સમયના હુન્નર ઉદ્યોગો વિષે જાણતા હો તે લખો.
-

૨. નંદવંશ

[શિશુનાગ વંશ પછી નંદ વંશના રાજાઓનું મગધમાં રાજ્ય થયું. તે સમયે પાટલીપુત્ર રાજધાનીનું નગર હતું. નંદવંશમાં આઠ રાજાઓએ લગભગ સાઠેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. છેલ્લો રાજા હિરણ્યગુપ્ત ધનનંદ હતો.]

૧. મહાપદ્મ-ધનનંદ

ધનનંદને મહાપદ્મ પણ કહેતા. પણ તે ધણો જુદામી હતો. અને કળિનો અવતાર ગણાતો. તેની પાસે અખૂટ લક્ષ્મી નંદવંશનો હતી છતાં જોર જુલમથી નાણાં કઢાવવાથી પ્રજા નાશ તેનાથી કંટાળી ગઈ હતી. તે સમયના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ચાણક્યનું રાજસભામાં તેણે અપમાન કર્યું. તેથી તેના અનૌરસપુત્ર ચંદ્રગુપ્ત પાસે તેનો નાશ કરાવ્યો. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨.

૩. મૌર્યવંશ

૧. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત

ચંદ્રગુપ્ત નંદ રાજાનો નાશ કરવા માટે સિકંદરની મદદ મેળવવા ગયો હતો. તેણે પોતાના બ્રાહ્મણ મિત્ર ચાણક્યની મૌર્યવંશની મદદથી નંદવંશનું નિકંદન કાઢી મગધનું રાજ્ય કબજે કર્યું. સ્થાપના તેની માના નામ મુરાપરથી આ વંશ મૌર્યવંશ કહેવાયો. ચાણક્યે તક્ષશિલા જઈ વિદ્યા મેળવી હતી. તેનું ખરું નામ વિષ્ણુગુપ્ત વિષ્ણુગુપ્ત હતું. નંદ રાજાએ તેનું અપમાન કરવાથી તેના વંશને ચાણક્ય. ઉખેડી નાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેથી નંદ વંશનું નિકંદન કાઢી તેણે ચંદ્રગુપ્તને મગધનો મહારાજ બનાવ્યો. આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે રાજ્યનીતિ, નામે ગ્રંથ બનાવ્યો છે, તે ચાણક્યનીતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ, મધ્યદેશ, અંગાણા, સૌરાષ્ટ્ર મહારાષ્ટ્ર, વિહર્, વરાહ અને દૂર દૂરનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોને એક છત્ર

સામ્રાજ્યની નીચે લાવી મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં દાખલ કર્યાં. આવી સ્થાપના રીતે પ્રાચીન ભારતનો તે પહેલો ચક્રવર્તી રાજા કહેવાય છે.

તમે જાણો છો કે તેના વખતમાં સેલ્યુકસ ચડી આવ્યો હતો. પણ તે હાર્યો હતો અને તેણે ચંદ્રગુપ્તને કેટલોક મુલક અને સેલ્યુકસની પોતાની કુંવરી આપ્યાં હતાં. તેનો મેગેસ્થનિસ નામે ચડાઈ એલચી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં સાત વરસ રહ્યો હતો. તેણે એક ગ્રંથમાં હિંદની ભૂગોળ, પેદાશ, દેશની સંસ્થાઓ તથા રાજ્યવ્યવસ્થાનું વર્ણન કર્યું હતું. તે ગ્રંથ જો કે નાશ પામ્યો છે, પણ તેમાંથી કેટલાક વિદ્વાનોએ ઉતારા લીધેલા તે પરથી તે સમયની હકીકત જાણી શકાય છે. મેગેસ્થનિસે તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે હિંદના લોકો સાદા કરકસરીઆ અને સુખી છે. તેઓ લડાઈ ઠંડો કરતા નથી અને કોઈ ભાગ્યે જ જય છે. તેઓ ઘણા વિશ્વાસુ અને લેવડદેવડમાં પ્રામાણિક છે. ખેતીવાડી સારી કરે છે. કૃષ્ણકૃળાદી પુષ્કળ ખાય છે અને તેઓ યજ્ઞ સિવાય દારૂ પીતા નથી. તેઓ સત્યવાન અને સદાચરણી છે.'

આખા મહારાજ્યના ચાર મોટા ભાગ પાડી તે દરેક પર સુબા નીમ્યા હતા. રાજ્યવ્યવસ્થામાં મદદ કરનાર બાર સભા-રાજ્ય ચહીવટ. સદોનું મંડળ હતું. તેની સત્તા આપખુદ નહોતી. ખેતીવાડીપર ખાસ લક્ષ આપવાને તથા હુન્નર અને બજારમાં થતા વેચાણ પર નજર રાખવા માટે ખાસ અમલદાર નીમાતો. ખેતીને પાણી પૂરું પાડવા માટે નહેરખાતું હતું. વેપાર માટે રસ્તા બાંધ્યા હતા. વહાણવટું પણ ખીલેલું હોવાથી પરદેશો જોડે ખૂબ વેપાર વધ્યો. ખંભાત, ભરૂચ અને ઘોઘાબંદરથી પુષ્કળ ચીજો ચીન સુધી જતી. લોકોના રક્ષણને માટે ચોકીદારો હતા. ગુન્હેગારોને સખ્ત શિક્ષા થતી. દેહાંત દંડની શિક્ષા તે વખતમાં થતી હતી. નાના ગામોમાં મુખીઓ ન્યાય ચુકવતા. છેવટેનો ન્યાય રાજા અને પ્રધાનમંડળ મળીને આપતા.

આ પરાક્રમી અને ચક્રવર્તી રાજા ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી મરણુ જૈન ધર્મ સ્વીકારી સાધુ બની ગયો, ને ઇ. સ. પૂ. ૨૯૭માં મરણુ પામ્યો.

૨. બિંદુસાર

ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીપર આવ્યો. તેણે દક્ષિણનો નહિ જતાએકો પ્રદેશ જીત્યો હતો. તે ઇ. સ. ૨૭૨માં મરણુ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો.

૩. મહાન અશોક

અશોક નાનપણમાં બહુ તોફાની, અને ક્રૂર હોવાથી બિંદુસારનો તેના પર જરાએ પ્રેમ નહોતો. તેથી જ્યારે તક્ષશિલાની પૂર્વ ચરિત્ર પ્રજાએ બળવો કર્યો ત્યારે તેને દૂર કરવા માટે લસ્કર આપી મોકલ્યો. ત્યાં યુક્તિથી તેણે બળવો શાંત કર્યો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે બિંદુસાર મરણુ પથારીએ હતો. તેના મરણુ પછી પ્રધાન રાધાગુપ્તની મદદથી તેણે રાજગાદી લીધી.

અશોકનું સામ્રાજ્ય

અશોકનો રાજ્યવિસ્તાર હિંદુકુશથી આસામ અને કાશ્મિરથી કૃષ્ણ નદી સુધી હતો. ફક્ત કલિંગ દેશ આ સમ્રાટને તાબે કલિંગની જીત નહોતો. તેણે વિશાળ સૈન્ય સાથે ચડાઈ કરી તે દેશ જીતી લીધો. પરંતુ આ યુદ્ધમાં અસંખ્ય માણસો મરાયાં, તે જોઈ અશોકને ધણો આઘાત થયો. ત્યાર પછી ક્રોધપિણુ દિવસ લડાઈ ન કરવી એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અને જાહેર કર્યું કે ‘મારા રાજ્યમાં અહિંસા અને પ્રેમ એ જ સૌથી સરસ કાયદો ગણાશે. ઐહિક રાજ્ય કરતાં ધર્મનું રાજ્ય ઉત્તમ છે માટે મનુષ્યવધ કરવો કોઈ રીતે વાજબી નથી.’ તે પરથી તેણે અહિંસાધર્મ સ્વીકાર્યો અને મહાન બૌદ્ધ હૃદયપલટો સાધુ ઉપગુપ્તના ઉપદેશથી બૌદ્ધ ધર્મનો અંગીકાર કરી તેને રાજધર્મ બનાવ્યો.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે તેણે અનેક દેકાણે સ્તૂપો બંધાવ્યા તથા શિલા-લેખ પર પાલી ભાષામાં નીતિનિયમો કોતરાવ્યા. દેશપરદેશ

બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશકો મોકલ્યા. બૌદ્ધ સાધુઓની સભા બરી, ઇ. સ. પ્રચાર અને પૂ., ૨૬૪. પરિણામે આખા હિંદમાં, સીરિયા, ઇજિપ્ત, સભા મેસોડોનિયા, તિબેટ અને અહ્મદેશ સુધી તે પ્રચાર પામ્યો. શિલાલેખો પર તેણે લખાવ્યું છે કે “માખાપ અને વડીલોની આજ્ઞા પાળવી, હિંસા કરવી નહિ, દરેક જીવ પર દયા રાખવી, સત્ય બોલવું, સદાચાર પાળવો, કોઈ ધર્મની નિંદા કરવી નહિ, વિદ્યાર્થીઓએ ગુરુને માન આપવું” વગેરે. લોકો ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલે તે જોવા માટે મહામાત્રો નીમ્યા હતા.

મહારાજ અશોકે લોકોના કલ્યાણ માટે રસ્તાઓ સમરાવી તે પર ઝાડો રોપાવ્યાં તથા કુવાઓ, તળાવો અને ધર્મશાળાઓ લોક કલ્યાણનાં બંધાવ્યાં. પશુઓ માટે દવાખાનાં કાઢ્યાં. રાજ્યમાંથી કામો દેહાંતદંડ અને પશુવધ બંધ કરાવ્યા. પ્રજાનાં બલાં માટે તે રાત દિવસ ચિંતન કરતો તેથી તે પ્રિયદર્શી કહેવાયો.

વળી ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તે મહાન અશોક કહેવાયો.

મહારાજ અશોક પછીના પાંચ રાજાઓ નમ્રણા નીકળ્યા. તેથી રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. છેલ્લા રાજા અહદથને **મૌર્ય વંશનો** તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે મારી ગાદી પચાવી પાડી. એ અંત રીતે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૫માં મૌર્યવંશનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો

૧. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે મગધનું મહારાજ્ય કેવી રીતે મેળવ્યું ? તેના વંશને મૌર્યવંશ કેમ કહે છે ?
૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજપદ્ધતિ વિષે લખો.
૩. નીચેની વ્યક્તિઓ વિષે જાણતા હો તે લખો :
ચાણક્ય, સેલ્યુકસ, મેગસ્થનિસ.
૪. અશોકે રાજ્યવિસ્તાર કેવી રીતે વધાર્યો ? તેણે બૌદ્ધધર્મ શા માટે સ્વીકાર્યો ?
૫. અશોકે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવા શા શા ઉપાયો લીધા ? તેમાં તેને કેવી ફત્તેહ મળી ?
૬. અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય બેની સરખામણી કરો.

૪. શુગ વંશ

પુષ્યમિત્રનો વંશ શુગવંશ કહેવાયો. તેના સમયમાં ગ્રીક સરદાર મોનેદર ચડી આવ્યો. તેની સામે પુષ્યમિત્ર ટકી શક્યો પરદેશી હુમલા નહિ. આ ચડાઈથી દેશમાં બહુ ત્રાસ થયો હતો.

કલિંગના રાજાએ તેની સત્તા નીચેથી છૂટા થવા પ્રયત્ન કર્યો પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ ફાળ્યો નહિ. તે પછી પુષ્યમિત્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. તેને અગ્નિમિત્રે હરાવી ફરી દિગ્વિજય કર્યો.

પુષ્યમિત્રે ઔદ્ધ ધર્મના વિહારો અને મઠો વિખેરી નાખ્યા અને બ્રાહ્મણ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું. તે જાતે બ્રાહ્મણ હતો. તે ઇ. સ. પૂ. ૧૪૮ માં મરણ પામ્યો.

૨. અગ્નિમિત્ર

આ રાજા વિદ્યોત્તેજનો સાસું ઉત્તેજન આપતો હતો. તેના સમયનું વર્ણન મહાકવિ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં આપ્યું છે. તેના પછીના રાજાઓ નબળા નીકળ્યા. તેના છેલ્લા રાજા દેવભૂતિને તેના પ્રધાન વાસુદેવે મારી નાખી શુગવંશનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૭૨.

૫. કણ્વવંશ

વાસુદેવ કણ્વકુળનો હતો. તેના વંશમાં ચાર રાજાઓ થઈ ગયા. તે બધા નબળા હતા. તેથી મગધનું મહારાજ્ય સાયવી શક્ય નહિ. છેલ્લા રાજાને ઐંદ્રદેશના રાજાએ મારી નાંખી રાજ્ય લઈ લીધું ઇ. સ. પૂ. ૨૭.

૬. ઐંદ્ર વંશ

તેની રાજધાની કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ ધાન્યકટક નામે નગરમાં હતી. આ વંશમાં ત્રીસેક રાજાઓ થયા હતા. તેઓ સાત વાહન તરીકે ઓળખાતા. તેમના સમયમાં દેશ ધનાઢ્ય અને આબાદ બન્યો. તેમના સમયમાં બ્રાહ્મણ ધર્મને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું હતું, છતાં ઔદ્ધ ધર્મીઓને અડચણ પડતી નહિ.

આ સમયે રાજ્યનો વેપાર દૂરના દેશો સાથે ચાલતો તેમજ વિદ્યાકળા
 પણ ખીલ્યાં હતાં. તે સમયની અજંટાની બૌદ્ધગુફાનું
વિદ્યાકળા કોતરકામ અઘાપી પર્યંત જોનારને મુગ્ધ કરે છે. ઐઘ્ર-
 વંશનો અંત ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના પહેલા
 ભાગમાં આવ્યો.

પ્રશ્નો

૧. ઐઘ્ર સમયમાં દેશ આબાદ હતો તે કેમ જણ્યું ?
  ૨. તે સમયમાં વિદ્યાકળા અને શિલ્પકળા ખીલ્યાં હતાં, તેની શી
 ખાત્રી છે ?
-

૭. ગુપ્તવંશ

૧. ચંદ્રગુપ્ત પહેલો

મગધના મહારાજ્યની પડતો પછી ઉત્તર હિંદમાં અરાજકતા ચાલી.

તે સમયે ગુપ્ત નામનો પુરુષ મગધનો માલીક બન્યો.

ગુપ્તવંશની તેના પૌત્ર ચંદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્ર કબજે કરી ત્યાં

સ્થાપના રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ચંદ્રગુપ્તે રાજ્ય કબજે કરી લીચ્છવી ટોળીની રાજકન્યા કુમારદેવી સાથે લગ્ન કર્યું. તેની મદદથી તેણે મગધ, બિહાર અને અયોધ્યા સુધી પોતાની સત્તા જમાવી. તે ઇ. સ. ૩૩૦ માં મરણ પામ્યો.

૨. સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત

ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. મગધને સામ્રાજ્ય

બનાવનાર અને ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત કરનાર તેજ હતો.

દિગ્વિજય તેણે ઉત્તર હિંદનાં તથા દક્ષિણનાં રાજ્યો તાબે કર્યા.

દિગ્વિજયથી તેને મહારાજ સમુદ્રગુપ્ત અથવા

પરાક્રમાદિત્ય પણ કહે છે.

તેણે દિગ્વિજય માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પોતાનું સર્વોપરીપણું સ્થાપિત કર્યું. તેને ‘હિન્દનો નેપોલિયન’ પણ કહે છે. તેણે પાટલીપુત્રથી ગાદી અયોધ્યા ફેરવી. તેના રાજ્યની હદ હિમાલયથી નર્મદા અને સતલુજથી બ્રહ્મપુત્ર સુધી હતી. પંજાબ, માળવા અને રજપુતાનાનાં ઘણાં રાજ્યો તેને ખંડણી બરતાં.

સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમી, સાહિત્યરસિક અને સંગીતકળાનો શોખીન હતો.

તે ચુસ્ત હિંદુધર્મી હતો. તેણે વેદધર્મની ઉન્નતિ કરી

તેના ગુણ હતી, છતાં બીજા ધર્મનો દ્રેષી નહોતો. તે ઇ. સ.

૩૭૫માં મરણ પામ્યો.

૩. ચંદ્રગુપ્ત બીજો

સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ બેઠો. તે પરાક્રમી

હતો. સમુદ્રગુપ્તનાં સમયમાં બાકી રહેલાં રાજ્યો ચૂકરાત,

વિક્રમાદિત્ય સૌરાષ્ટ્ર અને માળવા જીતી તેણે રાજ્યમાં વધારો કર્યો.
અન્યો તેણે ક્ષત્રપોની સત્તા તોડી નાંખી તથા તેમની રાજધાની
 ઉજ્જન જીત્યું. તેથી પ્રજા તેને **વિક્રમાદિત્ય-શૌર્યનો**
સૂર્ય કહેવા લાગી.

આ સમયે માળવામાં **માળવ સંવત** ચાલતો હતો. તે ચંદ્રગુપ્તે
 ઉજ્જન જીત્યા પછી તેના નામે ચાલવા લાગ્યો. એટલે ખરી રીતે માલવ
 સંવત્સર વિક્રમ સંવત્સર તરીકે ગણાયો. **વિક્રમાદિત્ય**
વિક્રમસંવત પરાક્રમી તથા સાહિત્ય અને કળાનો શોખીન હતો.

તેના સમયમાં **ફાલ્ગુઆન** નામે ચીનો મુસાફર હિંદમાં આવ્યો
 હતો. તેણે બુદ્ધદેવની જન્મભૂમિ અને ખીજ પવિત્ર
ફાલ્ગુઆન જગાએ મુસાફરી કરી હિંદ વિષે નોંધ કરી હતી. તે
ચીનો મુસાફર ઉપરથી આપણને ગુપ્ત કાળનો હેવાલ જણાઈ આવે છે.
 તે હિંદમાં સત્તર વરસ સુધી રહ્યો હતો. તે લખે છે કે
 “લોકોની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી, દેશ આખાદ હતો, રાજ્યમાં જમીનનો
 કર લેવાતો, દરેક સ્થળે ધર્મશાળાઓ અને દવાખાનાં નજરે પડતાં, લોકો
 ધાર્મિક વૃત્તિના અને અહિંસક હતા, મદ્યપાન કરતા નહિ, રાજ્યવ્યવસ્થા
 ઉત્તમ હતી. ગુન્હાઓ માટે દંડની શિક્ષા થતી. દેહાંત દંડની શિક્ષા થતી
 નહિ. રાજ્યના કાયદાથી લોકોને ત્રાસ ન હતો.” એ રીતે આ ચીનો મુસાફર
 હિંદની સ્થિતિ જોઈ ઘણો ખુશ થયો હતો.

૪. કુમારગુપ્ત

ચંદ્રગુપ્ત-વિક્રમાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. તે
 પરાક્રમી હતો. તેણે પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેના મરણ પછી તેનો
 પુત્ર સ્કન્દગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૪૫૫.

૫. સ્કન્દગુપ્ત

તે સમયે મધ્યએશિયાના દુશ્મનો હિંદપર હુમલા કરતા હતા. સ્કન્દગુપ્તે
દુશ્મનોના હુમલા તેમને ઘણી વખત હરાવી પાછા કાઢ્યા, પણ સત્તા
 નબળી પડી.

૬. બાલાદિત્ય

પછી નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો ઇ. સ. ૪૮૫. તે ગુપ્તવંશનો બળવાન હતો. તેણે હજુ સરદાર મિહિરગુપ્તને હાંકી અંત કાઢ્યો. બાલાદિત્ય ઇ. સ. ૫૩૦માં મરણ પામ્યો.

૭. ગુપ્ત સમયનું અવલોકન

મગધની ગાદીએ ગુપ્તવંશનો અમલ દોઢસો વર્ષ રહ્યો હતો, તે દરમિયાન હિંદુસ્તાન આબાદ બન્યો. તેથી આ સમયને ગુપ્તકાળ-સુવર્ણયુગ' પણ કહે છે. આ વંશના દરેક રાજા નીતિમાન હોય અને પરાક્રમી હતા. તે સમયમાં (૧) સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ. (૨) શિલ્પ અને ચિત્રકળા ખીલ્યાં. (૩) હિંદુ શાસ્ત્રો તથા મલેરમૃતિ રચાયાં અને (૪) વેપાર અને પરદેશગમન વધ્યાં. એ સમયનું જોતાં આ યુગ આબાદ હતો.

આ સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા વિકાસ પામી હતી એમ કાલિદાસનાં નાટકો પરથી ખાતરી થાય છે. શિલ્પવિદ્યા કીર્તિને શિખરે પહોંચી હતી, એમ કોતરકામ પરથી જણાય છે. દેશનો વેપાર અલેક્ઝાંદ્રિયા બંદર મારફતે યુરોપના અને પશ્ચિમના દેશો સાથે ચાલતો. આ દેશમાંથી મરી, તેજનો, ઝીણું મલમલ, હીરા, માણિક, ગળી, રૂં, રેશમ વગેરે નિકાસ થતાં અને પિત્તળ, કલાઈ, કાચ, સોનું, રૂપું આયાત થતાં. રોમથી ચીન સુધી હિંદનાં વેપારીઓ વેપાર ખેડતા.

પ્રશ્નો

૧. ગુપ્તવંશની સ્થાપના કોણે અને કેવી રીતે કરી?
૨. સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તને 'હિંદનો નેપોલિયન' શા માટે કહેવામાં આવે છે ?
૩. ગુપ્તયુગને 'સુવર્ણયુગ' શા માટે કહે છે ? કારણ આપો.
૪. કાલિદાસ કોણ હતા ? તેના હિંદમાં આવવાથી શો લાભ થયો ?
૫. નીચેની બાબત પર ટૂંક નોંધ લખો:—**અ.** હજુલોકો. **ચ.** અશ્વમેધયજ્ઞ. **ક.** વિક્રમ સંવત.

૪. પુરાણયુગ

૧. કનોજનું મહારાજ્ય

૧. પ્રભાકરવર્ધન

ગુપ્તવંશની પડતી વખતે સ્થાણેશ્વરમાં પ્રભાકરવર્ધન નામે સુબો થઈ ગયો હતો. તેણે દૂણોને, માલવ લોકોને તથા પંજાબના રાજ્ય સ્થાપના ગુર્જર લોકોને હરાવી પોતાની સત્તા મજબૂત કરી. આથી તેને મહારાજ કે દૂણુકેસરી કહેતા. તેની ઇચ્છા સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની હતી પણ તેટલામાં તે મરણ પામ્યો.

૨. રાજ્યવર્ધન

પ્રભાકરવર્ધન પછી રાજ્યવર્ધન ગાદીએ બેઠો. તેની બેન રાજ્યશ્રીને કનોજના રાજા ગ્રહવર્મા સાથે પરણાવી હતી. તેને મરણ માળવાના રાજા સાથે વેર હતું. દૂણુ લોકોએ સ્થાણેશ્વર પર બીજી વખત હુમલો કર્યો, તેનો લાભ લઈ માળવાનો રાજા દેવગુપ્ત કનોજ પર ચડ્યો. તે યુદ્ધમાં ગ્રહવર્મા મરાયો અને રાજ્યશ્રી કેદ થઈ. પરંતુ તે ત્યાંથી વિંધ્યાચળના જંગલમાં નાસી ગઈ. તેનું વેર લેવા રાજ્યવર્ધને માળવા પર ચડાઈ કરી. દેવગુપ્તને હરાવીને માળવા ખાલસા કર્યું. તે દરમિયાન ગૌડ દેશના રાજા શશાંકે તેને દગાથી મારી નાખ્યો. તેના પછી તેનો નાનો ભાઈ હર્ષવર્ધન ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૬૦૬.

૩. મહારાજા હર્ષવર્ધન

તે સોળ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો, તેણે પ્રથમ પહેલેને વિંધ્યાચળના જંગલોમાંથી શોધી કાઢી. તે પછી હર્ષે પોતાના ભાઈનું ગાડપર ચડાઈ વેર લેવા ગૌડ રાજાને હરાવ્યો. ત્યાર બાદ હિંદને એક છત્ર નીચે લાવવા તૈયારી કરી.

લગભગ છ વર્ષ સુધી લડાઈઓ કરી તેણે ઉત્તર હિંદના સર્વ રાજાઓને નમાવ્યા. તેણે કનોજમાં રાજધાની રાખી.

દિગ્વિજય પછી તેને નર્મદાનો દક્ષિણ ભાગ જીતવાની ઇચ્છા થઈ. પણ પુલકેશિન રાજ્યે હર્ષને ફાવવા દીધો નહિ. આથી હર્ષે દક્ષિણ જીતવાની આશા મૂકી દીધી. ઇ. સ. ૬૨૦.

ઉત્તર હિંદનાં આસામ, નેપાળ, અંગાળા, માળવા, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં રાજ્યો હર્ષવર્ધનના તાબામાં હતાં. તથા રાજ્યવિસ્તાર પંજાબ અને કાશ્મિરનાં રાજ્યો તેને ખંડણી ભરતાં. એથી હર્ષવર્ધન છેલ્લો ચક્રવર્તી રાજા ગણાયો. તે પછી કોઈ બળવાન હિંદુ રાજા થયો નથી.

હર્ષે પોતાના રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા રાખી હતી. તે ચોમાસા સિવાયના આઠ મહિના રાજ્યમાં ફરીને પ્રજાનાં સુખ રાજ્યવ્યવસ્થા દુઃખની જાતે તપાસ કરતો. ગુન્હેગારોને ભારે શિક્ષા કરતો. ભયંકર ગુન્હાઓ માટે હાથ, નાક, કાન કાપી નાંખવામાં આવતાં. રાજ્યની મુખ્ય આવક જમીન મહેસુલની હતી. અમલદારોને પગાર બદલે જમીન આપવામાં આવતી. ખીજો કરનો બોજો ઓછો હતો.

કહેવાય છે કે હર્ષ પ્રથમ શૈવ ધર્મી હતો. પરંતુ પાછળથી તેણે હિનયાન બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. છતાં બધા ધર્મો ધર્મનીતિ તરફ તે ઉદારતાથી વર્તતો. તે ધર્મિષ્ઠ હતો, પણ ધર્માંધ નહોતો. કનોજમાં તેણે બૌદ્ધ ધર્મીઓની મહાસભા બોલાવી હતી. ઇ. સ. ૫૪૪. દર પાંચ વર્ષે મોટો ઉત્સવ ઉજવીને બધો ખર્ચ તે દાનમાં આપી દેતો. પ્રજામાં તે આદિત્યશિલા અથવા હર્ષવર્ધન શિલાદિત્ય પણ કહેવાતો.

હર્ષ પોતે વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. તે પોતે પણ સારો કવિ હતો. તેણે રતનાવલી, પ્રિયદાશકા અને નાગાર્નદ નામે કેળવણી અને ત્રણ ઉત્તમ નાટક રચ્યાં છે. તેના દરબારમાં બાણભટ્ટ સાહિત્ય નામે બ્રાહ્મણ કવિ હતા. તેમણે હર્ષચરિત નામે પુસ્તક તેમજ કાદમ્બરી નામે નવલકથા લખ્યાં છે, જે

અઘાપિ પર્યંત અગ્નેઃ છે. તેના સમયમાં કેળવણીનો અહેાળો પ્રચાર થયો હતો. તે ૩૫ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી તેનું રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું અને રજપુત રાજ્યોની સ્થાપના થઈ. મરણ બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ થયો અને નવીન હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર થયો.

હર્ષવર્ધનના સમયમાં હ્યુ એન સાંગ નામે ચીનો મુસાફર હિંદની યાત્રાએ આવ્યો હતો. તેણે કાશ્મિર, સ્થાણેશ્વર તથા હ્યુ એન સાંગ મથુરાની મુલાકાત લીધી હતી. તે આ દેશમાં ૧૫ વરસ એટલે ઇ. સ. ૬૩૦ થી ઇ. સ. ૬૪૫ સુધી રહ્યો હતો. તેણે પોતાની મુસાફરીનો વિગતવાર હેવાલ લખ્યો છે. તે હર્ષની રાજધાની કનોજ થઈ બૌદ્ધ ધર્મીઓનાં પવિત્ર ધામ ગયા ગયો. તે સમયે નાલંદનું વિશ્વવિદ્યાલય અભ્યાસ માટે ઘણું પંકાતું હતું. હ્યુ એન સાંગે ત્યાં યોગનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત હિંદમાં તક્ષશિલા વૈદક માટે, ઉજ્જન જ્યોતિષ માટે અને બનારસ સંસ્કૃત માટે પ્રખ્યાત હતાં.

હ્યુ એન સાંગ દેશની સ્થિતિ વિષે લખે છે કે ‘આ સમયે બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર વિશેષ હતું. બૌદ્ધ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કમી હતી. હિંદની સામા- જાતિઅંધનો વધારે સખત થયાં હતાં. બ્રાહ્મણો વેપાર નિક રિથિત કરતા. વૈશ્યો રાજ બની શક્તા અને શુદ્રો ખેતી કરી શક્તા. શિક્ષણનો પ્રચાર સારો હતો. સ્ત્રીઓ પણ કેળ- વાયેલી હતી. વિધવાનાં પુનર્વ્રજ થતાં નહિ. સતી થવાનો ચાલ હતો. એકંદરે પ્રજા વિદ્વાન, સાહસિક અને પ્રામાણિક હતી. લોકો લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અને આપેલાં વચન પાળનારા હતા.

— પ્રશ્નો —

૧. હર્ષવર્ધને કનોજમાં સામ્રાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપ્યું ?
૨. હર્ષની રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મનીતિ અને તે સમયની કેળવણી વિષે શું જાણી છે ?
૩. ચીના મુસાફર હ્યુ એન સાંગે હિંદમાં શું શું જોયું ? તેણે હિંદની સામાજિક રિથિતિનું કેવું વર્ણન કર્યું છે ?

૨. હિંદુની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ.

આપણે અગાઉ વેદ ધર્મ, જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ વિષે જાણી ગયા છીએ. બૌદ્ધ ધર્મ સ્થપાયે ૭૦૦ વર્ષ થયાં હતાં. દરમિયાન હિંદુ ધર્મની જે પુરાઈઓ દૂર કરવા તેની સ્થાપના થઈ હતી તે બધી તેમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી.

(૧) બૌદ્ધોએ બુદ્ધ દેવને પરમેશ્વર માની ચૈત્યો ઉભાં કર્યા અને મૂર્તિપૂજક બન્યા. (૨) બુદ્ધદેવની તેમજ બીજી મૂર્તિ-બૌદ્ધ ધર્મની ઓને રથમાં બેસાડી વરઘોડા કાઢવા લાગ્યા. (૩) ધર્મો-પડતીનાં કારણે પદેશ બંધ થતો ગયો. (૪) બૌદ્ધ સાધુઓ હિંદુ ધર્મના મહાપુરુષો સાથે વાદવિવાદમાં ફાળ્યા નહિ. (૫) હર્ષવર્ધન પછી બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ થયો. (૬) જ્ઞાતિબંધનો સખત થવાથી બૌદ્ધ ધર્મ પાળનાર લોકોને સહન કરવું પડતું. પરિણામે તેના હિંદુમાંથી લોપ થયો.

આદિઓએ પૂજનાં સામાન્ય સ્વરૂપ બૌદ્ધ ધર્મમાં ફેરવ્યાં. અહિંસાને સ્વીકાર કર્યો. મંદિરો બાંધી મૂર્તિપૂજ દાખલ કરી. એ નવીન હિંદુ રીતે પ્રાચીન ધર્મનું સ્વરૂપ બદલી નવીન રૂપમાં હિંદુધર્મને ધર્મ પ્રચાર થયો. નવા હિંદુધર્મમાં ઈશ્વરની ત્રણ શક્તિઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ઉપાસના કરવાનું ઠરાવ્યું. રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધને ઈશ્વરી અવતારો ગણવા લાગ્યા. મોટા યજ્ઞોમાં બલિ આપવાનો બંધ થયો. તેને બદલે જવ, તલ અને ડાંગર હોમવી શરૂ થઈ. મેક્ષનો માર્ગ સહેલો બનાવ્યો. સત્કર્મ, સદાચાર અને ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા એ મેક્ષનાં સાધન ગણ્યાં.

જે ગ્રંથોની અંદર નવા હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેમજ તે દેવોની કથાઓ રચેલી છે તે ગ્રંથો પુરાણોના નામથી પુરાણો પ્રખ્યાત છે. પુરાણની કથાઓ મોટે ભાગે ઐતિહાસિક કથાઓ જ છે. અને તે ઘણા પ્રાચીન સમયથી લખાયેલી હતી. તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી ઇતિહાસ લખેલો છે.

પુરાણો ૧૮ છે. તેમનાં નામ : વિષ્ણુ, ભાગવત, શિવ, નારદીય, ગરુડ, પદ્મ, વારાહ, અક્ષય, અક્ષાંડ, અક્ષયૈવર્ત, માર્કન્ડેય, ભવિષ્ય, વામન, લિંગ, રક્ત, અગ્નિ, મત્સ્ય અને ધર્મ પુરાણ.

નવીન હિંદુ ધર્મના પ્રચાર પછી શિષ્યવિદ્યા અને કળાનો પ્રચાર થયો.

પ્રજાએ તેમજ હિંદુ રાજાઓએ મોટાં મોટાં દેવાલયો પુરાણ યુગની બાંધવામાં, મૂર્તિઓનું સ્થાપન કરવામાં અને ઉત્સવો શિષ્ય કળા ઉજવવામાં મહા પુણ્ય માન્યું. એ રીતે છઠ્ઠા સદીથી હિંદુ મંદિરો બંધાવાં શરૂ થયાં. સ્થાણેશ્વર, નગરકોટ, સોમનાથ અને ઓદિસ્સામાં આવેલાં ભુવનેશ્વરનાં પત્થરનાં મંદિરો તથા મદ્યુરની ઉત્તરે આવેલું હલેખીડનું દેવળ તે સમયના શિષ્ય કળાના નમૂના રૂપે હાલ મોજુદ છે.

હિંદુ ધર્મના આચાર્યો

૧. કુમારિલ ભટ્ટ

નવીન હિંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનારાઓમાં કુમારિલભટ્ટનું નામ સૌથી મોખરે આવે છે. ઇ. સ. ના આઠમા સદીમાં ઉપદેશ આસામમાં કોઈ સ્થળે તેમનો જન્મ થયો હતો. તે જાતે બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે બૌદ્ધ ધર્મના ખંડનનું કામ શરૂ કર્યું. તેમણે આખા હિંદમાં ફરીને ઇશ્વરી પૂજા કરવાની પ્રેરણા આપી. તેમનું અધુરું રહેલું કાર્ય તેમના મહાન શિષ્ય જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે પૂરું કર્યું.

૨. શ્રી શંકરાચાર્ય

આ મહાપુરુષનો જન્મ દક્ષિણ હિંદમાં કાલટિ નામે ગામમાં ઇ. સ. ૭૮૮માં થયો હતો. તેના પિતા તેમને બાલ્યાવસ્થામાં મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયા. તેથી તેમને ઉછેરવાનું કામ તેમની માતાને શિરે આવ્યું. શંકરાચાર્ય પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે તેમને યજ્ઞોપવિત આપી ગુરુને ઘેર ભણવા મોકલ્યા. ત્યાં તે થોડા જ સમયમાં સદ્ગુણ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પારંગત થઈ ઘેર આવ્યા. માતાએ તેમને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમનું મન સંસાર પરથી

ભીડી ગયું હતું. તેમણે
મહા પ્રયત્ને સોળ વર-
સની ઉંમરે સંન્યાસ ગ્રહણ
કરવાની રજા મેળવી અને
નર્મદા તીરે ગોવિંદ સ્વામી
પાસે સંન્યાસની દિક્ષા
લીધી.

આ પછી તેમણે
જ્ઞાનમાર્ગના ઉપદેશ વડે
બ્રાહ્મણ ધર્મની પુનઃ
સ્થાપના કરવાનું કામ
આરંભ્યું. પ્રથમ તેમણે
પ્રયાગ જઈ
ઉપદેશ કુમારિલ મંદિરે
જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપ-

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય

દેશ આપ્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મારા શિષ્ય મંડનમિશ્ર પર
તમે જય મેળવજો. પછી મંડનમિશ્ર સાથે તેમને ભારે વાદવિવાદ થયો.
તેમાં મંડનમિશ્રનાં પત્ની સરસ્વતિએ અનેનો વાદવિવાદ સાંભળી શંકરાચાર્યના
મતનો જય કબૂલ્યો. પછી શંકરાચાર્યે આખા દેશમાં ફરી પાખંડ મતોનું

ખંડન કરી દિગ્વિજય મેળવ્યો, નવા ધર્મમાં અહિંસા,
ધર્મનો વૈરાગ્ય અને મૂર્તિપૂજના સિદ્ધાંતો કાયમ રાખી ઇશ્વર
દિગ્વિજય એક છે તેવો ઉપદેશ કર્યો. તેમજ વૈદિક ધર્મનું રક્ષણ
કરવા હિંદના ચાર ખૂણે ચાર મઠ સ્થાપ્યા. એ રીતે

જગદગુરુનું યોગ્ય નામ પામ્યા. પણ અચાગ પરિશ્રમના પરિણામે ૩૨
વર્ષની કાચી વયે મરણ પામ્યા.

હવે હિંદુ ધર્મની જ્યોત ચાલુ રાખવાનું કાર્ય જે જે ધર્માચાર્યોએ કર્યું છે, તેમની આપણે ટૂંકી હકીકત જોઈએ.

૩. શ્રી રામાનુજચાર્ય

આ મહાત્માનો જન્મ ઈ. સ. ૧૦૧૮માં દક્ષિણમાં થયો હતો. તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને લોકો માટે ભક્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં કર્યાં. તેમણે આ પંથનાં મંદિરો બંધાવરાવ્યાં. તેઓ ૧૨૦ વર્ષની ઉંમરે ૧૧૩૭માં મરણ પામ્યા.

૪. શ્રી રામાનંદ

તેઓ રામાનુજચાર્ય પછી પાંચમા આચાર્ય તરીકે ઈ. સ.ના પંદરમા સૈકામાં થઈ ગયા એમ કહેવાય છે. તેમણે જાતિભેદ વગર સઘળી જાતના લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. આથી લોકો તેમની સામા ઊઠ્યા. પરિણામે તેઓ કાશી ગયા અને એક મઠ સ્થાપ્યો. તેમના અનુયાયીઓ રામાનંદી કહેવાય છે. ગૂજરાતમાં તેઓ 'વેરાગી' કહેવાય છે. તેમની સંખ્યા તથા મંદિરો ઘણાં છે.

૫. કપ્પીર

રામાનંદના શિષ્યોમાં કપ્પીરજી વધારે પ્રખ્યાત છે. તેમણે જાતિભેદ ટાળવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતના લોકો તેમના શિષ્ય થયા. તેમના અનુયાયીઓ કપ્પીરપંથી કહેવાય છે. કપ્પીરજી ઈ. સ. ૧૪૫૦ના અરસામાં થયા હતા.

૬. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને બંગાળામાં ફેલાવનાર શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ હતા. તેમનો જન્મ બંગાળામાં આવેલા નવામાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ નિમાઈ હતું, સંન્યાસ લીધા પછી જ તે ચૈતન્ય દેવને નામે જાણીતા થયા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પરમાત્મા માનતા, તેમજ ભક્તિથી બીજી કંઈ અધિક નથી અને તે માટે સઘળા વર્ણના લોકોને તેનો અધિકાર છે

એમ કહેતા. તેઓ જિંદગીના છેવટના ભાગમાં જગન્નાથજીમાં રહેતા. ત્યાં જ તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા. ઇ.સ. ૧૫૩૩.

૭. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની મહાન શાખા પુષ્ટિ સંપ્રદાયને નામે ઓળખાય

છે. આ પંથના પ્રચારક શ્રી વલ્લભાચાર્ય હતા. તે જાતે તૈલંગી બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પંથનો સિદ્ધાંત 'શુદ્ધાદૈત'ને નામે ઓળખાય છે. આ પંથના મુખ્ય દેવ કૃષ્ણ છે. અને તેમની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને મોક્ષનું મુખ્ય સાધન માન્યું છે. આ પંથના અનુયાયીઓ ગુજરાત અને માળવામાં ઘણાં છે.

૮. શ્રી પ્રાણનાથ સ્વામી

પ્રણામી પંથના સ્થાપક શ્રી દેવચંદ્રજી તથા પ્રાણનાથજી હતા. આ પંથમાં વૈષ્ણવ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ગ્રહણ થયાં છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં શ્રી પ્રાણનાથજીએ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય

હિંદુ ધર્મ ટકાવી રાખવા ઘણી જહેમત લીધી હતી. ખુંદેલખંડનો રાજા છત્રસાલ તેમનો મુખ્ય શિષ્ય હતો. તેમના ઉપદેશથી ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રણામી પંથ ફેલાયો. તેઓ મૂર્તિને માનતા નથી,

કૃષ્ણના બાળ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરે છે તથા શ્રી. પ્રાણનાથે બનાવેલા પુસ્તકની પૂજા કરે છે.

૯. શ્રી સહજાનંદ સ્વામી

ઝોગણીસમી સદીમાં સ્વામીનારાયણ પંથનો પ્રચાર થયો. તેના સ્થાપનાર સહજાનંદ સ્વામી હતા. તેમણે બહુ જ સાદી ભાષામાં સઘળા વર્ણના લોકોને સદાચાર, નીતિ ભક્તિ અને અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમનું ધર્મપુસ્તક શિક્ષાપાત્રી કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયનું બીજું નામ ઉદ્ધવ સંપ્રદાય છે.

૧૦. દયાનંદ સરસ્વતી

તેમનું મૂળ નામ મૂળશંકર હતું અને તે કાઠિયાવાડમાં મોરબી પાસે ટંકારા ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે આર્યસમાજ નામે પંથ સ્થાપ્યો છે. આ પંથ મૂર્તિપૂજાથી વિરુદ્ધ છે, તથા વેદના અભ્યાસપર, અંત્યજોની, પરધર્મિઓની શુદ્ધિ કરી હિંદુધર્મમાં દાખલ કરવા પર, અંત્યજોની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા પર અને સ્ત્રીકેળવણી તથા પરદેશગમન પર ભાર મૂકે છે.

— પ્રશ્નો —

૧. બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનાં કારણો કહો.
૨. નવીન હિંદુ ધર્મની સ્થાપના અને તેનાં સ્વરૂપ વિષે શું જાણો છો ?
૩. પુરાણો કેટલાં છે ? તેમના વિષે દ્વંકમાં લખો.
૪. હિંદુ ધર્મના ઉદ્ધાર કરનાર કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્ય વિષે દ્વંકમાં લખો.
૫. હિંદુ ધર્મમાં કયા કયા સંપ્રદાયો ચાલે છે ? તેમાંથી પુષ્ટિમાર્ગ, કબીરપંથ અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાય વિષે નોંધ કરો.

૫. રજપુત યુગ

૧. રજપુતો

ચક્રવર્તી વર્ષવર્ધનનાં મરણ પછી તેનું વિશાળ રાજ્ય છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયું અને નાનાં નાનાં રજપુત રાજ્યો હિંદમાં સ્થપાયાં. **રજપુતોની ઉત્પત્તિ** આ રજપુતો કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા તે વિષે ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તેઓ આર્યવંશના ક્ષત્રિયો છે, પરંતુ તેમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં આવેલા શક, કુશાન, હણ્ણા અને ગુર્જરાનું મિશ્રણ થયેલું છે.

રજપુત કોમ શૂરવીર અને લડાયક તરીકે જાણીતી છે. તેઓ સ્વદેશ અને સ્વધર્મ માટે પ્રાણ અર્પણ કરવામાં, પોતાના મુખ્ય **રજપુતોની આસિચત** સરદારને પ્રામાણિકપણે વળગી રહેવામાં તથા પોતાનું કુલાભિમાન અને વતન જળવી રાખવામાં અભિમાન માનતા. તેઓ એકવચની અને સત્યનિષ્ઠ હતા. નાનપણથી જ દરેકને લશ્કરની ક્વાયત શીખવવામાં આવતી. તરવાર, ભાલા, ખંજર, તીરકામઠાં એ તેમનાં હથિયાર હતાં. તેમની બહાદુર સ્ત્રીઓ પોતાનાં રક્ષણને માટે જોહર કરીને પ્રાણત્યાગ કરતી, પણ શત્રુના હાથમાં સપડાઈ કલંકિત બનતી નહિ, સ્ત્રીઓ સ્વયંવર કરી બળવાન અને વીર પુરુષોની જ પસંદગી કરતી.

રજપુતોએ હિંદમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં. તેથી વર્ષવર્ધન પછી મુસલમાનો આવ્યા ત્યાંસુધીના સમયને **રજપુત યુગ** કહે છે. આ યુગમાં હિંદની પ્રજા ધણી આગળ વધી. **રજપુતયુગની સમાલોચના** પરંતુ તેઓ એકબીજા સાથે લડી નબળા પડ્યા, તેથી મુસલમાનોના હુમલા સામે હિંદનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. પરિણામે હિંદની સ્વતંત્રતા, કળા અને સાહિત્યની પડતી થઈ.

પ્રશ્નો

૧. રજપુતોના કદયકાળ સંબંધી જાણતા હો તે લખો.
૨. રજપુતોની આસિયત અને તેમનાં લક્ષણો કહો.
૩. રજપુત યુગમાં હિંદની કેવી સ્થિતિ હતી તે લખો.
૪. રજપુત રાજ્યોની પડતી કયા કારણોથી થઈ ?

૨. રજપુત રાજ્યો.

સૌથી વધારે અગ્રસ્થાન ભોગવતું અઘાપિપર્યંત નિષ્કંક અને કુલા-
ભિમાન માટે પ્રખ્યાત મેવાડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૮ના
મેવાડ અરસામાં આપા રાવળે ચિતોડમાં સ્થાપ્યું હતું. દિલ્હીના
મોગલ બાદશાહો સામે બાથ બીડનાર નામાંકિત અને
પરાક્રમી રાણો સંગ તથા પ્રતાપસિંહ આ વંશના જ હતા.

૬. સ. ૯૯૩ના અરસામાં ઈંદ્રપ્રસ્થ નજીક દિલ્હી શહેર વસ્તું હોય એમ જણાય છે. દિલ્હીમાં તુંવાર વંશના રાજા રાજ્ય દિલ્હી અને કરતા હતા. તેમાં છેલ્લા રાજા અનંગપાળે દિલ્હીનું અજમેર રાજ્ય તેના દૌહિત્ર અજમેરના રાજા સોમેશ્વર ચૌહાણના પુત્ર પૃથ્વીરાજને આપ્યું હતું. એ રીતે દિલ્હી અને અજમેરનાં રાજ્યો જોડાયાં, પરંતુ ૬. સ. ૧૧૯૩માં શાહયુદ્દીન ધોરીએ દિલ્હી જીતવાથી આ રાજ્યનો અંત આવ્યો.

આપણું ગૂજરાત મૌર્યવંશની સત્તામાં હતું. ત્યાર પછી સેનાપતિ ભદ્રકે વલ્લભિપુરમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થપાના કરી. ગૂજરાત વલ્લભિવંશનો નાશ સિંધના આરમોએ કર્યો. ૬. સ. ૭૭૫. તે સમયમાં ચાવડા વંશનું રાજ્ય પંચાસરમાં બળવાન થતું હતું. આ વંશના વનરાજે પાટણ વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. તે પછી સોલંકી વંશ, પછી વાઘેલા વંશ થયો. તે વંશના છેલ્લા રાજા કરણદેવની મૂર્ખાઈથી ગૂજરાતમાં મુસલમાની સત્તા સ્થપાઈ.

કનોજમાં પ્રતિહાર વંશના રાજાએ રાજ્ય કરતા હતા. તે પછી રાઠોડ વંશના રજપુતોએ કનોજ જીતી લીધું. આ વંશના કનોજ જયચંદ્ર રાઠોડને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ સાથે આણખનાવ હતો. વળી પૃથ્વીરાજે જયચંદ્રની કન્યા સંયુક્તાનું હરણ કર્યું હતું. તે વેરનો ખદ્દો વાળવા તેણે શાહયુદ્દીન ધોરીને દિલ્હી જીતવા બોલાવ્યો. ધોરીશાહે ખીજે વર્ષે જયચંદ્રને હરાવી માર્યો. ૬. સ. ૧૧૯૪. તે પછી રાઠોડોએ રજપુતાનામાં જઈ જોધપુરનું નવીન રાજ્ય સ્થાપ્યું, જે અદ્યાપિ ચાલુ છે.

વાયવ્ય સરહદમાં પંજાબના હિંદુ રાજા જયપાળ અને અનંગપાળ તુંવાર પર મુસલમાનોએ પ્રથમ ચડાઈ કરી હતી. પંજાબ મુસલમાનોની સ્વારીઓથી હિંદનો દરવાજો તૂટ્યો પછી તેમને હિંદમાં દાખલ થતાં વાર લાગી નહિ.

આ ઉત્તર હિંદનાં મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત કાશ્મિર, સિંધ, ચેદી, અને એરિસ્સા વગેરેમાં રજપુત રાજ્યો હતાં. તેમાંથી કોઈ ચક્રવર્તી રાજ્યો સ્થાપી શક્યા નહિ. તે દરેકનો મુસલમાનોએ થોડેથોડે અંતરે અંત આવ્યો.

— પ્રશ્નો —

૧. ઉત્તર હિંદનાં રજપુત રાજ્યોની યાદી કરો. તેઓ સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં શાથી નિષ્ફળ નિવડ્યાં હશે ?
૨. ગુજરાતમાં કયા કયા વંશનાં રાજ્યો થયાં હતાં ? મુસલમાનોએ ગુજરાત કેવી રીતે જીત્યું ?
૩. મુસલમાનો સામે હિંદના રજપુતો કયા કારણથી હારી ગયા ?
૪. દિલ્હીનો છેલ્લો રજપુત રાજા કોણ હતો ? તેના વિષે શું જાણી છે ?

૩. દક્ષિણનાં રાજ્યો.

બિજાપુર જિલ્લાના બાદામીમાં ઇ. સ. ૫૫૦માં ચાલુક્ય રાજ્યની સ્થાપના થઈ. તે વંશના પુલકેશિન નામે બળવાન ચાલુક્ય રાજ્યે સત્રાપ્ હર્ષ સામે થઈ પોતાની સત્તા સાચવી હતી. ઇરાનના શાહનો એલચી પણ તેના દરબારમાં હતો. ચીની મુસાફર હુએન સાંગે તેનાં, તેની પ્રજનાં, તેમજ ઐશ્વર્યનાં ધણાં વખાણ કર્યાં હતાં. તેના પછી સોએક વર્ષે રાષ્ટ્રકૂટોએ આ રાજ્ય ઉમેડી નાખ્યું. રાષ્ટ્રકૂટ રજપુતોએ આઠમા સૈકામાં નાસિક તથા માલખેડમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેઓ યાદવવંશી હતા. એ વંશના અમોઘવર્ષ રાષ્ટ્રકૂટ નામે બળવાન રાજ્યે રાજ્યની હદ કાવેરી નદી સુધી વધારી હતી. આ રાજ્ય દશમા સૈકાના આખર ભાગમાં ચાલુક્યના હાથમાં ગયું.

છેક દક્ષિણનાં તામીલ રાજ્યોને ઉત્તર હિંદ સાથે ધણો આછો સંબંધ હતો. પણ યુરોપાદિ દૂર દેશોનો વેપારી સંબંધ સારો હતો.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળું પાંડ્ય રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. નવમા સૈકામાં સ્થપાયું હતું. તે દક્ષિણની ભૂમિરચનાને લીધે પોતાની પાંડ્ય રાજ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યું હતું. પરદેશો સાથે તેનો સારો વેપાર ચાલતો. અહીંનું રૂ, ઊન અને રેશમી કાપડ પરદેશમાં ખૂબ વખાણાતું. તે એક જ વંશમાં છવીસે વરસ સુધી ચાલ્યા પછી ઇ. સ. ૧૭૩૬માં આર્કટના નવાબે જીતી લીધું.

હિંદના કોરોમાંડલ કિનારે ચૌલ રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. ૩૫૦ માં કાંજવરમમાં સ્થપાયું હતું. દરિયા કાંઠાને લીધે લાંબા લોકો ચૌલ રાજ્ય કુશળ વહાણવટીઓ હતા અને દૂર દેશોવર સાથે વેપાર ખેડતા. તેમાં રાજદેવ નામે પ્રસિદ્ધ રાજ્યે તંજાવરમાં મંદિર બાંધ્યું હતું. તે શિવાજીના બાઈ વ્યંકાજીએ જીતી લઈ લાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પ્રશ્નો

૧. પાંડ્ય અને ચૌલ રાજ્ય લાંબો સમય કેમ ટકી શકેલાં? તેમનો પરદેશો સાથે કેવો સંબંધ હતો?

વિભાગ ૨ જો

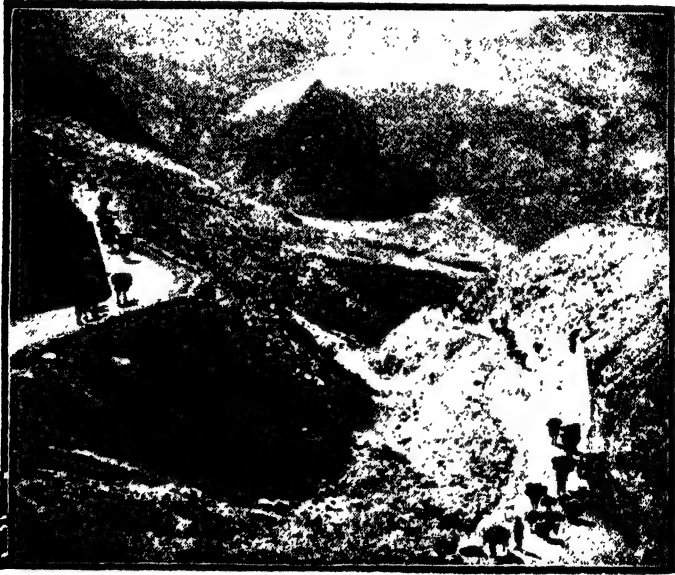
હિંદ અને મુસલમાનો

૧. આપણો દેશ

ચોથા ધોરણમાં તમે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ શીખી ગયા. આપણો ગૂજરાત હિંદુસ્તાનનો એક ભાગ છે. આપણા દેશનું નામ પહેલાં ભારતવર્ષ હતું. પણ પરદેશી લોકો તેને હિંદુસ્તાન કહેવા લાગ્યા. કારણ કે તે વખતે સિંધુ નદી આપણા દેશની સરહદ ગણાતી. અત્યારે આપણા દેશમાં વસતા બધા લોકો ‘હિંદી’ કહેવાય છે.

આપણો વિશાળ દેશ ઘણા જૂના કાળથી આખી પૃથ્વીમાં પંકાએલો છે. જે વખતે પૃથ્વી પરના બધા દેશો અંધારામાં તથા અજ્ઞાનમાં ડુબેલા હતા ત્યારે આપણો દેશ સુધારામાં બહુ જ આગળ વધેલો હતો. આપણા દેશના લોકો યૂરોપ, આફ્રિકા અને એશિયાના ઘણાખરા દેશોથી માહિતગાર હતા, તે રામાયણ, મહાભારત આદિ ગ્રંથોથી જણાય છે. આપણા દેશના માંધાતા નામના રાજાએ ચીન અને રશિયા સર કર્યા હતાં, તેવું પુરાણોમાં લખ્યું છે. તથા આપણા દેશમાં ઉદય પામેલો જૈનધર્મ છેક તિબેટ, ચીન અને જાપાન સુધી ફેલાયો છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તેના પર પરદેશી-ઓની ઘણી સ્વારીઓ થઈ છે.

જૈનર ધાર

હિંદુસ્તાનનો નકશો સીમા, પર્વતો, નદીઓ.

આપણો દેશ એશિયાખંડની દક્ષિણે છે. તે દ્વીપકલ્પ છે. તેની ઉત્તરમાં ઊંચા વિશાળ પર્વતોની હારો આવેલી છે અને ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર છે, તેથી તેને કુદરતી ધણું રક્ષણ છે. પણ પર્વતોમાં કેટલીક સાંકડી ખીણો છે. આવી ખીણોને ધાર કહે છે. અફઘાનિસ્તાનમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના આવા માર્ગનું નામ ‘ખૈબર ધાર’ અને બલુચિસ્તાન સાથે સંબંધ ધરાવનારા માર્ગને ‘બોલન ધાર’ કહે છે. તે માર્ગે અવરજવર થઈ શકે છે.

હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તેની આબોહવા તથા વરસાદ બહુ માફક આવે તેવાં છે. આ કારણોને લીધે મનુષ્યોને રહેવા પૂરતી સગવડ મળે છે. આથી હિંદમાં વસ્તી ગીચ છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ ધર્મ પાળે છે, અને પાંચમો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. બાકીના લોકો જૈન, પારસી, શીખ, ખ્રિસ્તિ વગેરે જુદા જુદા ધર્મો પાળે છે.

મુસલમાનોએ હિંદ પર સવારીઓ કરી આ દેશમાં વસવાટ કર્યો, ત્યારપછી તે ધર્મ પાળનારની સંખ્યા વધી છે.

તમે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મહમુદ ગિઝની અને શાહમુદીનઘોરીની સ્વારીઓ વિષે વાંચી ગયા છો. તે લોકો મુસલમાનો હતા. આ ધોરણમાં તમારે હિંદમાં સ્થપાયેલાં મુસલમાની રાજ્યોનો ઇતિહાસ શીખવાનો છે. તે બાબત સમજવા માટે મુસલમાનો કોણ હતા તથા તે ધર્મ કોણે ક્યારે અને ક્યાં સ્થાપ્યો તથા તેની હિંદ પર શી અસર થઈ તે આપણે જાણવું જોઈએ.

— પ્રશ્નો —

૧. આપણો દેશ અનાદિકાળથી પ્રખ્યાત છે તે તમે શા પરથી કહી શકો છો ?
૨. હિંદને કુદરતી રક્ષણ કેવું છે ? છતાં હિંદ પર સવારીઓ શાથી થઈ હશે ?
૩. પરદેશીઓને હિંદ પર સવારી કરવાનાં શાં કારણો હશે ?

૨. ઇસ્લામનો ઉદય અને પ્રચાર

આપણા દેશની પશ્ચિમમાં અરબસ્તાન નામે દેશ છે. ત્યાંના વતની અરબ કહેવાય છે. તે દેશ રેતીના રણનો પ્રદેશ છે. અરબ લોકો તેથી ત્યાં રહેવા લાયક જગ્યાઓ થોડી અને દૂરદૂર છે. ત્યાંની પ્રજાને કુદરતી રીતે જ ભટકતી જિંદગી ગાળવી પડે છે. આજથી તેરસો વરસ પહેલાં પણ તેઓ તે જ સ્થિતિમાં હતા. તે લોકો ટોળાંબંધ ફરતા, લૂંટફાટ, મારામારી અને કાપાકાપી કરતા, ગુલામો પકડતા અને તોફાનોમાં જ રમ્યાપમ્યા રહેતા. તેઓ મૂર્તિ-પૂજા કરતા.

આરબ

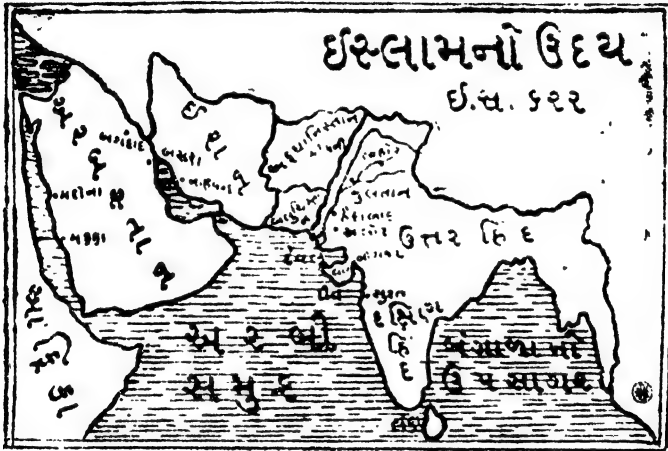
તેમને સુધારવાને એક મહાપુરુષે નવા ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો તથા તેમનું સંગઠન કરી આરબોને એક બળવાન પ્રજા બનાવી. તે મહાપુરુષ કોણ ?

૧. હઝરત મહમદ પેગંબર સાહેબ

અરબસ્તાનમાં આવેલા મક્કા શહેરમાં હઝરત મહમદનો ઇ. સ. ૫૭૦ માં જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા જન્મ પૂર્વજીવન પહેલાં જ ગુજરી ગયા હતા. તે જ્યારે છ વરસના થયા ત્યારે તેમની માતા પણ ગુજરી ગયાં. તેથી તેમના કાકા અબ્દુલ્લાહીએ તેમને ઉછેરીને મોટા કર્યાં. તેમણે પ્રમાણિકપણા માટે નાનપણથી જ નામના મેળવી. તેથી લોકો તેમને ઇમાનદાર અલઅમ્મીન કહેતા. તેમની તારીફ સાંભળી ખદીજબીયી નામની એક તવંગર સ્ત્રીએ તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં. તેથી મહમદને કમાવાની ચિંતા ઓછી થઈ.

મહમદ નાનપણથી જ ધ્યાનમાં મસ્ત રહેતા અને ઇશ્વરની પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરતા. પોતાના દેશની ઝનુની પ્રજામાં

ખુદાનો સંદેશો જંગલીપણું જોઈને તેમને ધણો જ ખેદ થતો. તેઓ પર્વતની ગુફામાં કેટલોક સમય ખેસી ધ્યાન ધરતા. એક સમયે પ્રભુના હૃત ઝીઆઈલે તેમને સંદેશો કહ્યો કે “હે મહમદ, તું ખુદાતાલાનો પેગંબર છે. ખુદાએ તને જગતને પોતાનો મહાન સંદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય સોંપ્યું છે તે કર.” તે દિવસથી મહમદે પેગંબરનું કામ શરૂ કર્યું.

ઈસ્લામનો ઉદય-નકશો

પોતાને થયેલા જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા માટે પેગંબર સાહેબ શ્રેષ્ઠતાને તેમના સિદ્ધાંતો સમજાવતા: (૧) ઇશ્વર એક જ છે, ઈસ્લામ ધર્મના અને મહમદ તેના પેગંબર છે. (૨) મતિપૂજા કરવી સિદ્ધાંતો જોડે છે. (૩) ખુદાની મરજીને તાબે થનાર “મુસલમાન” કહેવાય છે. ઈસ્લામને માનનાર બધા મુસલમાન બાઈઓ છે. તેમાં કોઈ જીંચ કે નીચ નથી. (૪) દરેક મુસલમાને ખુદાની જ અંદગી કરવી, દાન કરવું, પાક નિંદગી ગુનારવી અને બની શકે તેણે મક્કા હજ કરવા જવું.

તેમના ઉપદેશથી મૂર્તિપૂજક ઝનુની આરખો તેમની સામે થયા; અને તેમને મારી નાખવાનું કાવતરું રચ્યું. આ ખચર
 હિજરત મળતાં મહમદ પોતાના કેટલાક અનુયાયીઓને લઈ ઈ. સ. ૬૨૨ના જુલાઈની સોળમી તારીખે મદીના નાસી ગયા. મદીનામાં તેમના ઘણા અનુયાયીઓ થયા. તેઓ મદીનાના લોકોના ધર્મચુરુ બન્યા એટલું જ નહિ પણ મદીનાના રાજા તરીકેની સર્વ સત્તા તેમના હાથમાં આવી. ધર્મ પ્રચાર માટે પેગંબર સાહેબે હથિયારનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ લઈને મક્કા સર કર્યું, અને કાબાના મંદિરની મસ્જિદ બનાવી તથા અરબસ્તાનની પ્રજાને ઈસ્લામ ધર્મમાં આણી.

પેગંબર સાહેબે ઈસ્લામનો ઉપદેશ આપી અરબસ્તાનની પ્રજાને એકત્ર કરી. તેઓ ૬૩૨માં મરણ પામ્યા. તેમના શબને મરણ મદીનામાં દફન કર્યું. તે જગાને મુસલમાનો પવિત્ર માને છે.

પેગંબર સાહેબ મદીના નાસી ગયા, તે વરસથી મુસલમાનો હિજરી સન ગણે છે. પેગંબર સાહેબના ઉપદેશના સંગ્રહના પુસ્તકનું નામ 'કુરાને શરીફ' છે. તે ઈસ્લામનું ધર્મ પુસ્તક છે.

હઝરત મહમદના મરણ પછી જે શિષ્યો ગાદીએ બેઠા તેઓ ખલીફા કહેવાતા. આ ખલીફાની ગાદી કેટલોક વખત ઈસ્લામનો પ્રચાર મદીનામાં અને પછી બગદાદમાં થઈ હતી. ઈસ્લામના ધર્મના ઝનુનથી પ્રેરાઈ આરબલોકોને બીજા લોકોને પોતાના ધર્મમાં લાવવાની અને તે માટે બીજા દેશો જીતવાની ઇચ્છા થઈ. આથી આસપાસના દેશો પર તેમણે ચડાઈ કરી. એક સૈકામાં તો દરાર, સિરિયા, ઉત્તર આફ્રિકા, તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન સુધી ઈસ્લામનો પ્રચાર કર્યો. એમ છેક હિંદના દરવાજા સુધી તેઓ આવી પહોંચ્યા. તેની અસર હિંદ પર કેવી થઈ તે આગળ જોઈએ.

૨ પારસી કોમ અને તેમના ધર્મ

ઈસ્લામના પ્રચાર વખતે ઇરિનમાં જે લોકો રહેતા હતા તેઓ પારસી કહેવાતા તથા તેમના ધર્મને 'જરથોસ્ત' કહેતા. પારસી ધર્મના તેમના ધર્મપુસ્તકનું નામ 'અવસ્તા' છે. તેઓ સિધ્ધાંતો સૂર્ય અને અગ્નિની ઉપાસના કરે છે.

ઇરિનના પારસીઓ આરબ સરદાર ખલીફા ઓમરના હાથે ઈ. સ. ૬૫૧માં નાહુવંદ ખાતે હારી ગયા બાદ ધર્મ હિંદમાં પ્રવેશ રક્ષણ માટે કેટલાક પારસીઓ પોતાના અગ્નિદેવને લઈ વહાણમાં બેસી નાસી છૂટ્યા અને હિંદમાં આવેલા દીવ બંદરે ઝાંતર્યા. દીવમાં કેટલોક સમય રહી તેઓ સુરત પાસેના સંજાણુ બંદરે આવ્યા. સંજાણુમાં જાદવરાણા કરીને

ઉદવારા પારસી અગ્નીઆરી

આતસબહેરામની હિંદુ રાજ હતો. તેણે પારસીઓને પોતાના રાજ્યમાં સ્થાપના પ્રજા તરીકે રહેવાની પરવાનગી આપી. આથી પોતાની સાથે લાવેલા આતસ બહેરામ (અગ્નિ) ની તેઓએ ઉદ્ધવાડામાં કાયમની સ્થાપના કરી. અઘાપી પર્યંત ત્યાં તે જ્યોત ચાલુ છે.

— પ્રશ્નો —

૧. મહમદ પેગંબરનું દ્રવંડું જીવનવૃત્તાંત લખો.
  ૨. ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંતો વિષે તમે શું જાણો છો ?
  ૩. ‘હીજરી સન’ એટલે શું ? અને તે ક્યારથી શરૂ થયો છે.
  ૪. ‘બલીકા’ એટલે શું ?
  ૫. પારસીઓ ઇરાનથી હિંદમાં શા માટે આવ્યા ?
-

૩. હિંદુ પર મુસલમાનોની ચડાઈઓ

[આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઝતુની મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન પર જળમાર્ગે કેટલીક સ્વારીઓ કરેલી પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહોતા. તેમાં સિંધપરની મહમદ કાસમની સ્વારી વધારે અગત્યની અને જાણીતી છે.]

૧. મહમદ કાસમ

લંકાથી અરબસ્તાન જતું એક અરબી વહાણ સિંધના દેવળ બંદરના ચાંચીઆઓએ લૂંટી લીધું. તેની ફરિયાદ ખલીફા ચડાઈનું કારણ વાલીદે સિંધના રાજાને કરી, પરંતુ તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. આથી ખલીફા વાલીદે પોતાના સરદાર મહમદ બીન કાસમને લશ્કર આપી સિંધ જતાવા મોકલ્યો. ઇ. સ. ૭૧૨. સિંધમાં તે વખતે દાહીર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે મહમદ સામે બહાદુરીથી લડ્યો, પણ હાર્યો અને મરાયો. સિંધમાં પ્રથમ મુસ-રજપુત સ્ત્રીઓ મુસલમાનોના હાથમાંથી બચવા લમાની રાજ્ય માટે જીવતી બળી મુઠ્ઠા. મહમદે જતાએલી પ્રજા પર જુલમ ન કરતાં તેમને રક્ષણ આપ્યું. પરંતુ તેમની પાસે જજીયાવેરો લીધો. સિંધમાં પ્રથમ મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

કાસમની સત્તા લાંબો વખત ટકી નહિ. કારણ કે મોકલનાર કાસમને ખલીફાની જગાએ બીજો ખલીફા થયો. તેણે તેને સિંધમાં ફરીથી રજ-મારી નંખાવ્યો અને તેની જગાએ બીજો મુઘો પુત રાજ્ય આપ્યો. તેની પાસે રજપુતોએ ફરીથી સિંધ કબજે કર્યું. ઇ. સ. ૭૫૦. સિંધમાં આરબ સત્તા થોડો વખત રહી. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદની સંસ્કૃતિની અસર આરબ પ્રજા પર પડી. તે પ્રજા હિંદુઓના ચડાઈની અસર સમાગમમાં આવી ને તેઓ ગણિત, ખગોળવિદ્યા સંગીત વગેરે જુદી જુદી કળાઓ શીખ્યા.

— પ્રશ્નો —

૧. સિંધપર આરખોએ ક્યારે અને શા માટે ચડાઈ કરી હતી ?
૨. હિંદમાં પહેલું મુસલમાની રાજ્ય ક્યારે રચવાયું ? તે વિષે તમે શું જાણો છો ?
૩. હિંદપર પહેલી આરખ સ્વારીથી આરખ લોકપર શી અસર થઈ ?

[ઝનુની મુસલમાનોએ ધર્મનો પ્રચાર મધ્ય એશિયા સુધી કર્યો હતો. આ વિસ્તીર્ણ રાજ્યનો બંદોબસ્ત ખલીફાથી સાચવી શકાયો નહિ. આથી મધ્ય એશિયાના અલખતગીન નામે તુર્ક સરદારે ગિઝની જીતી લઈ અફઘાનિસ્તાનમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઇ. સ. ૯૬૨. તે વંશના બાદશાહો ગિઝની વંશના કહેવાયા.

અલખતગીનને સમ્બકતગીન નામે બાદશાહ ગુલામ હતો. તેને તેણે સરદાર બનાવી પોતાની કુંવરી પરણાવી. અલખતગીનના મરણ પછી તે ગાદી પર બેઠો. ઇ. સ. ૯૭૭.

સમ્બકતગીને પણ હિંદપર સ્વારીઓ કરી હતી તે હવે આપણે જોઈએ.]

૨. સમ્બકતગીન

સમ્બકતગીન બહાદુર, ઢ્યાળુ અને માયાળુ હતો, તેણે ગિઝનીનું રાજ્ય વધાર્યું હતું. અફઘાનિસ્તાનની નજીકમાં આવેલા જયપાળની ગિઝની પંજાબમાં જયપાળ નામે રાજા હતો. તેની હદમાં પર ચડાઈ જઈને સમ્બકતગીનના માણસો લૂંટફાટ કરતા અને રૈયતને હેરાન કરતા. આથી જયપાળે મોટું લશ્કર લઈ ગિઝનીપર ચડાઈ કરી, પણ રજપુત સેના હારી અને જયપાળ દંડ આપવાનું કમૂલ કરીને છૂટ્યો. લાહોર ગયા પછી જયપાળે કેટલાક સરદારો અને બ્રાહ્મણોની સલાહથી દંડ આપ્યો જયપાળ પર ચડાઈ નહિ. આ દંડ વસુલ કરવા સમ્બકતગીને લાહોરપર ચડાઈ કરી. જયપાળે આજુબાજુના હિંદુ રાજાઓને પોતાની મદદે બોલાવી સામે થયો. બન્ને વચ્ચે બયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં જયપાળ હાર્યો. સમ્બકતગીન પુષ્કળ લૂંટ કરી પેશાવરમાં ચાલું બેસાડી ગિઝની ગયો. સમ્બકતગીન ઇ. સ. ૯૯૭માં મરણ પામ્યો.

૩. મહમદ ગિઝની

સમકતગીન પછી તેનો દાસીપુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો. તે શૂરો સાહસિક અને મહત્વાકાંક્ષી હતો. આ સમયે હિંદુસ્તાન નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. પરંતુ હિંદના વેપારીઓ જમીન માર્ગે આપણા દેશની તથા દરિયા માર્ગે દૂર દેશાવર સુધી વેપાર કરતા અને સ્થિતિ તે રીતે હિંદમાં પુષ્કળ ધન આવતું. હિંદુઓએ ઠેકાણે ઠેકાણે મોટાં દેવળો બંધાવી ધર્મને નામે પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું હતું. મૂર્તિઓને ઈશ્વર માની લોકો દાઢમાઠમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા.

જમીન માર્ગે જતા વેપારીઓનો રસ્તો ગિઝની પાસે થઈને જતો, આ વેપારીઓની પાસેથી હિંદના અઢળક દ્રવ્ય અને વૈભવની વાતો નાનપણથી જ મહમદ સાંભળતો, સુલતાન થયા પછી સ્વારીઓનો હેતુ હિંદનું દ્રવ્ય લૂંટવા, દેવળો તોડી મૂર્તિઓ ભાંગવા તથા ઈસ્લામનો પ્રચાર કરવા સારુ તેણે હિંદ પર નાની મોટી સત્તર સ્વારીઓ કરી. પંજાબના રાજા જયપાળ પર પ્રથમ ચડાઈ કરી. મહમદે તેને ત્રીજવાર હરાવ્યો અને ભારે દંડ તથા પાહુલ્લી સ્વારી ખંડણી ભરવાની શરતે છૂટો કર્યો. આ પરાજયથી જયપાળ શરમીદો બની પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી ચિના ખડકાવી બળી મુઓ. ઇ. સ. ૧૦૦૧.

મહમદે ચોથી સ્વારી અનંગપાળ પર કરી. આ સમયે અનંગપાળે કર્ણાટક, ગ્વાલીઅર, ઉજ્જન, અજમેર. દિલ્હી અને કનોજના રાજાઓને મુસલમાનોની સામે એકત્ર બળથી લડવા માટે મદદે ચોથી સ્વારી બોલાવ્યા. હિંદુ ધર્મના રક્ષણ માટે કેટલાક પહાડી લોકો પણ મદદે આવ્યા હતા. હિંદુ સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનું ઝવેરાત અને દાગીના વેચી નાણાંની મદદ કરી હતી. મહમદ પેશાવર પાસે પડાવ નાખી પડ્યો હતો. બન્ને સૈન્યો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. હિંદુઓ જીતવાની તૈયારી પર હતા, તેજ સમયે અનંગપાળના હાથીની આંખમાં તીર વાગ્યું. એટલે હાથી નાડો. આથી હિંદુ સૈનિકોએ ધાર્યું કે અનંગપાળ

મરાઠો. એટલે તેઓ હતાશ બની પાછા હટ્યા ને સૈન્યમાં નાસભાગ થઈ. આ તકનો લાભ લઈ મુસલમાન સૈનિકોએ નાસતાં ટોળાંની કતલ કરી. પરિણામે મહમદ જીત્યો. ઇ. સ. ૧૦૦૮.

ત્યાંથી મહમદ હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા નગરકોટ તરફ વધ્યો. ત્યાંનું પવિત્ર મંદિર ધણું નામીયું હતું; સેંકડો વર્ષથી ત્યાં પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું થયેલું હતું. મહમદે તે સધળું લૂંટી લીધું. ઇ. સ. નગરકોટનું દેવળ ૧૦૦૮. આ લૂંટમાં તેને ૬ લાખ સોનાના સિક્કા, લૂંટ્યું વીસ મણુ જવાહીર, બસો મણુ સોનું, બે હજાર મણુ રૂપું અને દાઢમ જોટલા વજનદાર મોટા હીરાઓ હાથ લાગ્યા. ઉપરાંત મંદિરનો ચાંદીનો મંડપ અને સોના રૂપાના સ્થંભવાળી છત્રી એ સધળું મહમદ ગિઝની લઈ ગયો. ગિઝનીમાં પોતાની પ્રજાને

૬. મહમદ ગિઝનીની ચઢાઈનો નકશો

દેખાડવા સારુ એક મિજલસ ભરી તેમને હિંદપર વધુ સ્વારીઓ કરવા ઉત્તેજન આપ્યું.

નવમી સ્વારી મથુરાં પર કરી ત્યાંનાં હજારો મંદિરો તોડ્યાં. કેટલાએ હિંદુને પકડી ગુલામ બનાવ્યા. વીસ દિવસ સુધી મથુરાં લૂંટી નવમી સ્વારી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ તે ગિઝની ગયો. ઈ. સ. ૧૦૧૯. મથુરાં લૂંટ્યું મથુરાંથી પાછા :જતી વખતે લાહોરના રાજાને ગાદી પરથી ઉઠાડી ત્યાં પોતાનો સુબો નીમતો ગયો.

મહમદે છેલ્લી સ્વારી આપણા ગૂજરાતના સોમનાથ પાટણ પર કરી હતી. સોમનાથનું દેવાલય ઘણા જૂના કાળથી ખારમી સ્વારી પ્રસિદ્ધ હતું. તે તદ્દન પથ્થરથી બાંધેલું હતું. તેને પદ સોમનાથ ચાંબલા હતા. તેના અંધારા ગભારામાં મહાદેવની ૫ ગજ ઊંચી અને ૨ ગજ પહોળી મૂર્તિ હતી. તેને અમુલ્ય દાગીનાઓ પહેરાવવામાં આવતા. તેની આગળ રત્નજડિત કોડિયામાં દીવા સળગાવતા. મંદિરમાં ઘણાં ઘંટ અને ઘંટડીઓ હતાં. તે બધી બસો મણુ સોનાની સાંકળે બાંધેલી હતી. દેવળના વિશાળ સભા મંડપમાં હજારો બ્રાહ્મણો પાઠપૂજા કરવા બેસતા. મૂર્તિને સ્નાન કરાવવા દરરોજ ગંગાજળ લાવવામાં આવતું. સોમનાથના દેવળની કીર્તિ સાંભળી મહમદ, ગિઝનીથી અણહિલવાડ પાટણ આવ્યો. મહમદના ઓચિંતા હુમલાથી ગૂજરાતનો રાજા હીમ બાણાવળી કંથકોટના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. મહમદે પાટણ સહૈલાઈથી લીધું. ત્યાંથી તે સોમનાથ તરફ ગયો. મહમદના

સોમનાથનું મંદિર

આવ્યાની વાત સાંભળી સોમનાથના કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી હિંદુઓ રક્ષણ માટે સામે થયા. ત્રીજે દિવસે **લીમદેવ** લશ્કર લઈ મદદે આવી પહોંચ્યો. રજપુતો અને મુસલમાનો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. પણ મહમદના ધર્મજનુની લશ્કર સામે ટકી શક્યું નહિ. લીમદેવ હાર્યો અને નાસી ગયો. મહમદ દરવાજાને તોડી કિલ્લામાં પેડો અને મંદિરમાં ગયો. ત્યાં હજારો આહ્વાણોએ મહમદને કાલાવાલા કર્યા અને મૂર્તિને બચાવવા પુષ્કળ ધન આપવા કહ્યું. ધર્મીય મહમદે કહ્યું, કે “હું મૂર્તિઓ વેચનાર નથી, પણ ખંડન કરનાર છું.” એમ કહી તેણે ડાંગવડે મૂર્તિના ત્રણ કકડા કરી નાખ્યા. તે કકડા મસીદના પગથિયાંમાં જડવા સારૂ મક્કા, મદીના અને ગિઝની મોકલી આપ્યા. દેવળમાંથી સોનું, રૂપું અને ઝવેરાત મળીને આઠ કરોડ રૂપિયાનો માલ તથા દરવાજાનાં સુખડનાં કમાડને લૂંટી ગયો. ઈ. સ. ૧૦૨૪. આવાં કૃત્યોથી મહમદે ‘મૂર્તિ ખંડન કરનાર’ તરીકે નામના મેળવી.

હિંદુમાંથી મળેલી પુષ્કળ દોલતવડે ગિઝની શહેરમાં મહમદે સુશોભિત ઈમારતો બંધાવી સુંદર બનાવ્યું. તેણે આરસપહાણુની ગિઝનીના **વૈલવ** એક ભવ્ય મસ્જિદ બંધાવી. તે એથી સુંદર હતી કે ‘રવર્ગની કન્યા’ના નામથી તે ઓળખાવા લાગી. ગિઝનીમાં એક વિદ્યાપીઠ સ્થાપી તેને પુષ્કળ મદદ આપી હતી.

મહમદે **ફિરદોસ્તી** નામે ઇસ્લામના મહાન કવિ પાસે “શાહનામું” નામે એક પ્રસિદ્ધ કાવ્ય રચાવ્યું હતું. કહે છે કે **ફિરદોસ્તી** કવિ ફિરદોસ્તીને મહમદે દરેક કડી દીઠ એક સોનામહોર આપવા કબૂલ કર્યું હતું. આથી ફિરદોસ્તીએ ૬૦,૦૦૦ કડીનું પુસ્તક બનાવ્યું. પણ મહમદે સોનામહોરને બદલે રૂપામહોરો આપવાનું કહ્યું. તેથી કવિ રિસાદને પોતાના વતનમાં ચાલ્યો ગયો. આખરે મહમદને પસ્તાવો થયો, અને નક્કી કરેલી રકમ કરતાં પણ વધારે રકમ ફિરદોસ્તીને ત્યાં મોકલાવી. પણ આ સોના મહોરોથી લાદેલા ઉટો બ્યારે એક દરવાજાથી કવિના ગામમાં પેડા, તે જ વખતે કવિનું મડદું બીજા દર-

વાળેથી સ્મશાન લઈ જવામાં આવતું હતું, કારણ કવિ હતાશ થઇને મરણ પામ્યો હતો.

મહમદ પરાક્રમી અને મહાન યોદ્ધા હતો. તે વિદ્વાનેનો આશ્રયદાતા હતો. અઢળક દ્રવ્યનો માલિક હતો, છતાં તે લોભી હતો,

ગુણદોષ એ જ તેનો મોટામાં મોટો દુર્ગુણ હતો. વળી તે ખરેખરો રાજ્યકુશળ નહોતો. તે ઈ. સ. ૧૦૩૦માં મરણ પામ્યો.

(૧) ઉત્તર હિંદ પૈસે ટકે ખાલી થઈ ગયું. (૨) મુસલમાનો હિંદના ભોમિયા બન્યા. (૩) રજપુતો નજીવી બૂલોથી સ્વારીઓની અસર કેમ હારી જાય છે તે સમજી શક્યા. (૪) રજપુત રાજ્યો ગાફલ રહી રાજ્ય કરવા લાગ્યા અને મહમદની ચડાઇઓ વિસારે પડી.

પ્રશ્નો

૧. મહમદે હિંદપર શામાટે સ્વારીઓ કરી હતી ?
૨. મહમદની બે મુખ્ય સ્વારીઓ વિષે જાણતા હો તે લખો.
૩. મહમદને લડવા સિવાય બીજા કઈ જાતના શોખ હતા ? તે તમે કેવી રીતે સાબીત કરશો ?
૪. શિરહોશી કવિ વિષે તમે શું જાણો છો ?
૫. મહમદની સ્વારીઓની હિંદપર શી અસર થઈ ?

[મહમદ ગિઝનીના મરણ પછી તેના વંશજોની સત્તા નબળી પડી. ગિઝનીના રાજા બહરામે ધોર પ્રાંતના રાજા અલ્લાઉદ્દીનના બાઈને દગાથી મારી નાખ્યો. અલ્લાઉદ્દીને સાત દિવસ સુધી ગિઝનીપર ચડાઈ કરી. બહરામ હાર્યો અને નાડો. અલ્લાદીને સાત દિવસ સુધી ગિઝની શહેરને લૂંટ્યું અને ખાલ્યું. ગિઝનીના ભવ્ય મકાનોનો નાશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૧૫૦. આ કૃત્યથી તે ‘અલ્લાઉદ્દીન જહાંસોજ’ (દુનિયા બાળનાર) કહેવાયો. અલ્લાદીન ગિઝની વંશનો નાશ કરી ગિઝનીની ગાદીએ બેઠો. તે ધોર વંશનો હોવાથી તેના વંશજો ‘ધોરી વંશ’ના કહેવાયા. અલ્લાદીન પછી તેના ભત્રીજા મહમદ ધોરીએ હિંદપર સ્વારીઓ કરી હતી. તે સંબંધી હવે તમારે શીખવાનું છે.]

શાહયુદ્ધીન ઉર્ફે મહમદ ઘોરી

શાહયુદ્ધીન શૂરો અને મહત્વાકાંક્ષી હતા. તેને હિંદમાં મુલકો જતી

ત્યાં રાજ્ય કરવાની

સ્વારીઓનો હેતુ અભિલાષા હતી.

આથી તેણે હિંદપર

નવે સ્વારીઓ કરી.

શાહયુદ્ધીન ગૂજરાત પર ચડી આવ્યો

તે વખતે સોલંકી

ગૂજરાતપર સ્વારી વંશનો બાળમૂળ-

રાજ રાજ્ય કરતો

હતો. તેથી તેના કાકા ભોળાભીમે તેને

હરાવી નસાડ્યો ઇ. સ. ૧૧૭૮.

શાહયુદ્ધીન

શાહયુદ્ધીને દિલ્હી પર સ્વારી કરી. દિલ્હીમાં પૃથ્વીરાજ રાજ્ય

કરતો હતો, તે પોતાના લશ્કર સાથે તેની સામે

શાહયુદ્ધીનની હાર ગયો. સ્થાનેશ્વરના પ્રખ્યાત મેદાનમાં મોટી

લડાઈ થઈ. શાહયુદ્ધીન ઘોડાપરથી પડી ગયો.

પણ તેના એક સૈનિકે તેને બચાવી લીધો. મુસલમાન લશ્કરમાં ગમરાટ

ફેલાયો અને નાસવા લાગ્યું. શાહયુદ્ધીન કેદ પકડાયો. પણ તેને ઉદાર

રજપુતોએ જીવતદાન આપી છોડી મૂક્યો ઇ. સ. ૧૧૮૧.

આ સમયે પાંચ રાજ્યો હતાં. (૧) દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુંવારનું

(૨) અજમેરમાં સોમેશ્વર ચૌહાણનું (૩) ગૂજ-

હિંદનાં મુખ્ય રાતમાં ભોળા ભીમનું (૪) મેવાડમાં સમરસિંહ

રજપુત રાજ્યો રાણાનું.

ઉપર જણાવેલાં મુખ્ય રજપુત રાજ્યોમાં અંદર અંદર રાજ્યક્ષોભ

અને કન્યાક્ષોભથી કુસંપ થયે હતા. અને તેથી અંદર અંદર લડીને તેઓ

નબળાં પડ્યાં હતાં.

આપુના, રાગ જોતસી પરમારને ઇચ્છન નામે બહુ જ રૂપાળી
કુંવરી હતી. તેનો વિવાહ અજમેરના રાગ સોમેશ્વર
ભોળાલીમ અને ચૌહાણના પુત્ર પૃથ્વીરાજ સાથે કર્યો હતો.
પૃથ્વીરાજ વચ્ચે તે કુંવરીનું માગું ભોળાલીમે કર્યું. પણ
વેર કુંવરીનો વિવાહ કરેલો હોવાથી તેમજ ભોળો ભીમ
જૈનધર્મી હોવાથી પરમારે તે માંગણી સ્વીકારી નહિ.
આથી ગુસ્સે થઈ ભોળા ભીમે આપુપર ચડાઈ કરી. જોતસીએ કુંવરીને
અજમેર મોકલી દીધી. તેથી ભીમદેવ અજમેર પર ચડ્યો. અજમેરનો
રાગ સોમેશ્વર લડાઈમાં મરાયો. તેથી આપનું વેર લેવા પૃથ્વીરાજે ગૂજરાત
પર ચડાઈ કરી ભોળાભીમને હરાવ્યો.

દિલ્હીના રાગ અનંગપાળને બે કુંવરીઓ હતી. તેમાંથી એક અજ-
મેરના સોમેશ્વર સાથે અને બીજી કનોજના રાગ
પૃથ્વીરાજ અને વિજયપાળ સાથે પરણાવી હતી. સોમેશ્વરને પૃથ્વી-
જયચંદ્ર વચ્ચે વેર રાજ અને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે પુત્રો થયા.
તે બન્ને મસીયાઈ ભાઈ થતા હતા. છતાં અનંગપાળે
એકલા પૃથ્વીરાજને દત્તક લઈ દિલ્હીની ગાદી આપી. આથી જયચંદ્ર રીસે
ભરાયો અને પૃથ્વીરાજ સાથે વેર રાખવા લાગ્યો.

વળી જયચંદ્રે પોતાની કુંવરી સંયુક્તા માટે સ્વયંવર રચ્યો. તે સાથે
રાજસૂય યજ્ઞ પણ આરંભ્યો. આ સમયે સધળા રાગઓને આમંત્રણ
આપી નોતર્યા હતા, પણ ફક્ત પૃથ્વીરાજનું અપમાન કરવા માટે તેને
બોલાવ્યો નહિ. અને તેનું પુતળું બનાવી દારપાળની જગાએ મૂક્યું. સંયુક્તા
પૃથ્વીરાજને પરણવા ઇચ્છતી હતી. તેથી કેટલાક સૈનિકો સાથે જઈને
પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાનું હરણ કરી ગયો. આ બનાવથી જયચંદ્રને વધારે ક્રોધ
ચડ્યો અને પૃથ્વીરાજનું નિકંદન કાઢવાના ઉપાયો લેવા લાગ્યો. છેવટે ધોરી
શાહ શાહબુદ્દીનને દિલ્હી જીતવાનું તેણે આમંત્રણ મોકલ્યું.

દિલ્હી જીતવા શાહબુદ્દીને સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું. તે જયચંદ્રનો પત્ર
મળતાં જ દિલ્હી જીતવા આવી પહોંચ્યો. લાહોર આવી

પાણીપતનું યુધ્ધ શાહયુદ્ધને પૃથ્વીરાજને સંદેશો કહેવરાવ્યો કે 'હિંદુઓ
 ઇ. સ. ૧૧૮૩ મુસલમાન ધર્મ નહિ સ્વીકારે તો લડાઈ કરવામાં
 આવશે.' આ પત્રના જવાબમાં પૃથ્વીરાજે કહેવરાવ્યું

કે “હજી તમને હારી ગયાને બે વરસ તો થયાં નથી તથા તમારા ધા
 પણ પુરેપુરા રૂઝાયા નથી માટે
 સમજીને પાછા જાઓ.” જવાબ
 આપીને પૃથ્વીરાજે રજપુત સેના
 સાથે પાણીપતના મેદાનમાં પડાવ
 નાંખ્યો. આ પત્રનો જવાબ શાહ-
 યુદ્ધને એવો વાળ્યો કે ‘હું મારા
 ભાઈનો નોકર છું, તેથી તેને
 પુછાવ્યા પછી તે કહેશે તેમ
 કરીશ. આથી પૃથ્વીરાજ મોજ-
 મજામાં પડ્યો. પણ શાહયુદ્ધને

પૃથ્વીરાજ

રજપુતોની ગદ્ગલતનો લાભ લઈ
 ઓચિંતો ધસારો કર્યો. પાણીપતના મેદાનમાં ખુનખાર લડાઈ ચાલી. સૂર્યાસ્ત
 સમયે ઘેરી શાહે ચુંટી કાઢેલા બાર હજારના સૈન્ય સાથે જળપ્રેરો ધસારો
 કર્યો ને થાકેલા રજપુતોની કતલ કરી. પૃથ્વીરાજ હાર્યો અને કેદ પકડાયો.
 ઇ. સ. ૧૧૮૩. દિલ્હીમાં કુતુબુદ્દીનને સુબો નીમી શાહયુદ્ધને પાછો
 ફર્યો. પાછળથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

ગિઝનીથી બીજો વરસે કનોજ જીતવાની ઇચ્છાથી તે હિંદમાં
 આવ્યો. કનોજનો રાજા જયચંદ્ર સામે થયો.
 કનોજ પર સ્વારી અને બહાદુરીથી લડ્યો, પણ હાર્યો અને મરાયો.
 કનોજ દુશ્મનોના હાથમાં ગયું અને લુંટાયું.
 ઇ. સ. ૧૧૦૪. દિલ્હીના સુબા કુતુબુદ્દીને આ વખતે ગૂજરાત પર સ્વારી
 કરી બીમદેવને લૂંટી પાછો આવ્યો. ઇ. સ. ૧૧૮૭.

ખીજ સરદાર બખત્યાર ખીલજીએ બિહાર તરફ જઈ નાલંદાની
વિદ્યાપીઠનો નાશ કર્યો. ત્યાંથી બંગાળા પર ચડાઈ કરી.
બિહાર અને બંગાળાની રાજધાની નદ્યામાં હતી. ત્યાંનો રાજ
બંગાળા જીત્યાં લક્ષમણસેન નાસી ગયો. બખત્યારે રાજધાની જીતી,
ઇ. સ. ૧૨૦૦.

શાહબુદ્દીન ઘોરીની હિંદમાં રાજ્ય કરવાની મુરાદ પાર પડી. હિંદના
જીતેલા મુલકો પર વિશ્વાસુ સુખા નીમી તે સ્વદેશ જવા
મરણ નીકળ્યો. ત્યાં રસ્તામાં ગફર જાતના પહાડી લોકોએ
રાત્રે તેના તંત્રુમાં પેસી મારી નાખ્યો. તેના શબને
ગિઝની લઈ જવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૨૦૫.

હિંદપર મુસલમાનોએ કરેલી ચડાઈઓમાં મહમદ ગિઝની અને
શાહબુદ્દીન ઘોરીની ચડાઈઓ અતિ મહત્વની છે. છતાં
મહમદ ગિઝની બન્ને વચ્ચે ધણો તફાવત છે : (૧) બન્ને ધર્મોંધ
અને શાહબુદ્દીન પરાક્રમી અને ઝનુની હતા (૨) બન્નેએ ઉત્તર હિંદમાં જ
ઘોરીની સરખામણી સ્વારીઓ કરી હતી, પણ ગિઝનીનો હેતુ દ્રવ્ય
મેળવવાનો અને દેવળ તોડવાનો હતો, ન્યારે ઘોરીનો
હેતુ રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. (૩) ગિઝની લોભી અને કંજુસ હતો, ત્યારે
ઘોરીશાહ કપટી અને નિર્દય હતો.

હિંદમાં પંજબથી બંગાળા સુધી મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ
અને રજપુતોની પડતી થઈ. તેનાં કારણો ઉપરની
રજપુતોની પડતીનાં વાતમાં આવી ગયાં છે. તે તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાય
કારણ છે કે :-(૧) હિંદ તે સમયે નાનાં રાજ્યોમાં
વહેંચાઈ ગયું હતું. તે બધા રાજ્યોને કાબુમાં
રાખી શકે તેવો એક ચક્રવર્તિ રાજા નહોતો. (૨) તેમની વચ્ચે કુમંપ હતી.
અને માંહોમાહેની લડાઈઓમાં તેમનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. (૩)
કટોકટીના પ્રસંગે એકઠા થવું જોઈએ તેવી ધર્મયુદ્ધનો લોપ થયો હતો.
(૪) મુસલમાનો ધર્મઝનુનથી પ્રેરાઈને એકત્ર બળથી લડતા. તેમની સામે

થવા માટે હિંદનાં રજપુત રાજ્યો પાસે બાકુતી સૈન્ય હતાં, (૫) રજપુતો વિશ્વાસમાં ફસાઈ ગફલતમાં રહેતા. (૬) રજપુતોમાં શારીરિક બળ હતું, પણ યુદ્ધકૌશલ્યની ખામી હતી. (૭) રજપુતોનાં હથિયાર, ઘોડા અને હાથી, લશ્કરમાં ટકી શકતાં નહિ. તેમાં કેટલીકવાર હાથીઓ જ દુશ્મનની ગરજ સારતા.

પ્રશ્નો

૧. શાહબુદ્દીને હિંદપર કેટલી સ્વારીઓ કરી અને તેમાં તેને કેવી ફત્તેહ મળી તે દૃષ્ટમાં લખો.
૨. શાહબુદ્દીનના વખતમાં હિંદમાં કયાં કયાં રજપુત રાજ્યો હતાં ?
૩. લોખોલીમ અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે તથા જયચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે કુસંપનાં કારણો કહો.
૪. મહમદ ગિઝની અને શાહબુદ્દીન ઘોરીની સરખામણી કરો.
૫. રજપુતોની પડતીનાં કારણો આપો.

અગત્યની તવારીખ

ઇ. સ.	બનાવ
૫૭૦	મક્કામાં હઝરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ.
૬૨૨	હિજરી સનની શરૂઆત.
૭૧૨	મહમદ કાસમે સિંધ જીત્યું.
૧૦૦૮	મહમદ ગિઝનીએ અનંગપાળને હરાવ્યો અને નગરકોટ લૂંટ્યું.
૧૦૧૯	કનોજ પર મહમદ ગિઝનીની ચડાઈ. મથુરાં લૂંટ્યું.
૧૦૨૪	મહમદ ગિઝનીની સોમનાથ પર ચડાઈ.
૧૧૫૦	અસાઉદ્દીન ઘોરીએ ગિઝની લૂંટ્યું અને બાળ્યું.
૧૧૯૧	પૃથ્વીરાજે સ્થાણેશ્વરમાં શાહબુદ્દીન ઘોરીને હરાવ્યો.
૧૧૯૩	શાહબુદ્દીન ઘોરીએ પાણીપતના મેદાનમાં પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો. મુસલમાની સલ્તનતની પ્રથમ સ્થાપના.

૪. હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર

“અફઘાન કે પઠાણ રાજ્ય”

[ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬]

ગુલામ વંશ

ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦

[શાહયુદ્દીન ઘેરીના મરણ પછી હિંદમાં મુકેલા તેના સુબ્બાઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. દિલ્હીનો સુબ્બો કુતબુદ્દીન સ્વતંત્ર થઈ આદ્શાહ પદ ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો ઇ. સ. ૧૨૦૬.]

૧. કુતબુદ્દીન

કુતબુદ્દીન પ્રથમ ગુલામ હતો. પણ પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને વફાદારીથી તે શાહયુદ્દીનનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. પૂર્વજીવન દિલ્હીમાં ૧૩ વર્ષ સુબ્બા તરીકે રહી સ્વતંત્ર આદ્શાહ બન્યો. દિલ્હીની ગાદીએ બેસનાર પ્રથમ મુસલમાન આદ્શાહ કુતબુદ્દીન હતો. તે ગુલામ હતો, તેથી તેના વંશનું નામ ગુલામ વંશ પડ્યું. તેણે પંજાબથી બંગાળા સુધીનો મુલક જીતી ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાની સલ્તનતનો

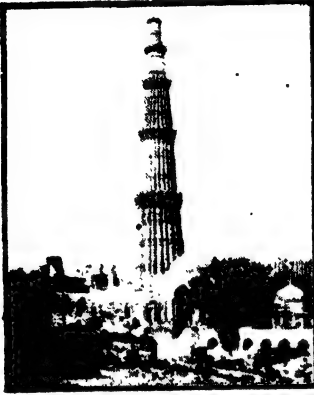

રાજ્ય વિસ્તાર પા્યો દૃઢ કર્યો. તે ઉદારતા ઉદાર, કાબેલ અને ન્યાયી હતો. તેણે

પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા હતા. તે અમીર ઉમરાવોને ઘણી બક્ષિસો

કુતબુદ્દીન આપતો, તેથી તેને ‘ઉદાર કુતબ’ પણ કહેતા.

દિલ્હીમાં તેણે પ્રથમ જુમા મસીદ બંધાવી હતી. તેમ આસ-
પાસનાં હિંદુ મંદિરોના પથરો મંગાવી તેણે
બાંધકામો એક મિનારો બંધાવવાનો શરૂ કર્યો. તે વખતે
તે દુનિયામાં જાયામાં જા્યો અને અમનયબી
ચીજોમાં તેની ગણના થાય તેવો કરવાનું તેનું મન હતું. પણ તેના મરણ

કુતુબમિનાર

પહેલાં તે પૂરો થઈ શક્યો નહિ.
તેથી અલ્તમશે તેને પૂરો કરાવ્યો
હતો. તેને કુતુબ મિનાર કહે
છે. અત્યારે તેની ટોચ તૂટી
ગઈ છે. પણ જે ભાગ હયાત
છે, તે તે સમયના શિલ્પકામનું
પૂરેપૂરું બાન કરાવી જોનારને
દિંગ કરે છે. આ મિનારો ૨૫૦
ફૂટ જા્યો છે. કુતુબુદ્દીન મરણ
પામ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૦

પ્રશ્નો

૧. કુતુબુદ્દીને જે રાજ્ય હિંદમાં સ્થાપ્યું તેના રાજ્યક્ષેત્રો
'ગુલામ વંશ' તરીકે કેમ જાણીતા થયા ?
૨. કુતુબુદ્દીનને કઈ જાતનો શોખ હતો ? તેના કાંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે ?

[કુતુબુદ્દીન પછી તેના પુત્ર આરામ ગાદીએ આવ્યો પણ તે
નાલાયક હોવાથી તેને પદબ્રત કરી તેનો બનેલી અલ્તમશે ગાદી પર
આવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૧.]

૨. અસ્તમશ

અસ્તમશ તુર્કસ્તાનના અમીરનો પુત્ર હતો. એક સમયે જંગલમાં પોતાના બાઈઓ સાથે શિકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાંથી પકડાઈને ગુલામ તરીકે વેચાયો. તેની હાંશિયારી જોઈ કુતયુદ્ધીને એક ગુલામનાં વેપારી પાસેથી તેને ખરીદ્યો હતો. દિલ્હીમાં આવ્યા પછી તેનું રાજ્ય-કૌશલ્ય જોઈ કુતયુદ્ધીને પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી હતી.

અસ્તમશે સિંધ અને બંગાળના સુબાઓને હરાવી તે પ્રાંતો દિલ્હી સાથે જોડી દીધા. વળી માળવા પર ચડાઈ કરી માળવા પર ચડાઈ તેણે હિંદુ દેવળોનો નાશ કર્યો. તેની રાજધાની ઉજ્જન લૂંટ્યું અને મહાકાળેશ્વરનું દેવળ તોડ્યું;

જંધીસખાન

ઈ. સ. ૧૨૩૧. તેની બળવાન સુલતાન તરીકે ગણના થતી. અસ્તમશે પોતાના અરબી માગવાળા સિક્કા પડાવ્યા હતા. તેને ‘ટાંક’ કહેતા. હાલનો રૂપિયો તે સિક્કાના નમુના પરથી પાડેલો હોય તેમ માનવામાં આવે છે.

આ સમયે એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાં રહેતા મોગલ લોકોમાં જંધીસખાન નામે બળવાન પુરુષ થયો. તેનું મૂળ નામ તેમુજન હતું. મોગલ લોકો કૂર અને જંગલી હતા. તેઓ ટોળાંબંધ ફરતા. જંધીસ-

ખાને તેમને એક છત્રતળે આણીને તેમની મદદથી જંઘીસખાનની ચીન, તુર્કસ્તાન ખુખારા, સમરકંદ અને ઇરાન સુધીના ચડાઈ મુલક કબજે કર્યો હતો. ઇરાનના શાહ અલ્લાઉદ્દીનને હરાવી તેના પુત્ર જલાલુદ્દીનની પાછળ પડી તે સિંધ આવી પહોંચ્યો. જલાલુદ્દીન સિંધમાં પડી લાહોર આવ્યો. મોગલોએ લાહોર બાળી લાખો સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોનો નાશ કર્યો. જલાલુદ્દીને અલ્તમશની મદદ માગી પણ કબેલ સુલતાને ના કહી અને નકામી આફત વહોરી નહિ. આથી જંઘીસખાન ખુશ થયો અને પાછો ફર્યો. પરિણામે હિંદ તેના ભયમાંથી બચ્યું. ઇ. સ. ૧૨૨૭. અલ્તમશ પોતાના રાજ્યને મજબુત બનાવી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૨૩૬.

પ્રશ્નો

૧. અલ્તમશ કોણ હતો તથા તેને રાજગાદી કેવી રીતે મળી ?
૨. જંઘીસખાન વિષે શું જાણો છો ?

૩. રઝીઆબેગમ

રઝીઆબેગમ

અલ્તમશ પછી તેનો પુત્ર ફકતુ-દ્દીન ગાદીપર આવ્યો. પણ તે દુરાચારી હોવાથી અમીરોએ તેને ઉઠાડી મૂકી તેની બેન રઝીઆને ગાદી આપી.

રઝીઆ ઘણી હોંશિયાર, બાહોશ અને સમજશક્તિવાળી સ્ત્રી હતી. નાનપણથી તેની બહાદુરી જોઈ અલ્તમશે તેને સારી કેળવણી આપી હતી. ઘોડે બેસતાં અને તરવાર વાપરતાં શીખવ્યું હતું. વળી રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેતી

કરવા સારું અલ્તમશ જ્યારે બહાર જતો ત્યારે તેને જ કેળવણી રાજ્ય સોંપતો. તે કહેતો કે 'રઝીઆ વીસ

પુત્રોની ગરજ સારે તેવી છે.’ આથી રાજપુત્રને મળવી જોઈએ તેવી કેળવણી તેને આપી હતી.

ગાદીએ બેઠા પછી તેણે ચતુરાઈથી અને ન્યાયથી રાજ્યવહીવટ ચલાવ્યો. તે સ્ત્રી હતી છતાં મરદનો પોશાક પહેરતી. રાજ્ય કારભાર ભર દરબારમાં ખુરખો નાખ્યા સિવાય જતી અને લોકોની ફરિયાદ ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતી. લડાઈમાં પણ સૈન્યને મોખરે રહી યુદ્ધ કરતી. તેણે એક હબસી ગુલામ સાથે પ્રીતિ કરી અને તેને જાંચા હોદ્દે ચઢાવ્યો. આથી તેના અમીરોએ બળવો કર્યો તેથી પ્રાણુ બચાવવા રજીઆને નાસી જવું પડ્યું. અમીરોએ હબસીને મારી નાખ્યો.

રજીઆએ ત્યાર પછી અટ્ટતુનિઆ નામના એક ઉમરાવ સાથે લગ્ન કર્યું. તે બન્નેએ મળી દિલ્હી પર ચડાઈ કરી, પણ તેમાં ફાવ્યાં નહિ અને તેમનો નાશ થયો. ઇ. સ. ૧૨૩૯. દિલ્હીની ગાદી પર બેસનાર આ એક જ સ્ત્રી થઈ છે.

પ્રશ્નો

- ૧ દિલ્હીની ગાદીએ રજીઆ કેવી રીતે આવી ?
- ૨ મુસલમાનોમાં સ્ત્રીને રાજકર્તા થવામાં શી હરકતો નડતી ?

[રજીઆ પછી તેનો ભાઈ મોઈજુદ્દીન ગાદીએ આવ્યો. તે પણ બળવાખોરોને હાથે મરાયો. ઇ. સ. ૧૨૪૧. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર અલાઉદ્દીન ગાદી પર આવ્યો. ચાર વરસ પછી તે પણ મરાયો. ઇ. સ. ૧૨૪૬. તેની પછી અલ્તમશના નાના પુત્ર નાસિરુદ્દીન મહુમદને ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો.]

૪. નાસિરુદ્દીન મહુમદ

આ બાદશાહ સાદો અને વિદ્વાન હતો. તે રાજ્યના ખજાનામાંથી એક પાઈ પણ વાપરતો નહિ. તે કુરાને શરીફની નકલો સાદું જીવન કરી વેચતો અને તેની આવકમાંથી જ ગુજરાન ચલાવતો. તે કહેતો કે ‘હું તો રાજ્યનો રખવાળ છું. માલીક નથી.’ તેને ફક્ત એક જ સ્ત્રી હતી અને તેના હાથનું રાંધેલું તે જમતો. કોઈની લાગણી દુઃખાય તેવું કામ તે કરતો નહિ. એ રાજા એક ફકીર માફક પોતાની જિંદગી ગુજારતો. તેથી તે “ફકીરી ચાલનો બાદશાહ નાસિરુદ્દીન” તરીકે ઇતિહાસમાં જાણીતો છે.

નાસિરુદ્દીન

તેણે રાજ્યકારભારનો સંઘળો બોળે પોતાના વિશ્વાસુ વઝીર બલખન પર નાખ્યો હતો. ઉત્તર હિંદમાં મેગલો એ વાર ચડી આવ્યા હતા તે હુમલા પણ તેણે પાછા વાળ્યા. આ વિશ્વાસુ વઝીરના રાજ્યકારભારથી નાસિરુદ્દીન વીસ વરસ રાજ્ય રાજ્ય કારભાર કરી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૨૬૬. તેને પુત્ર નહોતો. તેથી પોતાની પાછળ બલખનને પોતાની ગાદીનો વારસ નીમતો ગયો હતો.

૫. ગ્યાસુદ્દીન બલખન

ગુલામ વંશમાં સૌથી બળવાન બાદશાહ ગ્યાસુદ્દીન બલખન થયો. એ પ્રથમ ગુલામ હતો. અસ્તમશે તેને વેચાતો પૂર્વ જીવન રાખ્યો હતો. તે પોતાની હોંશિયારી તથા બાહોશીથી વઝીરની પદવી સુધી પહોંચ્યો અને છેવટે દિલ્હીનો

બાદશાહ થયો. તે કંઇક સ્વાર્થી, કૂર અને કડક સ્વભાવનો હતો. પોતાના મદદગાર ચાલીસ મિત્રોને પણ તેણે મારી નંખાવ્યા ગુણુ દોષ હતા. હિંદુઓ તરફ તે ધણો ધાતકી રીતે વર્તતો હતો; મેવાડ જીતવામાં તેની સામે થનારા એક લાખ નિર્દોષ હિંદુઓના તેણે પ્રાણુ લીધા હતા.

બંગાળના સુઆ તોમ્બલ બેગે બળવો કર્યો. તે તેણે ધણી નિર્દય-તાથી સમાવ્યો. તોમ્બલના કુટુંબના એક પણ બંગાળાનો બળવો માણસને તેણે જીવતો રહેવા દીધો નહિ. પછી બંગાળામાં પોતાના દીકરા બધરાખાનને તેણે સુઆ તરીકે નીમ્યો.

ઉત્તરમાંથી મોગલો વારંવાર હિંદ પર હુમલા કરતા હતા. તે હુમલા સામે બલબને પોતાના પાટવી પુત્ર મહમદને મોગલોના હુમલા મોકલ્યો. તે લડાઇમાં મહમદ મરાયો. આથી બલબને ધણો શોક થયો. અને તે જ શોકમાં તેનું મરણ થયું. ઇ. સ. ૧૨૮૬.

૬. કેકોબાદ

બલબને પછી તેનો પૌત્ર કેકોબાદ સુલતાન થયો. તે દુરાચરણી અને નાલાયક નીવડ્યો. આથી ખીલજી ગુલામ વંશનો અંત સરદાર જલાલુદ્દીને તેને મારી નાખી ગાદી લીધી. ઇ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રશ્નો

૧. નાસિરુદ્દીન મહમદના જીવન વિષે તમે શું જાણો છો ?
૨. વઝીર બલબને અને સુલતાન બલબનેમાં તમે શો તફાવત જુઓ છો ?
૩. ગુલામ વંશનો શી રીતે અંત આવ્યો ?

ખીલજી વંશ

[ઇ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૦]

૧. જલાલુદ્દીન

જલાલુદ્દીન ખીલજી સરદાર હતો, તેથી તેનો વંશ ખીલજી વંશ કહેવાયો. તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે ૭૦ વરસનો હતો. દયાળુ સ્વભાવ તે દયાળુ સ્વભાવનો હતો. ગુન્હેગારોને પણ સજા કરવાને બદલે છોડી મૂકતો હતો. અતિશય દયાળુ સ્વભાવથી તેના રાજ્યમાં ચોરી લૂંટફાટ વગેરે ગુન્હા વધી પડ્યા.

બાદશાહને અલાઉદ્દીન નામે એક ભત્રીજો હતો. દક્ષિણ જીતવાની ઇચ્છાથી અલાઉદ્દીન કેટલુંક લશ્કર લઈ નીકળ્યો. દક્ષિણ જીતવા જનાર અલાઉદ્દીન પહેલો જ હતો. તેણે રસ્તામાં એવી વાત દક્ષિણ પર ચડાઈ ફેલાવી કે ‘હું તો મારા કાકાથી રીસાઈને દેવગીરીના રાજાને ત્યાં નોકરી કરવા જાઉં છું.’ આ સાંભળી વિશ્વાસુ રજપુતોએ તેને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ. અલાઉદ્દીને દેવગીરીના રાજા રામદેવપર ઓર્મિતો હલ્લો કર્યો. રામદેવ તેની સાથે લડ્યો, પણ હાર્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૪. આ જીતમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, જવાહીર વગેરે લૂંટી તે દિલ્હી પાછો ગયો,

દક્ષિણ જીતી અલાઉદ્દીન પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળી જલાલુદ્દીન ખુશ થયો અને તેને મળવા ગયો. પણ જલાલુદ્દીનનું ખૂન અલાઉદ્દીને ધરડા કાકાને મારી રાજ્ય લેવાનો પ્રપંચ ગોઠવ્યો હતો. તે મુજબ ધરડો સુલતાન અલાઉદ્દીનને ભેટવા જતો હતો તેવામાં તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. પછી તેનું ડોકું ઢાવણીમાં ફેરવવામાં આવ્યું. અલાઉદ્દીને દેવગીરીથી આણેલું દ્રવ્ય અમીરો તેમજ સૈનિકોને વહેંચી ખુશ કર્યા અને પોતે દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો ઇ. સ. ૧૨૯૫.

૨. અલાઉદ્દીન

અલાઉદ્દીને ગાદીએ બેઠા પછી
કાકાના વંશના એક પણ માણસને જીવતો
રહેવા દીધો નહિ. કાકાના પુત્રોની આંખો
ફેડાવી નંખાવી ધણી
ખૂની કૃત્યો ધાતકી રીતે મારી
નંખાવ્યા. તેનાં
ધાતકી કૃત્યોને લીધે તે 'અલાઉદ્દીન ખૂની'
ને નામે ઓળખાયો.

આ વખતે ગૂજરાતમાં વાઘેલા
વંશનો રજપુત રાજા કરજુ ઘેલો રાજ્ય
કરતો હતો. તેણે પોતાના પ્રધાનની પત્નીનું

અલાઉદ્દીન

કરજુ ક્યું હતું. આથી તેના પ્રધાન માધવે દિલ્હી
ગુજરાત પર સ્વારી આવી ગુજરાત જીતવા સમજાવ્યો. અલાઉદ્દીને
પોતાના ભાઈ અલખખાનની સરદારી નીચે ફાજ
મોકલી. કરજુ સામે થયો, પણ હાર્યો અને નાડો. ઇ. સ. ૧૨૯૭.
આ લડાઈમાં કરજુની ખુબસુરત રાણી કૌળાદેવી પકડાઈ ગઈ. તેને દિલ્હી
મોકલી ત્યાં તેને અલાઉદ્દીને પોતાની માનીતી બેગમ બનાવી. પાટણ જતી
મુસલમાન લશ્કર ગામે લૂંટતું, દેવળો તોડતું, ખંભાત જઈ પહોંચ્યું. ત્યાંથી
પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂંટ્યું. તેમજ એક ખુબસુરત છોક-
કાકુર રાને પકડી દિલ્હી લઈ ગયા. તે બાદશાહનો
માનીતો થઈ ધણે ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો હતો.
ઇતિહાસમાં તે મલેક કાકુરના નામથી ઓળખાય છે.

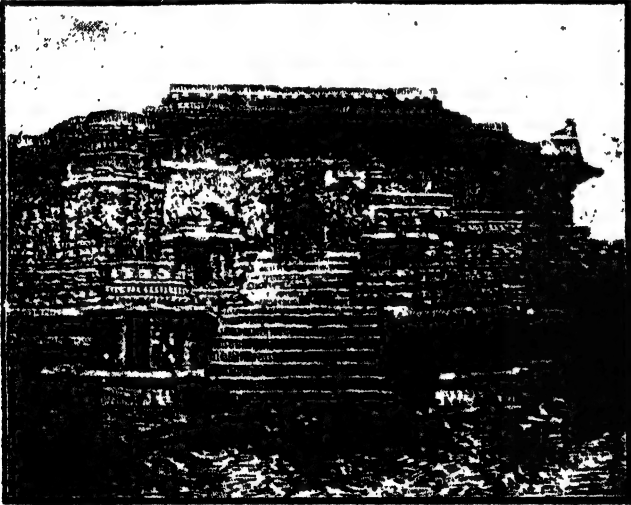
રજપુતાનામાં આવેલા રણથંભોર પર અલાઉદ્દીને ચડાઈ કરી. એક
વરસ સુધી લડાઈ ચાલી. છેવટે રજપુતોએ મર-
જણથંભોર પર સ્વારી છીંચા થઈ કેસરિયાં કર્યાં. તેમાં રજપુતો હાર્યા
અને મરાયા. રજપુત સ્ત્રીઓ પણ મુસલમાનના

હાથમાં જતું ન પડે, તે માટે ચિતા ખડકાવી બળી મુઠ્ઠા. અલાઉદ્દીને કિલ્લો જીત્યો. ઇ. સ. ૧૩૦૦.

આ સમયે ચિતોડમાં લક્ષ્મણસિંહ નામે રાજા હતો. તે નાનો હોવાથી તેનો કાકો ભીમસિંહ રાજ્યનું કામ કરતો. ચિતોડ પર ભીમસિંહને પદ્મિની નામે બહુ ખુબસુરત સ્ત્રી હતી. સ્વામી તેની ખ્યાતિ સાંભળી અલાઉદ્દીને તેને પોતાની બેગમ બનાવવાની ઇચ્છાથી ચિતોડને ઘેરે ઘાલ્યો. પણ રજપુતો આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. છેવટે પદ્મિનીનો ચહેરો આરસીમાં બતાવવામાં આવે તો પોતે પાછો જશે એમ કહેવરાવ્યું. રજપુતોએ દુશ્મનને ખસેડવા આ વાત કબૂલ રાખી. અલાઉદ્દીન ચહેરો જોવા ચિતોડગઢ એકસો ગયો પણ રજપુતોએ વિશ્વાસઘાત કર્યો નહિ. અલાઉદ્દીન પાછો ફર્યો ત્યારે ભીમસિંહ તેને ઊવણી સુધી વળાવવા ગયો. ત્યાં કપટથી વિશ્વાસઘાતી અલાઉદ્દીને ભીમસિંહને પકડી કેદ કર્યો. પછી તેણે રજપુતોને કહેવરાવ્યું કે પદ્મિની મને પરણે તો જ ભીમસિંહ છૂટી શકશે. પદ્મિનીને આ વાતની ખબર પડતાં પોતાના પતિને છોડવવા એક ચુકિત રચી. તેણે બાદશાહને કહેવડાવ્યું કે “હું પોતે લગ્ન કરવા ખુશી છું, અને કેટલીક દાસીઓ સાથે ઊવણી તરફ મળવા આવું છું.” પછી પદ્મિનીએ સાતસો મ્યાના તૈયાર કરાવ્યા. તેમાં સ્ત્રીના વેશમાં પરાક્રમી રજપુત સરદારોને બેસાડ્યા. બીજા શૂરા સૈનિકોને મ્યાના ઉંચકનાર મનુરના વેશમાં લીધા. એ રીતે તૈયાર થઈ પદ્મિની ઊવણીમાં ગઈ. ત્યાં તેણે પોતાના પતિને છેલ્લી વાર મળવાની ઇચ્છા બતાવી. બાદશાહે તે માંગણી કબૂલ રાખી. પદ્મિની ભીમસિંહને મળવા જુદા તંબુમાં ગઈ. તે સમયે બન્ને જણે વેશપલટો કરી લીધો. તે દરમિયાન પેલા સઘળા સૈનિકોએ ઓચિંતો ઊપો માર્યો. તે ગભરાટનો લાભ લઈ પદ્મિની અને ભીમસિંહ ચિતોડ સહીસલામત પહોંચી ગયાં. આ ઓચિંતી ઝપાઝપીમાં અલાઉદ્દીનનાં ઘણાં માણસો મરાયાં. તેથી તે નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. ઇ. સ. ૧૩૦૩.

બીજે વરસે ચિતોડને ફરીથી ઘેરો ધાલ્યો. રજપુતોએ કેસરિયાં કર્યાં. તેમાં એકેએક રજપુત કપાઈ મુઓ. ચિતોડ પર ચિતોડ અલાઉદ્દીનના હાથમાં આવ્યું. ચિતોડના ફરીથી સ્વારી આ જાહેરમાં ૧૩૦૦૦ રજપુત સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાથી બળી મુઈ હતી.

અલાઉદ્દીનને દક્ષિણ જીતવા મલેક કાઝુરની સરદારી નીચે મોટી ફોજ મોકલી. કાઝુર દક્ષિણ જવા તૈયાર થયો. દક્ષિણ હિંદ પર ત્યારે કૌળાદેવીએ પોતાની પુત્રી દેવળદેવીને કરણ સ્વારી રાજા પાસેથી દિલ્હી લાવવા કહેવરાવ્યું. કરણ આ સમયે બાગલાણના કિલ્લામાં દેવળદેવી સાથે રહેતો હતો. દેવળદેવીનું લગ્ન દેવગીરીના રાજા શંકળદેવ સાથે કરવાનું હતું. તેથી તેને દેવગીરી મોકલતાં રસ્તામાં મુસલમાન ફોજે તેને પકડી લીધી

હલેબીડનું દહેરું

અને દિલ્હી મોકલાવી દીધી. ત્યાં દેવળદેવીનું લગ્ન અલાઉદ્દીનના પુત્ર ખીજરખાન સાથે કરવામાં આવ્યું.

કાપુરે દક્ષિણમાં આવેલા તૈલંગણ પર ચડાઈ કરી. તેની રાજધાની વરંગળ જતી ત્યાંના રાજાને ખંડીઓ બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૦૯. ત્યાંથી કર્ણાટક પર ચડાઈ કરી, ત્યાંનાં બદલામ રાજાઓની રાજધાની દ્વારસમુદ્ર જતું. ઇ. સ. ૧૩૧૦. ત્યાંના અસંખ્ય દેવળો તોડી મૂર્તિઓ બાંગી પુષ્કળ જવાહીર લૂંટી લીધું. બદલામ રાજાઓ ૮૬ વરસથી હુલેબીડનું દહેરું બંધાવતા હતા. તે આ ચડાઈ પછી અધુરું રહ્યું, જે અદાપિ મોજુદ છે અને તે સમયના કોતરકામનો પુરાવો આપે છે. ત્યાંથી તે રામેશ્વર સુધી જઈ પહોંચ્યો. તેણે રામેશ્વરમાં એક મસ્જીદ બંધાવી. આ સ્વામીઓમાં વિજય મેળવી કાપુર દિલ્હી પાછો ગયો. ઇ. સ. ૧૩૧૨.

ઉત્તરમાંથી વારંવાર મોગલો પંજાબ પર હુમલો કરતા. ધણા મોગલો આ દેશોમાં આવીને વસ્યા પણ હતા. વખત મોગલોની કતલ જતાં તેમની વસ્તી વધી ગઈ અને તેઓ ત્રાસ આપવા લાગ્યા. ત્યારે અલાઉદ્દીને ૧૫,૦૦૦ મોગલોની કતલ કરાવી અને તેમના ઘેરાં છોકરાંને ગુલામ તરીકે વેચ્યાં. ઇ. સ. ૧૩૧૧.

રાજ્યવહીવટમાં પણ તે કુશળ હતો. તે કાયદાના નિયમોને તળગી રહેતો નહિ, પણ પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા હુકમો રાજ્યવ્યવસ્થા બહાર પાડતો. એકંદરે તેનો રાજ્યવહીવટ આપ-ખુદ હતો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થામાં નીચેની બાબતો ખાસ જાણવા જેવી છે.

- (૧) અમલદારોને રોકડ પગાર આપવાની પદ્ધતિ તેણે દાખલ કરી.
- (૨) અનાજના ભાવો તે નક્કી કરતો. (૩) દુકાનો ઉઘાડવા તથા બંધ કરવાનો વખત નક્કી કરેલો હતો. (૪) ખેડૂતોએ ઠરાવેલી જમીન ખેડવાની અને નક્કી કરેલાં ઢોર પાળવાની રીત દાખલ કરી. (૫) તેની મંજૂરી સિવાય અમીર ઉમરાવો નોકર રાખી શકતા નહિ. (૬) પરદેશી માણસોને

ઉંતારો આપવાની અને રાજ સિવાય સભા બરવાની મનાઈ હતી. (૭) અમીર ઉમરાવોથી મરજી મુજબ એક ખીજને મળી શકાતું નહિ. (૮) તેની મંજૂરી સિવાય અમીર ઉમરાવો પોતાનાં પુત્રપુત્રીનાં લગ્ન પણ કરી શકતા નહિ.

હિંદુઓ પર દાખ એસાડવા ખાસ ફરમાનો પણ કાઢ્યાં હતાં. (૧) હિંદુઓને હાથી કે ઘોડાપર એસવાની મનાઈ હતી. (૨) પવિત્ર નદીઓમાં નાહવાની અને જાત્રાએ જવાની મનાઈ હતી. (૩) હથિયાર ધારણ કરવાની અને કિમતી પોશાક પહેરવાની સખત મનાઈ હતી.

અલાઉદ્દીનનાં આખર વરસ સુખી નીવડ્યાં નહિ. તેણે જીતેલા પ્રદેશોમાં બળવા જાગ્યા. રાણા હમીરે ચિતોડ પાછું આખર અચરથા લીધું. મલેક કાઝુરે તેને ઝેર દઈ મારી નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૩૧૫.

[અલાઉદ્દીનના મરણ પછી રાજ્યમાં કાઝુરની સત્તા વધી પડી. તેણે અલાઉદ્દીનના નાના પુત્ર ઉમરને ગાદીએ એસાડ્યો અને મોટા પુત્ર મુબારકને મારવા કાવતું રચ્યું. પણ મુબારક બચી ગયો. તેવામાં કેટલાક અમીરોએ કાઝુરને મારી નંખાવી મુબારકને ગાદી આપી.

૩. મુબારક

તેણે દક્ષિણ પર સ્વારી કરી અને દેવગીરીના રાજ હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતારાવી મારી નંખાવ્યો. તેણે હસન નામના દેવગીરીપર સ્વારી એક વટલેલા ઢેડને ‘ મલેક ખુશરૂ ’ નો ઈલકાબ આપી વઝીર બનાવ્યો અને રાજ્યનો સંબંધ કારબાર સોંપ્યો. ખુશરૂએ ધીમે ધીમે પોતાના હાથમાં રાજસત્તા લઈ મુબારકને મારી પોતે ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૩૨૦.

૪. ખુશરૂ મલેક

તેણે સુલતાનના વંશમાં કોઈ ને જીવતો રહેવા દીધો નહિ. વળી હિંદુ હતો તેથી મુસલમાનની મરજીદોમાં મૂર્તિઓ પધરાવી તે કુરાન પર બેસતો.

ખીલજીવંશનો   તેનાં આવાં વર્તનથી પંજાબના સુબા આસફીન તખલખે
અંત   ખુશરૂને હરાવી માર્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો.

— પ્રશ્નો —

૧. ખીલજી વંશમાં સૌથી બળવાન સુલતાન કોણ થયો ? તેને લોકો શું નામથી ઓળખે છે ?
૨. અલાઉદ્દીને પહેલાં કેવી રીતે નામના મેળવી ?
૩. અલાઉદ્દીને ચિતોડ પર શા માટે સ્વાસી કરી ? તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?
૪. અલાઉદ્દીનની રાજ્યવ્યવસ્થામાં શું વખાણવા જેવું છે ?
૫. અલાઉદ્દીને હિંદુઓપર ત્રાસ વર્તાવવા માટે શાં પગલાં લીધાં હતાં ?
૬. ખીલજી વંશનો અંત કેવી રીતે આવ્યો ?
૭. કેમરિયાં એટલે શું ?

તધલખ વંશ

[ઈ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૪૪૨]

૧. ગ્યાસુદ્દીન તધલખ

ગ્યાસુદ્દીન તુર્ક જાતનો હતો. તેણે કેટલાક કર ઓછા કરી પ્રજાને સુખી કરી. બંગાળાનો સુબો સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. તે માટે જાતે જઈ તેને ખંડીઓ બનાવ્યો. પોતાના પિતાને આવકાર આપવાને જુમાખાને દિલ્હીમાં મોટો મંડપ બનાવ્યો હતો. તે મંડપ પડી જવાથી ગ્યાસુદ્દીન મરણ પામ્યો, ઈ. સ. ૧૩૨૫.

૨. મહુમદ તધલખ

ગ્યાસુદ્દીન પછી જુમાખાન, મહુમદ તધલખ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તે પછાણ પાદશાહોમાં સૌથી વિદ્વાન અને મહુમદ ગાંડો શૂરો હતો. ને વિદ્વાનોની સારી કદર કરતો. પરાપકાર ને ઉદારતામાં ચડે તેવો હતો. આવા ઊંચા ગુણો હોવા છતાં તેનામાં દુર્ગુણો વધારે હતા. તે વિચાર કર્યો વિના કૂર અને ધાતકી બનતો. તે માણસોનો શિકાર કરતો, તેની જીવતાં ચામડી ઉતારાવતો અને હાથીના પગ તળે છુંદવામાં આનંદ માનતો. આવાં અવિચારી કામોથી તે ગાંડો, ખૂની કે તરંગી એવું ઉપનામ પામ્યો,

તેણે કેટલાંક અવિચારી કામો કર્યા હતાં તે જોઈએ. (૧) ઉત્તર હિંદમાંથી મોગલો ચઢી આવ્યા તેમને પુષ્કળ પૈસા અવિચારી કામો આપી પાછા કાઢ્યા. (૨) પોતાના વિશાળ રાજ્યમાં રાજ્યધાની મધ્ય સ્થળે હોય તો ઠીક એમ ગણી દેવગીરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને દિલ્હીના લોકોને ત્યાં જઈ વસવાનો હુકમ કર્યો. દિલ્હીથી દેવગીરી ૮૦૦ માઈલ દૂર હતું. તેથી રસ્તામાં કેટલાંએ માણસો મરણ પામ્યાં. દિલ્હીથી આવેલા લોકોને દેવગીરીમાં રહેવાનું સ્થાન ન મળ્યું ત્યારે દિલ્હી પાછા જવાનો હુકમ કર્યો. આમ ધણાં માણસોનો નાશ થયો. (૩) ઠૂકામાં તેનો દાંત પડી ગયો તે ઉપર મરજી

બંધાવી ધણું ખર્ચ કર્યું. (૪) ખજાનો ખાલી થયાથી જમીનના કર વધાર્યા. આથી ખેડૂતો જમીન પડતી મૂકી જંગલમાં નાસી ગયા. તેમને જંગલમાં ઘેરી લઈ કતલ કરાવી. (૫) તેણે ચીન જીતવા મોટું લશ્કર મોકલ્યું. તેમાંના ધણા સૈનિકો હિમાલયને માગે જતાં ઠંડી અને ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા. જે બચીને આવ્યા તેમને મારી નંખાવ્યા. (૬) ઇરાન જીતવા સારૂ લશ્કર એકઠું કરી વિખેરી નાખ્યું. આ માણસોએ ધણાં ગામડાં લૂંટી રૈયતને દુઃખ દીધું. (૭) ઉપરની યોજનાઓથી તીજેરી ખાલી થઈ, ત્યારે સોના રૂપાના સિક્કાને બદલે તાંબાના સિક્કા તેટલી જ કિંમત ઠરાવીને ચલાવ્યા. પણ વેપારીઓએ લીધા નહિ. તેથી રાજ્યની આબરૂ તૂટી.

તેનાં અવિચારી કામોથી તેના વિશાળ રાજ્યના સુખાઓ પણ કંટાળ્યા. તેની ગાંડાઈ અને અવ્યવસ્થાનો લાભ સ્વતંત્ર રાજ્યોની લઈ સુખાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. (૧) હરિહર સ્થાપના અને બુક્કરાયે વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૩૩૬. (૪) દક્ષિણ હિંદમાં હુસન-ગંગુએ ગુલબર્ગમાં બ્રહ્મણી રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭.

તે ગૂજરાતનો બળત્રો સમાવવા બળવાખોરોની પુંડ પકડી સિંધ સુધી ગયો. ત્યાં ઠૂઠામાં તાવથી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૩૫૧.

૩. ફિરોઝશાહ

મહમદ પછી તેને ભત્રીજો ફિરોઝશાહ ગાદીએ બેઠો. આ સુલતાન દયાળુ અને પ્રજાપાળક નીવડ્યો. તેણે કેટલાંક લોકોપયોગી કામો લોકોપયોગી કામો કર્યા. (૧) ચલણી સિક્કામાં સુધારો કર્યો. (૨) કરનો બોજો ઘટાડી ખેડૂતોનું લેણું માફ કર્યું. (૩) તગાવી ધીરવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો. (૪) ખેતી-વાડીને ઉત્તેજન આપવા માટે જમના અને સતલજ નદીઓમાંથી નહેરો વાટે ખેતી સુધારવાની ગોઠવણ કરનાર તે પહેલો બાદશાહ હતો. (૫) પ્રજાની સુખ શાન્તિ માટે દવાખાનાં, ધર્મશાળાઓ, વાવો, પૂલો, તળાવો,

મરજીદો, કોલેજો અને અસંખ્ય કૂવાઓ મળી કુલ ૮૪૫ બાંધકામ કર્યા હતાં. પઠાણ બાદશાહોમાં ફિરોઝશાહ સલુથી સારો બાદશાહ ગણાયો.

હિંદુ પ્રજા તરફ તેણે સમદષ્ટિ રાખી નહોતી. તે મૂર્તિપૂજનો કટ્ટો શત્રુ હતો.

જે મુસલમાન ન હોય તેના પર જજીઆ નામે કર ચાલુ કર્યો. હિંદુ મંદિરો તોડી મરીદો બંધાવતો. આ બાદશાહ ગુણદોષ ઇ. સ. ૧૩૮૮માં મરણ પામ્યો.

[ફિરોઝશાહ પછી છ વરસમાં આસુદીન, અબુબકર અને નાસિર-દીન નામે ત્રણ પાદશાહ થયા. તે પછી મહમદ બીજો ગાદી પર આવ્યો.]

૪. મહમદ તઘલખ બીજો

મહમદ ઇ. સ. ૧૩૯૪માં ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં દિલ્હીની સત્તા તેની આસપાસના ભાગમાં જ ફક્ત નામની રહી. આ સત્તાનો તૈમૂર લંગડાએ સમુજ્જો નાશ કર્યો.

તૈમૂર તાતાર સરદારનો પુત્ર હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૩૫માં તૈમૂર લંગ સમરકંદ પાસેના ગામડામાં થયો હતો. તેની રાજધાની સમરકંદમાં હતી. તે યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ હતો. તેની પાસે વિશાળ સैन्य હતું. તેની બીકથી યૂરોપનાં રાજ્યો પણ થરથરતાં. એક પગે લંગડો હોવાથી લોકો તેને તૈમૂરલંગ કહેતા.

તૈમૂર લંગ

તે હિંદપર ચડી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૯૮. તૈમૂર સિંધુ નદી ઓળંગી, રસ્તામાં ગામો બાળતો, લૂંટતો, રૈયતની કતલ કરતો

તૈમૂરની ચડાઈ વંટોળિયાની માફક ફિલ્હી ગયો. તેણે રસ્તામાંથી એક લાખ હિંદુઓને પકડ્યા હતા. તેમાંના ૧૫ વરસની ઉપરના બધાની કતલ કરાવી હતી. તૈમૂર આવ્યાની વાત સાંભળી મહમદ નાસી ગયો. તૈમૂરે ફિલ્હીમાં પેસી સૈનિકોને શહેર લૂંટવાનો તથા લોકોની કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ૧૫ દિવસ સુધી લૂંટ ચલાવી લેના સૈનિકોએ શહેરને પાયમાલ કર્યું. કતલથી શહેરમાં મુઝદાના ઢગલા થયા હતા. એ રીતે કેર વર્તાવી તૈમૂર પુષ્કળ દોલત લૂંટી સંખ્યાઅંધ ગુલામો પકડી પોતાને દેશ ગયો. તેણે હિંદની દોલતવડે સુંદર મકાનો, ભવ્ય મસીદો વગેરે બંધાવી સમરકંદ શહેરને શણગાર્યું.

તૈમૂર ગયો પણ (૧) તેનાં બંધકર કૃત્યોને લોકો ઘણા સમય સુધી ભૂલ્યા નહિ. (૨) સુલતાન મહમદની સત્તા છેક પડી **તૈમૂરની સ્વારીની ભાગી.** (૩) કેટલાક સુઆઓ સ્વતંત્ર થયા.

અસર મહમદ ફિલ્હીનો નામનો રાજા રહી ઇ. સ. ૧૪૧૨માં મરણ પામ્યો. તે પછી પંગખના સુઆ ખીજરખાને ફિલ્હી જીતી તથાખ વંશનો અંત આણ્યો. ઇ. સ. ૧૪૧૪.

— પ્રશ્નો —

૧. મહમદ તથાખને 'ગાંડો' બપનામ શાથી મળ્યું હતું ?
૨. મહમદના અવિચારી કામો વિષે જે જાણતા હો તેની નોંધ કરો. તે અવિચારી કામોની શી અસર થઈ ?
૩. દિરોઝશાહ સારો પાદશાહ કેમ ગણાયો ?
૪. તૈમૂર લંગ કોણ હતો ? તેને હિંદીઓ અત્યાર સુધી કેમ સંભારે છે ?

સૈયદ વંશ

[ઇ. સ. ૧૪૧૪થી ૧૪૫૦]

ખીજરખાન હઝરત મહમદ પેગંબરના વંશમાંથી ઊતરી આવેલો હતો, એટલે તેના વંશજો સૈયદ વંશના કહેવાય છે. તેમૂરે તેને પંજાબનો સુબો નીમ્યો હતો, તેણે દિલ્હીમાં રાજ્ય ભોગવ્યું. તે દરમિયાન રૈયતને ન્યાય અને સુખ આપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૪૨૧માં તે મરણ પામ્યો.

ખીજરખાન પછી મુખ્તારક, મહમદ અને અલાઉદ્દીન એ ત્રણે પાદશાહ થયા. તેમાં છેલ્લા પાદશાહ અલાઉદ્દીનના સમયમાં રાજ્યની હદ છેક દિલ્હી પાસે આવી ગઈ. તેણે પોતાનું રાજ્ય પંજાબના સુબા અહિસોલ લોદીને સોંપી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

લોદી વંશ

[ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી ૧૫૨૬]

૧. અહિસોલ લોદી

અહિસોલ પઠાણ જાતિનો પરાક્રમી પાદશાહ હતો. જુવાનપુરના રાજાએ તેની પર ચડાઈ કરી. સલ્તનત સજીવન તેની સામે ૨૬ કરી વરસ સુધી જુવાન-પુરનું રાજ્ય દિલ્હીમાં ભેળવ્યું. આ સિવાય કાશી અને બુંદેલખંડનો મુલક દિલ્હીની સલ્તનત નીચે તેણે આણ્યો હતો. તે સારો રાજકર્તા ગણાયો. ૩૮ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૪૮૮. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર સિકંદર ગાદીએ બેઠો.

અહિસોલ લોદી

૨. સિકંદર લોદી

સિકંદર ધર્મી અને જુલ્મી હતો. તેણે વાયવ્યપ્રાંત અને બિહાર જીતી પોતાના રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેણે વેપાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આ બાદશાહ હિંદુઓ પ્રત્યે ઘણી ધાતકી રીતે વર્તતો. તેણે હિંદુ દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાંગી અને હિંદુઓને જાત્રાએ જવાની મનાઈ કરી હતી. આથી તેની કારકીર્દી તથા મેળવેલી પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લાગે છે.

બહિલોલ લોદીએ વસાવેલા આગ્રામાં તેણે રાજધાની રાખી હતી. આગ્રા પાસે આવેલા ગામને તેણે સિકંદ્રાબાદ નામ આપ્યું હતું. તે ઇ. સ. ૧૫૧૭માં મરણ પામ્યો.

૩. ઇબ્રાહીમ લોદી

ઇબ્રાહીમ લોદી ઘણો અભિમાની અને ધાતકી હતો. રાજ્યના મુખ્ય અમીરો મળવા આવતા ત્યારે તેમને અદ્ય કરાવી બેસાડી રાખતો. પોતે અમીરો બોલે ત્યાં સુધી વચ્ચે બોલવા તરફ વર્તન દેતો નહિ. તેનાં આવાં વર્તનથી સરદારો ગુસ્સે થયા અને બળવા થવા લાગ્યા. તે સમાવવામાં તેણે બહુ જુલમ ગુજાર્યો. આથી સુબેદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. ઇબ્રાહીમની સત્તા દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસ જ રહી.

આ સમયે કાબુલમાં બહાદુર બાબર નામે મોગલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઇબ્રાહીમ લોદી બાબરને પંજાબના સુબા દોલતખાન લોદીએ અને ચિતોડના રાણા સંગે દિલ્હી પર ચડાઈ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું.

બાબર તૈમૂરનો વંશજ હતો. દિલ્હી જીતવાનું આમંત્રણ મળતાં દિલ્હી પર ચડાઈ કરીને પાણીપતના મેદાનમાં

પાણીપતનું યુદ્ધ મુકામ, નાખ્યો. બાબરે પોતાના સૈન્યની વ્યૂહ
ધ. સ. ૧૫૧૬ રચના કરી દીધી.

ઇઆહીમે પોતાના લશ્કરને વિચાર કર્યા વિના હુમલો કરવાનો હુકમ
આપ્યો, પણ બાબરની તોપો અને બંદુકોએ તેના લશ્કરનો કચ્ચરધાણ
વાળ્યો. ઇઆહીમ રણમાં પડ્યો. લડાઈ પછી બાબર દિલ્હી ગયો અને
આદ્શાહ પદ ધારણ કર્યું.

— પ્રશ્નો —

૧. દિલ્હીની પાયમાલ થએલી સલ્તનતને ડેકાણે લાવવાને લોદી
વંશના સુલતાનોએ શું કર્યું? તેમાં તેઓ ફાળ્યા?
૨. લોદી વંશનો અંત કેવી રીતે આવ્યો?

અફઘાન અમલની સમાલોચના

તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં હિંદમાં મુસલમાની અમલ શરૂ થયો. સાર
પછી ૩૦૦ વરસમાં હિંદમાં મુસલમાન સત્તા જમી. ખીલજી અને તઘલખ
વંશના રાજાઓએ મુસલમાની રાજ્ય સિંધુથી અંગાળા અને
ઇસ્લામી હીમાલયથી કૃષ્ણા નદી સુધી વાપર્યું હતું. પરિણામે હિંદુસ્તા-
સત્તાનો નમાં રજપુતના અને દક્ષિણ સિવાય બીજો હિંદુ રાજ્યો રહ્યાં
વિકાસ નહિ. ચૌદમા સૈકામાં તૈમૂરની સ્વારીથી દિલ્હીની સલ્તનત
તૂટી પડી. પણ તેને બદલે બીજાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો
ઉભાં થયાં. પરિણામે હિંદમાં મુસલમાની સત્તાનું જોર ઘટવાને બદલે
વધતું જ રહ્યું.

ત્રણસો વરસના અફઘાન અમલમાં જો સુલતાનોએ હિંદમાં અમલ
ચલાવ્યો છે તેમાંના ઘણાનો અમલ આપખુદ હતો.
અફઘાન અમલનાં તેમનામાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય સ્થાપવાના ઊંચા ગુણોની
લક્ષણો ખામી હતી. ફક્ત લશ્કરી બળથી જ રાજ્ય કરી
જાણુતા. છતાં અફઘાન પાદશાહો પાસે કોઈ પણ
માણસ ગમે તે વખતે જઈ ફરિયાદ કરી ન્યાય મેળવી શકતો.

અફધાન અમલમાં મુખ્યત્વે મોગલોની ચડાઈઓ, સરદારોના બળવા અને રજપુતોના બળવાથી રાજ્યકર્તાઓમાં ફેરફાર થઈ ગામડાંની સ્થિતિ જતાં ઉથલપાથલની અસર મોટાં શહેરોમાં થતી. ગામડાંના ખેડૂતો પોતાનું કામ શાંતિથી ચલાવતા.

ગામડાં પોતાની તમામ વ્યવસ્થા પંચ અથવા મહાજન કે સુબા મારફત કરી લેતા. એટલે એકાએક ગામ સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું હતું.

આ સમયમાં કેળવણી વધારવાનું કામ ફિરોઝશાહ તખલખ કે બીજા એક બે સુલતાનો સિવાય કોઈએ કર્યું નથી. તેમાંએ મોટાં મોટાં કેળવણી શહેરોમાં શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવતી. ગામડાંને તેનો લાભ મળતો નહિ.

શિલ્પકળાને ઉત્તેજન મળે તેવાં સાર્વજનિક બાંધકામો અફધાન અમલમાં નહિ જેવાં જ થયાં છે. દિલ્હીને કુતુબ મિનાર તેમજ બાંધકામો કેટલીક મસ્જિદો અને રોજનાં બાંધકામો મુસલમાની અને હિંદી શિલ્પકળાની મેળવણીથી કરવામાં આવ્યાં હતાં.

કેટલાક સુલતાનોએ ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રચાર કરવા કડક કાયદાનો અમલ કર્યો હતો. તેઓ મૂર્તિપૂજકોને ધિક્કારતા હતા. તેથી તેઓએ અસંખ્ય મંદિરો જમીનદોસ્ત કર્યાં હતાં. તથા ઇસ્લામી સલ્તનતની વટલાવીને મુસલમાન કર્યાં હતા. એ બધું છતાં હિંદુ ધર્મ પર અસર હિંદુ ધર્મ ટકી રહ્યો છે. ઇસ્લામનો પ્રચાર થયો,

તેમાં નીચ વર્ણના હિંદુઓ કેટલાક પોતાનો જન બચાવવા ખાતર તેમજ જજીઆ વેરામાંથી મુક્ત થવા સાથે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારતા. હાલના ધાંચી, મેમણ, વેરા, ખોજ વગેરે તે સમયના વટલેલા હિંદુઓ છે.

હિંદુ ધર્મને ટકાવી રાખવા કેટલાક સુધારકોએ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. તેમાં રામાનંદ, કબીરજી, નાનક, ચૈતન્ય, દાદુ હિંદુધર્મના વગેરેનાં નામ જાણીતાં છે. તેમણે હિંદુ મુસલમાન પ્રજાને હળીમળી રહેવાની નવી ભાવના ઉત્પન્ન કરી કબીર અને નાનક હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજાને કહેતા કે “ધર્મ એક જ

છે, ગમે તો તેને અલાહ કહો કે રામ કહો, માટે આપણે સર્વ પ્રાણી તરફ પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ.” એ રીતે ભતિભેદ, ક્રૂરતા અને વહુમને વખોડી કાઢી તેઓએ ધર્મરની એકતાનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

અફધાનોની પડતીનાં કારણો નીચે પ્રમાણે જણાય છે : (૧) મુખ્ય અમલદારોને રોકડ પગારને બદલે જાગીરો આપતા. અફધાન અમલની પરિણામે એજ જાગીરદારો પાદશાહની નબળાઈનો પડતીનાં કારણો લાભ લઈ સ્વતંત્ર થતા. (૨) મોગલોની વારંવાર ચડાઈઓ, રજપુતોના બળવા અને અફધાન સરદારોના બળવાથી દિલ્હીની સત્તાને ધોકા પહોંચતો. (૩) હિંદુઓ પ્રત્યેની ધર્મોદ્ધાર રાજનીતિને લીધે પ્રજાનો સહકાર મળતો નહિ. (૪) કેટલાક બળવાન પાદશાહો રાજ્ય વધારવા તરફ લક્ષ રાખતા, પણ રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ ધ્યાન આપતા નહિ. (૫) ફિરોઝશાહ પછીના રાજ્યકર્તાઓ નબળા નીકળ્યા. તેમની નબળાઈનો લાભ લઈ મુઘલો સ્વતંત્ર થયા. (૬) તૈમૂરની સ્વારી પછી દિલ્હીની સત્તા તદ્દન પડી ભાંગી.

— પ્રશ્નો —

૧. હિંદમાં અફધાન અમલનાં શાં ખાસ લક્ષણો હતાં તે જણાવો.
૨. અફધાન અમલમાં કેળવણીની શી સ્થિતિ હતી ?
૩. આ અમલમાં ઈસ્લામ સલ્તનતની હિંદુ ધર્મપર શી અસર થઈ ? તેને પરિણામે સુધારકો શું કરવા મથ્યા ?
- ૪- અફધાન અમલની પડતીનાં કારણો લખો.

અફધાન રાજ્યની પડતીના સમયે સ્વતંત્ર થયેલાં રાજ્યો.

પદાણુ પાદશાહોમાં અલ્તમશ, બલખન અને અલાઉદ્દીન જેવા બળવાન પાદશાહોએ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. પરંતુ દિલ્હીના પાદશાહની સત્તા નબળી પડતાં તેમના મુઘલો સ્વતંત્ર થઈ બેસતા અને પાછા જબર પાદશાહોને વશ થઈ તેમને તાબે થઈ જતા. તૈમૂરની સ્વારી પછી દિલ્હીની સલ્તનત પડી ભાંગી. તેને પરીણામે ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ અને જુવાનપુરનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં હતાં. અને તે મુસલમાનોના હાથમાં હતાં.

અંગાળામાં મુસલમાનોની સત્તા જામી હતી. તેમજ મહમદ ગાંડાના સમયમાં દક્ષિણ આઘાણી રાજ્ય અને વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્યની નવીન સ્થાપના થઈ હતી. તેમાં વિજયનગરનું રાજ્ય એકજ માત્ર સારી સ્થિતિમાં હતું.

આ સિવાય મધ્ય હિંદમાં જોધપુર, જેસલમીર, મેવાડ વગેરેમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતા. એ રીતે અસંખ્ય નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં હિંદ વહેંચાઈ ગયું હતું. તે તે સમયનો હિંદનો રાજકીય નકશો જોવાથી જણાશે.

આ બધાં રાજ્યોમાં દક્ષિણનાં બે મહાન રાજ્યોની હકીકત જાણવા જેવી છે તે હવે જોઈએ.

૨. આઘાણી રાજ્ય

દિલ્હીના ગંગુ આઘાણને ત્યાં હસન નામે મુસલમાન નોકર હતો.

તેનું મૂળ નામ જફરખાન હતું. તેને એક દિવસ હળ હસનગંગુ ખેડતાં ખેતરમાંથી સોના મહોરથી ભરેલો ચર જડી આવ્યો. તેણે પોતાના શેઠને આપ્યો. તેના આવા પ્રામાણિક વર્તનથી ગંગુ ખુશ થયો. ગંગુએ તેનું ભવિષ્ય ભાખ્યું કે “તું ભવિષ્યમાં રાજા થઈશ.” ત્યાર પછી ગંગુએ તેને છૂટો કર્યો. હસન દિલ્હીના પાદશાહને ત્યાં નોકર રહ્યો. ત્યાં પોતાની હેશિયારી વડે લખરી દુકડીનો ઉપરી બન્યો. વખત જતાં મહમદ તખલખના સમયની અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ જીતી તેણે ગુલબર્ગમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ઇ. સ. ૧૩૪૭. હસને પોતાના જુના શેઠને પ્રધાન બનાવ્યો અને તેનું નામ કાયમ રાખવા પોતાના વંશનું નામ આઘાણી વંશ રાખ્યું.

આઘાણી રાજ્યના પંદરમા સૈકાની આખરમાં અંદર અંદરના ઝઘડાથી ભાગ પડી ગયા (૧) ખીજપુર (૨) અહમદનગર શાખારાજ્યો (૩) ગાવળકોંડા (૪) ખીડર (૫) વરાહ એ પાંચ સલ્તનતો ઊભી થઈ.

યુસુફ આદીલખાન નામે ખીજપુરના સુબાએ સ્વતંત્ર થઈ આદીલશાહી આદીલશાહી વંશ સ્થાપ્યો. આ વંશના રાજાઓનો ઔરંગઝેમે ઇ. સ. ૧૬૮૬માં અંત આણ્યો.

અહમદશાહ નામના સુબાએ અહમદનગર શહેર વસાવી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૮૪. આ વંશના રાજા નિઝામશાહી નિઝામશાહી વંશના કહેવાય છે. અહમદનગરમાં આંદ-ખીખી નામે એક બહાદુર સ્ત્રીએ મેગલો સામે લડી શહેરનો બચાવ કર્યો હતો તે આગળ જોઈશું. આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૬૩૭માં શાહજહાંએ જીત્યું.

ગોવળકોંડાના સુબા કુલી કુતુબે સ્વતંત્ર થઈ કુતુબશાહીવંશની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૧૨. આ વંશના રાજાઓ કુતુબશાહી પાસેથી ઔરંગઝેબે ઇ. સ. ૧૬૮૭માં ગોવળકોંડા જીતી લીધું.

વરાડ પ્રાંતના સુબા ઇમાદશાહે ઇલીયપુરમાં ઇમાદશાહી વંશની ઇમાદશાહી સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૪૮૪. આ રાજ્યને અહમદનગરના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૪.

કાસમ બરીદ ખીડરમાં બરીદશાહી વંશની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૨૬. આ રાજ્યને ઇ. સ. ૧૬૮૭માં ઔરંગઝેબે જીતી લીધું.

— પ્રશ્નો —

૧. બ્રાહ્મણીવંશ નામ કેવી રીતે પડ્યું ?
૨. બ્રાહ્મણીવંશનાં પેટા રાજ્યો વિષે જે જાણતા હો તે દ્વંડમાં લખો.

૨. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય

મહમદ ગાંડાના સમયમાં વરંગુળ (દારસમુદ્ર)ના રાજકુમારો બુક્ક-સ્થાપના રાય અને હરિહરે વિજયનગર વસાવી સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૩૩૬.

કૃષ્ણદેવ રાજાના સમયમાં આ રાજ્યની હદ કૃષ્ણાથી કેપ કોમોરીન સુધી હતી. તેમજ જવા અને લંકા સુધી તેની આજુ રાજ્યવિસ્તાર ફરતી હતી. દૂર દેશાવરમાં વેપાર ચાલતો તેથી રાજ્યમાં પુષ્કળ દોલત એકઠી થઈ હતી. રાજ્યમાં

હીરાની ખાણોને લીધે આવક સારી હતી. રાજ્યવહીવટ ઉત્તમ હતો અને લોકો સુખી હતા.

ઇ. સ. ૧૪૪૩માં ઇરાનના બાદશાહનો અખદુલ રઝાક નામે એલચી આવ્યો હતો. તે રાજધાની વિષે લખે **વિજયનગર રાજધાની** છે: “જિયા ડુંગરની તળેટીમાં વસેલું સાત કિલ્લાવાળું, સુંદર મહેલો, દેવાલયો અને પાઠ-શાળાઓથી શોભીતું એ શહેર હતું. શહેરને પાણી પૂરું પાડવા નહેરો ખોદેલી હતી.” આ ભવ્ય શહેરનો નાશ ઇ. સ. ૧૫૬૫માં તાલીકોટાના યુદ્ધ પછી થયો હતો.

દક્ષિણનાં બ્રાહ્મણી અને વિજયનગરનાં રાજ્યો શરૂઆતમાં મિત્રો હતાં. કૃષ્ણદેવ પછીના રાજાઓ અભિમાનમાં તણાઈને બ્રાહ્મણી સુલતાનોનું અપમાન કરવા લાગ્યા, પરિણામે બ્રાહ્મણી રાજ્યના **તાલીકોટાની લડાઈ** પાંચે સુલતાનોએ એકસંપ થઈ વિજયનગરના હિંદુ ઇ. સ. ૧૬૬૫ રાજ્ય પર ચડાઈ કરી. તાલીકોટાના મેદાનમાં બંને સૈન્યો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. રાજા રામરાય હાર્યો; અને કેદ પકડાયો. તેના ઘાતકી રીતે વધ કરી મુસલમાની સૈન્યે વિજયનગર શહેરને લૂંટ્યું. બાળ્યું અને તોડ્યું.

તાલીકોટાનું યુદ્ધ દક્ષિણ હિંદમાં અગત્યનું ગણાય છે. આ લડાઈને અંતે મોટા હિંદુ રાજ્યનો નાશ થયો. આ હિંદુ રાજ્યના બચેલા વંશજોએ મૈસુર અને ચંદ્રગિરિમાં નાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. તે પૈકીનું મૈસુર અઘાપિ ચાલુ છે.

પ્રશ્નો

૧. વિજયનગરના રાજ્યની સ્થાપના કોણે, ક્યારે અને કેવી રીતે કરી ?
૨. વિજયનગરના રાજ્યની ચડતી કળા કોના વખતમાં થઈ ? તે વખતે તે રાજ્યની સત્તા કેવી અને કેટલી હતી ?
૩. આ રાજ્યનો અંત શી રીતે આવ્યો ?

અગત્યની તવારીખ

ઈ. સ.

બનાવ

- ૧૨૦૬ દિલ્હીમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના.
 ૧૨૨૧ જંધીસખાનની સ્વારી.
 ૧૨૯૪ અલાઉદ્દીનની દક્ષિણપર ચડાઈ.
 ૧૨૯૭ અલાઉદ્દીને ગૂજરાત જીત્યું.
 ૧૩૦૩ અલાઉદ્દીને રણથંભોર અને ચિતોડ જીત્યાં,
 ૧૩૩૭ મહમદ તખલખ ગાંડાએ દિલ્હીથી દોલતાબાદ રાજધાની ફેરવી.
 ૧૩૩૬ વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના.
 ૧૩૪૭ હુસનગંજુએ ગુલબર્ગમાં આદિલશાહી રાજ્ય સ્થાપ્યું.
 ૧૩૯૮ તૈમૂરની હિંદ પર સ્વારી.
 ૧૪૯૮ વાસ્કો ડા ગામાએ હિંદનો દરિયાઈ માર્ગ શોધ્યો.
 ૧૫૨૬ બાબરે ઈઆહીમ લોદીને પાણીપતના મેદાનમાં હરાવ્યો.
 ૧૫૬૫ આદિલશાહી રાજ્યોએ વિજયનગરના હિંદુરાજ્યોનો નાશ કર્યો.

૫. મોગલ સલ્તનત

[ઇ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૮૫૭]

૧. બહાદુર બાબર

[ઇ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૩૦]

મધ્ય એશિયાના કુર્ધાના પ્રાંતમાં બાબરનો જન્મ ઇ. સ. ૪૮૨માં થયો હતો. તેનું મૂળ નામ ઝહીર-ઉદ્-દીન મહમદ હતું. તે તૈમૂરથી છઠ્ઠી પેઢીએ થયો હતો. તેનો પિતા અફઝામત ખૂર્શ જીવન મરણ પામવાથી બાબર બાર વરસની ઉંમરે માદીએ બેઠો. તે સમયે તેને ધણા દુશ્મનો હતા. સમરકંદ મધ્ય એશિયામાં મુખ્ય શહેર હતું. તે તેણે જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૪૯૭. આ

જાહેરને ઉઝબેગ લોકોએ પાછું લીધું. ત્યારપછી સમરકંદ પાછું મેળવવા વારંવાર પ્રયત્ન કરતો, તેમાં કેટલીક વખત સમરકંદ જતો અને ગુમાવતો.

તેમાં નહિ ફાવવાથી આખરે કંટાળીને અફઘાનિસ્તાન કાબુલનો રાજા જઈ કાબુલ જતું ઇ. સ. ૧૫૦૪ તેને આ નવો મૂલક ખૂબ ગમ્યો. તેથી ત્યાં રહ્યો. હિંદ જતવાની ઇચ્છાએ પ્રથમ સ્વારી કરી પંજાબ લૂંટી પાછો ગયો. ઇ. સ. ૧૫૧૯. ત્યારપછી ચાર વખત હિંદ પર ચડી આવ્યો. પણ તેની આજ્ઞા ફળી નહિ.

હિંદમાં દિલ્હીની ગાદીએ ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. તેના અસબ્ય વર્તનથી પંજાબના :સુબા દોલતખાન તથા પાણીપતનું યુદ્ધ મેવાડના રાણા સંગ તરફથી આખરને લલચાવનારું આમંત્રણ મળ્યું. તેથી તેણે હિંદ પર ચડાઈ કરી. પાણીપતના મેદાનમાં દિલ્હીના રાજા ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો અને માર્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬. આખર દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો.

આખર દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો.
ત્યારે દિલ્હીની
હિંદની રાજકીય સત્તાનામની જ
સ્થિતિ હતી. હિંદ
નાનાં રાજ્યોમાં
વહેંચાયેલું હતું તે બધાંની ઉપર
કાબુ રાખી શકે તેવો કોઈ બળવાન
રાજા નહોતો.

આખર દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો.
પણ તેના સરદારોને અહીંની ગરમ
હવા પસંદ નહિ
મોગલાઈની પડવાથી કાબુલ જવા
સ્થાપના તલસી રહ્યા હતા.
પણ આખરે કંઈ કે

આખર

‘મને ચોતાને દોસ્ત માનતો હોય તે કાચુલ જવાની વાત મારી પાસે કાઢે નહિ, પણ જે અહીં રહી શકતા નહોય તે સુખેથી જાય.’ આથી તેને કદી પણ છોડીને નહિ જવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી.

ચિતોડમાં રાણા સંઘનું રાજ્ય હતું. તે બળવાન અને જબરો હડવૈયો હતો. તેના શરીર પર ૮૦ જખમો ગણી સંઘરાણો શકાતા હતા. તે એક આંખે કાણો, એક હાથે ડુંઠો અને એક પગે લંગડો હતો. દિલ્હીમાં ફરીથી રજપુત

રાજ્ય સ્થાપવાની તેની ઇચ્છા હતી. તે ધારણા પાર પાડવા તેણે બાબરને દિલ્હી લૂંટવા બોલાવ્યો. તેની ધારણા એવી હતી કે બાબર દિલ્હી લૂંટી પાછો જશે અને દિલ્હીમાં રજપુત રાજ્યની સ્થાપના કરી શકાશે. પણ બાબર હિંદમાં મોગલાઈ રાજ્ય સ્થાપી પગભર થયો તે જાણી તેને ઉચલાવી નાખવાની રાણાસંગે તૈયારી કરી.

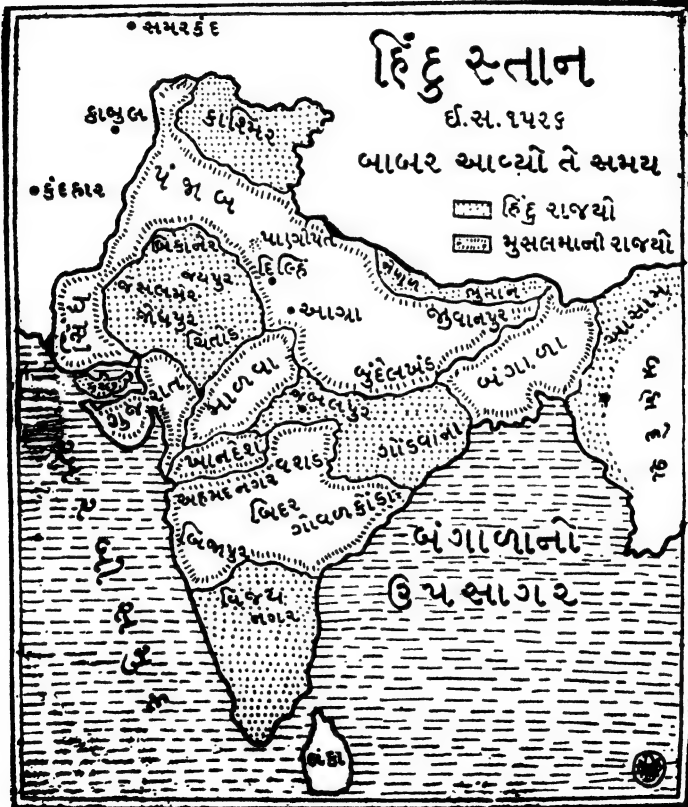
સંઘરાણો તૈયારી કરી દિલ્હી જવા નીકળ્યો. બાબર પણ તૈયાર હતો.

તે આગ્રાથી સામે ગયો. બન્નેનાં લશ્કરો સિંકી નજીક સિંકીની હડાઈ ભેગાં થયાં. શરૂઆતમાં રજપુત સૈન્યે બહાદુરી બતાવી ઇ. સ. ૧૫૨૭ મોગલોને હંકાર્યા. બાબરનું લશ્કર નાઉમેદ થયું.

બાબર પણ હતાશ થયો અને વિચાર કરી દારૂ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, હતાશ થએલા સૈન્યને કહ્યું કે “માણસને એક વખત મરણ આવે છે, તોપણી બહાદુરીથી સામી છાતીએ લડીને મરવું એજ ઉત્તમ છે.” સૈનિકોને શૂર ચઝ્યું અને પાછા નહિ હઠવાના સોગન ખાધા. ત્યારબાદ બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. મોગલોની તોપો સામે રજપુતો ટકી શક્યા નહિ. અને નાસભાગ થઈ રહી. રાણોસંગ ધાયલ થઈ પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે રાણોસંગ હાર્યો. હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો રજપુતોનો આ છેલ્લો જ પ્રયત્ન હતો. પણ તેમાં હાર્યા. બાબરે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ને તેની ખુશાલીમાં સિંકીને ફત્તેહપુર નામ આપ્યું.

સિંકીના યુદ્ધ પછી બાબરે ચંદેરીના કિલ્લાપર ચડાઈ કરી આ યુદ્ધમાં ચંદેરી પર ચડાઈ રજપુતો કેસરિયાં કરી મરણ પામ્યા. ઇ.સ ૧૫૨૮.

આગ્રામાં તેનો વહાલો પુત્ર હુમાયુ માંદો પડ્યો. તેની બિમારી વધી પડી અને બચવાની આશા છોડી. તે વખતે પાસે બેઠેલા એક મોલવીએ બાબરને કહ્યું કે ખુદાને પોતાની વહાલામાં વહાલી પુત્ર પ્રેમ અને મરણ ચીજ અર્પણ કરવાથી હુમાયુની જિંદગી બચી

બાબરના સમયનું હિંદ

શકશે, બાબર બોલી ઊઠ્યો ‘હુમાયુના જાનને બદલે હું મારી જિંદગી અર્પણ કરું છું’. તે દિવસથી હુમાયુ સાબો થતો ગયો અને બાબરની માંદગી વધતી ગઈ. બાબર ઇ. સ. ૧૫૩૦માં મરણ પામ્યો. તેના શબને કાબુલ લઈ જઈ એક સુંદર બાગમાં દાટવામાં આવ્યું.

તે મહાન યોદ્ધો અને વિજેતા હતો. હિંદુસ્તાનમાં જીત મેળવી તેણે એક મોટી સલ્તનતનો પાયો નાંખ્યો. ફક્ત ઇતિહાસમાં ચાર જ વર્ષમાં સામ્રાજ્યનો માલીક બન્યો. તેની જિંદગી નાનપણથી લડાઈઓ લડવામાં ગઈ હતી. હારેલા શત્રુ તરફ તે કૂર બનતો નહિ. પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા દૃઢ મનથી પાળતો. ગાદીએ બેઠા પછી ચાર જ વરસમાં તેનું મૃત્યુ થવાથી તે રાજ્યની વ્યવસ્થા બરાબર કરી શક્યો નહિ. તેણે પોતાની આત્મકથા પોતે જ લખી છે. કાબુલમાં અને જમના નદીના કિનારા પર સુંદર બગીચા બનાવી શુલાબના છોડ રોપાવેલો.

— પ્રશ્નો —

૧. બાબર હિંદનો બાદશાહ થયો તે પહેલાંના તેના જીવન વિષે જાણતા હો તે લખો.
૨. બાબર દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો ત્યાર પછી તેને જે જે વિધ્નો નડ્યાં અને તેમાંથી તે શી રીતે પાર જીત્યો તે જણાવો.
૩. બાબરના સ્વભાવ તથા ગુણદોષ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

૨. બલો હુમાયુ

[ઇ. સ. ૧૫૩૦ થી ૧૫૪૦ અને ૧૫૫૫ થી ૧૫૫૬.]

બાબરને ચાર પુત્રો હતા: હુમાયુ, કામરાન, હિંદાલ અને મીરઝા અશકરી. સૌથી મોટો હુમાયુ બાબર

બલમનસાઈ પછી ગાદીએ બેઠો. બાબરે મરતી વખતે તેના બાઈઓ સાથે બલાઈથી વર્તવા તેને કહ્યું

હું. હુમાયુએ તે આજ્ઞા પાળી. તેણે પોતાના બાઈ કામરાનને અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબ, હિંદાલને બિહાર પ્રાંત અને અશકરીને

મેવાડ પ્રાંત આખી આકીનું રાજ્ય પોતે રાખ્યું. પિતાના વચનનો અર્થ સમજ્યા વગર ભલા હુમાયુએ રાજ્યના ભાગ પાડી નાખ્યા, તે તેની ગંભીર ભૂલ હતી.

હુમાયુને ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. (૧) અફઘાન સરદારો ખોએલું રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. (૨)

મુશ્કેલીઓ ગૂજરાતનો આદલાહ અહાદુરશાહ દિલ્હી લેવાની તૈયારી કરતો હતો. (૩) હુમાયુના સગા

ભાઈઓ પણ દિલ્હીની ગાદી લેવાના પ્રયત્નો રમતા હતા.

હુમાયુ પ્રથમ અફઘાન સરદારોને વશ કરવા સારુ **બળવા** બિહાર તરફ ગયો. તેણે મહમદ લોદીને હરાવી શેરખાનના ચુનારગઢ કિલ્લાને ઘેરે ઘાલ્યો. શેરખાન વખત વિચારી હુમાયુને તાબે થયો. હુમાયુ ત્યાં રોકાયો હતો તે દરમિયાન ગૂજરાતનો આદલાહ દિલ્હી છૂટવા આવે છે એવા સમાચાર સાંભળી અફઘાનોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા સિવાય તે દિલ્હી જવા નીકળ્યો.

હુમાયુ

ગૂજરાતમાં અહાદુરશાહ બળવાન આદલાહ હતો. તેણે હુમાયુના સાળાને આશરો આપ્યો હતો. તેથી હુમાયુને તેની સાથે વેર હતું. દરમિયાન અહાદુરશાહે ચિતોડ પર ચડાઈ કરી. ચિતોડનો મંગરાણો મરણ પામ્યો હતો. અને તેની રાણી **કુર્ણાવતી**એ

**ગૂજરાત પર
સ્વારી**

હુમાયુને ભાઈ ગણી બડેન તરીકે રાખડી મોકલી મદદ માગી. આથી હુમાયુ લશ્કર લઈ ચિતોડ આવવા નીકળ્યો. બહાદુરશાહ ચિતોડ જીતી મંદીસર આગળ પડ્યો હતો. ત્યાં હુમાયુએ તેને હરાવ્યો. બહાદુરશાહ નાસીને ચાંપાનેરના ડુંગરી કિલ્લામાં ભરાયો. હુમાયુએ ચાંપાનેરને ઘેરો ઘાલી કિલ્લો તાબે કર્યો. બહાદુરશાહ ત્યાંથી નાસી ખંભાત થઈ દીવ જતો રહ્યો. હુમાયુએ ગૂજરાત કબજે લીધું. અહીં હુમાયુને શેરશાહે બળવો કર્યાના સમાચાર મળ્યા. તેથી ગૂજરાતમાં પોતાના ભાઈ અસ્કરીને સુખે નીમી તે દિલ્હી ગયો. હુમાયુના ગયા પછી બહાદુરશાહે પોર્ટુગીઝોની મદદથી ગૂજરાત પાછું લીધું.

હુમાયુ ગૂજરાતમાં હતો તે દરમિયાન શેરશાહે ચુનારનો કિલ્લો

જીતી બિહાર તાબે કર્યું. પછી બંગાળાની

શેરખાનનું ખંડ રાજધાની ગૌડ પર ચડાઈ કરી. તેથી બંગાળાના

તથા રાજ્યએ હુમાયુની મદદ માગી. ત્યારે હુમાયુએ

બકસરનું યુદ્ધ આવી ચુનારને ઘેર્યું. છ માસ ઘેરો રહ્યા પછી

ચુનાર તાબે થયું. ત્યાંથી હુમાયુ બંગાળા ગયો.

શેરશાહ સામે થયો નહિ, પણ પાછો હસતો ગયો. અને હુમાયુને ગૌડમાં દાખલ થવા દીધો. હુમાયુએ વગર મુશીબતે ગૌડ જીત્યું. પછી ત્યાં મોજમજામાં પડ્યો. આ તકનો લાભ લઈ શેરખાને અનારસથી કનોજ સુધીનો મુલક કબજે કરી હુમાયુને મળતી મદદ અટકાવી તેથી હુમાયુએ આગ્રા જવા વિચાર કર્યો. શેરશાહે તેને બકસર આગળ રોક્યો. તેણે દિલ્હીથી લશ્કરી મદદ મંગાવી. પણ દિલ્હીમાંથી તેના ભાઈ હિંદાલે મદદ મોકલી નહિ. અને ગાદી પચાવી પડ્યો. આ સમાચાર સાંભળી હુમાયુએ શેરશાહને સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. સુલેહની આશામાં મોગલ લશ્કર પડ્યું હતું. ત્યાં શેરશાહે રાત્રે આચિંતો છાપો માર્યો. હુમાયુ ગભરાયો અને જીવ બચાવવા ગંગા નદીમાં પડ્યો છ. સ. ૧૫૩૮. નદીમાં તે ડૂબી જત, પણ એક બિસ્તીની મદદથી તે બચ્યો. ત્યાંથી મહામુરકેલીએ તે આગ્રા પહોંચ્યો. આગ્રામાં તેના ભાઈ હિંદાલ સાથે માયાળુપણે વર્તી સુલેહ

**લિસ્તીને આપેલો
ખદલો**

કરી તેમની ભૂલોની માફી આપી. પછી પોતાને
ખયાવનાર **લિસ્તી મહમદ સકાને** ૩ કલાક
ગાદીએ બેસાડી ઉપકારનો ખદલો વાળી આપ્યો.
લિસ્તીએ ૩ કલાકના અમલમાં પોતાનાં સગાં-
વહાલાંને ઘણી બક્ષિસો આપી હતી.

આગ્રાથી નવું લશ્કર લઈ હુમાયુ શેરશાહ સામે ગયો. ગંગા
નદીના કિનારે કનોજ પાસે બંને વચ્ચે ભારે
હુમાયુની હાર થઈ. થયું તેમાં હુમાયુ હાર્યો અને નાકો. શેર-
શાહ દિલ્હી જઈ રાજ્ય કબજે કરી ગાદી પર
બેઠો. ઇ. સ. ૧૫૪૦.

કનોજની હાર પછી હુમાયુ લાહોર ગયો પણ તેના ભાઈ કામ-
રાને મદદ કરી નહિ. આથી તે સિંધ તરફ
નાસલાગ ગયો. રસ્તામાં ઘણાં દુઃખ પડ્યાં. ભૂખ અને
તરસ વેડતો પોતાના થોડા માણસો સાથે તે

ઉમરકોટ જઈ પહોંચ્યો. ઉમરકોટમાં હમીદા બેગમે **અકબર**ને જન્મ
આપ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૨. પુત્ર જન્મની ખુશાલીમાં વહેંચવાને તેની પાસે
કંઈજ નહોતું. એટલે પોતાની પાસે થોડી **કસ્તુરી** હતી તે વહેંચી
અને કહ્યું કે ‘**કસ્તુરીની સુવાસની જેમ મારા પુત્રની સુવાસ**
ફેલાવે.’ આ સમયે તેની પાસે માત્ર ૭ માણસો હતા. તેમાં તેનો
બેનેવી **બહેરામખાન** મુખ્ય હતો.

ઉમરકોટથી હુમાયુ મદદ માટે પોતાના ભાઈ અસરકરી પાસે કંદ-
હાર ગયો. પણ તેણે હુમાયુને મદદ કરવાને ખદલે કેદ કરવાનો વિચાર
કર્યો. અકબર અને હમીદા કેદ પડેડાયાં, પણ હુમાયુ નાસી છૂટ્યો. આમ
હુમાયુ ભમતો ભમતો ઈરાન જઈ પહોંચ્યો.

ઈરાનના **શાહ તમસ્પે** તેનો સત્કાર કર્યો. હુમાયુએ તેની પાસે
મદદ માગી. શાહે શિયા પંથનો સ્વીકાર કરવાની
ઈરાનની મદદ શરતે મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. હુમાયુએ

શિઆપંથનો સ્વીકાર કર્યો.

પછી ૧૫૦૦ માણસની મદદ લઈ પ્રથમ કંદહાર ગયો અને કંદહાર જીતી અકબર અને હમીદને જોડાવ્યાં. ઇ. સ. ૧૫૪૫. ત્યારબાદ કામરાન પાસેથી કાબુલ લીધું.

દિલ્હીમાં શેરશાહનો વંશજ રાજ્ય કરતો હતો. તેના ખરાબ અમ-

પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ લથી સરદારોએ જળવા કર્યા હતા. આ સમાચાર

જાણી હુમાયુ તથા અહેરામખાન લશ્કર સાથે દિલ્હી આવ્યા. તેમણે પ્રથમ પંજાબ જીત્યું ઇરાનનો શાહ તમરુપ ત્યાંથી દિલ્હી જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં સરદિલ પાસે દિલ્હીનો પાદશાહ સિકંદર સુરનો ભેટો થયો. જન્ને વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં સિકંદર હાર્યો અને હિમાલય તરફ નાસી ગયો. હુમાયુએ દિલ્હી અને આગ્રા પાછાં મેળવ્યાં. પંદર વરસે ફરીથી ગાદીએ બેસી હુમાયુએ મોગલ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૫૫.

આખરે મેળવેલું રાજ્ય હુમાયુએ પોતાની રાજ્યનીતિની ખામીને લીધે જ ગુમાવ્યું હતું. (૧) પોતાના ભાઈએને

હુમાયુની ભૂલો રાજ્ય વહેંચી આપવામાં મોટી ભૂલ કરી હતી.

તેમાં પણ લશ્કરની ભરતી થાય તેવો મુલક કામરાનને સોંપ્યો હતો, જેથી લશ્કરમાં નવી ભરતી થઈ શકતી નહિ. (૨) તે એક કામ પૂરું કર્યા વિના બીજું કામ હાથપર લેતો, એટલે પ્રથમ કરેલું કામ નિષ્ફળ જતું. (૩) જીતને અંતે જીતેલા પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે મોજશોખમાં પડી જતો, તેથી દુશ્મનો અચા-વની તૈયારી ફરીથી કરી શકતા. દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવ્યા પછી

તે વધારે જીતી શક્યો નહિ. એક દિવસ સાંજે **મરણ** આરસની સીડીપરથી ઊતરતો હતો. તેવામાં

ઐરજીમાંથી મુદ્દાની યાંગ સાંભળી નમાઝ પડવા થોભ્યો. પણ લપસી જવાથી તે નીચે ગબડી પડ્યો. અને તે જ દુઃખમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુ માયાળુ, ઉદાર, અને બહાદુર હતો. ભાઈઓ પ્રત્યે તેને અગાધ પ્રેમ હતો. તેનામાં આવા સદ્ગુણો ગુલુદોષ હતા છતાં તે મોજીસો, આળસુ અને અસ્થિર મનનો હોવાથી રાજ્ય ગુમાવી બેઠો. તેણે નિંદ-ગીનો ધણો ભાગ દુઃખમાં જ વીતાવ્યો છે. હુમાયુ શબ્દનો અર્થ ભાગ્ય-વાન થાય છે. પણ ખરી રીતે તે ભાગ્યહીન હતો.

— પ્રશ્નો —

૧. હુમાયુએ રાજ્ય વધારવા શું શું પ્રયત્નો કર્યા ?
૨. તેમાં તેને કેમ નિષ્ફળતા મળી ? આખર પરિણામ શું આવ્યું ?
૩. હુમાયુએ રાજ્ય ખોયું અને પાછું મેળવ્યું તે વચ્ચેના વખતમાં તેની કેવી સ્થિતિ હતી ?
૪. હુમાયુની ભૂલો તથા ગુલુદોષ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

૩ સુરવંશ

[૧૫૪૦-૧૫૫૫]

૧. શેરશાહ

અફઘાનિસ્તાનના ઘેર પ્રાંતમાં સુરજતિના સરદાર હસનને ત્યાં શેરશાહનો જન્મ થયો હતો. તેનું બીજું નામ **પૂર્વજીવન ફરીદખાન** હતું. એક દિવસ સુલતાનની સાથે તે શિકારે ગયો ત્યાં તેણે વાઘને એક જ ઝટકાથી

માર્યો. તે ઉપરથી તેનું નામ **શેરખાન** પડ્યું. કેટલાક અફઘાન સરદારોની મદદથી કેટલોક મુલક તાબે કરી તેણે પોતાની સત્તા મજબુત કરી અને મોગલ આદલશાહ દુમાયુની નબળાઈનો લાભ લઈ દુમાયુને બકસર અને કનોજની લડાઈમાં હરાવી પોતે દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૫૪૦.

દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા પછી બેધપુરના રાજા માલદેવપર ચડાઈ રાજ્ય વિસ્તાર કરી તેને હરાવ્યો. તેમ આસપાસના રજપુત રાજાઓને હરાવી તેમને ખંડણી આપવાની ફરજ પાડી. ત્યાંથી માળવામાં આવેલા

શેરશાહ

રાયસેનના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. રજપુતોએ છ માસ સુધી બચાવ કર્યો. તેમના કુટુંબોને સહીસલામત રહેવા દેવાની શરતે તેઓ શરણે થયા. રજપુતો કિલ્લો છોડી બહાર નીકળ્યા તે વખતે અફઘાનો તેમના પર તૂટી પડ્યા અને વિશ્વાસઘાત કરી તેમને મારી નાખ્યા. પછી તેણે ચિતોડ અને રણથંભોર જતાં. ત્યાર બાદ કલોજરનો કિલ્લો લેવા ગયો. આ કિલ્લો ઘણો મજબુત હતો. તેથી સુરંગ ખોદી તેને નાશ કરવાની યુક્તિ રચી. પણ

તેવામાં તેનું દારૂખાનું સળગી ગિઠવાથી તેના માણસો સાથે તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

તે સારો રાજકર્તા થઈ ગયો છે. (૧) તેણે રાજ્યના ભાગ પાડી દરેક પર એકેક સુબો નીમ્યો. (૨) દરેક ભાગમાં

રાજકીય સુધારા દિવાની તથા ફૈજદારી અધિકારીઓ નીમ્યા.

(૩) રાજ્યની સઘળી જમીન ટોડરમલ પાસે મપાવી જમીનના વર્ગ પાડી મહેસુલ પેટે ઉપજનો ચોથો ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું. (૪) લસ્કરમાં પણ રોકડ પગાર આપતો. (૫) સૈન્યનો અર્ધો ભાગ નવા મુલકો જીતવામાં અને અર્ધો ભાગ જીતેલા મુલકોની દેખરેખ રાખવા રોકતો.

શેરશાહે રૈયતને ઉપયોગી કેટલાક સુધારા કર્યા હતા. (૧) સિંધુથી અંગાળા સુધી પાકો ધોરી રસ્તો અંધાવ્યો. તે

સાર્વજનિક સુધારા પર ઝાડો રોપાવ્યાં. બળ્બે માઇલને અંતરે કૂવા ખોદાવી ધર્મશાળાઓ અંધાવી. (૨) ટપાલ લાવવા

લઈ જવા માટે ઘોડાઓની વ્યવસ્થા કરી. (૩) ચાંદીના રૂપિયા દાખલ કર્યા. (૪) ગરીબ મુસાફરોને ખાવા આપવાની ગોઠવણ કરી. (૫) ગુન્હેગારોને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવતી; (૬) તેના રાજ્યમાં કોઈથી પક્ષપાત થઈ શકતો નહિ.

શેરશાહ ખ્લાદુર લડવૈયો, કુશળ સેનાપતિ અને ઉત્તમ રાજ્યકર્તા હતા. તે તેના રાજ્યઅમલથી પુરવાર કરી આપ્યું

ઈતિહાસમાં સ્થાન છે. તે પોતાના આપજળથી દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. તેણે ટૂંકા સમયમાં રાજ્યવિસ્તાર વધાર્યો

અને રાજ્યવહીવટ સુધાર્યો. આ માટે તે વખણાયો છે. પણ શરણે આવેલા પ્રત્યે તે વિશ્વાસઘાત કરતો તે કાર્ય તેની કીર્તિને કલંકરૂપ છે.

શેરશાહ પછી તેનો દાકરો સલીમશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર ફિરોજશાહ ગાદીએ આવ્યો. પણ

શેરશાહના વારસો તેના મામાએ તેનું ખૂન કર્યું અને પોતે આદીલશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

તેના વખતમાં બધી સત્તા હેમુ નામના વાણીઆ પાસે હતી. પઠાણ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુઓમાંથી હેમુ જ માત્ર જિંદા હોદ્દે ચડ્યો હતો. તે સમયે શેરશાહના ભત્રીજા સિકંદરસુરે આદીલશાહ પાસેથી ગાદી લઈ લીધી. હુમાયુએ સિકંદરસુરને હરાવી દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવી. ઇ.સ. ૧૫૫૪.

પ્રશ્નો

૧. સુરવંશની સ્થાપના કરનાર પુરુષ વિષે શું જાણો છો? તેણે શું શું રાજકીય તથા સાર્વજનિક સુધારા કર્યા?
૨. શેરશાહનું ઇતિહાસમાં શું સ્થાન છે?
૩. સુરવંશનો અંત કેમ આવ્યો?

૪. મહાન અકબર

[ઇ. સ. ૧૫૫૬થી ૧૬૦૫]

હુમાયુના મરણ પછી અકબર ગાદી પર આવ્યો. તે વખતે તેનું વય ૧૩ વરસનું હતું. તે તેના કુવા સાથે પંજાબ આરંભની સ્થિતિ તરફ હતો. આથી સુરવંશના પ્રધાન હેમુએ દિલ્હી અને આગ્રા જીતી લીધાં. તે ખબર મળતાં અકબરે દિલ્હી તરફ કુચ કરી.

હેમુએ પોતાના સુલતાનથી છૂટા થઈ આગ્રા અને દિલ્હી તાબે કરી વિક્રમાજીત નામ ધારણ કર્યું. અને બળવાન હેમુ અને પાણી-કોળ લઈ અકબર અને બહેરામખાનની સામે પતનું યુદ્ધ લાહોર તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં પાણીપતના મેદાનમાં બંને સૈન્યો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. હેમુનું લશ્કર ઘણા શૌર્યથી લડ્યું. તેવામાં હેમુની આંખમાં તીર વાગવાથી તે એભાન થયો, તેથી લશ્કરમાં નાસભાગ થઈ. હેમુ હાર્યો અને કેદ પકડાયો, ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હેમુને પકડી બહેરામખાન પાસે લાવવામાં આવ્યો. બહેરામ અકબરને હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાની સલાહ આપી પણ ઉદાર હૃદયના

નાના બાદશાહે કેદ પકડાયલા શત્રુને મારવાની ચોકખી ના કહી છતાં
બહેરામખાને હેમુનો શિરચ્છેદ કર્યો.

બહેરામખાન અકબરનો પ્રુઓ થતો હતો. હુમાયુના મરણ પછી
તે અકબરનો રક્ષક ખની હેમુ સાથે લડ્યો

બહેરામખાન અને મોગલાઈનું રક્ષણ કર્યું.

આખા રાજ્યમાં તે સર્વ સત્તાધીશ
હતો. તેણે અકબરના
બહેરામખાનનો ગુરુને દેશપાર કર્યા.
બળવો અકબરે ના કહ્યા છતાં
હેમુનો શિરચ્છેદ કર્યો.

દિલ્હીના સુખા તાર્તરબેગને વિના કારણે
મારી નાંખ્યો. તેનાં આ વર્તનથી
અકબરને માઠું લાગ્યું. તે હવે પુખ્ત
ઉંમરનો થયો હતો અને તેના કારભાર-
માંથી છૂટવા મથતો હતો. તેથી તેણે કેટલાક

બહેરામખાન

સરદારોની સલાહથી રાજ્યમાં જાહેર કર્યું કે “હું પુખ્ત ઉંમરનો થયો છું
અને મેં રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી છે. મારા સિવાય ખીન્ને કોઈનો
હુકમ માનવો નહિ.” આથી બહેરામને ખોટું લાગ્યું અને અપમાન
થયું સમજી પંગત બળવો કર્યો. અકબર લશ્કર લઈ પંગત ગયો.
યુદ્ધમાં બહેરામ હાર્યો અને કેદ પકડાયો. અકબરે તેની નિંદગીભરતી
સેવા ધ્યાનમાં લઈ માફી અક્ષી અને કહ્યું કે “હવે તમે વૃદ્ધ થયા છો
તો જાગીર લઈને રહો, કે મક્કા હજ કરવા જાઓ.” બહેરામે મક્કા
જવાનું પસંદ કર્યું. તે હજ કરવા મક્કા જવા નીકળ્યો. પરંતુ પટણામાં
કોઈ પહાણે તેનું ખૂન કર્યું.

અકબરે રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. પણ તે ધણી દુશ્મનોથી વોટળાએલો હતો. તોફાને ચડેલા અકબરની મુશ્કેલીઓ સરદારોને, સ્વતંત્ર અધ્ધાન રાજ્યોને અને રજપુત રાજ્યોને વશ કરી મોગલાઇને જમા-

વવાની મુશ્કેલીઓ ઓછી નહોતી. તેને મોગલ રાજ્યને સર્વોપરી બનાવવું હતું. તે માટે તેણે ત્રણ સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા. (૧) સઘળા પ્રજા તરફ સમાનભાવ. (૨) ધર્મની આપતમાં તટસ્થતા. (૩) જીતાએલા દુશ્મનો તરફ ઉદારતા. અકબરે એ નિયમો પ્રમાણે વર્તી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી.

શરૂઆતમાં કેટલાક મોગલ સરદારોએ સ્વતંત્ર થવા સારું બળવા કર્યા. તેમાં જુઝાનપુરનો ખાન જમાન મુખ્ય હતો. અકબરે ઓચિંતો

છાપો મારી

અકબર

સરદારો વશ કર્યા તેને હરાવ્યો. એ જ રીતે બીજા પ્રાંતોના બળવા હિંમતથી સમાવી સરદારો પર દાબ બેસાડ્યો.

રજપુતોને પક્ષમાં લીધા

રજપુતોને પોતાના પક્ષમાં લેવા માટે તેણે જજીઆવેરો બંધ કર્યો. તેમજ તેણે જાહેર કર્યું, કે ‘જે રાજ્યો

રજપુતો સાથે મોગલોનું ઉપરીપણું સ્વીકારશે તેમને મિત્ર મૈત્રી સંબંધ રાજ્યો ગણવામાં આવશે અને તેમના રાજ્યમાં

સ્વતંત્રતા કાયમ રહેશે.” એ રીતે સમજાવીને,

તેમજ પોતાનું બળ બતાવીને કેટલાંક રજપુત રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં લીધાં. તથા તેમની સાથે સગાઇનો સંબંધ પણ બાંધ્યો. જયપુરના રાજા

લગ્ન સંબંધ

બિહારીમલ્લે પોતાની કુંવરી તેની સાથે પરણાવી હતી. રજપુતો સત્તાના તથા માનના ભૂખ્યા હતા. તે અકબર સમજી શક્યો તેથી બિહારી-મલ્લના દીકરા ભગવાનદાસને પંખળનો સુખો નીમ્યો અને ભગવાન-દાસના દત્તક પુત્ર માનસિંહને સેનાપતિની જગા આપી. એ રીતે જયપુર, જોધપુર, બિકાનેર, અંબર વગેરે રજપુત રાજ્યોએ પોતાની કન્યાઓ અકબર અને તેના શાહજહાંઓને આપી તથા મોગલ રાજ્યનું સર્વોપરીપણું સ્વીકાર્યું.

રજપુત રાજ્યોમાં આગેવાન ગણાતો મેવાડનો રાણા અકબરની આ યોજનાને તાબે થયો નહિ. તેમજ પોતાની ચિતોડ પર ચડાઈ કન્યા આપી નહિ. આથી અકબરે ચિતોડ પર ચડાઈ કરી. ચિતોડમાં સંઘરાણાનો પુત્ર ઉદે-સિંગ રાજ્ય કરતો હતો. અકબર આવ્યાના સમાચાર સાંભળી તે ઢુંગરોમાં નાસી ગયો. ચિતોડના રક્ષણનું કામ જયમલ નામના સરદારે કર્યું. અકબરે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. સુરંગ ફોડી કિલ્લો તોડવા પ્રયત્ન કર્યો. સુરંગથી પડેલું બાકોડું રાત્રે મશાલના અજવાળે જયમલ પુરાવતો હતો. તે અકબરની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેથી તેને પોતાની સીધીચોટવાળી બંદુકથી મારી નાખ્યો. પોતાનો સરદાર મરાયો બાણી રજપુતોએ બૈરાં છોકરાંને અગ્નિમાં હોમી કેસરિયાં કર્યા. રજપુતો મરાયા પછી ચિતોડ અકબરના હાથમાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૭.

ઉદેસિંગે અરવલ્લીની તળેટીમાં નવું શહેર વસાવી તેને ઉદેપુર નામ આપ્યું અને ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ઉદેપુર વસાવ્યું થોડા વરસ પછી તે મરણ પામ્યો. તે પછી તેનો પરાક્રમી પુત્ર પ્રતાપ ગાદીએ બેઠો.

પ્રતાપે ચિતોડગઢ પાછું મેળવવાનો નિશ્ચય કરી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી

કે “ન્યાં સુધી મેવાડને સ્વતંત્ર કરું નહિ, ત્યાં સુધી મહેલમાં રહેવું નહિ, મૂછ આમળવી નહિ, સોના ચાંદીના વાસણમાં જમવું નહિ અને પલંગ પર સૂવું નહિ.” આ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેણે ચિતોડ પાછું મેળવવા લડાઈની તૈયારી કરી. અકબરે પોતાના સલીમ તથા માનસિંહની સરદારી નીચે મોટું સૈન્ય મોકલ્યું.

પ્રતાપ પોતાના ૨૨૦૦૦ શરા સૈનિકોને લઈ હલદીઘાટની ખીણમાં શત્રુઓનો માર્ગ રોકી ઊભો. ખીણમાં બંને

રાણા પ્રતાપસિંહ

સૈન્ય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું, ૨૨૦૦૦ સૈનિકોમાંથી ૧૪૦૦૦ ખપી ગયા. પ્રતાપ પણ મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. પ્રતાપ અરવલ્લીમાં ભરાયો. ત્યાં તેને ઘણાં સંકટો વેડવાં પડ્યાં, છતાં એ ટેકીલો રજપુત નમ્યો નહિ.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ,

૧૫૭૬

છેવટે હતાશ થઈ સિંહ તરફ ચાલ્યા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે સમયે તેના જૂના પ્રધાન ભામાશાએ તેને નાણાંની ઘણી મદદ કરી. તે વડે તેણે માણસો એકઠાં કરી ચિતોડ સિવાય મેવાડનો ઘણો ભાગ પાછો મેળવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૫૬૭માં મરણ પામ્યો. તેણે અને તેની પછીના મેવાડના રાજાઓએ પોતાની કન્યાઓ મોગલોને આપી નહિ, તેથી આજે પણ ઉદેપુરના રાણાઓ નિષ્કલંક અને રજપુતોના શિરોમણી ગણાય છે.

અકબરના રાજ્યો હત્યા

ચિતોડ સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ૩ જાના કારભારી ઇતિમાદખાને ગૂજરાત છતી લેવા અકબરને આમંત્રણ આપ્યું. આથી અકબરે ત્યાં જઈ ગૂજરાત તાબે કર્યું

ગૂજરાત હત્યું,
ઇ. સ. ૧૫૬૨

પણ તે આત્રા પહોંચ્યો કે તરત જ મુઝફરશાહે બળવો કર્યો. અકબર નવદિવસમાં જ અમદાવાદ આવ્યો. તેણે ગૂજરાત સંપૂર્ણ જીતી મોગલ રાજ્યમાં જોડી દીધું.

અફઘાન સુખા દાઉદખાને અકબરની સત્તા સ્વીકારી નહિ. તેથી અકબરે રાજા ટોડરમલને લશ્કર આપી મોકલ્યો. **બંગાળા અને બિહાર** રાજમહાલના યુદ્ધમાં દાઉદખાન હાર્યો અને **જીત્યાં** મરાયો. તેથી બંગાળા અને બિહાર મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં ઇ. સ. ૧૫૭૬.

ત્યાર પછી રાજા માનસિંહે બાકીનો ઓરિસ્સા પ્રાંત જીતી ખાલસા કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૨. કાબુલના રાજા અને **કાબુલ જીત્યું** અકબરના ઓરમાનભાઈ મિરજા હકીમે બળવો કરી પંજાબ જીત્યું. તેથી અકબરે તેને શિક્ષા કરવા જાતે ચડાઈ કરી. મિરજા હાર્યો અને તાબે થયો. કાબુલ ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૮૨.

ત્યાર પછી અકબરે કાશ્મીર, સિંધ, બલુચિસ્તાન અને કંદહાર જીતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં. એ રીતે રજપુત રાજાઓને પોતાના પક્ષમાં લઈને તેમની મદદથી વીસ વરસમાં અકબરે આખા હિંદુસ્તાન પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

ઉત્તર હિંદનું કામ પૂર્ણ કરી અકબરે દક્ષિણ તરફ નજર ફેરવી. દક્ષિણમાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોંડા અને બીજાં પુરનાં આત્મણી રાજ્યોની એકસંખી તૂટી ગઈ હતી. અકબરે પોતાનું સર્વોપરીપણું કબૂલ કરાવવા ત્યાં પોતાના એલચી મોકલ્યા, પણ ખાનદેશ સિવાય કોઈએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ.

અહમદનગરના સુલતાનના મરણ પછી ગાદી માટે ઝઘડો ઉભા

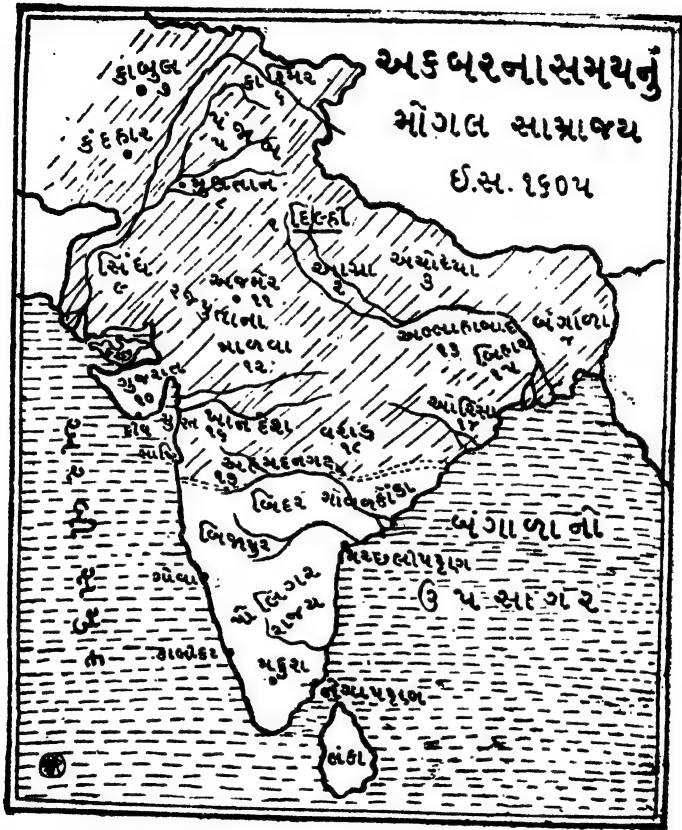
થયો. તેમાંના એક પક્ષે બાળરાજને ગાદીએ
અહમદનગર પર બેસાડ્યો. તેથી બીજા પક્ષે અકબરની મદદ
ચડાઈ માગી. તેણે શાહજહાં મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો.
 અહમદનગરના બાળ રાજાના પક્ષમાં રહી તેની
 કાકી ચાંદબીબી રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી. તેણે મોગલ સૈન્ય સામે
ચાંદબીબી યુદ્ધ કર્યો. હાથમાં તરવાર લઈ અખ્તર પહેરી
 કિલ્લાની દિવાલ પર ઊભી રહી પોતાના સૈનિકોને
 ઉત્સાહ આપતી હતી. પણ સરદારોમાં ફાટકુટ
 પડે એમ લાગવાથી મોગલોને વરાડ પ્રાંત આખી ચાંદબીબીએ સલાહ
 કરી. ઇ. સ. ૧૫૯૬.

ચાંદબીબી.

પણ રાજ્યની હદ માટે તકરાર ઊઠતાં અકબર જનને દક્ષિણ આવ્યો.
 ચાંદબીબીએ આ વખતે ફરી પણ અહમદનગરનું રક્ષણ કર્યું, પણ

માહોમાંહેના કુસંપમાં કોઇ દુષ્ટે તેનું ખૂન કર્યું. આથી અહમદનગર
અકબરના હાથમાં ગયું. ઇ. સ. ૧૬૦૦.

અકબરને સલીમ મરાઠ, અને દાનીઆલ એ ત્રણ પુત્રો હતા.
મરાઠ અને દાનીઆલ શરાબના વ્યસનમાં
સલીમનો બળવો મરણ પામ્યા હતા. પાટવી કુંવર સલીમ પણ

દારના વ્યસનમાં સપડાયો હતો. તેની આ વર્તણૂકથી અકબરને ઘણું જ દુઃખ થતું. તેવામાં અકબરના લાંબા રાજ્ય અમલથી કુટાળી રાજ્યગાદી લેવા સક્ષીમે બળવો કર્યો. પણ આખરે અકબરે તેને મારી આપી.

અકબરની આખર અવસ્થા દુઃખ અને ચિંતામાં ગઈ છે. મોટા પુત્ર સક્ષીમે બળવો કર્યો એટલું જ નહિ, પણ તેના માનીતા વિદ્વાન મિત્ર અબુલ ફઝલનું ખૂન કરાવ્યું. આ સમાચારથી અકબરને ઘણો આઘાત થયો. તેનો વિચાર સક્ષીમને ગાદી આપવાનો નહોતો.

અકબરનું મરણ પણ રાજ્યમાં ટંટો ન થાય માટે સરદાર પાસે સક્ષીમને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવરાવ્યા. આ મહાન બાદશાહ ૬૩ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૫.

અકબર બાળપથી જ લક્ષ્મીમાં ઊછર્યો હતો. તેણે દુઃખો પણ વેઠ્યાં હતાં. નિશાન તાકવામાં એકો હતો. તે બહુ મહત્વાકાંક્ષી હતો, તેણે મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે નિરક્ષર હતો, છતાં આરિચ્ય વિદ્વાનોના સહવાસથી ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી શક્યો હતો, તેનામાં એક મહાન બાદશાહને શોભે તેવા ઝંઝા ગુણો હતા. તેને અશીષુનું વ્યસન હતું.

તેણે કરેલા ઉત્તમ સુધારા, રાજ્યવ્યવસ્થા, પ્રગ્નહિતની દાગણી, અને સદ્ગુણો જોતાં હિંદમાં થએલા મુસલમાન બાદશાહોમાં ‘મહાન અકબર’ની પદવી મેળવી શક્યો હતો. આથી કેટલાક તેના સમયને ‘મુવર્ણયુગ’ કહે છે, તે ખોટું નથી.

તેની રાજનીતિ ઉત્તમ હતી. મોગલ સામ્રાજ્ય વધારવા અને તેનું સર્વોપરીપણું સ્થાપવા માટે હિંદુ પ્રગ્નનો પ્રેમ મેળવવો રાજ્યનીતિ જોઈએ એવું તે સમજ્યો હતો. આથી તે ઉદાર રાજનીતિ અહણુ કરી સર્વે ધર્મો પ્રત્યે તટસ્થ રહેતો. હારેલા શત્રુ સાથે માનપૂર્વક વર્તતો. જાતિભેદ ગણ્યા સિવાય લાયક માણસોને મોટા હોદ્દા આપી રાજ્યના સ્થંભ બનાવતો. એ જ એની રાજ્યનીતિનાં મુખ્ય સૂત્રો હતાં.

લડાઈને: મેદાનમાં તે ઉત્તમ વ્યૂહરચના કરી જાણ્યો. તે જાતે
 સેનાપતિ થઈને જતો અને જરૂર પડ્યે સેનાપતિતે સૂચના
ચુક્રનીતિ આપી પાછો ફરતો. ફરના સ્થળે પણ એકદમ જઈ
 ઓચિંતો છાપો મારતો અને દુશ્મનોના ગંભરાટો
 લાભ લેતો.

તે ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા પણ કરી જાણ્યો. તેણે પોતાના રાજ્યના
 ૧૮ પ્રાંત પાડ્યા હતા. તે દરેક પ્રાંત પર એક સુબેા નીમાતો. સુબા
 તરીકે અમીર ઉમરાવોને નીમવામાં આવતા. પ્રાંતના
રાજ્યવહીવટ વિભાગોને જિલ્લો કહેતા. જિલ્લાના નાના ભાગોને
 પરગણાં કહેતાં. લશ્કરનાં પણ દસ દસ હજારના સैन्यના
 ઉપરીને મનસબદાર કહેતા. તે જગા પણ શાહબદા કે રજપૂત કુંવરોને
 મળતી.

મુખ્ય ન્યાયાધીશને **મીરઆદિલ** કહેતા. તે અને કાજી મળી સઘળા
 કજીઆનો નિકાલ કરતા. કાજીઓ કાયદાનો આધાર બનાવતા અને મીર-
 આદિલ ફેસલા આપતો.

તેની મહેસુલ પદ્ધતિ ઘણી ઉત્તમ હતી. રાજ્યની સઘળી જમીન
 મપાવી તેના વર્ગ પાડી ઉપજનો ૧૦ ભાગ લેવાનો ફરવ્યો
જમાઅંધી હતો. ઉપજનો ભાગ રોકડ લેવામાં આવતો. તેની મહેસુલી
 આવક સાડાસાત કરોડ રૂપિયા થતી. જમાઅંધીનું આ
 કામ રાજા ટોડરમલ્લે કર્યું હતું. તેજ પદ્ધતિ બ્રિટિશ રાજ્યમાં પણ થોડે
 ઘણે અંશે આજે ચાલુ છે.

અકબરે લોકોપયોગી સુધારા કર્યા હતા. (૧) હિંદુ મુસલમાન આંતર
 લગ્નની પ્રથા તેણે પ્રથમ દાખલ કરી. (૨) વિધવા વિવાહની છૂટ આપી.
 (૩) સત્તી થવાનો ક્રૂર રિવાજને અટકાવવા બનતી કોશિષ
સુધારા કરી. (૪) બાળલગ્નની અંધી કરી; (૫) બીન ઇસ્લામીઓ
 પાસેથી લેવાતો જજીઆવેરો અંધ કર્યો. (૬) દરેકને
 પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી. (૭) લશ્કરી અધિકારીઓને જગીરને

અદલે રોકડ પગાર આપતો. (૮) યુદ્ધમાં પકડાયલા કેદીઓને શુલામ ખનાવવાનો અતિનિંધ ચાલ તેણે બંધ કર્યો. (૯) જમીનની માપણી કરાવી ઉપજનો ૩ ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું. (૧૦) ગૌવધ અટકાવી હિંદુઓનો પ્રેમ મેળવ્યો. (૧૧) ન્યાય ખાતામાં સુધારો કર્યો.

અકબર જાતે વિક્રાન નહોતો. છતાં તેના દરબારમાં હિંદુ, મુસલમાન, જૈન, ખ્રિસ્તિ અને પારસી ધર્મના આચાર્યોને નવો ધર્મ નોતરતો અને દરેક ધર્મનું રહસ્ય જાણતો. દર દીન-ઈ-ઈલાહી શુક્રવારે સાંજે દરેક ધર્મના આચાર્યો તેની સમક્ષ વાદવિવાદ કરતા. સઘળા ધર્મોનું સત્ય ખેંચી દીન-ઈ-ઈલાહી (દૈવીધર્મ) નામે નવો ધર્મ તેણે સ્થાપ્યો હતો. તેમાં સમગ્રવ્યું કે “ઈશ્વર એક જ છે. અકબર તેનો પ્રતિનિધિ છે.” તેના મરણ પછી આ ધર્મનો લોપ થયો.

અકબરનું ચારિત્ર્ય, અને ઉત્તમ રાજ્યવહીવટ એ બધું તેનાં દરબારી રત્નોને આભારી છે. (૧) રાજા માનસિંહ (૨) ટોડરમલ (૩) રાજા ખીરખલ (૪) રાજા ભગવાનદાસ (૫) અમુલ ફઝલ (૬) અમુલ ફ્રંસી (૭) તાનસેન ગવૈયો (૮) જગન્નાથ પંડિત વગેરે અનેક રત્નો તેના દરબારમાં એકઠાં થયાં હતાં.

જયપુરના રાજા ભગવાનદાસનો માનસિંહ દત્તક પુત્ર હતો. તે મોગલ રાજ્યનો સેનાપતિ હતો. તેની મદદથી અકબરે રાજા માનસિંહ કંદહાર, ગૂજરાત અને રજપુતાના છત્તાં હતાં. માનસિંહ પોતાના જાતબાઈઓ સામે અકબરના પક્ષમાં રહી લડ્યો હતો, તેટલો જ તેણે જાતિદ્રોહ કર્યો હતો.

ટોડરમલ જાતે ખત્રી હતો. પ્રથમ શેરશાહને ત્યાં નોકર હતો. તે સમયે તેણે મહેમુલી પદ્ધતિ રચી હતી. અકબરના ટોડરમલ સમયમાં તેનું માન અને હોદ્દો વધ્યાં. અકબર તેને લડાઈમાં સરદારી આપતો, જમાઅંધીની રીત

અંગ્રેજ રાજ્યમાં પણ થોડે ધણે અંશે ચાલુ છે.

તેનું મૂળ નામ શિવદાસ હતું. તે જાતે ખારો હતો, તેથી ખીરખલ તેનામાં હાજરજવાળીપણું યુદ્ધિયાતુર્ય ઉત્તમ હતાં. બાદશાહ તેનું યુદ્ધિયાતુર્ય જોઈ ધણો ખુશ થતો.

અખુલ ફઝલ સમર્થ વિદ્વાન હતો. તે અકબરનો મુખ્ય સલાહકાર અને મિત્ર હતો. તેણે આઈની-અકબરી નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં અકબરના રાજ્યવહીવટની હકીકત આપેલી છે, અકબરને નવો ધર્મ સ્થાપવામાં તેણે મદદ કરી હતી. સલીમે તેનું ખૂન કરાવ્યું. આ સમાચારથી અકબરને ધણો શોક થયો હતો.

ફૈઝી અખુલ ફઝલનો ભાઈ હતો. ફારસી અને સંસ્કૃત ભાષાનું ફૈઝી તેને સાંઝે જ્ઞાન હતું. દરેક ધર્મનાં ધર્મપુસ્તકોના ફારસીમાં તર્જુમા કરી તે અકબરને વાંચી સંમળાવતો.

રાજા ટોડરમલ

અખુલ ફઝલ

તાનસેન ઉત્તમ ગાયો હતો. ભગવાનદાસ તેનો મુખ્ય સરદાર અને સંબંધી હતો. તેના સમયમાં કાશીમાં મહા કવિ તાનસેન તુલસીદાસ થઈ ગયા. તેમણે હિંદીમાં તુલસીકૃત રામાયણ લખ્યું છે.

પ્રશ્નો

૧. બહેરામખાન કોણ હતો ? તેણે અકબરને કઈ રીતે મદદ કરી હતી ? તેને અને અકબરને શા માટે અણબનાવ થયો ?
૨. અકબરને તેના રાજ્યની શરૂઆતમાં શી મુશ્કેલીઓ નહીં ?
૩. અકબરે પોતાના સામ્રાજ્યને ફેડ કરવા કઈ જાતની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી ?
૪. અકબરને કયા મહાપુરુષે હંફાવ્યો ? તેના તરફ અકબર કેવી રીતે વર્ત્યો ?
૫. રાણા પ્રતાપ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
૬. દક્ષિણ જીતવામાં અકબરને કેવી સફળતા મળી ?
૭. અકબરને પોતાની જિંદગીમાં કઈ બાબતથી અસંતોષ હતો ? તે શા માટે ?
૮. અકબરના ગુણદોષનું વર્ણન કરો ?
૯. અકબરની રાજ્યનીતિ વિષે શું જાણો છો ? તેણે રાજ્યના વહીવટ માટે શી યોજના કરી હતી ?
૧૦. રાજા ટોડરમલ કોણ હતો ? તેણે હિંદુસ્તાનની શી સેવા બજાવી છે ?
૧૧. અકબરે રાજ્યમાં જે સુધારા કર્યા હતા તે દુકાણમાં કહી બતાવો.
૧૨. અકબરના નવા ધર્મ વિષે શું જાણો છો ? તે ધર્મ કેમ આપ્યો નહિ ?
૧૩. અકબરના રાજ્યરત્નો વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

૫. મોજલો જહાંગીર

[ઈ. સ. ૧૬૦૫ થી ૧૬૨૭]

અકબરના મરણ પછી તેનો પુત્ર સલીમ જહાંગીર એટલે ‘દુનિયા જીતનાર’ એવું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેનો દારુડીઓ અને મોજલો સ્વભાવ જાણી કેટલાક સરદારો અકબરના રાજ્યારોહણ સમયમાં તેના મોટા પુત્ર ખુશરુને ગાદી આપવાના વિચારમાં હતા. છતાં અકબરે તેને રાજ્યનો હકદાર ઠરાવ્યો હતો, તે આપણે જાણીએ છીએ.

જહાંગીર

ખાનને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા આપ્યા. જહાંગીર પણ તેની સલાહ મુજબ વર્તેલો. રાજ્યનો સંધળો કારભાર નૂરજહાં ચલાવતી.

નૂરજહાં

તેણે શાહજહાં ખુર્મને લશ્કર આપી મેવાડ જીતવા મોકલ્યો. પ્રતાપસિંહના મરણ પછી તેનો પુત્ર

જહાંગીર ગાદીએ આવવાથી તેના પુત્ર ખુશરુને ગાદી મળી નહિ. તેથી તેણે પંજાબ જઈ બળવો કર્યો. જહાંગીરે ખુશરુનો બળવો સમાવી ખુશ-બળવો રુને કેદ પકડ્યો. ખુશરુની આંખો ફેડી કેદમાં નાખ્યો. કેટલાક સમય પછી તેના ભાઈ ખુર્મને તેને મારી નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

જહાંગીરે નૂરજહાં નામે એક ધરિની બાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું, નૂરજહાંએ બેગમ થયા પછી બાદશાહ પર કાચુ મેળવ્યો, તેણે પોતાના બાપ તથા ભાઈ આસફ-

અમરસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે મેવાડને બચાવવા ધણા પ્રયત્ન કર્યા. પણ મેવાડ સૈન્ય સામે ટકી શકાયું નહિ. આખરે રાણો શાહજાદા ખુર્ચમે તાબે થયો. પણ મેવાડની કોઈ કન્યા બાદશાહી મેવાડ ઉપર ચડાઈ કુટુંબમાં આપવી નહિ અને મેવાડનો પાટવી કુંવર માત્ર મોગલ દરબારમાં નોકરી કરે એ શરતે

રાણાએ જહાંગીરનું સર્વોપરીપણું સ્વીકાર્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૪. મેવાડપતન કરનાર ખુર્ચમનું માન વધ્યું અને તેને ‘શાહ’ નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો.

અહમદનગર મોગલોના તાબામાં હતું. તે ત્યાંના મલીકંબર નામે એક સરદારે જીતી લીધું અને ઔરંગાબાદ નામે મલીકંબરનો બળવો નવું શહેર વસાવી ત્યાં પોતાનો અમલ જમાવ્યો. આથી જહાંગીરે શાહજાદા ખુર્ચમે દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તેણે મલીકંબરને બે વખત હરાવી અહમદનગર પાછું મેળવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૭.

જહાંગીરને ખુશરુ, ખુર્ચમ, શહેરીઆર અને પરવીઝ એમ ચાર પુત્ર હતા. ખુશરુ મરણ પામ્યો હતો. રાજ્યનો ખુર્ચમનો બળવો હકદાર ખુર્ચમ હતો. નૂરજહાંએ પોતાના આગલા ધણીની દીકરી શહેરીઆર સાથે પરણાવી હતી. તેથી પોતાનો જમાઈ શહેરીઆર ગાદી પર આવે એવાં કાવતરાં નૂરજહાં રચવા લાગી. નૂરજહાંના ભાઈ આસફખાને પોતાની દીકરી ખુર્ચમ સાથે પરણાવી હતી, તેથી આસફખાન ખુર્ચમના પક્ષમાં હતો. નૂરજહાંએ ખુર્ચમને દૂર ખસેડવા કંદહાર પર ચડાઈ લઈ જવાનો બાદશાહ પાસે હુકમ કરાવ્યો. નૂરજહાંના દાવપેચ ખુર્ચમ સમજી ગયો. તેથી તેણે હુકમનો અમલ કર્યો નહિ. આથી ખુર્ચમની જાગીર જપ્ત કરવામાં આવી. એટલે ખુર્ચમે બળવો કર્યો. નૂરજહાંએ સેનાપતિ મહોબતખાનને મોકલી બળવો સમાવ્યો, ખુર્ચમ તાબે થયો. તેને જહાંગીરે મારી આપી.

મહોબતખાન એક બહાદુર સરદાર હતો. ખુર્ચમને હરાવ્યા પછી મહોબતખાનની સત્તા વધી. નૂરજહાંએ તેની સત્તા તોડી

મહોબતખાનનો પાડવાની યુક્તિ રચી તેના પર સરકારી
બળવો નાણાં ઉચાપત કરવાનું આજ મૂકી તેનો ખુલાસો

કરવા પાદશાહ પાસે હાજર થવા હુકમ કર્યો.

મહોબતખાન તે પ્રપંચ જાણી ગયો હતો, તેથી ૫૦૦૦ વફાદાર રજપુતોને સાથે લઈ બાદશાહને મળવા ચાલ્યો. જહાંગીર અને નૂરજહાં કાશ્મીર તરફ જતાં હતાં, ત્યાં યુક્તિથી બંનેને કેદ કર્યા. નૂરજહાંએ અનેક ટૂંકડીઓ કરી બાદશાહને છોડાવ્યો. આથી મહોબતખાન બચતો માર્યો દક્ષિણમાં જઈ શાહજહાં ખુર્રમના પક્ષમાં બળી ગયો. ઈ. સ. ૧૬૨૭.

ગરમીના દિવસો તે કાશ્મીરમાં જ ગાળતો ત્યાંથી પાછા ફરતાં લાહોર
મુકામે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૭, તેની

મરણ કબર લાહોરમાં છે.

જહાંગીરે પોતાની આત્મકથા લખી છે. તે વાંચતાં આપણને તે
મોઝલો, વ્યસની અને ભોગવિલાસમાં મશગુલ રહેનારો

ગુલુદોષ લાગે છે. તે છતાં તે ધણો બળવાન, ઉદાર દીલનો,
ન્યાયી હતો. તેના સારા ગુણો દારૂના ખુરા વ્યસનમાં

ઢંકાઈ ગયા. પોતે ન્યાયી છે તેવું બતાવવા તથા સર્વ પ્રજાને સાચો ઇન્સાફ
મળે તે માટે તેણે પોતાના મહેલમાં એક ઘંટ રાખ્યો હતો. આ ઘંટને
૬૦ ફૂટ સોનાની સાંકળ બાંધી હતી. સાંકળ ખેંચી ઘંટ વગાડી ન્યાય
મેળવવાની સર્વને છૂટ હતી. નૂરજહાંના સમાગમ પછી તે કાંઈક સુધર્યો
હતો.

હિંદમાં વેપાર કરવા સાર કંટલાક પરદેશી વેપારીઓ પંદરમી સદીમાં
આવ્યા હતા. તેમાં પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, વલંદા અને

અંગ્રેજ એલચીઓ અંગ્રેજો મુખ્ય હતા. અંગ્રેજો ઈંગ્લાંડના રહેવાશી
હતા. ત્યાંના રાજા જેમ્સે જહાંગીરના દરબારમાં

વિલિયમ હૉકીન્સ નામે પ્રથમ એલચી મોકલ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૮.
જહાંગીરે અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી હતી. ત્યારબાદ જેમ્સ

રાજના બીજા એલચી તરીકે સર ટામસ રો. આવ્યો હતો. અંગ્રેજ વેપારીઓને વધારે હકો મળે તે માટે તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ ધારેલી ફત્તેહ મળી નહિ. તેણે જહાંગીરના દરબારનું વર્ણન લખ્યું છે. જહાંગીર સાથે તેને સારો મેળ હતો પણ તૂરજહાંના કારભારમાં તેનું કાંઈ વધું નહિ. છતાં બાદશાહ પાસેથી સરતના સુખા ઉપર એક ફરમાન મેળવ્યું હતું.

સર ટામસ રો.

૬. તૂરજહાં

અકબરના સમયમાં મીરઝા આસુદ્દીન નામે ધરિની વેપારી દુઃખનો પૂર્વજીવન માર્યો હિંદમાં આવ્યો અને અકબરના દરબારમાં નોકરીએ રહ્યો. ધરિનથી આવતાં રસ્તામાં તૂરજહાંનો જન્મ થયો. તેનું મૂળ નામ મહિર-ઉન્-નિસા હતું. જેમ જેમ તે મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તેનું રૂપ વધતું ગયું. તેની મા સાથે તે અકબરના જનનખાનામાં જતી આવતી, ત્યાં સલીમના જોવામાં આવી.

તૂરજહાં

સલીમ તેના પર મોહિત થયો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ તે વાત અકબરને ગમી નહિ. તેથી તેણે શેર અફઘાન નામના એક સરદાર સાથે તેને પરણાવી દીધી અને બંગાળામાં જગીર આપી ત્યાં બંનેને મોકલાવી દીધાં.

અકબરના મરણ પછી જહાંગીર ગાદીએ બેઠો. તે નૂરજહાંને હજી ભૂલી ગયો નહોતો. તેથી તેને પાછી મેળવવા પ્રયત્ન જહાંગીર સાથે કર્યો. છેવટે તેણે શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવી મહેર-ઉન

લગ્ન —નિસાને દિલ્હી આણી. પોતાના ધણીનું ખૂન કરાવનાર જહાંગીર સાથે પાંચ વરસ સુધી તેણે કાઠપણ પ્રકારનો

સંબંધ રાખ્યો નહિ- છેવટે કંટાળી તેણે જહાંગીર સાથે લગ્ન કરવા હા પાડી. બંનેના લગ્ન ધણી ધામધુમથી થયાં. ઇ. સ. ૧૬૧૦. આ સમયે નૂરજહાંની ઉંમર ૪૫ વરસની હતી, છતાં તેનું સૌન્દર્ય આજુ થયું ન હતું તેથી તેનું નામ બદલીને નૂરજહાં એટલે દુનિયાનું તેજ રાખવામાં આવ્યું.

નૂરજહાં કાવાદવામાં નિપુણ હતી. લગ્ન પછી બાદશાહ ઉપર કાબુ રાખતી હતી. રાજ્યકાર્યમાં તેની ચતુરાઈ જોઈ જહાંગીરે રાજ્યકારણાર તેને પૂર્ણ સત્તા આપી હતી. તે ધણીવાર બાદશાહની સાથે ગાદીએ બેસતી. તે બાદશાહના નામના હુકમો છોડતી. તેમજ સિક્કાઓ પર બંનેની છાપ પાડવામાં આવતી. તે રાજ્યના હકદારોની ખટપટમાં પડી હતી. જહાંગીરના મરણ પછી તેની સર્વ ખટપટો અને સત્તા નાશ પામ્યાં.

તેને વાર્ષિક ૨૫ લાખનું વર્ષાસન મળતું, તે લઈને લાહોરમાં રહેતી. ત્યાં પોતાનો વખત બંદગી કરવામાં અને ગરીબોને ખેરાત કરવામાં ગાળતી. તે ઇ. સ. ૧૬૪૫માં મરણ પામી. તેના શબને લાહોરમાં જહાંગીરની કબરમાં દફનાવવામાં આવ્યું હતું.

પ્રશ્નો

૧. મલીકબર, મહોબતખાં અને નૂરજહાં વિષે શું જાણો છો ?
૨. નૂરજહાંની જહાંગીર પર કેવી સત્તા હતી, અને તેનાં શાં શાં પરિણામ આવ્યાં ?
૩. ખુશરુ અને શાહજહાંએ શા માટે બળવો કર્યો હતો ?
૪. સર ટોમસ રો કોણ હતો અને હિંદમાં શા માટે આવ્યાં હતા ?

૭ શાહજહાં

[ઇ. સ. ૧૬૨૭થી ૧૬૫૮]

જહાંગીરના મરણ પછી
રાજ્યનો
રાજ્યારોહણ ખરો
હકદાર
ખુશરુનો પુત્ર દાવરઅક્ષ હતો.
જહાંગીરને એ પુત્રો હયાત હતા.
તેમાંનો ખુશરુ દક્ષિણમાં હતો.
પણ તે લાયકાત વગરનો હોવાથી
ગાદીએ ખેંચી શક્યો નહિ.
જહાંગીરના મરણના સમાચાર
સાંભળી ખુશરુ દિલ્હી આવી
પહોંચ્યો અને પોતાના સસરા
આસફખાન તથા મહોબતખાનની
મદદથી સધળા કુટુંબીઓનો

શાહજહાં

નાશ કરાવ્યો. દાવરઅક્ષ ધરાન નાસી છૂટ્યો તેથી બચી ગયો. એ રીતે નિર્ભય
થઈ શાહજહાં નામ ધારણ કરી તે ગાદી પર બેઠો.

ખાનજહાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો. તેથી દક્ષિણમાં જઈ
અહમદનગરના સુલતાનની મદદ મેળવી તેણે
ખાનજહાં લોદીનો બળવો કર્યો. આથી શાહજહાં લશ્કર લઈ દક્ષિણમાં
બળવો ગયો. ખાનજહાં બહાદુરીથી લડતાં મરણ પામ્યો.

અહમદનગરના સરદારે ખાનજહાંને મદદ કરી હતી, આથી શાહજહાંએ
અહમદનગર જીતી મોગલ રાજ્યમાં જોડી દીધું.
દક્ષિણ હિંદ પર ચઢાઈ ઇ. સ. ૧૬૩૭. અને ત્યાં શાહજહાં ઔરંગઝેબને
સુબો નીમ્યો. પાસે આવેલા બીજાપુર અને

ગોવળકોડાના સુલતાનોએ અહમદનગરનો કેટલોક ભાગ જીતી કબજે કર્યો હતો. તેથી તેમને હરાવવા મોટું લશ્કર મોકલ્યું. એટલે બંનેએ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૭.

કંદહારને ઇરાની લશ્કરે જીતી લીધું; ઇરાન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના રાજમાર્ગ પર કંદહાર આવેલું હતું. વેપાર દ્રષ્ટિએ કંદહાર ગુમાવ્યું તે હિંદનો દરવાજો ગણાતું. તેને પાછું મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ નિષ્ફળતા મળી. ઇ. સ. ૧૬૫૩. યૂરોપથી આવેલા પોર્ટુગીઝો હિંદમાં વેપાર કરી પુષ્કળ કમાણી કરતા હતા. તેઓ હિંદની પ્રગતિ જોઈ જુદમથી ખિસ્તિ પોર્ટુગીઝોનો નાશ બનાવતા અને ગુલામો કરી વેચતા. શાહજહાં જહાંગીરના સમયમાં બળવો કરી અંગાણામાં નાસી ગયો હતો તે વખતે પોર્ટુગીઝોએ તેને કાંઈ મદદ કરી નહોતી. આ અભાગ્યારોથી કેધે ભરાઈ બાદશાહી ફોજે હુગલી કબજે કર્યું, તેથી પોર્ટુગીઝો ત્યાંથી નાસી ગયા.

આપણા લોકો જેને સત્તાસીઓ કાળ કહે છે તે બંધકર દુકાળ સંવત ૧૬૮૭ એટલે ઇ. સ. ૧૬૩૧માં ગૂજરાતમાં પડ્યો સત્તાસીઓ દુકાળ હતો. તે વરસે વરસાદ નહિ વરસવાથી ઘેર અને લોકોનો નાશ થયો. તે સમયે બાદશાહે કેટલીક મદદ આપી હતી.

શાહજહાંના સમયમાં દક્ષિણની લડાઈઓ સિવાય આખા રાજ્યમાં શાંતિ હતી. અકબરની મહેસુલી પદ્ધતિને લીધે રાજ્યની આબાદી રાજ્યની તીજેરી નાણાંથી ભરપૂર હતી, તેમજ લોકો પણ આબાદ હતા. ખેતીનો પાક સારો થતો, ચૌર ઘૂંટારાનો ભય ન હતો તેથી વેપાર સારો ચાલતો.

શાહજહાંને મકાનો બાંધવાનો અનહદ શોખ હતો. તેથી શાહજહાં

મહેલો બાંધનાર તરીકે જાણીતો છે. ગૂજરાતમાં
શાહજહાંનો શાખ સુખો હતો ત્યારે અમદાવાદમાં બંધાવેલો શાહી-
બાગનો મહેલ હજુ હયાત છે.

દિવાને ખાસ

તેણે નવું દિલ્હી વસાવી તેનું નામ શાહજહાંનાબાદ રાખ્યું. તેમાં
જુમા મસીદ, દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ
બાંધકામે બંધાવી પુષ્કળ નાણાં ખર્ચ્યાં. દિવાને ખાસ ભવ્ય
વિલાસગૃહ હતું. તેની અંદર સોનેરી અક્ષરે લખ્યું
છે કે “ જો આ દુનિયા ઉપર ક્યાંયે સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં છે ”. એવું
સ્વર્ગ સમાન તે સુંદર હતું. આગ્રામાં તેણે જુમા મસીદ, મોતી મસીદ અને
તાજમહાલ બંધાવ્યાં. સાડા છ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી મયૂરાસન બનાવ્યું
હતું. આવા સિંહાસન પર બાગ્યે જ બીજો કોઈ રાજા બેઠો હશે.

તેણે બંધાવેલી ઇમારતોમાં સૌથી પ્રખ્યાત ઇમારત તેની માનીતી બેગમ
મુમતાઝમહાલની કબર છે. તે ધણી રૂપાળી
હતી. શાહજહાં તેને અત્યંત ચાહતો હતો. બેગમે
તાજમહાલ મરતી વખતે બાદશાહ પાસેથી બીજી સ્ત્રી નહિ

પરણવાનું તથા પોતાનું નામ અમર રહે તેવું સુંદર આંધકામ કરવાનું વચન લીધું હતું. પોતાની વહાલી બેગમની છેવટની માગણી મુજબ તેણે આગ્રામાં તેની કબર પર સુંદર રોજને બંધાવ્યો. તે તાજમહાલને નામે મશહુર છે. તાજમહાલ જમના નદીને કિનારે આવેલો છે. તે સફેદ આરસનો બાંધેલો છે. તેના આંધકામ માટે દરરોજ ૨૦૦૦૦ માણસ કામે લગાડ્યાં હતાં. તો પણ બંધાઈ રહેતાં ૨૨ વરસ લાગ્યાં હતાં. આજે પણ દુનિયાની સૌથી સુંદર ઇમારતોમાં તેની ગણતરી થાય છે.

મુમતાઝ બેગમ

“ શરદ પુનમની રાત્રે તાજને જોવો એ બાગ્યમાં હોય તોજ બને ” એ ખરેખર સાચું છે.

શાહજહાંને દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ એ ચાર પુત્રો હતા. દારાને ઇસ્લામ ધર્મ પર શ્રદ્ધા હતી. તે ગાદીનો હકદાર શાહજહાંના પુત્રો હોવાથી પાદશાહની પાસે રહેતો. સુજા બંગાળનો, મુરાદ ગુજરાતનો અને ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો સુબો હતો.

ઈ. સ. ૧૬૫૭માં શાહજહાં બયંકર માંદગીમાં પડ્યો. તે સમાચાર જાણી ચારે પુત્રોએ ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન ગાદી મેળવવા કર્યા. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં હતો. ત્યાં બીજા-પુત્રોનાં બંડ. પૂરના પાદશાહ સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો. તે બંધ રાખી દિલ્હી આવવા નિકળ્યો. ઔરંગઝેબ શૂરવીર પણ કપડી હતો. તેણે મુરાદને જણાવ્યું કે “હું તો ફક્ત શાંત જીવન ગાળવા ઇચ્છું છું, પણ જો તારે ગાદીની ઇચ્છા હોય તો હું તને મદદ કરીશ. એ પ્રમાણે કહેવાની મુરાદને ભોળાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો અને બન્નેનાં લશ્કર એકઠાં થઈ દિલ્હી તરફ ચાલ્યાં.

દરમિયાન સુળએ પણ પોતાને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી બંગાળાથી દિલ્હી તરફ આવવા નીકળ્યો. તેની સામે દારાએ પોતાના પુત્ર સુલેમાન તથા રાજા જયસિંહને મોકલ્યા. તેમણે બનારસ પાસે સુળના લશ્કરને હરાવ્યું. સુળ બંગાળા તરફ નાસી ગયો. પાછળથી ઔરંગઝેબે તેને મારી નાંખાવ્યો હતો.

દારાએ જસવંતસિંહને બીજું સૈન્ય આપી મુરાદ પર હુમલો કરવા મોકલ્યો. તે પહેાંચે તે પહેલાં મુરાદ અને ઔરંગઝેબના લશ્કરો એકઠાં મળ્યાં હતાં. તેમણે જસવંતસિંહને હરાવ્યો. છેવટે દારા પોતે લશ્કર લઈ લડવા નીકળ્યો. આગ્રા પાસે લડાઈ થઈ તેમાં દારા હાર્યો અને નાડો.

એ રીતે ઔરંગઝેબ અને મુરાદ વિજય મેળવી આગ્રામાં પેઠા. ત્યાં જઈ શાહજહાંને કેદ કર્યો. પછી ઔરંગઝેબે જીતની ખુશાલીમાં મુરાદને મીજબાની આપવા તેડાવ્યો. તેને ખૂબ દારૂ પાછ બેબાન બનાવી ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. ત્યાં થોડાં વરસ પછી તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો.

મુરાદને કેદ કર્યા પછી ઔરંગઝેબ દારાની પાછળ પડ્યો. દારા ધરિન તરફ નાસતાં પકડાયો. તેને દિલ્હી લાવી તેને તથા તેના પુત્રને ઘાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૯.

પિતાને કેદ કરી, ભાઈઓનાં ખૂન કરી ઔરંગઝેબે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

શાહજહાંની રાજ્યવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ હતી. તેના વઝીરોમાં આસફખાન અને સાદુલ્લાખાન ઘણા બાહોશ હતા. રાજ્યવ્યવસ્થા મુશ્કેલકુલીખાને ટોડરમલ જેવી જમાબંધી દક્ષિણમાં દાખલ કરી હતી. આથી તેનો ખર્ચનો તર થયો. તેના સમયમાં શાંતિ અને સંપૂર્ણ આબાદી હતી આથી તેના સમયને આબાદીનો સમય કહે છે. મોગલ સલ્તનત તેના વખતમાં પૂર્ણ કળાએ પહોંચી હતી.

શાહજહાં બહાદુર, ન્યાયી અને બલો હતો; પણ લોભી અને
 ધાતકી હતો. તે ધર્મની બાબતમાં ચુસ્ત મુસલમાન હતો,
 ગુલુદોષ તેણે ધણી મંદિરો તોડાવી હિંદુઓની લાગણી દુખાવી હતી.
 છતાં એકંદરે તેણે પ્રજાપ્રેમ સારો મેળવ્યો હતો. જિંદગીનાં
 બાકીનાં આઠ વરસ તેણે આગ્રાના મહેલમાં કેદી તરીકે ગાળ્યાં હતાં. તેના
 મરણ પછી તેના શબને તાજમહાલમાં જ દફનાવવામાં આવ્યું હતું.
 ઈ. સ. ૧૬૬૬.

પ્રશ્નો.

૧. શાહજહાંએ કેવી રીતે રાજ્ય મેળવ્યું ?
૨. શાહજહાંના સમયમાં હિંદ કેટલું હતું ?
૩. શાહજહાંને મહેલો બાંધનાર, કહે છે. તેનું શું કારણ ?
૪. શાહજહાંના પુત્રોએ ગાદી મેળવવા માટે કરેલા વિગ્રહનું
 વર્ણન કરો.
૫. મુમતાઝમહાલ, ખાનજહાં લોદી, તાજમહાલ અને પોર્ટુગીઝો
 વિષે શું જાણો છો ?

૮. ઔરંગઝેબ.

[ઇ. સ. ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭.]

ઔરંગઝેબ પોતાના આપને કપટથી કેદ કરી, બાઈઓનો નાશ કરી
રાજ્યારોહણ આલમગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

ઇ. સ. ૧૬૫૮.

અગાઉ થઈ ગએલા બધા મોગલ આદશાહો કરતાં તેનું ધ્યેય

જુદાઈ પ્રકા-

ઔરંગઝેબની રતું હતું. (૧)

છિન્ના અકબરની

આલમગીર રાજ્ય

નીતિમાં ફેરફાર કરવો, (૨)

ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવો, (૩)

દક્ષિણ હિંદ જીતવું. છતાં તેને

સફળતા મળી નહીં. તેણે

હિંદુઓ પર પ્રથમ જજીઆવેરો

નાખ્યો તથા હિંદુધર્મનાં દેવા-

લયોનો નાશ કરાવ્યો. મૂર્તિઓ

ભાંગી દેવળોને અપવિત્ર બનાવ્યાં.

કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર તેણે

નતે તોજું અને ત્યાં મસ્જિદ

ઔરંગઝેબ

બંધાવી. આથી કેટલાક હિંદુઓ વિનંતિ કરવા

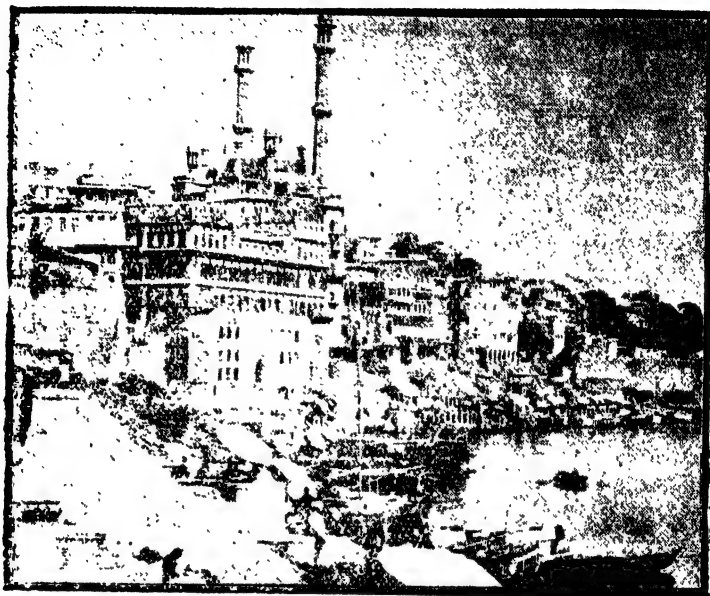
હિંદુ પ્રજા પ્રત્યે શત્રુતા ગયા ત્યારે તેમના પર હાથીઓ ચલાવી કચ-

રાવી નાખ્યા. મેવાડના રજપુત શિરોમણી

રાજા રાજસિંહે સમસ્ત હિંદુઓ તરફથી એક વિનંતિ પત્ર લખ્યો. તેનો

પણ તેણે તિરસ્કાર કર્યો. આ વર્તનથી સમસ્ત હિંદુ પ્રજા ક્રમક્રમી ઝેડી.

મોગલાઈની પડતીનું પ્રથમ પગથિયું આ તેણે રચ્યું.

ઔરંગઝેબની મસ્જિદ-ખનારસ

મોટા હોદ્દા ઉપર રજપુતો હતા. તેમને ખસેડી ઔરંગઝેબે મુસલમાનો નીમ્યા. વળી જોધપુરનો રાજા રજપુતો પ્રત્યે શત્રુતા જસવંતસિંહ કાચુલમાં મરણ પામ્યો. તેથી જોધપુરનું રાજ્ય ખાલસા કરી તેના બાળકુંવરને પકડાવી મુસલમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. આથી રજપુત રાજાઓ વિરુદ્ધ ગયા. બાળકુંવર અજીતસિંહનું રક્ષણ રાડોડ સેનાપતિ દુર્ગાદાસે કર્યું, તેમાં ધણા રજપુતોએ સહાય કરી. ઔરંગઝેબ રજપુતો સામે લડવા નીકળ્યો. પ્રયંડ મોગલ સૈન્ય સામે મુઠીમર રજપુતોએ ખુલા મેદાનમાં લડી પાદશાહને

થકવ્યો. ઔરંગઝેબના પુત્રને દિલ્હીની ગાદી આપવાનું વચન આપી રજપુતોએ તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. આખરે થાકીને રજપુતો સાથે તેણે સુલેહ કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૧. છતાં રજપુતોનાં દીલ શાંત થયાં નહિ.

ગુરુ નાનક

મોગલ બાદશાહ બાબરના સમયમાં ગુરુ નાનકે હિંદુ મુસલમાન સિદ્ધાંતોની એકતા કરી નવો પંથ ચલાવ્યો હતો. તે પંથના શોકો શીખ કહેવાતા. ઔરંગઝેબના જુદ્દમી અમલથી શીખ શોકોએ બળવો કર્યો. તેમના ગુરુ શેઠબહાદુરને ઘણી ઘાતકી રીતે મારવાથી ઔરંગઝેબને તે ક્રોધ સાથે કાયમનું વેર બંધાયું અને ઔરંગઝેબે મહા મુશ્કેલીએ તે બળવો સમાવ્યો.

આ સમયે બ્રાહ્મણી રાજ્યો પૈકી, ગોવળકોંડા અને બીજાપુર એ બે રાજ્યો સ્વતંત્ર રહ્યાં હતાં. એક નવું મરાઠી દક્ષિણ હિંદની સ્થિતિ હિંદુ રાજ્ય સ્થપાયું હતું. એ રીતે દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબને ત્રણ દુશ્મનો સામે લડવાનું હતું.

નવા હિંદુ રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી હતો. ઔરંગઝેબની ધર્મોધ-નીતિના પરિણામે હિંદુ ધર્મના રક્ષણ માટે મહારાષ્ટ્રના માવલી મરાઠાનો લોકોનું બળવાન લશ્કર એકઠું કરી મોગલોના તાબાનો કિસ્સો કબજે

શિવાજી

ઉદ્ધત કર્યો. ઔરંગઝેબે શિવાજીને પકડવા પોતાના મામા સાધ-સ્તખાનને મોકલ્યો, પણ તે હારીને પાછો આવ્યો. છેવટે જયસિંહને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તેણે શિવાજીને સુલેહને બહાને મોગલ દરબારમાં મોકલ્યો. પણ ઔરંગ-ઝેબે દિલ્હી દરબારમાં તેનું મરાઠી અપમાન કરી તેને તથા રાજ્યની તેના પુત્ર શંભાજીને કેદ સ્થપના કર્યા. ત્યાંથી બાપદીકરો મિહાઈના ટોપલામાં બેસી છટકી ગયા. દક્ષિણમાં જઈ ઔરંગઝેબ

સાધસ્તખાન

ને હંફાવવા દક્ષિણનો ધણો મુલક જીતી એક મજબુત રાજ્ય સ્થાપ્યું અને રાયગઢના કિલ્લામાં શિવાજી ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૬૭૪.

દક્ષિણમાં મરાઠાની સત્તા વધતી હતી અને પોતાના સરદારો કંઈ કરી શક્યા નહિ. તેથી ઔરંગઝેબે જાતે ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં જવાનો દક્ષિણ તરફ નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે શિવાજી મરણ પામ્યો હતો અને તેનો પુત્ર શંભાજી ગાદી પર હતો.

એ રીતે દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યોનો નાશ કરી ઔરંગઝેબે
મરાઠાઓ સાથે લડાઈ આરંભી. મરાઠી રાજા
મરાઠાઓ સાથે શંભાજી દારુનો વ્યસની હતો. તે એક સમયે
લડાઈ દારુના ઘેનમાં પડ્યો હતો ત્યારે એક મોગલ
સરદારે તેને પકડી લીધો અને ઔરંગઝેબની પાસે

મોકલ્યો. ત્યાં ઔરંગઝેબે તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. ઇ.સ. ૧૬૮૯. આ બનાવ
બન્યા છતાં મરાઠાઓ નરમ પડ્યા નહિ અને વધુ જોરમાં લડાઈ કરવા લાગ્યા.

મરાઠાઓ સામે ઔરંગઝેબ ફાવ્યો
નહિ. પરિણામે કંટાળીને વીસવીસ
વરસની મહેનતપર પાણી ફેરવી
મરાઠાઓને ચોથ ઉધરાવવાનો હક્ક
આપી તે અહમદનગર પાછો ફર્યો.
તે થોડા સમય પછી અહમદનગરમાં
મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૭.

શંભાજી

ઔરંગઝેબના સમયનું હિંદ

ઔરંગઝેબ મરાઠાઓ સાથેના
યુદ્ધમાં નિષ્ફળ નીનડ્યો તેનાં કારણ
તપાસીએ તો નીચે પ્રમાણે જણાય

છે: (૧) મોગલ સૈન્ય વિશાળ હતું, તેથી તે ધીમી ફૂચ કરી શકતું. (૨)
વિશાળ સૈન્યને જોઈતી સાધનસામગ્રીઓની
મરાઠા સાથે નિષ્ફ- મરાઠાઓએ તાણ પાડી હતી. (૩) લશ્કરમાં નવી
જતાનાં કારણે ભરતી બંધ થઈ હતી. તેથી મુખ્ય લશ્કર આળસુ
અને સત્વહીન બન્યું હતું. (૪) દક્ષિણનો પ્રદેશ
ડુંગરાળ હતો તેમજ અજાણ્યો હતો, તેથી તેમાં લશ્કરની હીલચાલ ધીમી
થતી. (૫) બાદશાહ સ્વભાવે વહેમી હોવાથી વારંવાર સેનાપતિઓ બદલતો.
(૬) ઔરંગઝેબની મોટામાં મોટી ભૂલ એ હતી કે દક્ષિણનાં મુસલમાની
રાજ્યોને પક્ષમાં લેવાને બદલે તેમનો નાશ કરી ખાલસા કર્યાં, જેથી તે
રાજ્યોનું લશ્કર મરાઠાઓને મદદગાર બન્યું.

ઔરંગઝેબને વારસામાં વિશાળ સામ્રાજ્ય મળ્યું હતું. તેમાં તેણે દક્ષિણનાં બીજાપુર અને ગોવળકોંડા તથા પૂર્વમાં રાજ્યવિસ્તાર આસામ અને આરાકાન જીતી વધારે કર્યો હતો. તેથી તેના મરણ સમયે હિમાલયથી કાવેરી અને આસામથી સિંધુ સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. ગાદીએ બેઠા પછી રાજ્યનીતિ તેણે અકબરની ઉદાર રાજનીતિ તજી ઘર્ષ ધર્મોધ અને ખાસા નીતિનો અમલ કર્યો. પરિણામે મોગલ રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું પણ તેની પડતીનાં બીજા રોપામાં.

તેનું જીવન સાદું અને પવિત્ર હતું. તે કુરાનની નકલો કરતો અને ટાપીઓ ભરતો. તેમાંથી મળેલા પૈસા ધર્મકાર્યમાં ગુણુદોષ વાપરતો. તે કદી મઘપાન કરતો નહિ. ધર્મોધતા તથા વહેમી સ્વભાવથી પ્રજામાં, પુત્રોમાં અને સરદારોમાં અપ્રિય બન્યો હતો. તે ધીમે ધીમે ચોમેર શત્રુઓ પેદા કરતો ગયો. જેથી તેના મરણ પછી આખું સામ્રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું.

હવે આપણે મહાન અકબર અને સામ્રાજ્યની પડતીનાં બીજા વાવનાર ઔરંગઝેબ બંનેની સરખામણી કરીએ.

અકબર અને	(૧) બાહોશી અને બહાદુરીમાં બંને સરખા હતા.
ઔરંગઝેબની	(૨) અકબર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે હિંદુ અને મુસલમાન શત્રુઓથી ઘેરાએલો હતો, તેમ નાનાં રાજ્યોનો માલિક હતો. ત્યારે ઔરંગઝેબને સંપૂર્ણ
સરખામણી	

જાહોજલાલીવાળું વિશાળ રાજ્ય વારસામાં મળ્યું હતું. તેમને કોઈ દુશ્મન નહોતાં. (૩) અકબરે ઉદાર હૃદયથી અને વિશ્વાસુ સ્વભાવથી સઘળી પ્રજાનાં મન જીતી લીધાં, ત્યારે ઔરંગઝેબે કપટી અને વહેમી સ્વભાવથી સઘળાને દુશ્મન બનાવ્યા. (૫) અકબર બધા ધર્મ તરફ સમભાવ રાખતો અને રાજ્યના હોદ્દા આપવામાં બેદભાવ રાખતો નહિ. ત્યારે ઔરંગઝેબ ચુસ્ત મુસલમાન હતો, તેથી હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરતો અને હિંદુઓને નોકરીમાંથી દૂર કરતો. (૫) અકબરે ઉદાર રાજનીતિથી મોગલ રાજ્ય ૬૬

કરી હિંદમાં સર્વોપરી બનાવ્યું. ત્યારે ઔરંગઝેબે ધર્માંધ અને ખાલસા રાજનીતિથી પોતાના સામ્રાજ્યના નાશનાં બીજ રોપ્યાં.

પ્રશ્નો

૧. ઔરંગઝેબે રાજ્ય મેળવવા માટે કેવાં કામે કર્યાં ?
૨. ઔરંગઝેબે રજપુતો પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખ્યું ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૩. ઔરંગઝેબને કયા મહાપુરુષે હંફાવ્યો ? તેના જીવન વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
૪. ઔરંગઝેબ મરાઠાઓ સાથે કેમ ફાવ્યો નહિ તેનાં કારણો લખો.
૫. ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિ તમે કેવી ગણો છો ?
૬. ઔરંગઝેબના ગુણદોષનું વર્ણન કરો.
૭. અકબર અને ઔરંગઝેબની સરખામણી કરો.

૯ બહાદુરશાહ

[ઈ. સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૧૨]

ઔરંગઝેબના મરણ પછી મોટા પુત્ર મોઆઝીમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો, ઈ. સ. ૧૭૦૭.

શીખોનો બળવો તેણે રજપુતોનો પ્રેમ સંપાદન કરવા પ્રથમ જજીઆ-વેરો કાઢી નાખ્યો, અને મેવાડ તથા મારવાડની

સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખી. મરાઠા રાજ શંભાજીનો પુત્ર શાહુ કેદમાં હતો તેને છૂટો કરી મરાઠાઓનો પ્રેમ મેળવ્યો તથા તેમને દક્ષિણમાં ચોથ ઉધરાવવાની છૂટ આપી. પંજાબમાં શીખોનું જોર વધ્યું હતું. તેમના નેતા ગુરુબંદાની સરદારી નીચે તેમણે મુગલાઈ સામે બળવો કર્યો. તેઓ મસીદો તોડતા. શહેરો લૂંટતા દિલ્હી આવવા નીકળ્યા. આખરે બહાદુરશાહ તેમની સામે ગયો, શીખો હાર્યા અને પહાડમાં ભરાઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૭૧૨. ત્યાંથી ફરતાં લાહોર મુકામે તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૨.

[બહાદુરશાહ પછી તેનો પુત્ર જહાંદારશાહ પાદશાહ થયો. તે એશઆરામ અને મોજ મજલ ભોગવતો. આથી રાજ્યમાં અંધાધુંધી

થઈ તેથી સૈયદભાઈઓએ તેને મારી નાખી ફરખશીઅરને ગાદી આપી.
ઈ. સ. ૧૭૧૩].

ફરખશીઅર માત્ર નામનો બાદશાહ હતો. સઘળી સત્તા તેને ગાદી અપાવનાર હુસેન અબ્દુલ્લા નામે સૈયદ ભાઈઓના હાથમાં હતી. બાદશાહ પણ તેમના હાથમાંથી છૂટવા ખટપટ કરવા લાગ્યો. તેથી તેને પદબ્રષ્ટ કરી નાંખવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

આ સૈયદભાઈઓએ એક પછી એક બે છોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તે મરણ પામ્યા. છેવટે બહાદુરશાહના પૌત્ર મહમદશાહને ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

૧૦. મહમદશાહ

[ઈ. સ. ૧૭૧૯ થી ૧૭૪૮]

સૈયદ ભાઈઓ બળવાન સત્તાધારી હતા. તે બાદશાહ બનાવનાર તરીકે ઓળખાતા. મોગલ રાજ્યમાં તેમના ધણા

સૈયદ ભાઈઓનો દુશ્મનો હતા. મહમદશાહે સૈયદ હુસેનને દક્ષિણમાં નાશ. નિઝામ પર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો, ત્યાં તેનું ખૂન

થયું. બીજા ભાઈ અબ્દુલ્લાનો બાદશાહે નાશ કરાવ્યો. તેમના નાશથી લોકો ધણા ખુશી થયા.

ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં કમરૂદ્દીનખાન નામે એક મુત્સદ્દી હતો.

તેને આસફજી અથવા નિઝામ-ઉલ્મુલ્કની નીઝામના રાજ્યની પદવી મળી હતી. તે મહમદશાહનો વઝીર હતો.

સ્થાપના મોગલ રાજ્યના સંરક્ષણ માટે તેણે તનતોડ

પ્રયત્નો કર્યા, પણ મહમદશાહ મોજીલો હોવાથી તેના

પ્રયત્નો સફળ થયા નહિ. તેથી તેણે દક્ષિણની સુબેદારી

સ્વીકારી. ત્યાં જઈ તેણે પોનાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય

સ્થાપ્યું અને હૈદરાબાદમાં રાજધાની કરી. ઈ. સ.

૧૭૨૩. તે અત્યારે નિઝામના રાજ્ય તરીકે

પ્રસિદ્ધ છે.

મહમદશાહ

આ સમયમાં ઘણા સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ જવાથી મોગલાઈ રાજ્ય તૂટી ગયું. અને તેની સત્તા માત્ર દિલ્હીની આસપાસમાં જ રહી હતી. તેમાં નાદીરશાહની સ્વારીએ સલ્તનતની છેક પડતી આણી.

નાદીરશાહ ધરાનનો રાજા હતો. તેનું મૂળ નામ અલીકુલીખાન હતું. તે ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. તે ખોરાસાનમાં ઘેટાં ચારતો હતો. પણ લડાઈના કામમાં હોશિયાર હતો, તેથી ધરાનના શાહને ત્યાં નોકર રહ્યો અને ઊંચા હોદ્દા પર ચડ્યો. છેવટે ધરાનની ગાદી પર બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૩૬. તેણે અફઘાનિસ્તાન જીતી પોતાની સત્તા વધારી હતી. ત્યાંથી પંજાબ જીતી દિલ્હી પર ચડી આવ્યો. મહમદશાહ નાદીરશાહની સામે થયો. મોગલ લશ્કર કરનાલ પાસે હાર્યું. નાદીરશાહે દિલ્હી શહેરને આખો દિવસ લૂટ્યું, બાળ્યું અને લાખો માણસોની કતલ કરી. શહેરમાં લોહીની નીકો વહેવા લાગી. શહેરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મડદાંઓના ઢગલા થયા હતા. આ નિર્દય કૃત્ય અને શહેરની દુર્દશા જોઈ મહમદશાહ નાદીરશાહ પાસે કરગર્યો, અને કતલ બંધ કરવા વિનંતિ કરી, ત્યારે જ નાદીરશાહે કતલ બંધ કરાવી. ત્યારપછી નાદીરશાહે રાજ્યનો તમામ ખજાનો, મયૂરાસન, રાજમુગટ અને કોહીનુર હીરા કબજે કરી ૨૦ થી ૩૦ કરોડની દોલત પોતાની સાથે લઈ ગયો.

નાદીરશાહ

નાદીરશાહની

સ્વારી-૧૭૩૬

નાદીરશાહની સ્વારી પછી મહમદશાહ નવ વરસ સુધી દિલ્હીના તખ્ત પર રહ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કર્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયા. તેવામાં દુરાની લોકોનો નાયક અહમદશાહ અબદલી નાદીરશાહનું ખૂન કરી ધરાનનો બાદશાહ બન્યો.

નાદીરશાહની સ્વારી પછી મહમદશાહ નવ વરસ સુધી દિલ્હીના તખ્ત પર રહ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કર્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયા. તેવામાં દુરાની લોકોનો નાયક અહમદશાહ અબદલી નાદીરશાહનું ખૂન કરી ધરાનનો બાદશાહ બન્યો.

હતો. તેણે હિંદ પર ચડાઈ કરી. પણ શાહજાદા અહમદે સર હિંદ આગળ તેને પાછો કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૮. મોગલોની આ છેલ્લી જીત હતી. એ જ સાલમાં મહમદશાહ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

૧. ઔરંગઝેબ પછીના મુસલમાન બાદશાહો વિષે 'શું' જાણો છો ? તેમની સત્તા કેવી હતી ? તે સત્તા કેમ નબળી પડી ગઈ ?
૨. આ બાદશાહોના વખતમાં હિંદ પર કોણે કોણે સ્વારીઓ કરી ? નાદીરશાહની સ્વારી વિષે જાણતા હો તે લખો.

[મહમદશાહના મરણ પછી અહમદશાહ ગાદી પર આવ્યો. તેના સમયમાં અહમદશાહ અબ્દુલ્લીએ બે વાર ચડાઈ કરી. તેને પંજાબ, મુલતાન અને સિંધ આપી સંતોષવો પડ્યો. ઉત્તરમાં રોહીલા લોકોએ બળવો કર્યો. તે મરાઠાની મદદ લઈ સમાવ્યો. તેના બદલામાં મરાઠાઓને બંગાળ તથા બિહારની ચોથ ઉધરાવવાની સનંદ આપી. આ સમયે નિઝામના પુત્ર ગાઝીઉદ્દીને વઝીરાતની ખટખટમાં બાદશાહને આંધળો કરી પદબ્રષ્ટ કર્યો અને જહાંદારશાના પુત્રને બીજા આલમગીર તરીકે ગાદીએ બેસાડ્યો.]

રોહીલા સરદારે અહમદશાહ અબ્દુલ્લીને હિંદ પર ચડાઈ કરવા આમંત્રણ મોકલ્યું. અબ્દુલ્લીએ ચોથીવાર હિંદમાં આવી દિલ્હી કબજે કર્યું. અને દિલ્હીની વ્યવસ્થા રોહીલા સરદારને સોંપી તે પાછો ગયો. ઇ.સ. ૧૭૫૭.

[અબ્દુલ્લી ગયા પછી ગાઝીઉદ્દીને મરાઠાઓની મદદથી દિલ્હી કબજે કર્યું. પાછળથી ગાઝીઉદ્દીનના પુત્રે આલમગીરનું ખૂન કરી શાહઆલમને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૯.]

૧૧. શાહઆલમ

(ઇ. સ. ૧૭૫૯થી ૧૮૦૬.)

શાહઆલમ પણ નામનો જ બાદશાહ હતો. તે સમયે મરાઠી સત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી હતી. મરાઠાઓએ અબ્દુલ્લીના પુત્રને પંજાબમાંથી હાંકી

કાઠયો હતો. તેનું વેર લેવા તે પાંચમી વાર હિંદ પર ચડી આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠાઓની સખ્ત હાર થઈ. ઇ. સ. ૧૭૬૧. અને અહમદશાહે દિલ્હી લૂંટ્યું.

કેટલાક સરદારો શાહઆલ-
મની સામે થયા. તેથી તે મરાઠા-
ઓને શરણે ગયો. મરાઠાઓની
મદદથી તે દિલ્હી આવ્યો. તેને
ગુલામકાદરે આંધળો બનાવ્યો.
મરાઠા અને અંગ્રેજોના યુદ્ધ પછી
તે અંગ્રેજોના આશ્રય નીચે ગયો.
ઇ. સ. ૧૮૦૩. તેને અંગ્રેજોએ
પેન્શન આપી પાળ્યો. તે ઇ. સ.
૧૮૦૬માં મરણ પામ્યો. ત્યારથી
મોગલાઈ સત્તાનો અંત આવ્યો.

શાહઆલમ પછી મોગલવંશના
ત્રણ બાદશાહો થયા. તે અંગ્રેજોનું

શાહઆલમ

પેન્શન ખાતા હતા. છેલ્લો બાદશાહ બહાદુરશાહ જફર હતો.
ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં ભાગ લેવાનો વહેમ આવવાથી અંગ્રેજોએ
તેને કેદ કરી રંગુન મોકલ્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૧માં મરણ પામ્યો. એ
રીતે દિલ્હીની ગાદીએથી મોગલ વંશનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૭.

૧૨ મોગલાઈ યુગની સમાલોચના

પાણીપતના મેદાનમાં લોદી વંશનો નાશ કરી બહાદુર બાબરે
મોગલવંશની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૧૯. તેની
મોગલાઈનો સુવર્ણ યુગ પછી હુમાયુ ગાદી પર આવ્યો. તેણે ભૂલથી
મોગલાઈ ગુમાવી ખરી, પણ દિલ્હીની ગાદી પાછી
મેળવી. તેના પુત્ર મહાન અકબરે મોગલ રાજ્યને
હિંદમાં સર્વોપરી બનાવ્યું. તેની પછીના જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં

હિંદુસ્તાન આબાદ થયો. તે સમય મુઘલ યુગ તરીકે ગણાયો. ઔરંગઝેબે મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીનાં બીજ રોપ્યાં. મોગલાઈની પડતી ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહો રાજ્ય સાચવી શકે તેવા નહોતા. તેથી સામ્રાજ્યના સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. તેમાં નાદીરશાહ અને અબ્દુલ્લીની ચઢાઈઓએ મોગલ સલ્તનતને નામની બનાવી મૂકી.

મહમદશાહ પછીના છેલ્લા બાદશાહો ફક્ત નામના જ હતા. તેઓ મરાઠા અને અંગ્રેજોના હાથમાં રમકડાં જેવા થઈ મોગલાઈનો અંત ગયા હતા. છેલ્લો બાદશાહ બહાદુરશાહ કેદી બની મરણ પામ્યો. પ્રથમના છ બાદશાહોના સમયમાં આપણો દેશ સમૃદ્ધિવાન અને વંભવશાળી બન્યો. તેમજ આપણા લોકોને બીજા પરદેશી લોકોના સહવાસમાં આવવાનો હિંદની સંસ્કૃતિપર સુયોગ મળ્યો. નાતજાતનાં બંધનો દટ થયાં. મોગલાઈની અસર ધંધાને અંગે બધી પેટા જાંતો ઉત્પન્ન થઈ. હિંદુ મુસલમાનોનો ધાર્મિક વિરોધ કમી થઈ એકસંપી થઈ. મોગલોના ઉત્તમ રાજ્યવહીવટને લીધે પ્રજા એકંદરે સુખી હતી. વેપાર અને દુનનરઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળ્યું. દેશમાં મોગલાઈમાં સુતરાઉ, રેશમી, અને ગરમ કાપડ તૈયાર થતું અને લોક સ્થિતિ પરદેશ જતું. ઢાકાની મલમલ, કાશ્મીરની શાલો અને ગૂજરાતનો કિનખાખ છેક યુરોપ સુધી વખણાતા. રાજ્યના કડક અમલથી ચોર, લૂટારોના ભય રહ્યો ન હતો. ધોરી રસ્તાઓ નિર્ભય હતા. દૂર દૂરના લોકો હિંદ આવવા લલચાતા અને વેપાર ખેડતા. આથી કારીગરોને ઉત્તેજન મળ્યું. ખેતીવાડી ખાલેલી હતી. તેમાં પાક પુષ્કળ થતો. તેથી અનાજની સૌંધવારી હતી.

ઔરંગઝેબ સિવાય પ્રથમના બાદશાહોએ વિદ્યા અને કળાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. મુસલમાનોની કેળવણી માટે રાજ્ય વિદ્યા કળા તરફથી ખાસ ઉત્તેજન મળતું. બાષા ફારસી

હોવાથી તેનો પણ સારો પ્રચાર થયો. આ વિજ્ઞાન સામ્રાજ્યની પડતીનાં કારણો જોઈએ.

(૧) મોગલો હિંદમાં રહ્યાથી તેમનું બળ ઘટતું ગયું. (૨) ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહો નબળા નીકળ્યા. તેમની મોગલાઈની પડતીનાં નબળાઈનો લાભ લઈ સુબાઓ સ્વતંત્ર બન્યા. કારણો (૩) ઔરંગઝેબની ધર્મોધ રાજ્યનીતિથી તેણે હિંદુ પ્રજાનો પ્રેમ ગુમાવ્યો. (૪) નાદીરશાહ અને અહમદશાહની ચડાઈઓથી મોગલ સત્તા તૂટી ગઈ. (૫) મરાઠા સત્તાએ મોગલ સત્તાને ખોખરી કરી. (૬) અંગ્રેજોની વધતી જતી સત્તાએ મોગલ સત્તાનો અંત આણ્યો.

પ્રશ્નો

૧. મહમદશાહ પછી જે બાદશાહો ગાદીએ આવ્યા તેઓ કેવા હતા ?
૨. મોગલાઈ સત્તાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો ?
૩. મોગલાઈની હિંદી સંસ્કૃતિ પર શી અસર થઈ હતી ?
૪. મોગલાઈથી હિંદને શા લાભ થયા છે એમ તમે માને છો ?
૫. મોગલાઈની પડતીનાં કારણો કહો.

અગત્યની તવારીખ

ઇ. સ,

બનાવ

- ૧૫૨૬ બાબર હિંદનો પહેલો મોગલ બાદશાહ થયો.
- ૧૫૨૭ સિકંદરે સંગરાણાને હરાવ્યો.
- ૧૫૩૦ બાબરનું મરણ. હુમાયુ ગાદીએ આવ્યો.
- ૧૫૩૪ હુમાયુની ગૂજરાત પર ચડાઈ. મંદિસર પાસે યુદ્ધ.
- ૧૫૩૯ શેરશાહે હુમાયુને બકસર પાસે હરાવ્યો.
- ૧૫૪૦ શેરશાહે હુમાયુને કનોજ પાસે હરાવી નસાડ્યો.
- ૧૫૪૨ ઉમરકોટમાં હમીદા બેગમે અકબરને જન્મ આપ્યો.
- ૧૫૪૫ હુમાયુએ ઈરાનના રાજા શાહ તમરુપ પાસેથી મદદ મેળવી.

ઈ. સ.

બનાવ

- ૧૫૫૫ હુમાયુએ દિલ્હીનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.
 ૧૫૫૬ પાણીપતનું યુદ્ધ-બહુરામે હુમુને હરાવ્યો. અકબર ગાદીએ બેઠો.
 ૧૫૬૮ અકબરે ચિતોડ જીત્યું.
 ૧૫૭૨ અકબરે ગૂજરાત જીત્યું
 ૧૫૭૬ હલદીધારનું યુદ્ધ
 ૧૫૦૫ ચાંદબીબીએ અહમદનગરનો બચાવ કર્યો.
 ૧૬૦૮ અંગ્રેજ એલચી હૉકીન્સ સૂરત આવ્યો.
 ૧૬૧૨ સૂરતમાં અંગ્રેજોએ કોડી નાંખી.
 ૧૬૧૪ શાહજહાં ખુર્રમે ઉદેપુર તાબે કર્યું.
 ૧૬૧૫ સર ટોમસ રો જહાંગીરના દરબારમાં આવ્યો.
 ૧૬૩૧ ગૂજરાતમાં સત્યાસીનો દુકાળ.
 ૧૬૫૭ શાહજહાંની માંદગી. ગાદી માટે લડાઈ.
 ૧૬૬૬ શાહજહાંનું કેદખાનામાં મૃત્યુ.
 ૧૬૭૪ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક.
 ૧૬૮૬ બીજાપુર જીત્યું અને મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.
 ૧૬૮૭ ગોવળકોંડા જીતી ખાલસા કર્યું.
 ૧૬૮૯ શંભાજીનો શિરચ્છેદ.
 ૧૭૦૭ ઔરંગઝેબનું અહમદનગરમાં મરણ.
 ૧૭૨૪ દક્ષિણમાં નિઝામના રાજ્યની સ્થાપના.
 ૧૭૩૯ નાદીરશાહની હિંદ પર ચડાઈ.
 ૧૭૬૧ પાણીપતનું છેલ્લું યુદ્ધ, મરાઠાઓની હાર અને અહમદશાહ અબ્દુલ્લીનો વિજય.
 ૧૭૬૫ શાહઆલમે અંગ્રેજ કંપનીને બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની આપી.
 ૧૮૦૩ મોગલ સલ્તનતનો અંત
 ૧૮૦૬ મોગલ બાદશાહો પેન્શનર થયા.
 ૧૮૧૮ છેલ્લો મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ પદબ્રષ્ટ થઈ રંગુનમાં કેદ.

વિભાગ ૩૦

હિંદનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ

મરાઠાયુગ

૧ મરાઠા યુગ. મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના.

૧. મરાઠા પ્રજાનો ઉદય.

હિંદુસ્તાનની કુદરતી રચના જોતાં તેના બે ભાગો પડે છે: (૧) ઉત્તર હિંદ અને (૨) દક્ષિણ હિંદ. દક્ષિણ હિંદ ત્રિકોણાકાર દક્ષિણ હિંદ અને ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેમાં મહારાષ્ટ્ર, કુંભરાજ પ્રદેશ છે. ત્યાંના લોકો મરાઠા કહેવાય છે. તેઓ રજપુતમાંથી ઉતરી આવેલા મનાય છે.

મરાઠાઓના ઉદયનાં કારણો: (૧) તેઓ બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં નોકરી કરતા, તેથી રાજકાજના અનુભવથી પ્રવીણ હતા. મરાઠાઓના ઉદયનાં કારણો (૨) દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો મોગલોની ચડાઈથી નબળાં પડવાથી મરાઠા રાજ્ય માટે ભૂમિકા તૈયાર હતી. (૩) દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણ ધર્મને બદલે ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર વધારે હોવાથી નાત જાતનો ભેદભાવ બહુ ઓછો હતો. (૪) જ્ઞાનદેવ, તુકારામ, રામદાસે હિંદુ ધર્મના રક્ષણનો જીવંતો ઉત્પન્ન કર્યો હતો. વીર પુરુષની ખામી ઇશ્વર કૃપાથી શિવાજી મહારાજે પૂરી પાડી અને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના થઈ.

૨. છત્રપતિ શિવાજી

માલોજી ભોંસલે કુળનો હતો તે ઉદેપુરના સિસોદીઆ કુળમાંથી જિતરી આવેલો હતો. તેને શાહજી નામે પુત્ર હતો. તે શિવાજીનું કુટુંબ બીજાપુર રાજ્યમાં લશ્કરી હોદ્દા પર હતો. તે માટે તેને પુના, સતારા અને સુપાની જગીર મળી હતી. શાહજીનું લગ્ન જીજ્ઞાઈ સાથે થયું હતું. જીજ્ઞાઈ શિવાજીના કિલ્લામાં રહેતાં હતાં ત્યાં શિવાજીનો જન્મ થયો, ઇ. સ. ૧૬૨૭. બચપણમાં તેમને

પિતાનું સુખ મળ્યું નહોતું. પણ જીજ્ઞાસુએ શિવાજીનું બચપણ તેમને ઉઠેરી મોટા કર્યાં. તેમણે નાનપણથી જ અને કેળવણી શિવાજીને રામાયણ તથા મહાભારતની કથાઓ કહી સંભળાવી અને હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો. આ કામમાં તેમના કારભારી દાદાજી કોંડદેવે ઘણી સહાય કરી હતી. તેમણે શિવાજીને ઘોડે બેસવાની, બાલો અને તરવાર વાપરવાની તેમજ મહાન યોદ્ધાને લાયકની તાલીમ આપી હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા આસપાસના લોકોને એકઠા કર્યાં. તેમને તાલીમ આપીને હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો અને હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાનો જુસ્સો પેદા કર્યો.

શર્યાતમાં તેણે બીજાપુર તાબાનો તોરણનો કિલ્લો કબ્જે લીધો. અને ત્યાં સ્વરાજ્યનું પહેલું તોરણ બાંધ્યું. તે કિલ્લો સમરાવતાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. ઇ. સ, ૧૬૪૬. તે દ્રવ્ય વડે લડાયક શસ્ત્રો ખરીદ્યાં અને રાયગઢ નામે નવો કિલ્લો બાંધ્યો. પછી બીજાપુરનો કિલ્લો કોંડાણા કબ્જે કરી તેનું નામ સિંહગઢ પાડ્યું. તે પછી પુરંધરનો કિલ્લો લીધો.

પુરંધરનો કિલ્લો લીધા પછી ઇત્રપતિ શિવાજી તેમને નાણાંની ઘણી તંગી પડવાથી કલ્યાણનો સૂત્રો મહેસુલ લઈ બીજાપુર જતો હતો. તેણે મેળવેલી લૂંટ નાણાં ભરેલાં ગાડાં કબ્જે કર્યાં અને કલ્યાણના સુબેદારને કેદ પકડ્યો.

બિજાપુરના સુલતાને શિવાજીને વશ કરવા માટે શાહજીને કેદમાં નાખ્યા. આથી શિવાજીએ મોગલ બાદશાહ શાહજહાંની મદદ માગી.

શાહજી કેદમાં શાહજહાંના દયાણુથી શાહજી છૂટયા. તે પછી શિવાજીએ જળણીનો કિલો કબજે કર્યો.

ખિખપુરના સુલતાને શિવાજીનું નિકંદન કાઢવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના સેનાપતિ અફઝલખાનને મોટા લશ્કર સાથે શિવાજી સામે અફઝલખાનનો મોકલ્યો. શિવાજીને લાગ્યું કે ખાનની સામે મેદાનમાં વધુ ટકી શકાશે નહિ. આથી સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. બંનેએ એકલા જ મળવા નક્કી કર્યું. મળતી વખતે ખાને શિવાજીને પકડવા માટે બે હાથ પહોળાકરી શિવાજીને ભેટી બગલમાં ધાલી તેનું ગળું દાખ્યું. એટલે શિવાજીએ વાઘનખ ખાનના પેટમાં મારી આંતરડાં બહાર કાઢી નાંખીને ભવાની તરવાર વડે તેને મારી નાંખ્યો. પછી કરી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ શિવાજીનું લશ્કર ખાનના લશ્કર પર તૂટી પડ્યું અને તેને નસાડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૫૮. ખાનનાં મરણથી ખીખપુરના સુલતાનની આશા નિષ્ફળ નીવડી.

પછી શિવાજીએ મોગલ તાખાના કિલ્લા લેવા માંડ્યા તેથી ઔરંગઝેબે પોતાના મામા સાહિસ્તખાનને જંગી લશ્કર આપી સાહિસ્તખાન- મોકલ્યો. ખાને પૂનામાં મુકામ નાંખ્યો. તેણે પૂનાને ની નાસલાગ સજ્જત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો અને કોઠપણ મરાઠો પૂનામાં પરવાનગી વિના દાખલ થઈ શકતો નહિ. શિવાજી મોગલ સૈન્ય સાથે યુદ્ધમાં ફાવી શકે તેમ નહોતું. તેથી એક રાત્રે પોતાના વફાદાર સૈનિકોને સાથે લઈ પૂરતી તૈયારી કરી એક વરઘોડાની ધામધુમ ભેગો તે પૂના શહેરમાં દાખલ થઈ ખાનના મહેલમાં ઘુસ્યો. સાહિસ્તખાન ભર નિદ્રામાંથી જાગીને ગભરાઈને એક બારીએથી નાસવા લાગ્યો, ત્યાં શિવાજીની તલવારથી તેના હાથની આંગળીઓ કપાઈ ગઈ. ખાન નાહો પણ તેના લશ્કરનો ધાણુ વાળી ગયો. આથી મોગલ સલ્તનતને ધણો ફટકો પડ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૨.

આ સમયે સુરતમાં અઢળક દ્રવ્યસંપત્તિ હતી. સુરતમાં અંગ્રેજ

વેપારીની પણ મોટી કોઠી હતી. તેથી શહેર પર
સૂરતની લૂંટ છાપો મારી છ દિવસ સુધી પુષ્કળ લૂંટ કરી.
 અંગ્રેજ કંપનીએ પોતાની વખારનો ખચાવ કર્યો.

જેથી ત્યાંથી કાંઈ મળ્યું નહોતું.

સૂરત લૂંટી શિવાજીએ ‘રાજા’ તરીકેની પદવી ધારણ કરી સિક્કા
 પડાવ્યા. આથી ઔરંગઝેબ ક્રોધે ભરાયો. તેણે શિવાજી
શિવાજી મોગલ સામે જયસિંહને ભારે લશ્કર સાથે મોકલ્યો. તેથી
દરબારમાં શિવાજીએ સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. તેમાં (૧) મોગલ
 બાદશાહના જાગીરદાર તરીકે રહેવાનું, (૨) મોગલોને
 કેટલાક કિલ્લા પાછા આપવાનું, (૩) બીજાપુરના સુલતાન પર મોગલ ચડાઈ
 કરે ત્યારે મદદ કરવાનું અને (૪) બીજાપુરના મુલક પર ચોથ અને સર-
 દેશમુખી ઉધરાવવાનું ઠરાવ્યું. ત્યારબાદ જયસિંહે શિવાજીને મોગલ બાદશાહ
 મોટી પદવી અને જાગીર આપશે એમ આગ્રહપૂર્વક જણાવી મોગલ દર-
 બારમાં મોકલ્યો.

શિવાજી તથા તેનો પુત્ર શંભાજી પોતાના માણસો સાથે દિલ્હી ગયા.
 ઔરંગઝેબ આગ્રા હતો, તેથી શિવાજીને ત્યાં બેલા-
આગ્રામાં કેદ વ્યો અને દરબાર વચ્ચે તેનું અપમાન કરવામાં
 આવ્યું. અને બાપ દીકરાને કેદ કર્યા.

ઔરંગઝેબે તેના પર પૂરતો જાપ્તો મૂક્યો. પણ શિવાજી હિંમત
 ન હારતાં મોગલ સૈન્ય અને ચોકીદારોને બૂલથાપ
કેદમાંથી નાસી છૂટવું આપી મિલ્કતના ટોપલામાં બેસી નાસી છૂટ્યો.
 ઔરંગઝેબની બધી જ યુક્તિઓ ધૂળમાં મળી અને
 શિવાજી સહીસલામત દક્ષિણ જઈ પહોંચ્યો.

દક્ષિણમાં પાછા આવી શિવાજીએ પોતાના બધા જ કિલ્લા મોગલો
 પાસેથી પડાવી લીધા. આથી શિવાજીને ‘રાજા’
મોગલો સામે ફરીથી તરીકેનો ખિતાબ અને વરાડની જાગીર ઔરંગઝેબે
 આપી સુલેહ કરી.

શિવાજીએ સૂરત ખીજવાર લૂટ્યું, ઇ. સ. ૧૬૭૦. શિવાજીએ રાયગઢમાં
સ્વતંત્ર રાજ તરીકે પૂરતા ઠાઠમાઠથી રાજ્યાભિષેક
રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૭૪. તે પ્રસંગે વિદ્વાનેને
આહ્વાણેને અને ફકીરોને પુષ્કળ દાન આપ્યું. તે
પછી રાજ્યચિહ્નો ધારણ કરી ‘છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ’ બન્યા.
તેમણે પોતાના ગુરુ રામદાસ સ્વામીના માનમાં વાવડાનો રંગ ભગવો રાખ્યો.
તેને આજે પણ ‘ભગવો ઝંડો’ કહે છે. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ સ્વર્ગવાસ
પામ્યા, ઇ. સ. ૧૬૮૦.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ હતી. તેણે પોતાના રાજ્યના બે
ભાગ પાડ્યા હતા. (૧) સ્વરાજ અને (૨) મોગલાઈ
શિવાજીની રાજ્ય પ્રદેશ. સ્વરાજ વિભાગના ૧૪ ભાગ પાડ્યા હતા.
વ્યવસ્થા દરેક પ્રાંતમાં મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો હતો. એક
પ્રધાનમંડળ રચ્યું હતું. પ્રધાન પૈથા બધા પ્રધાનોના
કામકાજ પર દેખરેખ રાખતો, શિવાજી પોતે આ પ્રધાનોના ઉપરી ગણાતો.
તેમની સલાહ મુજબ તે રાજ્યકારભાર કરતો

જમીનની મહેસુલના ઇજારા આપાતા. તે બંધ કરી જમીનની માપણી
કરાવી ઉપજના રૂં સરકાર ધારો લેવાનું દરાવ્યું. આને
મહેસુલ પદ્ધતિ મળતી પદ્ધતિ અંગ્રેજી રાજ્યમાં અદ્યાપિપર્યંત ચાલે છે.
મુગલાઈ પ્રદેશમાંથી ઉપજનો ચોથો ભાગ ‘ચોથ’ અને
દસમો ભાગ ‘સરદેશમુખી’ તરીકે લેવામાં આવતા.

સૈન્યના બે વિભાગ હતા. (૧) પાયદળ અને (૨) હયદળ. દરેક
અધિકારીને જગીરને બદલે રોકડ પગાર મળતો. તેનું
લશ્કરી વ્યવસ્થા સૈન્ય સાફ જીવન ગાળનાર પહાડી લોકોનું હતું. તેથી
એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ધણી ત્વરાથી ફરત
કરી શકતું. આ ઉપરાંત નૌકા સૈન્ય પર તેણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું.
કોલાખાના મુખ્ય મથકમાં તેનો કાફલો રહેતો.

શિવાજી આહોશ લાડવૈયો હતો. દક્ષિણની બૃહિરચના ધ્યાનમાં લઈ તેણે ખુલા મેદાનમાં લડાઈ કરી નથી. દુશ્મનના લશ્કર યુધ્ધ નીતિ પર ઓચિંતો છાપો મારી પહાડી પ્રદેશમાં અદ્રશ્ય થઈ જવાની તેની રીત અજબ હતી. ઉપરાંત દુશ્મનની સાધન સામગ્રી અટકાવવી, તેમની ટુકડીઓ પર હુલો કરવો, તથા કાવા દાવા કરી ફસાવી મૂંઝવવા, એ યુદ્ધનીતિ વડે જ મોગસો અને બીજાપુર જેવા સમર્થ શત્રુને તે હંકારતો.

ઇતિહાસમાં શિવાજીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. તે એક જગીરદારનો પુત્ર હતો. તેણે પહાડી લોકોનું સૈન્ય તૈયાર કરી સ્વરાજની ઇતિહાસમાં ભાવના પેદા કરી અને તેમની જ મદદથી એક મહા-તેનું સ્થાન રાજ્યની સ્થાપના કરી. તે ઇસ્લામની જુલ્મી સત્તાનો દુશ્મન હતો; પણ મુસલમાન પ્રજાનો દુશ્મન નહોતો. તેથી શિવાજીએ હિંદુધર્મનું રક્ષણ કર્યું. તેથી જ કહેવાય છે કે “કાશીજીની કળા જતી, મથુરાં મસ્જિદ હોતી, શિવાજી ન હોત તો સુન્નત હોતી સખકી.”

બંને બળવાન, બુદ્ધિશાળી અને મહત્વાકાંક્ષી હતા. દુશ્મનની બાજુ પારખવામાં બંને ચાલાક અને મુત્સદ્દી હતા. નૈતિક ઔરંગઝેબ અને ચાલચલગત બંનેની વખાણવા જોગ હતી. શિવાજીની તુલના ઝીણવટથી કામ લેવામાં બંને પાવરધા હતા. બંને વચ્ચે ફેર પણ બહુ હતો. શિવાજી વધારે સાહસિક અને ઔરંગઝેબ વધારે ખુન્નસવાળો હતો. ઔરંગઝેબે ધર્મોપાધિયો મોગલાઈ પડતીનો આરંભ કર્યો. ત્યારે ધર્માભિમાનથી શિવાજીએ મરાઠા હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઔરંગઝેબ અવિશ્વાસુ અને વહેમી હતો. ત્યારે શિવાજી પોતાના છેલ્લામાં છેલ્લા સિપાઈ પર પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકતો. ઔરંગઝેબ ધર્મોપ મુસલમાન ગણાયો ત્યારે શિવાજી હિંદુધર્મનો તારણહાર ગણાયો. બીજા ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવામાં ઇસ્લામની સાચી સેવા થાય છે એમ ઔરંગઝેબની માન્યતા હતી, ત્યારે બીજા ધર્મનું અપમાન કદી પણ ન કરવું એવો શિવાજીનો નિશ્ચય હતો. આથી ઔરંગઝેબ કરતાં શિવાજી ચડે તેવા હતા.

— પ્રશ્નો —

૧. મરાઠાઓના ઉદ્ધતનાં કારણો જણાવો, તેમાં દક્ષિણની કુદરતી રચનાએ કેવી રીતે મદદ કરી ?
૨. શિવાજીની બાલ્યાવસ્થા અને કેળવણી સંબંધી તમે શું જાણો છો ?
૩. શિવાજીએ પોતાનું રાજ્ય કેવી રીતે જમાવ્યું તે દ્રઢકમાં લખો.
૪. ખીલપુર અને મોગલો સાથેના વિગ્રહમાં શિવાજીને કેમ જીત મળતી ?
૫. શિવાજી અને ઔરંગઝેબની તુલના કરો.
૧. નીચેની બાબતો પર દ્રઢ નોંધ લખો.
- અ. શિવાજીની યુદ્ધનીતિ. બ. અરઝબખાન ક. અષ્ટ પ્રધાનમંડળ.

૩ છત્રપતિ સંભાજી

શિવાજીને બે પુત્રો હતા. સંભાજી અને રાજરામ. સંભાજી વ્યસની, ધાતકી અને રંડીબાજ હતો. શિવાજીના મરણુ રાજ્યાભિષેક પછી કેટલાક સરદારોએ રાજરામને ગાદી આપવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ મરાઠા લશ્કર સંભાજીના પક્ષમાં હોવાથી તેણે એકદમ રાયગઢ આવી ગાદી કબજે કરી ઈ. સ. ૧૬૮૦. તે પછી રાજરામને કેદ કર્યો. અને તેના પક્ષનાં ધણાં માણસોને મારી નંખાવ્યાં.

છત્રપતિ સંભાજી

શિવાજીના સમયમાં પોર્ટુગીઝો મોગલ બાદશાહને મળી જઈને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. પોર્ટુગીઝોને આથી સંભાજીએ વશ કર્યા તેમને સખત હરાવ્યા અને ગોવાથી વસઈ સુધીનો મુલક જીતી લીધો.

શિવાજીના મરણુ પછી ઔરંગઝેબે દક્ષિણ જીતવાની આશા રાખી હતી. તે માટે તે પૂરતા સૈન્ય સાથે જાતે દક્ષિણમાં આવ્યો. પ્રથમ

કેદ પકડાયો. તેણે બીજાપુર અને ગોવળકોંડાના મુસલમાની રાજ્યો
જીતવા તરફ લક્ષ આપ્યું. આ વખતે શંભાજી દારુના
વ્યસનમાં પડી કહ્યું. નામે બ્રાહ્મણને રાજકાજ સોંપી સંગમેશ્વરના કિલ્લામાં
મોજમઝા ભોગવી રહ્યો હતો. આ બાતથી એક મોગલ સરદારને મળતાં
તેણે સંગમેશ્વરને ઓચિંતો ઘેરો ઘાલ્યો. શંભાજી નાસી જતાં કેદ પકડાયો.

ઔરંગઝેબે તેનું અપમાન કરીને ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાની શરતે
છોડવાનું કહ્યું. પણ શંભાજીએ ઇસ્લામની નિંદા કરવાથી ઔરંગઝેબે તેને
ઘાતકી રીતે મારી નંખાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૮૯.

૪. રાજરામ

શંભાજીનો પુત્ર શિવાજી (શાહુ) માત્ર નવ વરસની ઉંમરનો હતો.
તેને ગાદીપર બેસાડી રાજરામનો તેનો કારભારી નીમ્યો.
શાહુ કેદ પડ્યો શિવાજી અને તેની મા ચેસુબાઈ એક મરાઠા
પકડાયો સરદારના દગથી મોગલોને હાથે કેદ પકડાયાં. તેમને
દિલ્હી મોકલી આપવામાં આવ્યાં.

રાજરામ હવે વહીવટ કરવા લાગ્યો. તેણે રાજ્યનું મુખ્ય મથક
જીજીગઢમાં રાખ્યું હતું. ઔરંગઝેબે પોતાના બાહોશ સેનાપતિ
મોગલોના યુદ્ધકારખાનને જીજીગઢને ઘેરો ઘાલવા મોકલ્યો. મોગલોએ
હુમલા મહા મહેનતે કિલ્લો હાથ કર્યો. પણ તે દરમિયાન રાજરામ
નાસી છૂટ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૯૮.

હવે સતારાને મુખ્ય મથક રાખી રાજરામે લડાઈની તૈયારી કરી.
ઔરંગઝેબે સતારા ઘેરું અને જીત્યું. એટલે રાજરામ ત્યાંથી સિંહ-
ગઢ નાસી ગયો. તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૦૦.

૫. તારાબાઈ (રાજ્ય પ્રતિનિધિ)

રાજરામની વિધવા સ્ત્રી તારાબાઈ બહાદુર અને કુનેહવાળી હતી.
તેણે બાળપુત્રને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો.

બાળપુત્રને રામરામના મરણ પછી ઔરંગઝેબે ખૂબ જોરથી ગાદીએ બેસાડ્યો. મરાઠાઓ સામે યુદ્ધ આદર્યું. તે સામે મરાઠા સરદારોએ બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. મોગલો જે કિલ્લા કબજે કરતા તે મરાઠા પાછળથી જતી લેતા. એ યુધ્ધમાં મરાઠાઓ ખાન-દેશ, વરાડ અને ગૂજરાત સુધી પહોંચી જઈ લૂંટફાટ કરતા અને ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવી લાવતા. પોતાની સઘળી મહેનત નફામી થતી જોઈ ઔરંગઝેબને કંટાળો આવ્યો. તે થાક ઉતારવા અહમદનગર ગયો. ત્યાં તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૦૭.

ઔરંગઝેબના મરણ પછી મોગલ ફરમાનથી શાહુ છૂટો થયો. તેણે દક્ષિણમાં જઈ ગાદી પરનો પોતાનો હક્ક જાહેર કર્યો. તારાબાઈએ હક્ક નહિ સ્વીકારવાથી લડાઈ થઈ. શાહુ ભલો, ઉદાર અને મીઠો સ્વભાવનો હોવાથી ધણી સરદારોએ તેનો પક્ષ લીધો. આથી તારાબાઈ નિષ્ફળ નીવડી. શાહુ સતારાની ગાદીએ બેઠો અને તારાબાઈએ કોલ્હાપુર જઈ નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૭૦૮.

૬. છત્રપતિ શાહુ

શંભાજીના નાના પુત્ર શિવાજીને મોગલ દરબારમાં ‘શાહુ’ કહેતા. તે મોગલ દરબારમાં રહેવાથી મોજલો બની ગયો હતો. રાજ્યપદ્ધતિ તેણે ઈ. સ. ૧૭૧૪માં બાલાજી વિશ્વનાથને મુખ્ય પેશ્વા બનાવ્યો અને રાજ્યની તમામ સત્તા તેને સોંપી દીધી.

શાહુ ઈ. સ. ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર નહોતો. તેથી મુખ્ય પ્રધાન બાજીરાવ પેશ્વાએ રામરામના પૌત્ર રામરાજાને ગાદી આપી. રામરાજા એ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવા ફાવ્યો નહિ. જેથી સતારાની આસપાસનો મુલક પોતે રાખી બાકીનો ભાગ પેશ્વાને સોંપ્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૧.

રામરાજા પછી બે ત્રણ નામના છત્રપતિ ગાદી પર આવ્યા. પણ તે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નીચે રમકડાં જેવા બની ગયા હતા. ઈ. સ.

૧૮૪૯માં આપા સાહેબ અપુત્ર મરણ પામવાથી સતારા શાખાનો અંગ્રેજ સરકારે સતારા ખાલસા કર્યું. આ પ્રમાણે અંત શિવાજી મહારાજે સ્થાપેલાં રાજ્યની એક શાખાનો અંત આવ્યો. બીજી શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમાં હજી ચાલે છે.

પ્રશ્નો

૧. શંભાજીની કારકીર્દિનું વર્ણન કરો. શિવાજી અને શંભાજીની તુલના કરો.
૨. શંભાજી નાલાયક અને નબળો રાજ્યકર્તા હતો, તે શા પરથી કહો છો ?
૩. શંભાજીએ કરેલી ગંભીર ભૂલથી મરાઠા પ્રજાની સ્થિતિ કેવી થઈ ?
૪. રાજરામે મરાઠી રાજ્ય કેવી રીતે જાળવ્યું તે સમજાવો.
૫. વીરગિતા તારાબાઈનું જીવન ચરિત્ર લખો. તેણે શી ભૂલ કરી હતી ?
૬. મરાઠાઓ સામે ઔરંગઝેબ કેમ ફાવ્યો નહિ ? વગર નાયકે મરાઠાઓ મોગલો સામે કેમ લડતા હતા.
૭. છત્રપતિ શાહુરાજાએ કેવું રાજ્ય ચલાવ્યું ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું.

૨. મરાઠા રાજ્યનો નવો યુગ—પેશ્વાઈ

૧. બાલાજી વિશ્વનાથ

[ઈ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦]

શિવાજીની યોજના પ્રમાણે પેશ્વા મુખ્ય દિવાન હતો. શાહુને મોજમજા જોઈતી હતી. તેથી તેણે પેશ્વાને બધી પેશ્વાઈની સત્તા સોંપી દીધી. તે સમયે બાલાજી વિશ્વનાથ નામે સ્થાપના પેશ્વા હતો. શાહુ મહારાજની નમળાઈનો લાભ લઈ તેણે પેશ્વાઈ વંશપરંપરા કરી લીધી. આથી તે પેશ્વાઈનો સ્થાપનાર કહેવાય છે.

શાહુ મહારાજ જીવતાં પેશ્વા તેનું માન જાળવીને તેના નામથી રાજકારભાર ચલાવતા. બાલાજીએ મરાઠાઓના ઝઘડા રાજ્યવ્યવસ્થા બંધ કરાવ્યા. સરદારોને મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉધરાવવાનું કામ સોંપી શાંતિ સ્થાપી મહેસુલી સુધારાથી આવક વધારી. સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરી નવી ભરતી કરી. આથી બાલાજી કુશળ લડવૈયા કરતાં રાજ્ય બંધારણ ધડનાર તરીકે નિપુણ ગણાયો.

દિલ્હીમાં આ વખતે સૈયદ બાઈઓનું જોર હતું. ફરુખશિખર બાદશાહને સૈયદ બાઈઓ પદબ્રજ કરવા ઈચ્છતા હતા. મરાઠા સત્તામાં તેથી બાલાજી તેમની મદદે દિલ્હી ગયો. તે બદલ વધારે બાદશાહ પાસે શાહુની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરાવ્યો. ઉપરાંત દક્ષિણના પ્રદેશમાંથી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાનો હક મળ્યો. બાલાજી દિલ્હીથી આવી બીજો વરસે મરણ પામ્યો.

બાલાજી જાતે કોંકણનો બ્રાહ્મણ હતો. તે રાજ્યમાં તલાટીની નાની પાયરી પરથી પેશ્વાના મોટા હોદ્દા સુધી પહોંચ્યો. તે ગુણદોષ મુત્સદ્દી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો.

૨. બાજીરાવ પહેલો (બીજો પેશ્વા)

ઈ. સ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦

બાલાજી વિશ્વનાથને બાજીરાવ અને ચીમનાજી એમ બે પુત્ર હતા. તેમાં મોટા પુત્ર બાજીરાવને શાહુ રાજ્ય પેશ્વા તરીકે નીમ્યો. તે તેના પિતા કરતાં ચતુરાઈમાં ચડે તેવો તથા શૂરો ચોદ્દો અને કુશળ સેનાપતિ હતો. તેણે જોયું કે મોગલાઈની પડતીથી મહાન રાજ્ય સ્થાપવા માટે બધા સંજોગો તૈયાર હતા. પણ તે વખતે શાહુ મહારાજની મહેરબાની મેળવી મહારાવ હેઠ્ઠર, રાજોજી સિંધિયા, ખીલાજીરાવ ગાયકવાડ અને

પરસાજી બોંસલે: એ બધા સરદારોની સત્તા ધણી જામી ગઈ હતી. ચતુર બાજીરાવે આ બધા સરદારોને એકત્ર કરી સૌ સૌને લાયકની કામગીરી સોંપી મરાડી સત્તા વધારવા દૂરના પ્રદેશમાં રવાના કર્યા. ગાયકવાડે ગૂજરાતમાં, હોલકરે ઈંદોરમાં, બોંસલેએ વરાડમાં અને સિંધિઆએ વાલિયરમાં પોતાનાં થાણાં જમાવ્યાં. ભવિષ્યમાં તેઓએ ખેશ્વાથી જુદા પડી સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

રાજ્યના સરદારોએ ગૂજરાત અને માળવા કબજે કર્યાં હતાં. તેમાં ચોથ ઉધરાવવાની સનંદ મોગલ પાદશાહે આપી નહિ. તેથી બાજીરાવ જાતે લશ્કર લઈ દિલ્હી જઈ મરાડી સત્તાનું જોર બતાવી ૧૩ લાખ રૂપિયા તથા સનંદ મેળવી પાછો ફર્યો. આ સમયે દક્ષિણનો નિઝામ મોટા સૈન્ય સાથે બાદશાહની મદદે આવતો હતો. બાજીરાવે તેને બોપાળ પાસે હરાવી તેનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૩૭.

મલબાર કિનારે પોર્ટુગીઝો હિંદુ પ્રજાને ત્રાસ આપતા હતા. તેથી બાજીરાવે પોતાના ભાઈ ચીમનાજીને તેમની સામે મોકલી વસઈ તથા સાદી જીતી કોંકણ પ્રદેશ કબજે કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૩૯. આ સમયે ઉત્તર હિંદમાં દિલ્હી પર ઈરાનનો નાદીરશાહ ચડી આવ્યો હતો. તે દિલ્હી લૂંટી બાળી અને લોકોની કતલ કરી પાછો ગયો. હવે બાજીરાવ દિલ્હીમાં જીર્ણ થએલાં મોગલ વૃક્ષને થડમાંથી ઉખેડી નાખવા પૂરતી તૈયારી કરી દિલ્હી જવા નીકળ્યો, પરંતુ રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૪૦.

બાજીરાવે વીસ વરસની મુદતમાં મરાડી સત્તા સર્વોપરી બનાવી. તે બ્રાહ્મણ હતો છતાં શૂરો યોદ્ધો અને કુશળ બાજીરાવનું કાર્ય સેનાપતિ હતો. મનુષ્યને પારખવાની શક્તિ તેનામાં સારી હતી. તેણે રાજ્યના સરદારોમાં ઐક્યતા જાળવી સામ્રાજ્યની સીમામાં વધારો કર્યો. આથી બાજીરાવને શ્રેષ્ઠ ખેત્ર ગણવામાં આવે છે. શિવાજી મહારાજ પછી મુત્સદ્દીપણામાં બાજીરાવ બીજો નંબરે આવે છે.

૩. બાલાજી બાજીરાવ (ત્રીજો પેશ્વા)

[ઇ. સ. ૧૮૪૦થી ઇ. સ. ૧૭૬૧]

બાજીરાવ પછી તેના પુત્ર બાલાજીને પેશ્વાનાં વસ્ત્રો અને તરવાર શાહુ મહારાજે આપ્યાં. બાજીરાવ પેશ્વાના સમયમાં પેશ્વાઈની સરદારો પોતાની સત્તા વધાર્યે જતા હતા. તેમાં પૂર્ણ કળા રાધોજી ભોંસલે પેશ્વાને ગણુતો નહોતો. તેથી બાલાજીએ તેને 'કાલુ'માં લઇને ળંગાળા, બિહાર અને

ઓરિસ્સાની ચોથ. ઉધરાવવાનો હક આપ્યો. તે વખતે કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓએ રાધોજીથી ડરીને શહેરની આસપાસ મોટી જાડી ખાઈ ખોદાવી હતી. તે હજી 'મરાઠા ખાઈ' તરીકે જાણીતી છે.

ઇ. સ. ૧૭૪૮માં શાહુ અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી રાજારામના પૌત્ર રામરાજાને ગાદી મળી. રામરાજાને પેશ્વાની પૂનામાં સ્વતંત્ર સત્તા નીચે રહેવું ગાદી ગમ્યું નહિ. તેથી

તે સતારામાં રહ્યો. બાલાજી બાજીરાવ પેશ્વા પૂનામાં જઈ રહ્યા. તેથી હવે ખરી રાજ્યસત્તા સતારાને બદલે પૂના ગઈ.

દક્ષિણનો નિઝામ સત્તાવાન બનતો હતો. તેથી પેશ્વાનો ભત્રીજો સદાશીવરાવ ભાઉ મોટા સૈન્ય સાથે નિઝામ પર ચડ્યા. ઉદ્દગીરનું યુદ્ધ ઉદ્દગીર પાસે નિઝામની સખત હાર થઈ. તેની પાસેથી ઇ. સ. ૧૭૬૦ સાદ લાખની ઉપજનો મુલક તથા બીજાપુર, અસીરગઢ અને દોલતાબાદના કિલ્લાઓ મરાઠાઓને મળ્યા. આ યુદ્ધમાં

મળેલી જીતથી સદાશીવભાઈ બહુ અભિમાની બન્યો અને મરાઠાઓ હિંદમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા.

ઉત્તરમાં પેશ્વાના ભાઈ રઘુનાથરાવે દિલ્હી તાબે કરી અહમદશાહ અબ્દલ્લીના પુત્ર પાસેથી લાહોર કબજે કરી પોતાનો જૂડો અટક સુધી ફરકાવ્યો, એ રીતે બાલાજીના સમયમાં મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર અને મરાઠા રાજ્યની મહત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યા. ઈ. સ. ૧૭૬૦,

દિલ્હીનો મોગલ આદશાહ મરાઠાના કબજામાં ગયો, તેમજ પંજાબનો પોતાનો મુલક મરાઠાઓએ લઇ લીધો તેથી તેમને શિક્ષા પાણીપતનું યુદ્ધ કરવા અબ્દલ્લી હિંદ પર ચડી આવ્યો. અયોધ્યાનો નવાબ, ઈ. સ. ૧૭૬૧ રોહીલા સરદારો તથા કેટલાક મુસલમાન સરદારો તેના લશ્કરમાં સામેલ થયા. આથી અબ્દલ્લી પાસે ૪૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૩૮૦૦૦ પાયદળ મળી ૮૦૦૦૦નું લશ્કર થયું.

મરાઠાઓએ અહમદશાહની હકીકત જાણી સૈન્યની પૂરતી તૈયારી કરી. સદાશીવરાવભાઈ સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. તમામ મરાઠા સરદારો પોતાના લશ્કર સાથે મદદે આવ્યા હતા. ૫૫૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૫૦૦૦ પાયદળના લશ્કર સાથે સ્વારી પાણીપત તરફ ગિપડી

સદાશીવરાવે દિલ્હી જઈ સાતેક માસ જમના નદીના કાંઠે પડાવ નાંખ્યો. જમના નદીની સામે કાંઠે અબ્દુલ્લીએ પડાવ નાંખ્યો હતો. તેને નદી ઉતરી પાણીપતના મેદાનમાં પડાવ નાખવાનો સમય મળી ગયો. હોલ્કર અને જાટ સરદારોએ શિવાજીની પદ્ધતિ મુજબ લડી દુસ્મનને હંકાવવાની સલાહ આપી પણ ઉદ્ગીરના વિજેતાને તે પસંદ પડી નહિ. આથી સુરજમલ જાટને ખોટું લાગવાથી તે પોતાનાં માણસો લઈ આવ્યો ગયો.

સદાશીવરાવને હવે દુસ્મનો પર હુમલો કર્યો સિવાય છુટકો નહોતો. તેથી છેવટે ઇ. સ. ૧૭૬૧ના જન્યુઆરીની ૧૪મી તારીખે લુકમ ફૂટ્યો. પ્રાતઃકાળથી ધોર યુદ્ધ આરંભાયું. શરૂઆતમાં મરાઠાની તોપોએ અબ્દુલ્લીના સૈન્યનો ધાણુવાળી નાખ્યો. મરાઠાઓ જીતવાની અણી પર હતા. તે સમયે પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ મરાયાના સમાચાર ફેલાયા. મધ્યમાં લડતો હોલ્કર પાછો હડી નાસવા લાગ્યો. તે જોઈ સિંધિઆ પણ પાછો હટ્યો. ફક્ત સદાશીવરાવ ભાઈ મરણીઓ થઈ આગળ વધ્યે જતો હતો. પરંતુ મદદગારોની પાંખ તૂટી ગઈ હતી. તે કટોકટીના સમયે અબ્દુલ્લીએ વીણી કાઢેલા પંદર હજાર માણસો સાથે હુમલો કર્યો. તે તાજ લડવંચા હતા. મરાઠાઓ આખા દિવસના બૂખ્યા તથા થાકેલા હતા, તેથી તેમની સામે ટકી શક્યા નહિ. તેમનો કન્યરધાણુ વળી ગયો. સદાશીવરાવ મરાયો. મરાઠા જીવ બચાવવા નાસવા લાગ્યા, તેમને અબ્દુલ્લીએ ઘેરી લઈ કાપી નાખ્યા. એ રીતે પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠા સૈન્ય નાશ પામ્યું. અને અહમદશાહ વિજયશાળ થયો. પૂનાથી બાલાજી પેશ્વા કેટલાક સૈન્ય સાથે યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવતો હતો. તેને સંદેશો મળ્યો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે “એ અમૂલ્ય મોતી છેદાઈ ગયાં. સત્તાવીશ સોનાના સિક્કા ગુમ થયા. અને રૂપાના તથા તાંબાના સિક્કા કેટલા ગુમ થયા છે તેનો પારજ નથી.” આ હારથી મહારાષ્ટ્રના એકે એક ધરમાં રડારોળ થઈ રહી. બાલાજી આ કારી ધાથી છ માસમાં જ મરણુ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૧.

આ પરાજયનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે: (૧) મરાઠા લશ્કર સામે મોંઝે ખુલ્લા મેદાનમાં લડવા ટેવાએલું નહોતું. (૨) પરાજયનાં કારણો રાજ્યના મુખ્ય સરદારોની સલાહ ઉદ્ધત ભાઉએ માની નહિ. તેથી તેમનામાં ફાટફૂટ પડી. (૩) અબ્દુલ્લીને જમના નદી ઓળંગી બચાવની તૈયારી કરવાનો વખત મળ્યો. (૪) સેનાપતિમાં વ્યૂહ રચનાની બીન આવડતને લીધે આખું લશ્કર એકી સાથે હોમાયું.

આ યુદ્ધમાં મળેલા પરાજયથી મરાઠાઓની ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપવાની અભિલાષા નષ્ટ થઈ. ઉલટી સત્તા પણ નબળી પાણીપતના પડી ગઈ. અહમદશાહ જીત્યો, પણ તેને આ યુદ્ધ બારે યુદ્ધનું મહત્ત્વ થઈ પડ્યું. તેના સૈન્યનો ઘાણ વળી જવાથી હિંદમાં સત્તા જમાવવાનું છોડી દઈ તરત પાછો ફર્યો. ઉત્તર-માંથી હિંદ પર ચડી આવનાર તે છેલ્લો જ મુસલમાન હતો. હિંદની મોટી સત્તા છિન્ન ભિન્ન થઈ જવાથી બંગાળામાં વેપાર કરતા અંગ્રેજોને વધવાની સરળતા મળી. સદ્ભાગ્યે મરાઠાઓ જીત્યા હોત તો હિંદનો ઇતિહાસ કાંઈ જુદોજ લખાત. પણ વેપાર કરતા અંગ્રેજો હિંદના ચક્રવર્તી બની બેઠા, તેમાં પાણીપતનું યુદ્ધ કાંઈક કારણભૂત ગણાય.

— પ્રશ્નો —

૧. પહેલા પેશ્વા સંબંધી તમે શું જાણો છો ? તેણે મરાઠા રાજ્ય માટે શું કર્યું ? એાથ અને સરદેશમુખી વિષે ટુંક નોંધ લખો.
૨. બાહરાવ પહેલો સૈાથી મહાન પેશ્વા શા કારણથી કહેવાય છે ?
૩. બાહરાવના સમયમાં થઈ ગયેલા સરદારો વિષે શું જાણો છો ?
૪. ‘બાલાજી પેશ્વાના વખતમાં મરાઠા રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું.’ આ વાક્ય સમજાવો.
૫. પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાઠાઓની હાર થવાનાં કારણો લખો. તે હારની શી અસર થઈ.
૬. નીચેની બાબતો: વિષે ટુંક નોંધ લખો:
- અ. ઉદગીરની લડાઈ. બ. મરાઠા ખાઈ.

૪. પેશ્વા માધવરાવ

[ઇ. સ. ૧૭૬૧ થી ઇ. સ. ૧૭૭૨]

આલાહરાવ પછી તેનો સત્તર વરસનો જુવાન પુત્ર માધવરાવ પેશ્વા થયો. પાણીપતના યુદ્ધ પછી હિંદમાં સત્તા માટે રાજકીય ખેંચતાણ થઈ રહી હતી. અયોધ્યા અને બંગાળના સ્થિતિ નવાબો, નિઝામ અને હૈદર, ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો તૂટી પડેલી મોગલાઈ અને હાર પામેલા મરાઠાઓ પર સત્તા મોગવવા ઈતેગર હતા. આ કટોકટીના સમયે કાચી ઉંમરના પેશ્વાએ માર્ગ સરળ કર્યો અને ગએલી આખર પાછી મેળવી.

પેશ્વાનો કાકો રાધોબા પેશ્વાઈ મેળવવા ખટપટ કરતો હતો તેથી રાધોબાને પકડી પૂનામાં કેદ કરવો પડ્યો. નરુણ રાધોબા સાથે પેશ્વાએ રાધોબાને દૂર કરી નાના દગનવીસ જેવા ખટપટ બાહોશ મંત્રીની મદદથી ગાયકવાડ, હોન્ડર. સિંધિઆ અને મોંસલેને વશ કર્યા ને તેમને ઉત્તર હિંદમાં ચોથ ઉધરાવવાનું કામ સોંપ્યું. પણ દક્ષિણમાં બે દુરમનો તૈયાર હતા : (૧) નિઝામ અને (૨) મહૈસુરની ગાદી પચાવી પાડનાર હૈદરઅલી. માધવરાવે પ્રથમ નિઝામ પર ચડાઈ કરી. રાક્ષસ બુવનના યુદ્ધમાં તેને હરાવી આજ સુધીની ચોથ વસુલ કરી. ઇ. સ. ૧૭૬૩. પછી હૈદર સાથે બે વર્ષ લડી તેની પાસેથી સાવનુર અને કેટલાક મુલક નિઝામ અને પડાવ્યો અને લડાઈના ખર્ચ માટે હર લાખ રૂપિયા હૈદર સાથે યુદ્ધ લીધા. થોડા સમય પછી હૈદર ચડેલી ખંડણી નહિ આપવાથી સેનાપતિ વ્યંબકરાવે ચેરકુલી પાસે તેને હરાવી શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો, ત્યારે તેણે ચડેલી ખંડણી આપી અને સુલેહ કરી ઇ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવે પાણીપતના યુદ્ધનું વેર લેવા રોહીલખંડ પર ચડાઈ કરી તેમને લૂંટી ઘણું પ્રબળ એકઠું કર્યું. મહાદેવ સિંધિઆએ દિલ્હી જઈ

મોગલ આદ્શાહને અંગ્રેજોના રક્ષણમાંથી ખસેડી, પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ રીતે ઇ. સ. ૧૭૬૧ પહેલાં જેટલી સત્તા મરાઠાઓની હતી તેટલી જ માધવરાવે પાછી મેળવી પેશ્વાઈને સજીવન કરી. પેશ્વાઈના દુર્ભાગ્યે તે ૨૮ વર્ષની કાચી વયે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૨.

તેણે નિઝામ અને હૈદર જેવા જળરા શત્રુને વશ કર્યા, તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી, ચોથ ઉધરાવી અને ગએલો **મહાન પેશ્વા** મુલક પાછો મેળવ્યો એટલું જ નહિ, પણ સિંધિયા **માધવરાવ** અને હોલ્કરને વિશ્વાસપૂર્વક મેળવી લીધા. તેની લશ્કરી શક્તિ, કુનેહ અને હિંમત અજ્ઞાત હતી. તે મનુષ્યની શક્તિ પારખવામાં એકો હતો. સખારામ ભાઉ અને નાના ફડનવિસ જેવા મુત્સદ્દીઓની કુનેહથી મરાઠા રાજ્યની ઝાંખી થયેલી કીર્તિ તેજસ્વી બની. તેથી તે **મહાન પેશ્વા** નરીકે પંકાયો. ટૂંક સમયમાં મેળવેલી અજ્ઞાત કારકીર્દિને લીધે યુરોપ ઇતિહાસકારો તેને હિંદનો **ખલેંક પ્રિન્સ** (સ્થામ કુમાર) કહે છે.

— પ્રશ્નો —

૧. માધવરાવ પેશ્વાએ મરાઠા રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવા શાં પગલાં બર્યાં તે બખો.
૨. માધવરાવ **મહાન પેશ્વા** અને **ખલેંક પ્રિન્સ** શા માટે કહેવાયાં ?

૫. નારાયણરાવ પેશ્વા

[ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ઇ. સ. ૧૭૭૩]

માધવરાવ પછી તેનો નાનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો રાધોબા મૂળથી દુષ્ટ સ્વભાવનો હતો અને તેની સ્ત્રી આનંદી બાઈ તેના કરતાં પણ નીચ સ્વભાવની હતી. નારાયણરાવ પેશ્વા થવાથી તે દુષ્ટ સ્ત્રીએ ઝઘડો લીધો. તેવામાં નારાયણરાવનું ખૂન થયું. ઇ. સ. ૧૭૭૩. આ ખૂન પછી મરાઠા રાજ્યની પડતીની શરૂઆત થઈ.

૬. સવાઈ માધવરાવ

[ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૭૮૫]

નારાયણરાવના ખૂનથી રાધોબાએ પેશ્વાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરી રાજકારભાર શરૂ કર્યો, પરંતુ કારભારી મંડળે તેને રાધોબા સાથે કબૂલ રાખ્યો નહિ. દરમિયાન રાધોબાને પૂના છોડી ખટખટ નિઝામ સાથેના ઝઘડાની પતાવટ કરવા જવું પડ્યું. તે સમયે નારાયણરાવની પત્ની ગંગાબાઈને પુત્ર

અવતર્યો. એટલે કારભારી મંડળે આ જન્મેલા બાળકને સવાઈ માધવરાવ નામ આપી તેના નામથી રાજ્ય કારભાર શરૂ કર્યો. આ કારભારીઓમાં નાના ફડન-વિસ મુખ્ય હતો.

રાધોબા હવે કોઈ પણ ઉપાયે પેશ્વાઈ હાથ કરવાના ધિરાદાથી પહેલો મરાઠા પૂના પર ચડાઈ લાવ્યો. વિઝહ તેમાં તે કાવ્યો નહિ. તેથી બારોબાર ગૂજરાત તરફ

સવાઈ માધવરાવ જઈ મુંબઈના અંગ્રેજ ગવર્નરની મદદ માગી. સૂરત મુકામે સંધિ થઈ. તેમાં અંગ્રેજોએ મદદ આપવાનું કબૂલ કર્યું. તે બદલ અંગ્રેજોને (૧) દોઢ લાખ રૂપિયા દર મહિને લશ્કરના ખર્ચ પેટે આપવાનું તથા (૨) વસઈ અને સાઈ બેટ આપવાનું નક્કી કર્યું.

રાધોબાની સૂરતની સંધિની ખબર નાના ફડનવિસને પડવાથી તેણે બંગાળાના ગવર્નર જનરલ સાથે સીધી સુલેહ કરી. બંગાળાનો ગવર્નર જનરલ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ મુજબ ઉપરી ગણાતો હતો. તેણે સૂરતની સંધિ રદ કરી. પુરંદરનું તહનામું નાના ફડનવિસ સાથે કર્યું.

ધ. સ. ૧૭૭૬. તેમાં (૧) રાધાબાનો પક્ષ અંગ્રેજોએ છોડી દેવો અને તે બદલ સાષ્ટી બેટ અંગ્રેજોને આપવાનો હતો.

આ બે અંગ્રેજ સત્તા વચ્ચે પણ મતભેદ પડવાથી આ હકીકત કંપનીના ડિરેક્ટરો પાસે ગઈ. તેમણે સૂરતના કરાર મંજૂર રાખ્યા. આથી રાધાબાને મદદ આપવા વિગ્રહ શરૂ થયો. મુંબઈ સરકારે પૂના તરફ લશ્કર મોકલ્યું. પણ અંગ્રેજો હારવાથી **વારગામ** મુકામે સુલેહ થઈ: (૧) અંગ્રેજોએ મરાઠી મુલક પાછો આપવો. (૨) ભરુચ સિધિ-આને આપવું. (૩) ઝંગાળી લશ્કર પાછું વાળવું અને (૪) બે અંગ્રેજો મરાઠાને કબજે સોંપવા. પરંતુ કલકત્તા તરફથી બીજું લશ્કર આવતાં પાછી લડાઈ શરૂ થઈ. આખરે બંને પક્ષે **સાલબાઈ** મુકામે સલાહ કરી. ધ. સ. ૧૭૮૨. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે : (૧) અંગ્રેજોએ રાધાબાનો પક્ષ છોડી દેવો. (૨) રાધાબાએ ૩ લાખ રૂપિયા પેન્શન લઈ કોપર-ગામમાં રહેવું. (૩) સવાઈ માધવરાવને પેશ્વા તરીકે કબૂલ રાખવો. (૪) સાષ્ટી બેટ અંગ્રેજોને આપવો. (૫) અંગ્રેજોના દુશ્મનોને મરાઠાઓએ મદદ કરવી નહિ. (૬) ગાયકવાડે પેશ્વાને ખંડણી ભરી ગૂંચરા-તનો કારભાર કરવો.

સાલબાઈના તહનામામાં નાનાફડવિસની કુનેહથી અંગ્રેજોને ઝાઝો લાભ થયો નહિ.

દક્ષિણનો નિઝામ બળવાન થવાથી ચોથ તથા સરદેશુમુખી ભરવાની ના પાડતો હતો. તે વસૂલ કરવા તેની સામે ખડાનું યુદ્ધ : યુદ્ધ આરંભ્યું. નાના ફડનવિસે પેશ્વાના વાવટા હેઠળ ધ. સ. ૧૭૯૫ સિંધિઆ, હોલકર, ભોંસલે અને ગાયકવાડને એકત્ર કર્યા. જુવાન પેશ્વા સવાઈ માધવરાવ પણ ફોજ સાથે ગયો હતો. ખડાં (કુર્દલા)ના મેદાનની ભારે લડાઈમાં નિઝામ હાર્યો અને શરણે આવ્યો. તેણે લેણા પેટે ૩ કરોડ રૂપિયા આપ્યા તથા ૩૭ લાખની ઉપજને મુલક મરાઠાઓને સોંપ્યો. રાજ્યના સઘળા મરાઠા સરદારો ખડાંના યુદ્ધમાં છેલ્લી જ વાર એકઠા થયા હતા.

સવાઈ માધવરાવ હવે મોટો થયો હતો. નાના ફડનવિસની સુંદર તાલીમથી રાજ્યકારભાર પણ કરતો હતો. મરાઠા રાજ્યની ઉન્નતિ ફરીથી થશે એવી ઝાંખી થતી હતી, પણ આશા વ્યર્થ ગઈ. રાધોબાને માધવરાવ નાના ફડનવિસની સત્તામાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ તેમાં નહિ ફાવવાથી એક દિવસ અગાશી પરથી પડી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૫.

— પ્રશ્નો —

૧. પહેલા મરાઠા વિગ્રહનાં કારણો આપો. અંગ્રેજોને તેમાં શો લાભ થયો ?
૨. 'સવાઈ માધવરાવનો કારભાર ખરી રીતે નાના ફડનવિસનો જ હતો.'
૩. કુર્દલાના યુદ્ધમાં થરાડાએ શા કારણથી વિજય પામ્યા ?

૭. બાજીરાવ પીળે

[ઇ. સ. ૧૭૯૬ થી ઇ. સ. ૧૮૧૮]

સવાઈ માધવરાવના આત્મઘાત પછી ગાદીનો હકદાર રાધોબાનો પુત્ર બાજીરાવ હતો. તે લાયકાત વિનાનો હતો, છતાં પેશ્વાઈનો અંત રાજ્યમાં કુસંપ ન થાય તે માટે નાના ફડનવિસે બાજીરાવને પેશ્વાપદ આપ્યું. પેશ્વાપદ મળ્યા પછી પોતાના પિતાના શત્રુ નાના ફડનવિસને કેદમાં પૂરવા દોલતરાવ સિંધિઆની મદદ માગી. દોલતરાવે મદદ અદલ ૨ કરોડ રૂપિયા માગ્યા. બાજીરાવ પાસે નાણાં ન હતાં, આથી પૂના લૂંટવાની પરવાનગી આપી નાનાને કેદમાં પુરાવ્યો. મૂર્ખ પેશ્વાએ પડતીનું પ્રથમ પગથિયું શરૂ કર્યું. નાનાને કેદમાં પૂરી દોલતરાવે પૂનાને મનગમતું લૂંટ્યું. પરિણામે ચોતરફ અંધેર અને અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ. છેવટે નાનાને છોડ્યો પણ તે વધારે વખત જીવ્યો નહિ. આ ડાહ્યો, મુત્સદ્દી અને મરાઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા જળવનનાર છેલ્લો સૂત્રધાર ઇ. સ. ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો. તુકાજી હોલ્કર મરણ પામ્યો. તેની ગાદી માટે ઝઘડો ઊભો થયો

આ સમયે દોલતરાવ સિંધિઆ પૂનામાં હતો.
સિંધિઆ અને હોલકર તેની સલાહથી પેશ્વાએ હોલકરને મારી નંખાવ્યો.
તેથી તેના ભાઈ યશવંતરાવ હોલકરે સિંધિઆને

આજીરાવ બીજે

પેશ્વા રક્ષણ માટે વસઈ ગયો અને અંગ્રેજો સાથે ત્યાં કોલકરાર કર્યા, તેને વસઈનું તહનામું કહે છે. તેમાં ઠરાવ્યું
વસઈનું તહનામું હતું કે: (૧) આજીરાવને પેશ્વા તરીકે ઠરાવવો. (૨) પોતાના રક્ષણ માટે પેશ્વાએ સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારવી. (૩) તેના ખર્ચ અદલ ૨૬ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુલક અંગ્રેજોને આપવો. (૪) ગાયકવાડ, નિઝામ કે કોઈ પણ સરદાર સાથેના ઝઘડાનો નિકાલ અંગ્રેજો મારફત પતાવવો. (૫) અંગ્રેજો સિવાયની બીજી પરદેશી પ્રજાને પેશ્વાએ પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવી નહિ.

ઉપરની શરતો કબૂલ રાખવાથી પેશ્વાપદની મહત્તાનો અને મરાઠી સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો. અંગ્રેજો સર્વોપરિ બન્યા

તહનામાનું

પરિણામ

ઉપરાંત આ તહનામાથી મરાઠા રાષ્ટ્રસંઘના સઘળા સરદારો પણ અંગ્રેજોના તાબા નીચે આડકતરી રીતે દાખલ થયા. આથી તે સરદારોના અંદર અંદરના ઝઘડાનો લાભ અંગ્રેજોએ લીધો.

વસંતની સલાહ મુજબ અંગ્રેજ સેનાપતિ આર્થર વેલેસ્લીએ પૂના આવી આજીરાવને ગાદી અપાવી. પણ આ તહનામું બીજા મરાઠા સરદારોને પસંદ ન આવવાથી અંગ્રેજો સાથે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વિગ્રહ થયા. છેવટે મરાઠા સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો.

આજીરાવે સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારી તેથી નારાજ થઈ સિંધિઆએ અંગ્રેજ સામે વિગ્રહ શરૂ કર્યો. અંગ્રેજોએ પણ લડાઈની પૂરતી તૈયારી કરી હતી. ઉત્તરમાં સેનાપતિ જનરલ લેકે સિંધિઆના લશ્કરને દિલ્હી તથા લાસવારી પાસે હરાવ્યું.

મરાઠા બીજો ઇ. સ. ૧૮૦૩. મોગલ બાદશાહ શાહઆલમને મરાઠા વિગ્રહ ઠાના કબજામાંથી છૂટો કરી અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડ્યો. દક્ષિણમાં ભોંસલેને આર્થર વેલેસ્લીએ આરા-ગામની લડાઈમાં હરાવી વરાડ પ્રાંત તથા ગાવીલગઢ સર કર્યો.

ઇ. સ. ૧૮૦૩.

અંતે થાકીને બંને જણે અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી. સિંધિઆએ સુરજઅંજન ગામ પાસે કરાર કર્યો. (૧) ગંગા અને જમના વચ્ચેના સઘળા મુલક અને ભરૂચ અંગ્રેજોને આપવા. (૨) અહમદનગર પેશ્વાને આપવું. (૩) નિઝામ, પેશ્વા અને ગાયકવાડ ઉપરના સઘળા હક સિંધિઆએ ઉઠાવી લેવા. (૪) અંગ્રેજો સિવાયની બીજી યુરોપી પ્રજાને રાજ્યમાં રાખવી નહિ. અને (૫) ગ્વા-

ક્ષિયરમાં બ્રિટિશ રેસિડંટ રાખવો.

ભોંસલેએ દેવગામ મુકામે કોલકરાર કર્યાં. તેમાં નીચેની શરતે. હતી : (૧) વર્ધા નદીની પશ્ચિમે આવેલો સઘળો મુલક, કટક અને ખાલાસોર પ્રાંત અંગ્રેજોને આપવા. (૨) નિઝામ ઉપરનો હક ભોંસલેએ છોડી દેવો. (૩) અંગ્રેજો સિવાયની બીજી પરદેશી પ્રજાને રાજ્યમાં રાખવી નહિ. (૪) નાગપુરમાં એક અંગ્રેજ રેસિડંટ રાખવો.

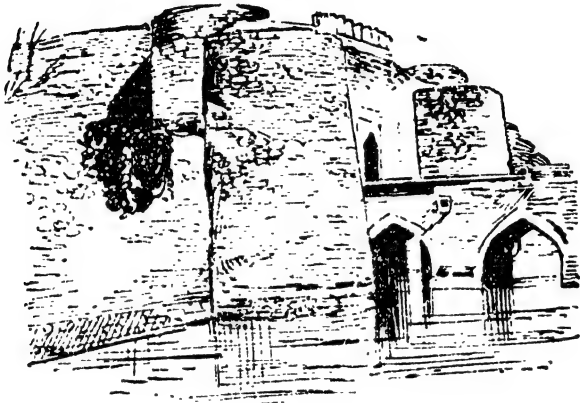
સિંધિઆ અને ભોંસલેએ અંગ્રેજો સાથેના બીજા વિગ્રહમાં સ્વતંત્રતા ગુમાવી. અંગ્રેજોના મુલકમાં વધારો થયો.

વિગ્રહનું પરિણામ હિંદમાં અંગ્રેજોના મુલકમાં વધારો થયો. હિંદમાં અંગ્રેજો હવે સાર્વભૌમ ગણાવા લાગ્યા. મોગલ આદલાહ શાહઆલમ અંગ્રેજોના કબજામાં આવવાથી તેની સત્તા સ્થપાયું. બીજી યુરોપી પ્રજાને મળતો આશરો બંધ થવાથી અંગ્રેજો આખા હિંદમાં રાજ્યકર્તા થઈ શક્યા.

અત્યાર સુધી હોલ્કર તટસ્થ રહી જોયા કરતો હતો. હજી તે પોતાને સ્વતંત્ર માનતો હતો. માળવા તરફ મરાઠી ત્રીજો વિગ્રહ લૂંટફાટ શરૂ કરી. વળી રજપુતાનામાં જઈ ચોથા ઉધરાવવા લાગ્યો. તેમજ સદાયકારી લશ્કરી યોજના સ્વીકારી નહિ. તેથી તેની સાથે ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ શરૂ થયો. ઇ. સ. ૧૮૦૪. હોલ્કરનું લશ્કર કેળવાએલું અને બળવાન હતું. તેથી કર્નલ મુરને અને મધ્ય હિંદમાંથી કર્નલ મોન્સનને **યુધ્ધનું વર્ણન** સૈન્યો સાથે મોકલી ત્રણ બાજુથી ઘુમવો કરવા હરાવ્યું. અંગ્રેજોની સુંદર ગોઠવણી હોવા છતાં શરૂઆતમાં હોલ્કર ફાવ્યો અને દિલ્હી કબજે કર્યું. પણ જનરલ લેકે આવી તેને દીગ અને ફરકાબાદ આગળ હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરને મદદ કરતો હતો. તેથી લેકે ભરતપુરને ઘેરો ઘાસ્યો. પરંતુ એ અભેદ ગઢ જીતી શકાયો નહિ. દરમિયાન ભરતપુરના રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ છોડ્યો. હવે હોલ્કરને

કચરી નાંખવાની પૂરતી તૈયારી થઇ હતી. પણ ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં લૉર્ડ વેલેસલીને ઇંગ્લાંડ બોલાવી લેવામાં આવ્યો. તેની પછી આવનાર સર ન્યોર્ઝ આર્થોએ તટસ્થ નીતિ સ્વીકારી, હોદ્કર સાથે મુલેહ કરી.

ભરતપુરનો કિલ્લો

આથી તે સ્વતંત્ર રહી શક્યો અને રજપુતાનામાં ખંડણી વસુલ કરવાનો તેનો હક કાયમ રહ્યો.

(૧) આજીરાવ અંગ્રેજોના કબજામાંથી છટકવા માટે ભોંસલે સિંધિયા અને હોદ્કર સાથે એકત્ર થવાનો પત્રવ્યવહાર થાથા મરાઠા ચલાવવા લાગ્યો. એ અરસામાં ગૂજરાતના હિસાબનો વિગ્રહ નિકાલ કરવા ગાયકવાડે અંગ્રેજોની ખાંભેરીથી ગંગાધર શાસ્ત્રીને પેશ્વાના દરબારમાં મોકલ્યો. ત્યાં પેશ્વાએ ત્રંબકજી ડેંગલે પાસે તેનું ખૂન કરાવ્યું. અંગ્રેજોએ ત્રંબકજીને સોંપી દેવા ખૂબ દયાણુ કર્યું ત્યારે સોંપ્યો. વળી તેને થાણામાં કેદ પૂર્યો હતો ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો ત્યારે પેશ્વાએ તેને સંઘર્યો અને મદદ કરવા લાગ્યો. એથી અંગ્રેજોએ ખુલાસા માટે એક માસની મુદત આપી. છેવટે તે ખદલ પેશ્વાને નવું તહનામું કરવું પડ્યું. તેને પુનાનું તહનામું કહે છે. તેમાં ઠરાવ્યું

હતું કે : (૧) મરાઠા સરદારોનું ઉપરીપણું પેશ્વાએ છોડી દેવું (૨) અહમદનગર અને કોંકણનો મુલક અંગ્રેજોને આપવો (૩) અંગ્રેજ લશ્કર પૂનામાં રહેતું હતું તેમાં વધારો કરવો. ઉપરનાં તહનામાની શરતો પેશ્વાથી માન્ય રખાઈ નહિ. તે અંગ્રેજ સત્તાથી કંટાળ્યો હતો તેથી તેમની સામે છેવટનું લડી લેવા માટે લશ્કરમાં ભરતી કરવા લાગ્યો અને આપુ ગોખલે નામે આહોશ સરદારને સૈન્યનો ઉપરી નીમ્યો. પણ આલાહરાવના પક્ષમાં જઈ અંગ્રેજો સામે યુદ્ધમાં ભળ્યો.

પેશ્વાએ હોદ્કર તથા ભોંસલે તરફથી મદદની આશા રાખી હતી. છતાં તે આવી પહોંચે તે પહેલાં અંગ્રેજો પર હુમલો
યુદ્ધ કર્યો. ખડકી પાસે ભારે યુદ્ધમાં તેનો સરદાર આપુ ગોખલે હાર્યો અને મરાયો. કર્નલ રિમથે ના પૂકળજે કર્યું. તેથી આજીરાવ પુરંધર નાઠો. તેની પાછળ પડી તેને કોરેગામ અને આજીરી આગળ ફરીથી હરાવ્યો. છેવટે આજીરાવ સરજોન માલકમને શરણે ગયો. ઈ. સ. ૧૮૧૮.

હવે અંગ્રેજોએ પેશ્વાને મદદ કરવા આવતા આપા સાહેબ ભોંસલેના લશ્કરને સીતાબદ્દી આગળ હરાવ્યું અને તેને નાગપુર પાસે તેને તાબે કર્યો. હોદ્કરના કર્નલ માલકમે માહીદપુર પાસે હરાવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૮

આજીરાવ શરણે આવવાથી તેનો સઘળો મુલક ખાલસા કરી તેને ૮ લાખનું પેન્શન ખાંધી આપી કાનપુર નજીક
પરિણામ બિથુરમાં રાખ્યો. આજ હોદ્કરને પણ મંદિરસર પાસે તહનામું કરવું પડ્યું. તેમાં સહાયકારી પદ્ધતિ સ્વીકારી તે અંગ્રેજોનો ખંડિયો રાખ્યો. રાઘોજી ભોંસલેના પૌત્રને નાગપુરની ગાદી પર બેસાડ્યો. તેણે અંગ્રેજોના શરણ નીચે રહેવાનું સ્વીકાર્યું. સિંધિઆ તો ત્યાર પછી વકાદાર મિત્ર બનીને જ રહ્યો. ગાયકવાડ કરી ખટપટમાં ભળ્યા જ નહતા. માત્ર સતારા અને કોહાપુરની શાખા સિવાય પેશ્વાનો સઘળો મુલક અંગ્રેજોએ કબજે કર્યો. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્ય હિંદમાં ધીમે ધીમે સર્વોપરી બન્યું.

પ્રશ્નો.

૧. વસઈનું તહનામું કરવામાં બાજરાવના સંજોગો કેવા હતા ? તે તહનામાથી મરાઠી રાજ્યની પડતી શી રીતે થઈ ?
૨. બીજા અને ત્રીજા મરાઠી વિગ્રહનાં કારણો અને તેનાં પરિણામો જણાવો.
૩. ચોથો મરાઠી વિગ્રહ કેની કેની વચ્ચે અને શા માટે થયો ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૪. 'બાજરાવ પેશ્વાએ મરાઠી રાજ્યનો અત આણ્યો.' એમ માનવાને શાં શાં કારણો છે ?
૫. રાધાબા અને બાજરાવે મરાઠી રાજ્યને કેવી રીતે નુકશાન કયું ?

૩. મરાઠા રાષ્ટ્રસંઘ યાને શાખા રાજ્યો.

છત્રપતિ શાહુ મહારાજના સમયમાં બાજરાવ પેશ્વાએ મરાઠા સરદારોમાં ઐક્ય જાળવવા, મરાઠી રાજ્ય વધારવા, રાષ્ટ્ર સંઘની અને હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ચોથ અને સરદેશ-યોજના ઉધરાવવા રાષ્ટ્રસંઘની યોજના કરી. આ યોજનાથી હિંદમાં મરાઠી રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો અને પેશ્વાઈ સત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. પણ પાછળથી મધ્યસ્થ સત્તાની નબળાઈનો લાભ લઈ આ સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તેમણે જુદાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં અને

માંહે માંહે કુસંપ વડે મરાડી સત્તાનો નાશ કર્યો. આ સરદારો પૈકી જેના વંશ અઘાપિ પર્યંત હયાત છે તેનો ટૂંકો અહેવાલ હવે આપણે જોઈએ.

૧. સિંધિઆ

રાણોજી સિંધિઆ નામે એક માણસને પેશ્વાના જોડા ઉચ્ચકવા

રાખ્યો હતો. પણ તેણે પોતાની

મહાદજી હોશિયારી અને લાયકાતથી

સિંધિઆ આગળ વધી ગ્વાલિયરમાં ગાદી

સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૭૩૮. રાણો-

જીને **મહાદજી સિંધિઆ** નામે દાસીપુત્ર

હતો. તે પાણીપતના મેદાનમાં મહામુશ્કેલીએ

ખર્યો હતો. મહાદજી ઘણો બાહોશ હતો. તેણે

પોતાની સત્તા બળવવા માટે બળવાન કેળવા-

એલું લશ્કર તૈયાર કર્યું હતું. મોગલ બાદશાહ

મહાદજી સિંધિઆ શાહઆલમને અંગ્રેજોના કબજામાંથી છોડાવી

તેણે તેને ફરીથી દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. તે ઉત્તર હિંદમાં ઘણો

બળવાન થઈ રોહીલા, જાટ અને રજપુતો પર સત્તા બેગવતો. અંગ્રેજો

સાથેના પહેલા વિગ્રહમાં તેણે સાલબાઈ મુકામે સુલેહ કરવામાં ભાગ

લીધો હતો. તે લડવૈયો હતો, પણ બાહોશ મુત્સદ્દી નહોતો. પેશ્વાના

દરબારમાંથી નાના ફગનવિસને ખસેડી તેણે રહેવા માટે ઘણી ખટપટ

કરી. પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તે ઇ. સ. ૧૭૯૪માં મરણ પામ્યો.

અંગ્રેજોને પણ તેના તરફથી ચિંતા હતી. તેના મરણ પછી દોલતરાવ

સિંધિઆએ અંગ્રેજોની સહાયકારી યોજના સ્વીકારી હતી. તે પછી તેમના

વંશજો ગ્વાલિયરમાં રહી રાજ્ય કરે છે.

૨. હોલકર

આ રાજ્યનો સ્થાપનાર મહા પુરુષ મહારાજા હોલકર હતો. તેણે

છંદોરમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. પાણીપતના યુદ્ધમાં તે ગયો હતો.

પણ ત્યાં સદાશિવરાવ બાહિ સાથે
તેને ન બનવાથી લડાઈ થઈ
અને મરાઠાઓ જીતવાની તૈયારીમાં
હતા તે વખતે દગાથી તેણે નાસવા
માંડ્યું. તેને પ્રતાપે મરાઠાઓ હાર
પામ્યા. મધ્ય હિંદમાં સત્તા જમાવી
તે ઇ. સ. ૧૭૬૬

અહલ્યાબાઈ માં મરણ પામ્યો.

હોલકર તેના પછી ખંડે-
રાવની વિધવા

અહલ્યાબાઈ હોલકરે માધવ-
રાવ પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજી-
રાવ નામે પુત્રને દત્તક લઈ તેના

વતી રાજ્યનો કારભાર કર્યો. આ બાઈ બહુ ધાર્મિક વિચારની અને
પવિત્ર હતી. તેણે આખા હિંદમાં ટેકાણે ટેકાણે મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ
બંધાવી છે. તેનાં પુણ્યદાન અને પ્રગ્ન પ્રેમને માટે તે જાણીતી છે. તે
કેળવણી પામેલી હતી. તે રાજ્ય દરબારમાં જુરખા સિવાય બેસીને રાજ્યનું
કામ કરતી. તેના હડાપણબર્યા અમલથી તે દેવી તરીકે પુજાતી. તેના
સુંદર રાજ્ય કારભાર માટે તે આખા હિંદમાં પંકાતી.

અહલ્યાબાઈ

તુકાજીના મરણ પછી જસવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. તેને સિંધિઆ
સાથે બનતું નહિ. તેણે પૂના જીતી લેવાથી બાહરાવને નાસી જવું પડ્યું
અને અંગ્રેજો સાથે વસઈના કોલકરાર કરવા પડ્યા. છેવટે હોલકરને પણ
અંગ્રેજો સાથે લડાઈ થઈ. પણ આખરે સુલેહ કરવી પડી. મરાઠી ચોથા
વિઝલને અંતે તેણે અંગ્રેજોનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારી સહાયક લશ્કરી
યોજના કબૂલ રાખી. તેના વંશજો દોહરમાં રાજ્ય કરે છે.

૩. ગાયકવાડ

ગૂજરાતમાં ગાયકવાડનું મોટું દેશી રાજ્ય છે. તેના મૂળ સ્થાપનાર પિલાજીરાવ શાહુ મહારાજના સરદાર હતા. તેમના કામથી ખુશ થઈ શાહુએ તેમને 'સેના ખાસ ખેલ સમશેર બહાદુર'નો ખિતાબ આપ્યો હતો. પિલાજીરાવે ગૂજરાતમાં ઇ. સ. ૧૭૨૧માં સોનગઢમાં ગાદી સ્થાપી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવી. તે સમયના મોગલ સુબા અબેસિંહે ડોકોરમાં તેનું ખૂન કરાવ્યું હતું. તે પછી દામાજીરાવે વડોદરામાં ગાદી

સ્થાપી ઇ. સ. ૧૭૩૧. ગાય-

સયાજીરાવ ગાયકવાડ

કવાડે અંગ્રેજોની સહાયકારી યોજના સ્વીકારવાથી તેઓના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થપાઈ. મહારાવ ગાયકવાડને પદ્મશ્રી કર્યા પછી સયાજીરાવ ૧૮ વરસની વયે ગાદીએ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૭૫. તે પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિ માટે ખૂબ કાળજી રાખતા. તેમણે રાજ્યનાં સર્વ બાળકોને અમુક ઉંમર સુધી ફરજિયાત મફત કેળવણી આપવાની યોજના કરી દરેક ગામે પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયો ઉઘાડ્યાં. બાળલગ્ન અટકાવવા, વિધવા સ્ત્રીઓને મિલકતમાંથી ભાગ આપવાના તેમજ જ્ઞાતિ ત્રાસ દૂર કરવાના કાયદા કર્યા. હાલમાં વડોદરાની ગાદી પર તેમના પૌત્ર પ્રતાપસિંહ ગળ્ય કરે છે.

૪. ભોંસલે

આ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ રઘુજી ભોંસલે બળવાન અને બાકેશ સરદાર હતો. બંગાળા, બિહાર અને ઓઢિઆના પ્રદેશમાં તેણે સત્તા જમાવી હતી. તે વંશનો છેલ્લો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી અંગ્રેજ સરકારે તેમનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

પ્રશ્નો

૧. મરાઠા રાષ્ટ્રસંઘની યોજના વિષે શું જાણો છો ? તે યોજનાથી મરાઠી રાજ્યનાં લાભાક્ષાભ વર્ણવો.
૨. મહાદેજી સિધિઆ, અહલ્યાબાઈ હોદ્દકર અને સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં દેહાં જીવન ચારિત્ર આપો.

૪. મરાઠા યુગના મહાપુરુષો

૧. સમર્થ ગુરુ રામદાસ સ્વામી

ગુરુ રામદાસ ૧૬૦૮માં જન્મ્યા હતા. તેમનું મૂળ નામ નારાયણ હતું. તે નાનપણમાં જ તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા ગયા અને તેમણે આખા હિંદમાં પર્યટણ કર્યું. તેમ હિંદુઓની અધોગતિ જોઈ હિંદુધર્મને પુનર્જીવન આપવા મરાઠી પ્રગ્નને જાગ્રત કરી તેનો લાભ શિવાજીએ લીધો. તેણે હિંદુ રાજ્ય સ્થાપી રામદાસ સ્વામીને ગુરુ બનાવ્યા. એક વખતે શિવાજીએ ગુરુને આખું રાજ્ય સોંપી દીધું ત્યારે સ્વામીએ તેને રાજ્ય પાછું સોંપી પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યારથી શિવાજી મહારાજે પોતાના રાજ્યનો ભગવો ઝંડો બનાવ્યો. શિવાજી અને રામદાસ સ્વામીએ એક બીજાની સહાયથી ધર્મપ્રચાર અને શોકોદ્ધારનું કાર્ય કર્યું છે.

૨. નાના ફડનવિસ

નાના ફડનવિસનું આખું નામ બાલાજી જનાર્દનભાનુ હતું. તે પાણીપતની લડાઈમાંથી મરતાં મરતાં બચ્યો હતો. તે માધવરાવ પેશ્વાનો સલાહકાર હતો. નાનો હિસાબી કામમાં કુશળ, મુત્સદ્દી અને નિષ્પક્ષ-પાત્રી હતો. માધવરાવના મરણ પછી પેશ્વાઈનું રક્ષણ કરનાર તેજ હતો. તે અંગ્રેજોનો કટ્ટો શત્રુ હતો. મરાઠી પહેલા વિગ્રહમાં તે મુત્સદ્દી પણાથી કાઢ્યો. મહાદેવ સિવાયના સઘળા સરદારો પર તેની સત્તા ચાલતી હતી. ખડાના યુદ્ધમાં મરાઠા સરદારોને છેલ્લીવાર એકત્ર કરનાર

તેજ વીરપુરુષ હતો. આજીરાવની વિરુદ્ધ છતાં કલેશ અટકાવવા આજીરાવને તેણે પેથવાપદ આપ્યું ત્યારે તે કૃતધની અને મૂર્ખ પેશ્વાએ નાનાને કેદમાં પૂર્યો. આખરે વૃદ્ધાવસ્થા અને રાજ્યની ચિંતામાં ને ઘસાઈને મરણ પામ્યો.

તે પ્રામાણિક, દયાળુ અને ધર્મિષ્ઠ હતો. આથી તેનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હતું. સ્વાર્થ દષ્ટિ રાખ્યા સિવાય અને મરાઠી રાજ્યનું હિત સાધવા તે અહર્નિશ પ્રયત્ન કરતો. આ રાજપુરુષના મરણ પછી મરાઠી રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું. તેથી કહેવાય છે કે નાના ફત્તેહચિત્તના મરણ સાથે ડહાપણ, મુત્સદીપણું અને સામ્રાજ્યનું શાણપણ નાશ પામ્યાં.”

— પ્રશ્નો —

૧. રામદાસ સ્વામીએ હિંદના ઇતિહાસમાં શો ભાગ ભજવ્યો છે ? તેમના કાર્યમાં તેમને મદદ તથા ફત્તેહ કેમ મળી ?
૨. “નાના ફત્તેહચિત્તના મરણ સાથે મરાઠી રાજ્યનું ડહાપણ નાશ પામ્યું” તે સમજાવો.
૩. પેશ્વાઈને ટકાવી રાખવા તેણે શા શા કપાયો લીધા ?

૫. મરાઠાયુગની સમાલોચના

આપણે મરાઠીયુગનો દક્ષિણના હિંદુ સામ્રાજ્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ વાંચ્યો. એક જગીરદારના પુત્ર શિવાજીએ મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું, પોષ્યું અને દૃઢ કર્યું. જો કે તેનો ટૂંક મુદતમાં કાળ થયો છતાં તેણે ચણતર મજબુત કર્યું હતું. તેની પછીના નવળા રાજ્યકર્તાઓએ રાજ્યની સત્તા પ્રધાન પેશ્વાઓને સોંપી દીધી. પેશ્વાઓમાં આજીરાવે રાજ્યના સરદારોને ચોથ ઉધરાવવાની સત્તા આપી, તેથી તેઓ મરાઠી સત્તાનો ઉદય કરવા હિંમતવાન બન્યા. બાલાજી આજીરાવના સમયમાં રાજ્યનો ભગવો ઝંડો અટક મુઠી ગિડયો. અને મરાઠી સામ્રાજ્ય પૂર્ણકળાએ પહોંચ્યું. પરંતુ ૧૭૬૧ના પાણીપતના પરાજયથી મરાઠી રાજ્યને સખત

ફટકો પડ્યો. પણ માધવરાવે પેશ્વાઈ સજીવન કરી ત્યારે દુર્ભાગ્યે તેનું અકાળ અવસાન થયું. આ સમયે રાજ્યના સરદારોની વધતી જતી સત્તાથી રાજ્યની એકતા તૂટી. વળી પેશ્વાઈ સત્તાના લાલચુ રાધોબાએ સૂરતના કરાર કરીને તેમજ તેના પુત્ર બાજીરાવે વસઈના કરાર કરી મરાઠી સત્તાનો અંત આણ્યો.

મરાઠી રાજ્યની ચડતીનાં ઘણાં કારણો છે. શિવાજીની યુદ્ધનીતિ અને રાજ્યનીતિ કુનેહભરી હતી. 'તેણે પ્રજામાં મરાઠી રાજ્યની સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યની ભાવના પેદા કરી હતી. ચડતીનાં કારણો મરાઠી સૈન્ય વફાદાર અને કાર્યકુશળ હતું. તેમની લડવાની પદ્ધતિ વિશાળ સૈન્યને હંકારતી. દક્ષિણની કુદરતી રચનાથી મરાઠાઓને પૂરતું રક્ષણ મળતું. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો પ્રત્યે ઔરંગઝેબની ભૂલભરેલી રાજ્યનીતિનો લાભ મરાઠાઓએ લીધો.

મરાઠી સામ્રાજ્ય લાંબો સમય ટકી શક્યું છે ખરું, છતાં તેની ચડતી થવામાં ઘણા અકસ્માતો નજા છે. શિવાજી મહારાજ કાર્ય પુરું કરે તે પહેલાં મરણ પામ્યા. માધવરાવ પેશ્વાનું અકાળે અવસાન થયું, ત્યારે દુષ્ટ રાધોબાએ લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું. તે અને તેના બાપલા પુત્ર બાજીરાવે મરાઠી રાજ્યનો નાશ કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

ઉપર જણાવ્યા સિવાયનાં મરાઠી રાજ્યની પડતીનાં બીજાં પણ ઘણાં કારણો હતાં. (૧) શિવાજીના વંશજો નમાજા નીકળ્યા. તેમણે પેશ્વાઈ વંશપરંપરાં કરી આપી. મરાઠી રાજ્યની પડતીનાં આથી રાજ્યમાં બે પક્ષો થયા. (૨) ખુદા મેદાનમાં કારણો લડવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવાથી પાણીપતના મેદાનમાં સખત હાર ખાધી. (૩) રાજ્યના સરદારોએ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપી મરાઠી સત્તાની એકતાનો નાશ કર્યો. (૪) રાધોબા અને બાજીરાવે પેશ્વાઈ મેળવવા નીચ કૂત્યો કર્યો. (૫) મહાદજી સિંધિઆ, અને નાનાફડનવિસ જેવા મરાઠી રાજ્યના સ્થંભો એક જ દાયકામાં મરણ પામવાથી ખોટ પડી. (૬) ચોથ અને સરદેશમુખી

ઉધરાવવામાં ખીજાં રજપુત રાજ્યો સાથે વેર બાંધ્યું. પરિણામે મરાઠી સત્તાનો અંત આવ્યો.

તેમના કારભારમાં દક્ષિણના લોકોની સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી.

તેમણે તીર્થસ્થળોની પરધર્મીઓના હુમલાથી રક્ષણ લોકોસ્થાત કર્યું. જમીનની માપણી કરાવી મહેસુલ નક્કી કરી રાજ્યનો વહીવટ વ્યવસ્થિત કર્યો. છતાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવામાં તેમનો ધણો જુલમ થતો. તેનો લાભ લઇ ચોર, લૂંટારા અને ધાડપાડુઓનાં જૂથ ભમવાં લાગ્યાં. તેથી રૈયતના જનમાલને ઘણું નુકશાન થયું, વેપાર રોજગાર પડી ભાંગ્યા અને વિશ્વાકળાને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું નહિ.

— પ્રશ્નો —

૧. મરાઠી રાજ્યનો દૂકમાં હેવાલ આપો.
૨. મરાઠી રાજ્યની ચડતી પડતીનાં કારણો આપો.
૩. મરાઠી રાજ્યના અમલમાં દેશની કેવી સ્થિતિ હતી ?

અગત્યની તવારીખ.

ઇ. સ. ૧૬૨૭	શિવાજીનો જન્મ.
„ ૧૬૭૪	„ રાજ્યાભિષેક.
„ ૧૬૮૦	શિવાજીનું મરણ.
„ ૧૭૦૦	જાંજીમડ પર ઔરંગઝેબની ચડાઈ. રાજરામનું મરણ.
„ ૧૭૧૨	કોલ્હાપુરમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના. મહારાજ્યની બે શાખા: (૧) સતારા અને (૨) કોલ્હાપુર.
„ ૧૭૧૪-૨૦	ખાલાજી પહેલો પેશ્વા.
„ ૧૭૩૭	ખાજરાવ પેશ્વાની દિલ્હી પર ચડાઈ.
„ ૧૭૪૦	ખાજરાવનું મરણ.
„ ૧૭૪૮	છત્રપતિ શાહુનું મરણ.

- „ ૧૭૬૦ ઉદ્દગીરની લડાઈ. સદાશીવરાવ બાઉએ નિઝામને હરાવ્યો.
- „ ૧૭૬૧ પાણીપતની છેલ્લી લડાઈ; મરાઠાઓની હાર. આલાજનું મરણ.
- „ ૧૭૬૧-૭૨ માધવરાવ પેશ્વા.
- „ ૧૭૬૯ માધવરાવે હૈદરને ચેરકુલી પાસે હરાવ્યો.
- „ ૧૭૭૫ રાઘોબા સાથે અંગ્રેજોના સૂરતના કરાર.
- „ ૧૭૭૭ ગવર્નર જનરલ સાથે પેશ્વા તરફથી પુરંધરના કરાર.
- „ ૧૭૮૨ સાલખાઈનું તહનામું.
- „ ૧૭૯૫ ખડાનું યુદ્ધ; સવાઈ માધવરાવની આત્મહત્યા.
- „ ૧૮૦૦ નાના ફડનવિસનું મરણ.
- „ ૧૮૦૨ વસઈનું તહનામું. ખાજુરાવ ખીજે અંગ્રેજને શરણે.
- „ ૧૮૦૩-૦૪ ખીજે મરાઠા વિગ્રહ. સિંધિઆ અને ભોંસલેને અંગ્રેજોએ હરાવ્યા.
- „ ૧૮૦૪ ત્રીજે મરાઠા વિગ્રહ. હોલકરને વેલેરલીએ હરાવ્યો.
- „ ૧૮૧૭-૧૮ ચોથો મરાઠા વિગ્રહ. ખાજુરાવ હાર્યો અને પદ્મશ્રી થયો.
- „ ૧૮૧૮ પેશ્વાઈનો અંત.

વિભાગ ૪થો

હિંદનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

યુરોપ સાથે સંબંધ

અને

અંગ્રેજ અમલ

૧. હિંદનો યૂરોપ સાથે જળમાર્ગે સંબંધ

૧. હિંદનો પ્રાચીન વેપાર માર્ગ

પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશનો પરદેશ જોડે વેપાર જાણીતો છે. સિકંદરની હિંદ પર ચડાઈ પછી પશ્ચિમના દેશો સાથે આપણે વેપાર વધતો ગયો. હિંદનો મુખ્ય વેપાર પહેલાં નીચે બતાવેલી ચીજોનો હતો. નિકાસમાં મરી, મસાલા, તજ, લવિંગ વગેરે તેજના, રૂ, ચોખા, ગળી, નાળીયેર, શેરડી, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ તથા ઝીણી મલમલ, આયાતમાં સોનું, રુપું, લોહું, રંગ વગેરે.

૬. સ. ની પંદરમી સદી સુધી સધળો વેપાર ત્રણ માર્ગે ચાલતો :

(૧) એડન રસ્તે, ઇજીપ્તના અલેક્ઝાંડ્રિયા બંદર મારફતે વેનિસ.

(૨) એશિયા માઈનોરને રસ્તે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં થઈ વેનિસ.

(૩) અફઘાનિસ્તાનમાં કંદહાર અને કાબુલ થઈ કાળા સમુદ્રમાંથી કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના બંદર મારફતે યૂરોપના દેશો.

ન્યારથી મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તિઓને દુશ્મનાવટ થઈ ત્યારથી યૂરોપ સાથેનો આ બહોળો વેપાર પડી બાંધ્યો. વળી મધ્યસ્થ આરબો બહુ નફો ચડાવતા તેથી યૂરોપમાં માલ મોઢિા પડતો.

આથી યૂરોપના જુદા જુદા દેશના નાવિકોએ હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર માટે સીધો જળમાર્ગ શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા. તેમાં ધણા નાવિકોએ પ્રાથુ ખોયા. પણ આખરે વાસ્કોડા ગામા નામે એક પોર્ટુગીઝ વહાણુવડીએ સૌથી પહેલાં યૂરોપ અને હિંદુસ્તાન નચ્ચેનો જળમાર્ગ શોધી કાઢ્યો.

૨. હિંદમાં આવેલા યૂરોપીય વેપારીઓ પોર્ટુગીઝ લોકો

યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો પોતાના નાવિકોને હિંદુસ્તાનનો જળમાર્ગ શોધવા મોકલતા. સ્પેનના કોલમ્બસ નામે નાવિકે આ પ્રયત્નમાં ઇ. સ. ૧૪૯૨માં અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢ્યો. તે પહેલાં ઇ. સ. ૧૪૮૬માં પોર્ટુગલનો આર્થોલોમ્યુ ડિઆસુ નામે વહાણવટી આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઓવ ગુડ હોપ સુધી આવીને પાછો ગયો હતો. તે પછી ઇ. સ. ૧૪૯૭માં તે જ દેશનો વાસ્કોડા ગામા નામનો વહાણવટી ત્યાંથી આગળ વધીને કોઈ ભોમીઆની મદદથી ઇ. સ. ૧૪૯૮ના મે માસની વીસમી તારીખે હિંદના કાલીકટ બંદરે આવ્યો. ત્યારથી હિંદ અને યૂરોપ વચ્ચે સીધો સંબંધ શરૂ થયો.

વાસ્કોડા ગામા કાલિકટમાં આવ્યો ત્યારે ઝામોરીન નામે હાલુ રાજ હતો. તેની પરવાનગીથી તેણે ત્યાં કાઠી નાખી વેપાર શરૂ કર્યો. તે હિંદમાં છ માસ રહ્યો. દરમિયાન આસપાસના પ્રદેશોની તથા વેપારનાં સ્થળોની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી તે પાછો ગયો. ફરીથી તે મોટા કાફલા સાથે હિંદ આવ્યો. ગામાના વેપારથી હિંદના આરબ વેપારીઓને મોટો ધક્કો પહોંચ્યો. તેથી તેની સામે ઝામોરીનને ધણી ફરિયાદો થઈ. આથી ઝામોરીન અને ગામા વચ્ચે ઝઘડો થયો. તેમાં વાસ્કોડા ગામા હાર્યો અને કોચીનના રાજાને આશ્રયે જઈ રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૫૦૫માં આલ્મેડા નામે પ્રથમ ગવર્નર આવ્યો. તેણે જળયુદ્ધમાં આરબોને હરાવી દીવમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી.

આલ્મેડા પછી આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્ક આવ્યો. તેણે ગોવા જીતી હિંદમાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૦. આ પછી તેણે ખીજાં દરિયાઈ મથકો જીતી વેપાર વધાર્યો. તેણે પડોશના રાજાઓને મિત્રો બનાવી હિંદીઓને લસકરી તાલીમ આપી. તે ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં મરણ

પામ્યો. આ પ્રમાણે સો વરસમાં પોર્ટુગીઝોએ ઠેકાણું ઠેકાણું કાઢીએ નાખી અને બહુ સમૃદ્ધિવાન બન્યા. ઈ. સ. ૧૬૨૨ માં ઇરાની પોર્ટુગીઝોની અખાતમાં પોર્ટુગીઝોએ ઓરમખનો ટાપુ ખોલ્યો ત્યારથી ચડતી તેમની સત્તા નબળી પડી.

(૧) પોર્ટુગીઝોની જહોજલાલી જેઈ યૂરોપની બીજી પ્રજાઓ વેપાર કરવા તૈયાર થઈ. (૨) તેઓની વર્તાણુંક બહુ અભિમાન પડતીનાં ભરી હતી. હિંદની પ્રજાને જોર જુલમથી ખિસ્તી કારણે બનાવવા લાગ્યા (૪) સ્પેને પોર્ટુગલ જીતી લેવાથી રાજ્યની મદદ મળતી બંધ થઈ. (૫) યૂરોપથી વેપાર અર્થે હિંદમાં આવેલી બીજી પ્રજાઓ વધારે બળવાન હતી. તેની સામે પોર્ટુગીઝો ટકી શક્યા નહિ. હાલમાં તેમની પાસે ફક્ત દીવ, દમણ અને ગોવાનાં સંસ્થાનો છે, યૂરોપીય સંસ્કૃતિ તથા ગુરુકુલ હિંદમાં દાખલ કરવાનું માન તેમને ધટે છે.

પ્રશ્નો.

૧. હિંદનો જળમાર્ગ શોધવાનું માન કોને ધટે છે ? તે શોધનાર વિશે તમે શું જાણો છો ?
૨. પોર્ટુગીઝોએ હિંદમાં તેમની સત્તા કેવી રીતે જમાવી હતી ?
૩. પોર્ટુગીઝોનાં હિંદમાં ચડતીનાં તથા પડતીનાં કારણો લખો.

ડચ કે વલંદા લોકો

ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦

પોર્ટુગીઝો પછી હોલંડના ડચ કે વલંદા લોકો હિંદમાં આવ્યા તેઓ ઉત્તમ વહાણવટી હતા. હોટમાન નામે ડચ સરદારે ડચ કંપનીની પ્રથમ પોર્ટુગીઝોની દરિયાઈ સત્તા તોડી મલાક્કામાં સ્થાપના થાણું નાંખ્યું. ઈ. સ. ૧૫૯૮. પછી હિંદમાં વેપાર કરવા તથા સત્તા વધારવા તેમણે ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા

કંપની સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૬૦૨. અને નેગાપટ્ટણ, મછલીપટ્ટણ, ચીન્સુરા, સૂરત અને અમદાવાદ કોડીઓ નાખી વેપાર કરવા લાગ્યા. તેમણે પોર્ટુગીઝો પાસેથી આંખોયના બંદર ઇ. સ. ૧૬૦૫માં જીતી લીધું અને સિલોન કબ્જે કર્યું. તેમનું મુખ્ય મથક જવાના બટેવિઆ નગરમાં હતું.

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ હિંદ જોડે વેપાર શરૂ કર્યો હતો. તેઓ આંખોયનામાં વેપાર કરતા હતા. તેમની આંખોયનાની હરિકાષને લીધે આંખોયનામાં રહેતા ૯ અંગ્રેજ, કતલ ૯ જાપાની અને ૧ પોર્ટુગીઝ મળી ૧૯ માણસો પર આરોપ મૂકી વલંદા લોકોએ તેમની કતલ કરી.

ઈ. સ. ૧૬૨૩.

આ કતલ પછી અંગ્રેજોને તેમની સાથે ઘણાં વરસ યુધ્ધ ચાલ્યું. યૂરોપમાં પણ ડચ લોકો જોડે લડાઈ ચાલતી હતી. તેને ડચ લોકોની અંતે કરાર મુજબ અંગ્રેજોને ડચ લોકોના હિંદમાં પડતી આવેલાં થાણાં આપી દેવાની ફરજ પડી ઇ. સ. ૧૬૯૩.

પ્રશ્નો.

૧. ડચ લોકોના હિંદ સાથે વેપાર સંબંધી શું જાણો છો ?
૨. આંખોયનાની કતલનાં કારણો તથા તેનાં પરિણામ વિષે શું જાણો છો ?

અંગ્રેજ લોકો.

પોર્ટુગીઝ તથા વલંદાઓની વેપારની ફતેહ જોઈ અંગ્રેજોને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી લંડનના આશરે ૧૦૦ વેપારીઓએ હિંદ સાથે વેપાર માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી તેનો પરવાનો રાણી એલિઝાબેથ પાસે મેળવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૦.

અંગ્રેજોએ મોગલ બાદશાહ જહાંગીરની પરવાનગીથી સૂરતમાં કોડી નાખી. ઇ. સ. ૧૬૧૨. તેમજ સર ટોમસ રો નામે અંગ્રેજોની અંગ્રેજ એલચીને તેના દરબારમાં મોકલ્યો. તેઓએ હાલની મદ્રાસની જગા ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી વેચાતી લઈ સેંટ જ્યોર્જનો કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૯. તેમજ

હુગલી નદી પર એક સંસ્થાન ઇ. સ. ૧૬૫૦માં સ્થાપી ઔરંગઝેબ બાદશાહની પરવાનગીથી ત્યાં ફોર્ટ સેંટ વિલિયમનો કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૦. વળી પોર્ટુગલના રાજ્યએ પોતાની કુંવરી કચેરાઈનને ઇંગ્લાંડના રાજા બીજા ચાર્લ્સ જેઠે પરણાવી ત્યારે પહેરામણીમાં મુંબઈ જેટ આપ્યો હતો. તે ઇંગ્લાંડના રાજ્યએ વાર્ષિક ૧૦ પાઉંડના ભાડાથી અંગ્રેજ કંપનીને આપ્યો ઇ. સ. ૧૬૬૮. આ સમયે ત્યાં ફક્ત માછી લોકો જ રહેતા હતા. પણ હાલ તો તે હિંદુનો મુખ્ય દરવાજો થઈ ગયું છે.

તે અરસામાં લંડનમાં એક બીજી લંડન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ. બંને કંપનીઓની વેપારમાં હરિક્ષાઈથી ઝઘડો બોલો યુનાઈટેડ ઇસ્ટ થયો. આખરે પાર્લામેન્ટે આ બંને કંપનીઓને ઇન્ડિયા કંપની એકઠી કરી યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૭૦૨.

ઇંગ્લાંડના રાજ્યએ આ કંપનીને હિંદમાં સૈન્ય રાખવાનો, સિક્કા પાડવાનો, લડાઈ તથા સુલેહ કરવાનો તથા મુલકો મેળવી તે કંપનીના અધિકાર પર હકુમત ચલાવવાનો પરવાનો પ્રથમથી જ આપ્યો હતો. પરિણામે હિંદમાં વેપાર અર્થે આવીને અંગ્રેજો હિંદમાં રાજકર્તા થઈ પડ્યા. કંપનીએ સ્થાપેલાં વેપારનાં સ્થળોને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યાં હતાં: (૧) મુંબઈ ઇલાકો કંપનીનાં મુખ્ય (૨) મદ્રાસ ઇલાકો (૩) બંગાળા ઇલાકો. તેમાં સ્થળો મુંબઈ ઇલાકામાં મુંબઈ, અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરતમાં કોહીઓ હતી. મદ્રાસ ઇલાકામાં મદ્રાસ, અને મચ્છલીપટ્ટણમાં કોહીઓ હતી અને બંગાળા ઇલાકામાં કલકત્તા, પટણા, ઢાકા, રાજમહાલ અને કાસીમ બજારમાં કોહીઓ હતી. દરેક વિભાગના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેતા.

પ્રશ્નો

૧. અંગ્રેજો હિંદમાં શા માટે આવ્યા હતા ? તેમણે પ્રથમથી શી વ્યવસ્થા કરી હતી ?
૨. અંગ્રેજ વેપારી કંપનીને કેવા અધિકાર અંગ્રેજ સરકારે આપ્યા હતા ?
૩. તેમના વેપારની વ્યવસ્થા સંબંધી શું જાણીએ છીએ ?

ફ્રેન્ચ લોકો

[ઈ. સ. ૧૬૬૪થી ઈ. સ. ૧૭૪૦]

પોર્ટુગીઝ, વલંદા અને અંગ્રેજોને હિંદ સાથે વેપાર કરતા જોઇ ફ્રેન્ચ લોકોનું ધ્યાન પણ હિંદ તરફ ખેંચાયું. ફ્રાન્સના રાજા ફ્રેન્ચ કંપનીની ૧૪મા લુઇસે ફ્રેન્ચ પ્રજાને ઉત્તેજન આપી ફ્રેન્ચ સ્થાપના ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી હિંદમાં તે કંપનીએ સરત અને કોચીનમાં પહેલી કોઠીઓ નાખી. ઈ. સ. ૧૬૬૪

ફ્રેન્ચ કંપનીનો પહેલો ગવર્નર માર્ટિન હતો. તેણે ખીજાપુરના સુલતાન પાસેથી પોંદિચેરી ખરીદી મજબુત કિલ્લો બાંધ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૪.

અંગાળામાં વેપાર કરવા ઔરંગઝેબ પાસેથી ચંદ્રનગર મેળવ્યું. એ રીતે તેણે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વેપાર ખીલવ્યો.

ફ્રેન્ચો અંગ્રેજ વેપારીઓના પ્રથમથી હરીફ હતા. તેમજ બંનેની ઇચ્છા હિંદમાં સત્તા સંપાદન કરવાની હતી. તેથી બંને વચ્ચે યુદ્ધો થયાં.

પ્રશ્નો.

૧. ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની શા મુદ્દાથી સ્થપાઈ હતી ? તે કાર્યમાં કયા માણસોએ ભાગ લેખ્યો ?
૨. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે શા માટે યુદ્ધો થયાં ?

૩. દક્ષિણ હિંદમાં રાજ્યલોભના ઝઘડા

૧. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે

[ઇ. સ. ૧૭૪૪ થી ઇ. સ. ૧૭૬૩]

અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાનો ધરાદો રાખતા હતા. તે વખતે મોગલ સલ્તનત નિર્માલ્ય બની ગઈ હતી. હિંદની રાજકીય અને તેની સત્તા ફક્ત દિલ્હીની આસપાસ જ હતી. સ્થિતિ ઇ. સ. ૧૭૪૪ ઉત્તરમાં શીખ પ્રજા બળવાન થઈ હતી. દક્ષિણમાં મરાઠા અને નિઝામના ઝઘડા ચાલુ હતા. ક્લાર્કને નવાબ પોતાને સ્વતંત્ર માનતો. ત્રિચિનોપલી અને તાંજેરમાં નાનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં. તેથી પેશ્વા સિવાય કોઈ બળવાન સત્તા નહોતી. દેશમાં અરાજકતા વ્યાપી હતી. તેનો લાભ લઈ ફ્રેન્ચો તથા અંગ્રેજોએ દક્ષિણ હિંદમાં પોતાની સત્તા જમાવના પ્રયત્ન આદર્યા. તેથી તેમણે માંહોમાંહે યુદ્ધ થયાં.

આ સમયે યૂરોપમાં ઓસ્ટ્રિયાની ગાદી માટે વિગ્રહ શરૂ થયો. ક્લાર્કને ૧૯૦૧ તેનો લાભ વિગ્રહ. કારણે લઈ હિંદમાં બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ફ્રેન્ચ સેનાપતિ લા-મોર્ટિએ મદ્રાસ પર હલ્લો કરી કબજો કર્યું. આથી અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનું પોંદિચેરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ફાવ્યા નહિ તેથી દુષ્કેની કાર્તિ વધી. તે પછી

દુલો

તેણે અંગ્રેજોનો ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડનો કિલ્લો લેવાની તૈયારી કરી. પણ મેનર લોરેન્સ નવો કાફરો લઇ આવી પહોંચવાથી દુષ્કે ફાલ્યો નહિ. તે અરસામાં યૂરોપમાં એલાશાપેલની સંધિ થવાથી હિંદમાં વિગ્રહ બંધ થયો. તે મુજબ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચોએ હિંદમાં છતેલાં સ્થળો એકમેકને પાછાં સોંપી દેવા પડ્યાં. આથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું.

આ યુદ્ધના અનુભવથી દુષ્કેએ જાણ્યું કે (૧) અસંખ્ય માણસોનાં

બીન કેળવાએલાં
દુષ્કેના સંખ્યને થોડાં જ
નિર્ણયો કેળવાએલાં માણસોથી હરાવી શકાય છે. (૨) હિંદીઓને પદ્ધતિસર તાલીમ આપવામાં આવે તો તેઓ કુશળ સૈનિકો બની શકે તેમ છે. (૩) હિંદી સૈનિકો પેટ પૂરતો પગાર મેળવવા હિંદમાંના તેમના જાત ભાઈઓ સાથે મરણાંત સુધી લડી શકે છે. તેમજ (૪) દેશી લશ્કરનું ખર્ચ ઓછું આવે છે.

પહેલા : વિગ્રહના અંત પછી બંને વિદેશી પ્રજા કર્ણાટક વિગ્રહનો નકશો એક બીજા સાથે લડી લેવાનો લાગ શોધતી હતી. તે કારણે તેમને મળી ગયાં. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં નિઝામ-ઉલ્મુલ્ક મરણ પામ્યો. કર્ણાટકના બીજા તેની ગાદી માટે બે ઉમેદવારો બહાર પડ્યા. (૧) વિગ્રહનાં કારણે નિઝામનો નાનો પુત્ર નાસીર જંગ અને (૨) નિઝામની દીકરીનો દીકરો મુઝફ્ફરજંગ. તેજ પ્રમાણે

કર્ણાટકના નવાખ અન્વરદીનને ખસેડી આગલા નવાખ દોસ્તઅલીના જમાઈ ચંદા સાહેબને કર્ણાટકની ગાદી જોઈતી હતી.

ઉપરની તકરારોમાં માથું મારી ફ્રેન્ચ ગવર્નર દુધ્લેએ મુઝફ્ફરનગ તથા ચંદા સાહેબને બનતી મદદ આપી ગાદી આપવાનું કયૂલ કર્યું. પછી ત્રણેનું લશ્કર કર્ણાટક તરફ ઊપડ્યું. કર્ણાટકનો નવાખ અન્વરદીન અંબુર આગળ હાર્યો અને મરાયો. ઈ. સ. ૧૭૪૯. તેનો પુત્ર મહમદ અલી નાસીને ત્રિચિનોપલીમાં બરાયો. કર્ણાટકની રાજધાની આર્કટમાં હતી. ત્યાં જઈ ફ્રેન્ચોએ ચંદા સાહેબને નવાખ તરીકે ગાદીએ બેસાડ્યો. તે બદલ ફ્રેન્ચોને પૌંદિયરીની આસપાસનાં ૮૧ ગામો મળ્યાં.

ચંદા સાહેબ

પછી ત્રણે લશ્કરો નિઝામની ગાદી માટે હૈદરાબાદ પર ચડ્યાં. નાસીરનગને હરાવ્યો અને માર્યો. એટલે નિઝામની ગાદી માટે મુઝફ્ફરનગ હકદાર હત્યો. પરંતુ તેવામાં મુઝફ્ફરનગ કડપાના નવાખ સાથેના યુદ્ધમાં કપાઈ ગયો. ઈ. સ. ૧૭૫૧. આથી ફ્રેન્ચ સરદાર બુસીએ નિઝામના સૌથી નાના પુત્ર સલાબતનગને નિઝામ બનાવ્યો. એ રીતે હૈદરાબાદમાં ફ્રેન્ચોની સત્તા જમી અને તેમને ઉત્તર સરકાર અને મઝલ્લીપટ્ટણ મળ્યાં.

હવે ત્રિચિનોપલીમાં બરાઈ બેઠેલા મહમદઅલીને ચંદાસાહેબે ઘેર્યો.

તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી પણ લશ્કરની ખામીથી અંગ્રેજ અંગ્રેજો ભૂલ્યા ગવર્નર કાંઈપણ નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ. તે પ્રસંગે કલાઈવની યુક્તિઃઓદિસમાં કામ કરતા કલાઈવ નામના એક કારકુને કહ્યું કે 'ચંદાસાહેબની ગેરહાજરીમાં જો આર્કટ પર ચડાઈ

લઈ જવામાં આવે તો ઘેરો ઊઠે અને મહમદઅલી છૂટો થાય.' આ કાર્ય કરવા પોતે ખુશી બતાવી. તેથી ગવર્નરે કલાઈવને કેટલુંક લશ્કર આપી રવાના કર્યો.

કલાઈવે ફક્ત ૨૦૦ ગોરા
અને ૩૦૦ દેશી
આર્કટનો ઘેરો સિપાઈઓના લશ્કર-
રથી આર્કટ કબજે
કર્યું. અને કિલાઓમાં થાણું નાખ્યું.
ઈ. સ. ૧૭૫૧. આર્કટ જિતાયાના
ખપ્પર સાંભળી ચંદા સાહેબે પોતાના
પુત્ર રાજ સાહેબને આર્કટ જીતવા
મોકલ્યો. ૫૩ દિવસ સુધી ઘેરો
રહ્યો. કિલામાં અનાજ પણ ખૂટ્યું
હતું. તેમ છતાં હિંમત ન હારતાં
કલાઈવે રાજ સાહેબને સખત

મહમદઅલી અને
મેજર લૉરેન્સ

હાર ખવડાવી નસાડ્યો. અને તેની પુંઠે પડી કોરેપાક અને આની આગળ
તેને ફરીથી હરાવ્યો. તે અરસામાં ઈંગ્લંડથી તાજું લશ્કર આવી પહોંચવાથી
અંગ્રેજોએ ત્રિચિનોપલી પર ઘેરો નાંખી પડેલા ચંદા સાહેબ પર હુમલો
કર્યો. ચંદાસાહેબ નાઠો અને તાંજોર ગયો. ત્યાં તેનું ખૂન થયું. હવે
મહમદઅલી છૂટો થયો. તેને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડ્યો. આથી કર્ણાટકમાં
અંગ્રેજોની લાગવગ વધી.

પોતાની રચેલી બાજી નિષ્ફળ જવાથી દુષ્કે હિંમત હાર્યો નહિ.
તેણે કર્ણાટક પાછું મેળવવા લડાઈ જારી રાખી. તે અરસામાં ફ્રેન્ચોએ
દુષ્કેને પાછો બોલાવી લીધો. ઈ. સ. ૧૭૫૪. તેની જગાએ આવનાર
ગોધયુએ અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી. હવેથી બન્નેમાંથી કોઈએ દેશી
રાજ્યોન! વહીવટમાં માથું ન મારવાનું કબૂલ કર્યું. મહમદઅલીને કર્ણાટકના
નવાખ તરીકે કબૂલ રાખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૫.

રૉબર્ટ ક્લાઈવ

યુસીએ હૈદરાબાદ ન છોડવાનાં કારણે સમજાવ્યાં, પણ લાક્ષીએ માન્યું નહિ. છેવટે યુસી આવ્યો. તે દરમિયાન કર્નલ ફૉર્ડે ઉત્તર સરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણ કબજે કર્યાં. તેમજ નિઝામ સલામતબંગે પણ ફ્રેન્ચોની દરમિયાનગિરી છોડી દઈ અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા બાંધી. ઇ. સ. ૧૭૫૯. એ પ્રમાણે હાલના મદ્રાસ ઇલાકાની શરૂઆત થઈ.

હવે ફ્રેન્ચો દેશી રાજઓથી વિખુટા પડ્યા. લાક્ષી અને યુસીએ પોતાનું સંઘર્ષ સૈન્ય એકઠું કરી વાંદીવાશ આગળ મુકામ નાખ્યો. તેમને સર આયર કુટે વાંદીવાશ આગળ સખત હાર ખવડાવી. વળી પોંડિચેરીને ૯ માસ સુધી ઘેરી તે પણ લીધું. ઇ. સ. ૧૭૬૦. એ રીતે ક્લૉઈકના

ઇ. સ. ૧૭૫૬માં
યુરોપમાં ફરીથી ફ્રેન્ચો
અને અંગ્રેજો વચ્ચે 'સાત
વર્ષનું યુદ્ધ' શરૂ થયું.
ત્યારે હિંદમાંથી અંગ્રેજોને

હાંકી કાઢ-

ક્લૉઈકનો વાનો ફ્રેન્ચો
ત્રીજો વિશ્વ યુદ્ધ નિશ્ચય
ઇ. સ. ૧૯૬૦ કરી કાઉન્ટ
લાક્ષી નામે

નવા ફ્રેન્ચ ગવર્નરને
ખજવાન સૈન્ય સાથે હિંદ
મોકલ્યો. તેણે કાંઈ પણ
વિચાર કર્યા વિના મદ્રાસને
ઘેરો ઘાલ્યો તથા નિઝામના
રાજ્યમાં રહેલા ફ્રેન્ચ
સરદાર યુસીને પોતાની
મદદે બોલાવી લીધો.

ત્રીજા વિગ્રહમાં અંગ્રેજોનો સંપૂર્ણ વિજય થયો. કમનસીબ લાલીને ફ્રેન્ચોએ પાછો બોલાવી લઈ તેના પર દેશદ્રોહનું તહોમત મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૭૬૩માં પારિસની સુલેહ થવાથી હિંદમાંના પૉંદિચેરી, ચંદ્રનગર, કારીકલ, ચાનાન અને માહી ફ્રેન્ચોને પાછાં મળ્યાં. આજે પણ તે જ થાણાં તેમના કબજામાં છે.

પ્રશ્નો

૧. ઇ. સ. ૧૭૪૪માં હિંદની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી ?
૨. હિંદમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનાં મુખ્ય કારણો કયાં હતાં?
૩. પહેલા ક્લૉટક વિગ્રહનાં કારણો લખો. તેના બનાવો તથા પરિણામો ગચ્છાવ આપો.
૪. સેન્ટ થોમસની લડાઈ પછી દુષ્કેએ કયા નિર્ણયો બાંધ્યા હતા ?
૫. ખીબ અને ત્રીજા ક્લૉટક વિગ્રહનાં કારણો અને પરિણામો જણાવો.
૬. વાંદીવારાનું યુદ્ધ શા કારણથી અગત્યનું ગણાય છે ? ફ્રેન્ચો પર તેની શી અસર થઈ ?

ફ્રેન્ચ સરદારો અને ફ્રેન્ચોની પડતીનાં કારણો

દુષ્કે

દુષ્કે પહેલાં પૉંદિચેરીની ફ્રેન્ચ કોહીનો ઉપરી નીભાયો હતો. તેના કામથી ખુશ થઈ તેને ફ્રેન્ચ ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો. તેણે ફ્રેન્ચ સત્તા સર્વોપરી બનાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તેમ કરવા માટે તેણે પોતાનાં ખાનગી નાણાંનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેણે તે વખતની દક્ષિણ હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેનો લાભ લીધો અને ફ્રેન્ચ સત્તાની જમાવટ કરી. દેશી સિપાઈઓ બહુ હોશિયાર તથા વફાદાર સંનિકો થઈ શકે છે તે તેણે પહેલાં શોધી કાઢ્યું હતું. પણ તેને ફ્રેન્ચ સરકાર તરફથી પૂરી મદદ ન મળવાથી તે ફ્રાન્ચો નહિ. આ બધાના બદલામાં તેના પર ફ્રેન્ચ કંપનીને દેવામાં ઉતારવાના આરોપો મૂકવામાં

આળ્યા. તેથી તેને ધણો આધાત થયો અને તે ગરીબ અને કંગાળ હાલતમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

કાઉન્ટ લાલ્લી

તે કૂર અને ટૂંકી બુદ્ધિવાળો ફ્રેન્ચ ચોદો હતો અને તેણે ટૂંકી બુદ્ધિથી અંગ્રેજોને જોડે લડાઈ શરૂ કરી તથા ખુસીને નિઝામના રાજ્યમાંથી બોલાવી લઈ ગંભીર બૂલ કરી. તે યુદ્ધ નીતિમાં કુશળ ન હતો. તેથી તેના સમય પહેલાંની ફ્રેન્ચોએ મેળવેલી બધી કીર્તિ તથા મુલકો ખોઈ બેઠા. આખરે તેને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો બોલાવી તેને શિરચ્છેદ કર્યો.

ખુસી

તે કુશળ, ફ્રેન્ચ સેનાપતિ હતો અને તેણે પોતાની કાર્યદક્ષતાથી નિઝામના દરબારમાં સારી જમાવટ કરી ઉત્તર સરકાર અને મઝ્જલીપટ્ટણુ ફ્રેન્ચોને મેળવી આપ્યાં હતાં. તે લાલીની બૂલનો ભોગ થઈ પડ્યો અને વાંદીવાશની લડાઈમાં બન્નેએ સખત હાર ખાધી.

ફ્રેન્ચોની પડતીનાં અને અંગ્રેજોની ચડતીનાં કારણો.

૧. ફ્રેન્ચ કંપની રાજ્ય તરફથી સ્થપાએલી હતી. તેથી તેમાં વેપારી કુનેહતી ખામી હતી તથા રાજ્ય તરફથી વધારે ડખલગીરી હતી.
૨. આ કંપનીને રાજ્ય તરફથી પૂરતી મદદ નહોતી. ઉલટું જ્યારે ફ્રેન્ચો યુદ્ધમાં હારતા ત્યારે તેમના અમલદારોને શિક્ષા થતી.
૩. કોઈપણ ગવર્નર સત્તા જમાવે તેને આગળ ન વધારતાં તેને પાછો બોલાવી લઈ તેની જગાએ કુનેહજાજ માણુસને બદલે ગમે તેવા માણુસને મોકલતા. પરિણામે કંપનીને નુકશાન જ થતું. આવું દુખેના સંબંધમાં થયું હતું.
૪. ફ્રેન્ચોનું નૌકાયળ અંગ્રેજોના નૌકાયળ કરતાં ઊતરતું હતું.
૫. કુનેહથી કામ લેવાને બદલે ફ્રેન્ચ ગવર્નરોએ અંગ્રેજોને હિંદ માંથી હાંકી મૂકવાનાં જ પગલાં લીધાં. તેમાં ફાળ્યા નહિ. પણ ઉલટું તેઓ પોતાની જમાવેલી સત્તા ખોઈ બેઠા.

૬. અંગ્રેજ કંપની કુનેહયાજ વેપારીઓની અનેલી હતી તથા તેમને રાજ્ય તરફથી પૂર્ણ મદદ મળતી.

૭ અંગ્રેજ કંપનીને રાજ્ય તરફથી પુરતી લશ્કરી તથા નૌકા સૈન્યની મદદ મળતી તથા ગવર્નરો, સેનાપતિઓ અને અમલદારોને બહુજ વિચારપૂર્વક પસંદ કરવામાં આવતા.

૮. તેઓ એકજ જાતની ચાલુ રાજ્યનીતિ રાખતા અને ઉતાવળિયું પગલું ભરતા નહિ.

૯. અધિકારીઓને સારાં કામ બદલ માન ચાંદ મળતાં અને સંજોગવશાત હાર થાય તો તેમના અમલદારોને નકામી શિક્ષા થતી નહિ.

પ્રશ્નો

૧. દુષ્કેની કાર્યદક્ષતા અને ચોગ્યતા વિષે શું જાણો છો ?
૨. ફ્રેન્ચો હિંદમાં ન ફાળ્યા પણ અંગ્રેજો ફાળ્યા તેનાં કારણો જણાવો.
૩. દુષ્કે અને લાલીની સરખામણી કરો.

૪. મહેસુરનું રાજ્ય અને અંગ્રેજો

[કંપની સરકારનો દક્ષિણમાં અમલ જામ્યો તે વખતે હૈદરઅલીએ મહેસુરમાં પોતાની મત્તા જમાવી હતી. તેને અંગ્રેજો સાથે દુશ્મનાવટ હતી.

વિજયનગરના રાજ્યના નાશ વખતે એક સરદારે મહેસુરમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે વંશના છેલ્લા રાજાએ રાજ્યની બધી સત્તા નંદરાજ નામે પ્રધાનના હાથમાં સોંપવાથી ખટપટ થઈ. આ અંધાધુંધીનો લાભ લઈ હૈદરે મહેસુરની ગાદી કબ્જે કરી ઈ. સ. ૧૭૬૩.]

૧. હૈદરઅલી

હૈદરનું કુટુંબ બગદાદથી હિંદમાં આવ્યું હતું. તેનો બાપ ફતેહમહમદ આર્કટના નવાબને ત્યાં નોકર હતો. ત્યાં હૈદરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૨૨માં થયો હતો. ફતેહમહમદના મરણ પછી તેની વિધવા સ્ત્રી હૈદરને લઈ મહેસુર

પૂર્વ જીવન

ગાઈ. હૈદર મહેસુરના લશ્કરમાં નોકર રહી પોતાની હુશિયારીથી સેનાપતિ બન્યો. રાજ્યમાં તે બળવાન ગણાતો.

પ્રધાન નંદરાજ બહુ સત્તા ધરાવતો. તેને તોડવા રાજમાતાએ હિંદુ રાજ્યનો હૈદરને ઉશ્કેર્યો. રાજ્યની અંત અંધાધુંધીનો લાભ લઈ તેણે રાજરાણીને કેદ કર્યા અને મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ.સ. ૧૭૬૪.

આ સમયે દક્ષિણમાં નિઝામ અને મરાઠાઓ જોરમાં હતા. હૈદરે જ્યારે મહેસુરની આસપાસનો મુલક જીતવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે મરાઠા અને નિઝામે તેના પર ચડાઈ કરી. હૈદરે તેમને ૩૨ લાખ રૂપિયા આપી સમજાવીને પાછા કાઢ્યા.

હૈદરઅલી

પણ તે કાંઈ શાંત બેસી રહે તેવો નહતો. તેણે મલબાર તથા કાલીકટના મુલકો જીતવાનું શરૂ કર્યું. તેની સત્તા

મહેસુરનો પહોલો વિઝાહ તોડવા નિઝામ, મરાઠા અને અંગ્રેજો એકઠા મળ્યા. પણ હૈદરે મરાઠાઓને પુષ્કળ ધન આપી છૂટા પાડ્યો. અને નિઝામને ફોડી પોતાના

પક્ષમાં બેળવ્યો. પણ કર્નલ સ્મિથે નિઝામ અને હૈદરનાં સંયુક્ત સૈન્યને ચંગામ અને ત્રિકોમાલી પાસે સખત હાર આપી હૈદર નાસીને ડુંગરોમાં ભરાયો. તેનું સુલેહનું કહેણ અંગ્રેજોએ સ્વીકાર્યું નહિ. તેથી બીજી વખત ૬૦૦૦૦નું સૈન્ય તૈયાર કરી ક્યુટક, ત્રિચિનોપલો અને મદુરા જીતી છેક મદ્રાસ સુધી જઈ પહોંચ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસનો ગવર્નર ગમરાઈ ગયો અને તેણે હૈદર સાથે સુલેહ કરી. તેની શરતો નીચે મુજબ હતી:—

(૧) એક બીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો. (૨) લડાઈનો

તમામ ખર્ચ અંગ્રેજોએ આપવો. (૩) અંગ્રેજ અગર હૈદર પર કાઢ ચડી આવે તો સંકટ સમયે એક બીજાને મદદ કરવી.

હૈદરે મરાઠાઓને ૩૨ લાખની ખંડણી આપવાનું વચન પાળ્યું નહોતું. તેથી માધવરાવે તેના પર ચડાઈ કરી ચેરકુલી

મહેસુરના પાસે હરાવ્યો અને ખંડણી વસુલ લીધી. ઇ. સ. ૧૭૭૧.

બીજો વિઘ્ન પણ આ સમયે કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોએ હૈદરને મદદ કરી કારણે નહિ તેથી હૈદર ચીડાયો. (૨) વળી અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોનું

માહી કબજે કર્યું. હૈદરે તેના પર પોતાનો હક જણાવી

ફ્રેંચોની મદદથી હૈદરે બીજો વિઘ્ન આરંભ્યો.

તેણે ૮૦૦૦૦ની ફોજ સાથે કર્ણાટક પર હુમલો કરી કાંજીવરમ અને આર્કટ જિલ્લાં તથા પોતાના પુત્ર ટિપુને મદ્રાસ તરફ મોકલ્યો. તેણે વાદીવંશનો ઘેરો ધાત્રી અંગ્રેજોનાં ૪૦૦૦ માણસ કાપી નાંખી અંગ્રેજોને સખત હાર આપી. આ વખતે બંગાળામાં વોરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર હતો. તેણે આ હારની ખબર સાંભળી સર આયર કુટને હૈદર સામે મોકલ્યો. તેણે પોર્ટોનોવા પાસે હૈદરને હરાવ્યો અને પછી સેનાપતિ પીઅર્સ સાથે જોડાઈ જઈ પોલીસોર અને શાલિંગર પાસે ફરીથી હૈદરને હરાવ્યો. પણ હૈદર હિંમત હાર્યો નહિ. સર આયર કુટે તેને ફરીથી આર્નાની લડાઈમાં હરાવ્યો. તે જ સાલમાં હૈદર મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૨.

હૈદરના પુત્ર ટિપુ સુલતાને ફ્રેંચોની મદદથી લડાઈ ચાલુ રાખી મંગલોર શહેર લીધું. તેથી મદ્રાસની સરકારે ટિપુ જોડે મંગલોર મુકામે સુલેહ કરી ઇ. સ. ૧૭૦૪. તેમાં હરાવ્યું કે: (૧) બંનેએ જીતેલા પ્રદેશો એક બીજાને પાછા આપવા. (૨) એક બીજાના કેદીઓ છોડી મૂકવા.

તે મરાઠા, નિઝામ અને અંગ્રેજોને ડરાવનાર પરાક્રમી પુરુષ હતો.

તે અબળુ હતો છતાં હિસાબી કામમાં પ્રવીણ હતો.

હૈદરના ગુણદોષ લશ્કરને સાધનો પૂરાં પાડવા તરફ તે ખાસ લક્ષ

આપતો અને દરેક કામ પર જાતે દેખરેખ રાખતો.

તે ધર્માંધ નહોતો. તેના રાજ્યમાં ધણી હિંદુઓ મોટા હોદ્દા પર હતા. તે

મહેસુરની ગાદીના હિંદુ રાજકર્તાના કુટુંબ તરફ સારી રીતે વર્ત્યો હતો. તેથી બધા તેને આહતા હતા. તે પોતાના બાહુબળથી જ ચડ્યો હતો. તેને ફ્રેન્ચો સાથે મૈત્રી હતી. પણ તે બરાબર સમજતો કે અંગ્રેજો હિંદમાં સર્વોપરી બનવાનો સમય પાસે છે. તેથી તેમની સત્તા તોડવા પ્રયત્નો કરતો હતો. આ પ્રમાણે તે સમયનો તે એક મહાપુરુષ હતો.

૨. ટિપુ સુલતાન

હૈદરના મરણ પછી તેનો પુત્ર ટિપુ ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૨.

માધવરાવ પેશ્વાના મરણ પછી ટિપુએ કર્ણાટકનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો, તેથી તેને મરાઠા જોડે યુદ્ધ થયું. તેમાં ટિપુ હાર્યો અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણીના આપ્યા.

અંગ્રેજો જોડે બંગલોરની સંધિથી ટિપુ ઘણો અભિમાની બન્યો.

મહેસુરનો હતો. વળી અંગ્રેજોએ ત્રીજો વિગ્રહ પોતાના મિત્રરાજ્યોની યાદીમાં ટિપુનું નામ રાખ્યું

નહોતું. તેથી તેણે ફ્રેન્ચો અને તુર્કસ્તાનના સુલતાનની મદદ મેળવવા પત્રવ્યવહાર કર્યો

તથા કંપનીના રક્ષણ નીચેના ત્રાવણકોર પર હલ્લો કરવાથી ત્રીજો વિગ્રહ શરૂ થયો. ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કૉર્નવાલિસે બંગલોર જતી ટિપુને એરીકેરાના યુદ્ધમાં હરાવી શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ કરી. તેની શરતો નીચે મુજબ હતી :

(૧) ટિપુએ યુદ્ધના ખર્ચ બદલ ૩ કરોડ રૂપિયા આપવા. (૨) ટિપુએ પોતાનું અર્ધ રાજ્ય કંપનીને આપવું. (૩) તમામ કેદીઓને છોડી મૂકવા. (૪) શરતો પાળવા માટે બહાનામાં તેના બે પુત્રોને અંગ્રેજોને સોંપવા.

આ વિગ્રહથી ટિપુની સત્તા નબળી પડી

ટિપુ સુલતાન

ટિપુએ પોતાની આગલી હારનું વેર લેવા માટે હવે (૧) નેપોલિ-
અનને હિંદમાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. (૨)
મૈસુરના ચોથા અફઘાનિસ્તાનના અમીર સાથે સંદેશા શરૂ કર્યા,
વિગ્રહ તથા લૉર્ડ વેલેસ્લીની સહાયકારી લશ્કરી યોજનાનો
યનાદર કર્યો. તેથી ચોથો વિગ્રહ મંડાયો. વેલેસ્લી
જાતે મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિઝામની મદદ મેળવી અને મદ્રાસથી એક
લશ્કર જનરલ હેરિસની સરદારી નીચે અને મલબારથી બીજું લશ્કર

ટિપુ સુલતાનના બે પુત્રોની બાહનામાં સોંપણી
રડુઅર્ટની સરદારી નીચે મોકલ્યાં. ટિપુ પહેલે ફટકે જ સદાશીર અને માલ-
વેલી પાસે હારી શ્રીરંગપટ્ટણના કિલ્લામાં ભરાયો. અંગ્રેજોએ કિલ્લાને ઘેરી
મારો શરૂ કર્યો. બે માસમાં કિલ્લો તૂટ્યો. સાર પછી ખૂનખાર લડાઈ થઈ.
તેમાં ટિપુએ વિસ્તારથી લડી પ્રાણુ લાગ કર્યો. તે “મૈસુરના વાઘ” ની

સંસાધી ઝોળખાતો હતો. તેના મરણ પછી અસલના હિંદુ રાજ્યોના વંશજને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને કાનડા અને કોર્મ્બતુર મળ્યા. ટિપુના બે પુત્રોને વર્ષાસન બાંધી આપી વેલોરમાં રાજકેદી તરીકે રાખ્યાં.

ટિપુ તેના બાપ જેવો શૂરો હતો પણ કુશળ સેનાપતિ નહોતો. તે વિદ્વાન પણ અભિમાની હતો. તે ઇસ્લામી રાજ્ય

ગુણદોષ દક્ષિણમાં સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં સેવતો. મુસલમાન છતાં સંકટ સમયે હિંદુ દેવળોમાં પ્રાર્થના કરાવતો અને શૃંગેરી મંદિરના મહાન શંકરાચાર્ય :પાસે આશીર્વાદ માગતો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ હતી. તેનો દિવાન પૂર્ણિયા ચાલાક હતો. ખેડૂતો સુખી હતા. રેલ્વે પર જીલમ નહોતો.

પ્રશ્નો

૧. હૈદર મહેસુરનો રાજ કેવી રીતે બન્યો ?
૨. હૈદરે અંગ્રેજો સાથે શા માટે વિગ્રહો કર્યા ? તેના જીવનમાં શું બહુવા જોવા જેવું છે ?
૩. હૈદર અને ટિપુની સરખામણી કરો. તથા બન્નેના ગુણદોષો બતાવો.
૪. હૈદરનું રાજ્ય લાંબો સમય કેમ ટક્યું નહિ ?

૫. બંગાળના નવાબો અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધો.

[ઈ. સ. ૧૭૫૬ થી ઈ. સ. ૧૭૭૩]

[અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં મોગલ બાદશાહનો સુબો મુશિંદકુલીખાન હતો. તેની રાજધાની મુશિંદાબાદમાં હતી. તેની પછી તેના દૌહિત્રને અલીવર્દીખાન નામે સિપાઈએ ઉઠાડી મૂકી બંગાળની સુબેદારી પડાવી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૪૦. તેણે અંગ્રેજોને બંગાળમાં કોહીઓ બાંધી વેપાર કરવાની છૂટ આપી હતી. તેના પછી તેનો પૌત્ર સિરાજ-ઉદ્-દૌલા ગાદીએ બેઠો.]

સિરાજ-ઉદ-દૌલા

તે જુવાન, હડીલો, મિનજી, દૂરાચારી, સ્વછંદી તેમજ ઉતાવળો અને કડક હતો. તેનામાં રાજ્યકૌશલ્ય નહોતું. અંગ્રેજોને ધિક્કારતો હોવાથી

તેમના કામકાજ પર દેખરેખ રાખતો. તેને નીચેનાં કારણોથી અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું.

(૧) તેના દુશ્મન કિશનદાસને અંગ્રેજોએ આશરો આપ્યો હતો. (૨) ફ્રેન્ચો કલકત્તા પર હુમલો કરે તેના રક્ષણ માટે અંગ્રેજોએ નવો કિલ્લો બાંધ્યો. (૩) આ બાંધકામ અટકાવવા નવાબે પોતાનાં માણસો સાથે કહેવરાવ્યું, તેનું અંગ્રેજોએ અપમાન કર્યું.

સીરાજ-ઉદ-દૌલા

આથી નવાબે કલકત્તા પર ક્રૂર કરી અંગ્રેજ વખારો જપ્ત કરી. આ બનાવની ખબર મદ્રાસ પહોંચતાં કલાઈવે જમીન માર્ગે અને વોટસન દરિયા માર્ગે કલકત્તા આવી પહોંચ્યા. કલાઈવે કલકત્તા અને હુગલી કબજે કર્યા અને નવાબના લશ્કરને હાંકી કાઢ્યું. આથી સિરાજ ગભરાયો અને અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી. ઇ. સ. ૧૭૫૭. સુલ્તેહની શરતોમાં વેપારનાં બધાં થાણાં પાછાં સોંપવાનું, વેપાર માટે સગવડો આપવાનું અને ફોર્ટ વિલિયમની કિલ્લેબંધી કરવા દેવાનું કબૂલ કર્યું.

સિરાજ-ઉદ-દૌલાએ અંગ્રેજ જોડે મંધી કરી હતી. પણ તે ફ્રેન્ચો જોડે ખટખટ કરતો હતો. તેના કારભારથી પ્રજા કંટાળી કલાઈવનું કાવતરું હતી. તે હિંદુ વેપારીઓને બહુ ત્રાસ આપતો. સેનાપતિ મીરજીદર સાથે પણ તેને અણુઅનાવ હતો. આ તકનો લાભ લઈ કલાઈવે વેપારીઓના આગેવાન જગતશેઠ તથા મીરજીદર જોડે નવાબને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવાનું કાવતરું રચ્યું. કાવતરામાં એવું નક્કી કર્યું હતું કે અંગ્રેજો નવાબ સાથે લડાઈ કરે તેમાં મીરજીદરે

તટસ્થ રહેવું અને પાછળથી અંગ્રેજો સાથે મળી જઈ નવાખને હરાવવો; તે બદલ અંગ્રેજોએ મીરજાદરને નવાખ બનાવવો. મીરજાદરે અંગ્રેજોને ૨૪ પરગણાંની બક્ષિસ અને બીજી રોકડ બક્ષિસો આપવી. અંગ્રેજોનો દલાલ અમીચંદ આ કાવતરામાં જોડાયો. તેણે આ કરારમાં પોતાને ૩૦ લાખ રૂપિયા મળે એવી શરત દાખલ કરવાનું કહ્યું અને નહિતર કાવતરું ફેડી દેવાની ધમકી આપી. આથી કલાઈવે કાવતરાની એક નકલ ધોળા કાગળ પર અને બીજી (ખોટી) રાતા કાગળ પર કરી. તેમાં રાતા કાગળવાળી નકલમાં આ સરત દાખલ કરી. વોટસને આ ખોટી નકલમાં સહી કરવાની ના પાડી, ત્યારે કલાઈવે તેના વતી ખોટી સહી કરી અમીચંદને છેતર્યો.

હવે કલાઈવ ૭૫૦ ગોરા અને ૨૬૦૦ દેશી સિપાઈઓનું લશ્કર લઈ કાસીમ બજાર તરફ જીપડ્યો. નવાખને ખબર પડતાં પ્લાસીનું યુદ્ધ તે ૭૦૦૦૦ ના લશ્કર સાથે પ્લાસી નજીકનાં ઈ. સ. ૧૭૫૭. ગામડાંમાં મુકામ નાખી પડ્યો. નવાખ પાસે પુષ્કળ દારૂગોળા અને સંન્ય હતું. અને મીરજાદર દગો દે તો હિંદમાં આવેલો એક પણ અંગ્રેજ પાછો ગય નહિ. યુદ્ધ શરૂ થતાં મીરજાદર તટસ્થ રહ્યો. નવાખનો વફાદાર સેનાપતિ મીરમદન પહેલી જ તકે ગોળી વાગવાથી મરાયો. વળી વરસાદ પડવાથી દારૂગોળા બધો પલળી ગયો અને તોપો નકામી થઈ. આથી નવાખ ગભરાયો અને નાડો. જેથી લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું અને કલાઈવને વિજય મળ્યો. આ એક જ ફટકાથી હિંદના સૌથી કુળદ્રુપ પ્રાંતની અંગ્રેજોને પ્રાપ્તિ થઈ. નાસતા નવાખને તેના કોઈ દુશ્મને પકડી મીરજાદરના દીકરા મીરાનને સોંપ્યો. તેનું મીરાને ખૂન કર્યું.

મીરજાદર અને મીરાન

પ્લાસીના યુદ્ધમાં વિજય મળ્યા પછી અંગ્રેજોએ મીરજાદરને બંગાળના નવાબ તરીકે સલામી આપી. મીરજાદરે અંગ્રેજોને ૨૪ પરગણાંની બક્ષિસ આપી તથા કંપનીના નોકરોને બારે રકમની રોકડ બક્ષિસો આપી. અંગ્રેજોએ લડીને પ્રાપ્ત કરેલો મુલક બંગાળામાં પહેલવહેલો આ હતો. તેથી અંગ્રેજ રાજ્યની હિંદમાં રથાપના બંગાળામાંથી થઈ એમ ગણાય છે.

હવે કાવત્રાં દલાલ અમીચંદે પોતાની દલાલીના ૩૦ લાખ રૂપિયા માંગ્યા, ભારે કલાઈવે તેને કરી આપેલો કરાર જુઠો હતો એમ ચોકખું કહી દીધું. બ્યારે તેણે જાણ્યું કે પોતાને એક પાઈપણ મળવાની નથી ભારે તે આઘાતથી ગાંડો બની ગયો.

મીરજાદર નવાબ થયો, પણ તે નામનો જ નવાબ હતો. કારણ કે બંગાળાની ખરેખરી સત્તા કંપનીના હાથમાં હતી. આ પ્રમાણે બંગાળામાં અંગ્રેજ સદ્ગતનતનો પાયો કલાઈવે નાખ્યો એમ કહેવાય છે. તે પછી અંગ્રેજ સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ.

પ્રશ્નો

૧. બંગાળાના ઇતિહાસનો ટૂંક હેવાલ લખો.
૨. પ્લાસીનું યુદ્ધ થવાનું કારણ શું? તેનું પરિણામ કેવું આવ્યું?
૩. અલીવર્દીખાન, સિરાજ-ઉદ-દૌલા અને અમીચંદ વિષે ટૂંક નોંધ લખો.
૪. કલકત્તાના 'બ્લૅક હોલ' વિષે તમારા વિચારો જણાવો.

બ્રિટિશ યુગ.

હિંદમાં કંપની સરકારના અમલની શરુઆત, ઇ. સ. ૧૭૫૭
અંગાળાના ગવર્નરે.

રોબર્ટ ક્લાઈવ

[ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ઇ. સ. ૧૭૬૦ સુધી]

પ્લાસીના યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાથી ક્લાઈવને અંગાળાનો ગવર્નર
અનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૭.

અંગ્રેજોની મહેરબાનીથી નવાબ ચનાર મીરજીરને ઝાઝું સુખ
મળ્યું નહિ. કંપનીના નોકરોને બક્ષિસ આપવામાં
મીરજીરને તેની તિજોરી ખાલી થઈ ગઈ હતી. છતાં તે
કારણાર દેવામાંથી મુક્ત થયો નહોતો. વળી લશ્કરનો પગાર
ચૂકવવા પ્રજા પાસેથી તેને નાણાં કઢાવવાં પડ્યાં. તે
રાજ્ય ચલાવવામાં કુશળ નહોતો.

આ સમયે મોગલ શહેરશાહનો શાહજહાં અલીગઢર શાહઆલમનું
પદ ધારણ કરી અંગાળા પર ચડી આવ્યો. તેથી મીરજીરને ક્લાઈવે મદદ
કરી શાહઆલમને બિહાર પ્રાંત બહાર કાઢ્યો. આ સેવાના બદલામાં નવાબે
ક્લાઈવને મોટી જગીર ધનાઢમાં આપી.

મીરજીર ડચ લોકો સાથે સંબંધ રાખે છે એમ ક્લાઈવે જાણવાથી
ડચ લોકોનું ચિન્સુરાનું થાણું અંગ્રેજોએ કબજે કર્યું.
ડચ થાણું લીધાં વળી તેજ સમયે દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેંચ વાંદીવાસની
લડાઈમાં હાર્યાથી અંગ્રેજોને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત મળ્યાં.
ઇ. સ. ૧૭૬૦. આ પ્રમાણે ત્રણ વરસમાં ક્લાઈવ

અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના કરી ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં વિલાયત ગયો. ત્યાં તેને ઉમરાવપદ આપી લોર્ડ ક્લાઈવ બનાવ્યો.

ક્લાઈવ વિલાયત ગયો ત્યારે :મોગલ પાદશાહોની સત્તા નષ્ટ થઈ હતી. દક્ષિણમાં ફ્રેન્ચોની સત્તા પણ નાશ પામી હતી.

પ્લાસીના યુદ્ધ નિઝામ અને અયોધ્યાનો નવાબ હજી સ્વતંત્ર હતા.

પછી તથા હૈદરે મહેસુરની ગાદી કબજે કરી હતી. મરાઠાઓ હિંદની સ્થિતિ ઇ. સ. ૧૭૬૦ સુધીમાં પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યા હતા. પણ

ખીજે જ વરસે પાણીપતના યુદ્ધમાં અબ્દુલ્લીને હાથે સખત હાર પામવાથી તેમની હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાની આશા નિષ્ફળ ગઈ. વળી મરાઠી રાજ્ય સરદારોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. આ પ્રમાણે હિંદની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ હતી.

વાન્સીટાર્ટ

[ઇ. સ. ૧૭૬૦ થી ઇ. સ. ૧૭૬૫]

ક્લાઈવ પછી વાન્સીટાર્ટ ગવર્નર તરીકે આવ્યો. આ સમયે કંપનીના

નોકરોએ નવાબ મીરજાદર પાસેથી લાંચ રુસ્વત લઈ મીરજાદર પદબ્રજ પોતાના ખીસાં ભરવા માંડ્યાં. નવાબ પોતે પણ મોજશોખમાં નાણાં ઉડાવતો. રૈયતને લૂંટવા છતાં કંપનીનું દેવું આપી શકાયું નહિ, તેથી તેને પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો.

મીરકાસમે નવાબ થવા માટે કંપનીને દેવું પતાવવાનું વચન આપ્યું હતું. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૦માં મીરજાદરને પદબ્રજ

મીરકાસમ નવાબ કરી તેને નવાબ બનાવ્યો. તે બદલ તેણે કંપનીને અરકાન, ચિતાગોંગ અને મિદનાપુર પરગણાં આપ્યાં. તે રાજકારણમાં કુશળ હતા. સિરાજ અને મીરજાદરની દુર્દશા કરનાર તેના નિમકહરામી નોકરો હતા. તેથી તેણે બધા અમલદારો બદલી નાખ્યા અને ખર્ચમાં કાપકુપ કરી, અંગ્રેજોથી દૂર રહેવા માટે તેણે રાજધાની મુર્શિદા-

બાદથી મોંગીર બદલી લશ્કરને સુધારવા સમગ્ર નામના યોદ્ધાને રાખ્યો. આમ તેણે રાજ્યતંત્ર સુધાર્યું. રૈયતને પણ સગવડો આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

બંગાળામાં વેપાર કરતા બધા અંગ્રેજોની જગત માફ હતી. આ વેપારીઓ આ પરવાના દેશી વેપારીઓને વેચતા. મીસકાસમ સાથે આ પ્રમાણે દેશી વેપારીઓ પણ જગત આપતા નહિ. યુધ્ધનાં કારણે તેથી મીરકાસમને ઉપજમાં નુકસાન થતું. આ માટે તેણે કંપની સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તેથી તેણે સઘળા વેપારીઓને જગતની માફી આપી. આથી અંગ્રેજ વેપારીઓનો ખાનગી લાભ જતો રહ્યો. તેથી કંપનીએ તેને શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

એલિસ નામે અંગ્રેજ સરદારે પટણા પર હુલ્લો કરી તે શહેરને લૂંટ્યું. આથી મીરકાસમે પટણા પર ચડાઈ કરી પટણાની કતલ એલિસને હરાવી બધા અંગ્રેજોને કેદ પકડ્યા. આ સમાચાર મળતાં કલકત્તાની કાઉન્સિલે મીરકાસમને

પદબ્રજ કરી ધરડા મીરજાકરને ફરીથી નવાખપદ આપ્યું અને અંગ્રેજી લખકર મોંગીર તરફ મોકલ્યું. તેથી તેણે અંગ્રેજી લખકરને ધમકી આપી કે “જો તમે મોંગીર તરફ આગળ વધશો તો પટણામાં કેદ કરેલા બધા અંગ્રેજોની કતલ કરીશ.” તેની ધમકી મેજર ઓડરમે ન ગણુકારતાં મોંગીર પર હુમલો કર્યો. ઓટલે મીરકાસમે સફર પાસે ૧૪૮ અંગ્રેજ કેદીઓની કતલ કરાવી. ઈ. સ. ૧૭૬૩. આ બનાવ પટણાની કતલ તરીકે જાણીતો છે.

આ કતલ પછી મીરકાસમ નાસીને અયોધ્યા ગયો. ત્યાં દિલ્હીનો બાદશાહ શાહઆલમ પણ મળ્યો. આ ત્રણેનાં લશ્કરને ખંકસરનું યુદ્ધ બકસર પાસે મેજર મનરોએ સખત હાર આપી. ઈ. સ. ૧૭૬૪ અયોધ્યાના નવાબે રોહીલા લોકોની મદદ મેળવી. પણ કોરા પાસે ફરીથી હાર્યો. શાહઆલમ બ્રિટિશને શરણે આવ્યો. મીરકાસમ નાસીને વાયવ્ય કોણમાં ગયો. ત્યાં તેનું શું થયું તે જણાયું નથી.

પ્લાસીના યુદ્ધથી નખાયેલો બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો આ યુદ્ધથી મજબૂત બન્યો, અયોધ્યાનો નવાબ વશ થયો અને સુદ્ધનું મહત્વ મોગલ પાદશાહ પણ કબજામાં આવ્યો.

મીરજાકર થોડા સમયમાં મરણ પામ્યો; તે પછી નજમુદ્દૌલાને નવાબ બનાવ્યો. પણ હવે જે નવાબો થયા તે માત્ર નામના અને અંગ્રેજોનું ખેશન ખાનારા હતા. ખરી સત્તા કંપનીના હાથમાં હતી.

લોર્ડ ક્લાઇવે બંગાળનો બીજીવાર ગવર્નર

[ઈ. સ. ૧૭૬૫ થી ઈ. સ. ૧૭૬૭.]

પટણાની કતલની ખબર ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં કંપનીના ડિરેક્ટરો ગભરાઈ ગયા. તેથી તેમણે ક્લાઇવને બંગાળનો અલ્દહાબાદના ગવર્નર નીમી કુલ સત્તા સાથે હિંદ મોકલ્યો. તેણે મોગલ કોલકરાર બાદશાહ તથા અયોધ્યાના નવાબ સાથે સુલેહ કરી, તેની સરતો નીચે મુજબ હતી:--

(૧) અયોધ્યા પ્રાંત નવાખ સુબ-ઉદ્-દૌલાને પાછો આપવો. (૨) અલાહાબાદ અને કોરા પ્રાંત દિલ્હીના બાદશાહને પાછા આપવા, (૩) બ્રિટિશ કંપની મોગલાઈનાં માંડલિક રાજ્ય તરીકે ગણાય. તે બદલ કંપની દર સાલ બાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા આપે. તેના બદલામાં બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતોની દિવાની એટલે બધા જ કર ઉધરાવવાનો હક કંપની ભોગવે. (૪) નિઝામ પાસેથી લીધેલો ઉત્તર સરકાર પ્રાંત કંપની રાખે. (૫) અયોધ્યાનો નવાખ અંગ્રેજોનો મિત્ર થઈ રહે અને આ લડાઈના ખર્ચ બદલ કંપનીને ૫૦ લાખ રૂપિયા આપે. તથા અયોધ્યામાં કંપનીના વેપારની જગત માફ કરે. (૬) મીરકાસંમને હવેથી કોઈપણ પ્રકારની મદદ આપવી નહિ.

કંપનીને દિવાનીનો હક મળ્યો હતો. તેથી કલાઈ વે બંગાળના નવાબને મળી રાજ્યવહીવટમાં ફેરફાર કર્યો અને દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ દાખલ કરી. તે પ્રમાણે (૧) બંગાળા પ્રાંતની વસુલાત માટે અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથ નીચે દિવાનો નીમ્યા. લશ્કરની વ્યવસ્થા પણ કંપની જ કરે. (૨) બાકીની વ્યવસ્થા બંગાળાનો નવાબ કરે. નવાબને ન્યાય આપવાનું તથા કાયદાનો અમલ કરવાનું કામ હતું. આ પ્રમાણે બે સત્તાઓના અમલથી દૈનિક પર જુલમ અને ત્રાસ વધ્યો તથા વહીવટમાં સડો પડે.

મીરજાદરના સમયથી કંપનીના નોકરો લાલચુ અને લોભી બન્યા હતા. તેઓ વગર જગાતે ખાનગી વેપાર કરી પુષ્કળ કમાણી કરતા.

લાગ મળે તો જબરદસ્તીથી લોકો પાસે પૈસા

કલાઈવના સુધારા કઠાવતા, લશ્કરી સિપાઈઓ પણ પુષ્કળ ભથ્થાં માગતા. તેથી કલાઈ વે તેમાં સુધારા કર્યા.

૧. કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારી તેમને ખાનગી વેપાર કરવાની સખત મનાઈ કરી.
૨. કંપનીના કોઈ પણ નોકરે કોઈ પણ પ્રકારની ભેટ કે નજરાણું નહિ લેવાનું ઠરાવ્યું.
૩. લશ્કરી અમલદારોને બેવડું ભથ્થું અપાતું તે બંધ કર્યું.

તે ગરીબ માઆપનો દીકરો હતો. તે નાનપણથી જ મસ્તીખોર અને ઉદ્ધત હતો. બણુવા પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર હતો. કલાઠવનું આથી તેના આપે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં કારકુનની જીવન ચરિત્ર નોકરી કરવા તેને મદ્રાસ મોકલ્યો. તેને કારકુનની નોકરી પસંદ નહોતી. તેનું જીવન લશ્કરી ધંધા માટે ચોખ્ખો હોવાથી ગવર્નર લોરેન્સે તેને સૈન્યમાં દાખલ કર્યો. તેણે ફ્રેંચો સાથે યુદ્ધમાં ' આર્કટના વીર ' તરીકે નામના મેળવી. ચોખ્ખતા તે તેવા ગમે સંકટમાં હિંમત હારતો નહિ. પ્લાસીના યુદ્ધમાં તેની ખરી કસોટી હતી. છતાં યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બંગાળામાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને ગવર્નર બન્યો.

તેણે દિવાનીના હક મેળવી કંપનીની ઉપજમાં ચાર કરોડનો વધારો કર્યો. તેના સુધારા વખાણુવા લાયક છે. અમીચંદને ગુણુ દોષ છેતરવા માટે તેણે કરેલાં કામથી તેની કીર્તિને ઝાંખના લાગે છે. પણ હિંદમાં કંપનીની સત્તા જમાવનાર આ મહાપુરુષ જ હતો.

ઈંગ્લાંડ ગયા પછી તેના પર કેટલાક આક્ષેપો મૂકી કામ ચલાવવામાં આપ્યું હતું. તેમાં તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો. પરંતુ આ આધાતથી તે ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં આપધાત કરી મરણુ પામ્યો.

પ્રશ્નો

૧. ઇ. સ. ૧૭૬૦ની હિંદની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન કરો.
૨. મીરજાસમના રાજ્યવહીવટ વિષે જાણતા હો તે લખો. તેની સાથે યુદ્ધ થવાનાં મુખ્ય કારણો આપો.
૩. નીચેની બાબતો પર નોંધ આપો:—
બક્સરના યુદ્ધનું મહત્વ; પટણાની કતલ; દિવાની હક; દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ.
૪. કલાઠવનું જીવનચરિત્ર તથા ગુણુદોષ લખો.

૪. વેરલેસ્ટ અને કાર્ટિઅર

[ધ. સ. ૧૭૬૭ થી ઇ. સ. ૧૭૭૨.]

કલાઈવના ગયા પછી અંગાળાના ગવર્નર તરીકે હેરી વેરલેસ્ટ જોન કાર્ટિઅર નીમાયો. તેમના સમયમાં અંગાળાની સ્થિતિ કંફુડી થઈ.

કલાઈવની દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ નીચે પ્રજા કચડાઈ ગઈ. અધિકારીઓ લાંચીઆ થઈ ગયા અને ચારે બાજુ ત્રાસ વધી અંગાળાનો પડયો. વર્ષ ૧૭૭૦ માં અંગાળામાં ભારે દુકાળ થયો. તેથી ભૂખમરામાં અર્ધી વસ્તીનો નાશ થયો અને અંગાળા ખેદાનમેદાન બની ગયું. આથી કંપનીના ડિરેક્ટરોએ અંગાળાની સ્થિતિ સુધારવા વોરન હેસ્ટિંગ્સની ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં ગવર્નર તરીકે નીમણુંક કરી.

પ્રશ્નો

૧. કલાઈવના ગયા પછી કંપનીનો કારભાર કેવો ચાલ્યો ? તેના શું કારણો હતાં ?
૨. અંગાળાના દુકાળ વખતે રૈયતને કેમ કાંઈપણ મદદ ન મળી ?

અગત્યની તવારીખ.

સાલ	ખનાવ
ખ. સ. ૧૪૯૭	બાર્થો લોમ્બુ ડીઆઝ કેપ ઓવ ગુડહોપ સુધી આવ્યો.
„ ૧૪૯૮	વાસ્કો-ડાગામા હિંદના કાલીકટ બંદરે આવ્યો. જલમાર્ગની શોધ.
„ ૧૫૧૦	પોર્ટુગીઝોએ ગોવા જીત્યું.
„ ૧૬૦૦	અંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
„ ૧૬૦૨	ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
„ ૧૬૧૫	સર ટોમસ રો જહાંગીરના દરબારમાં આવ્યો.
„ ૧૬૨૩	આંબોયનાની કતલ.
„ ૧૬૩૯	અંગ્રેજોએ મદ્રાસ વેચાણ લઈ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જનો કિલ્લો ખાંધ્યો.
„ ૧૬૫૦	હુગલી નદી પર વખાર નાખી.
„ ૧૬૬૨	મુંબઈ બેટ ચાર્સ બીજને પહેરામણીમાં મળ્યો.
„ ૧૬૯૦	કલકત્તામાં કોહી નાખી. ફોર્ટ વિલિયમ ખાંધ્યો.
„ ૧૭૦૨	યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ.
„ ૧૭૪૧	ફ્રાન્સે પોંદીચેરીના ગવર્નર તરીકે આવ્યો.
„ ૧૭૪૪	રોબર્ટ ક્લાઈવે કંપનીની નોકરીમાં કારકુન તરીકે આવ્યો.
„ ૧૭૪૬	અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે કર્ણાટક પહેલો વિગ્રહ. લા બોર્દોએ મદ્રાસ જીત્યું.
„ ૧૭૪૮	યુરોપમાં એલા શાપેલની ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સંધિ, નિઝામ આસફ જહ, મોગલ બાદશાહ મહમદશાહ અને મરાઠા રાજા શાહુનાં મરણ.
„ ૧૭૫૧	ચંદા સાહેબે ત્રિચિનોપલીમાં મહમદઅલીને ઘેર્યો. આર્કટનો ઘેરો.
„ ૧૭૫૪	ફ્રાન્સે ક્રાંસ પાછો બોલાવ્યો.
„ ૧૭૫૭	પ્લાસીનું યુદ્ધ, હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના.
„ ૧૭૫૮	કર્ણાટક ત્રીજો વિગ્રહ.

- „ ૧૭૫૮ અંગ્રેજોએ મહાલીપટ્ટણ તથા ઉત્તર સરકાર જીત્યાં.
- „ ૧૭૬૦ ક્ષાઇવ ઇંગ્લાંડ ગયો. વાંદીવાજના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચોની હાર. હિંદમાં ફ્રેન્ચ સત્તાનો નાશ. મરાઠા સાથે નિઝામ ઉદ્દગીરના યુદ્ધમાં હાર્યો.
- „ ૧૭૬૧ મીરઝાફર પદ્મશ્રી. મીરકાસમ અંગાળનો નવાબ. મરાઠા અને અબ્દલીનું પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ. પેશ્વા બાલાજીરાવનું મરણ. હૈદરઅલી મહેસૂરનો ગાદી પચાવી પડે છે.
- „ ૧૭૬૩ મીરકાસમ નેડે વિગ્રહ. પટણની કતલ.
- „ ૧૭૬૪ બસરાનું યુદ્ધ.
- „ ૧૭૬૫ અલાહાબાદના કરાર. કંપનીને અંગાળા, અને ઓરિસ્સાની દિવાની મળે છે.
- „ ૧૭૭૨ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અંગાળાનો ગવર્નર.

૨. ગવર્નર જનરલોનો અમલ
[ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૮૫૮]

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ

[ઇ. સ. ૧૭૬૨ થી ઇ. સ. ૧૭૭૪ ગવર્નર]

[ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૭૮૫ ગવર્નર જનરલ]

હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં કંપનીની નોકરીમાં કારકુન તરીકે
આવ્યો હતો. તે હિસાબી કામમાં હોશિયાર હોતે
પૂર્વજીવન અને તેને બંગાળની સારી માહિતી હતી. ઇ. સ.

૧૭૬૯માં તે મદ્રાસની

કાઉન્સિલનો સભાસદ થયો. તેના આ
અનુભવને લીધે કંપનીમાં ચાલતા ગોટાળા
દૂર કરવાને તેને ઇ. સ. ૧૭૭૨માં
બંગાળનો ગવર્નર નીમ્યો.

ગવર્નર થયા પછી તેણે કંપનીના
રાજ્યતંત્રમાં નીચેના મહત્વના ફેરફાર
કર્યા: (૧) દિરાજ્ય પદ-
હેસ્ટિંગ્સના તિનાં માઠાં પરિણામથી
સુધારા રૈયત ત્રાસી ગઈ હતી.

તેથી વસુલાતનું કામ

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ

કંપનીએ હાથમાં લીધું અને પાંચ વરસ માટે જમીનના ઇન્ટરા આપ્યા.
તથા મહેસુલ ઉધરાવનાર દેશી દિવાનોને રજા આપી. તેમની જગાએ
અંગ્રેજ અમલદારો-કલેક્ટરો નીમ્યા. (૨) કલકત્તામાં દિવાની તથા
ફાજલદારી અદાલતો સ્થાપી. જિલ્લાના કલેક્ટરોને કોર્ટોના ઉપરી બનાવ્યા.
(૩) હિંદુ શાસ્ત્રીઓ તથા મુસલમાન કાજીઓની મદદથી કાયદાનો ગ્રંથ
બનાવ્યો. (૪) કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરવાની કે જમીનદાર
બનવાની સખત મનાઈ કરી. (૫) મુશિંદાબાદથી રાજધાની કલકત્તા આણી.
આમ કલાઈવે સ્થાપેલું અંગ્રેજ રાજ્ય વૉરન હેસ્ટિંગ્સે વ્યવસ્થિત કર્યું.

આ વખતે ઉપરાઉપરી યુદ્ધને લીધે કંપનીની તિજોરી ખાલી થઈ ગઈ હતી. તેથી વોરન હેસ્ટિંગ્સે દ્રવ્ય મેળવવાની નીચેની યોજનાઓ કરીઃ (૧) બંગાળના નવાબ મીરજીફરના વંશજોનું પેન્શન ઘટાડી વાર્ષિક ૧૬ લાખ રૂપિયા બચાવ્યા. (૨) શાહઆલમ બાદશાહ અંગ્રેજોનું રક્ષણ છોડી મરાઠાઓના કબજામાં ગયો હતો. તેથી દિવાની પેટે તેને અપાતા ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવા બંધ કર્યા. (૩) બાદશાહને આપેલા અલાહાબાદ તથા કોરા પ્રાંત અયોધ્યાના નવાબને ૫૦ લાખ રૂપિયે વેચ્યા. (૪) રોહીલા પ્રકરણમાં અયોધ્યાના નવાબને મદદ કરી ૪૦ લાખ રૂપિયા મેળવ્યા.

અયોધ્યાની ઉત્તરે રોહીલા જાતના અફઘાનો વસ્યા હતા. તેથી તે મુલકને રોહીલખંડ કહેતા. તેઓ ઇ. સ. ૧૭૬૧માં રોહીલા પર અબ્દુલ્લીની મદદમાં મરાઠા સામે લડેલા. તેનું વેર લેવા ચડાઈનું કારણ મરાઠાઓએ ઇ. સ. ૧૭૭૦માં રોહીલખંડ પર ચડાઈ કરી હતી. રોહીલખંડ ફળદ્રુપ હોવાથી બધાનો ડોળો તેના પર રહેતો. વળી તેઓ બળવાન હોવાથી અયોધ્યાના નવાબને બચરૂપ હતા. તેમજ અયોધ્યાનો નવાબ તેમને મરાઠાઓ સામે મદદ કરવા માટે તેમની પાસે ૪૦ લાખ રૂપિયા માગતો હતો. તે વસુલ કરવા તેણે હેસ્ટિંગ્સની મદદ માગી. તે બદલ ૪૦ લાખ રૂપિયા અને લંકેરનું સગળું ખર્ચ આપવાની શરત કબૂલ કરી.

અંગ્રેજ લંકેર રોહીલખંડ પર ચડ્યું અને કાત્રા પાસે તેમને સજ્જડ હરાવ્યા. આ યુદ્ધમાં રોહીલા સરદાર રહેમતખાન મરાયો. અંતે રામપુર સિવાયનો રોહીલખંડનો બધો મુલક અયોધ્યા પ્રાંતમાં ભેળવી દીધો. રામપુરમાં અત્યારે જુદા નવાબ છે.

મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળના ગવર્નરો વચ્ચે સત્તા માટે ખેંચતાણ થતી. વધારામાં હિંદમાં ચાલતા આપખૂદ વિગ્રહોથી કંપની દેવામાં ડૂબી ગઈ હતી. તેથી ઈંગ્લાંડની સરકારને ખંડણી ભરવાને બદલે કંપનીએ રાજ્ય

પાસે ૧૦ લાખની લોન માગી. ત્યારે પાર્લામેન્ટના સભ્યોની આંખ ઉધડી અને કંપનીને નિયમમાં રાખનારો “ રેઝ્યુલેટિંગ એક્ટ ” ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં પસાર કર્યો. તેની કલમો નીચે મુજબ હતી :

- (૧) બંગાળના ગવર્નરને બ્રિટિશ હિંદનો ગવર્નર જનરલ ગણવો.
- (૨) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા ઈંગ્લાંડની સરકાર ચાર સભાસદની એક કાઉન્સિલ નીમે.
- (૩) મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નર, ગવર્નર જનરલના તાબામાં રહી કામ કરે.
- (૪) બંગાળમાં એક સદર અદાલત સ્થાપવી. તેમાં એક મુખ્ય અને ત્રણ બીજા ન્યાયાધિશે નીમવા. તેમની નીમણુંક બ્રિટિશ સરકાર કરે. આ ન્યાયાધિશે ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર રહી કામ કરે.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ—ગવર્નર જનરલ

આ કાયદા પ્રમાણે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદનો પહેલો ગવર્નર જનરલ બન્યો. પણ કાયદામાં ખામીઓને લીધે તેને પોતાના કામમાં ધણી મુશ્કેલીઓ નડી. કાઉન્સિલના સભ્યો દરેક કામમાં આડા પડતા. તેમના ઉપરવટ થઈને ગવર્નર જનરલને કામ કરવાની સત્તા નહોતી. પણ આ કાયદાથી પાર્લામેન્ટની કંપની પર સત્તા છે અને તેમાં મહત્વના ફેરફારો કરી શકે તે પુરવાર થયું. વળી હિંદમાં અંગ્રેજોની મુખ્ય સત્તા એક જગાએ નક્કી થવાથી બ્રિટિશ સત્તા મજબુત થઈ.

નંદકુમાર કંપનીને બહુ ઉપયોગી હતો. તેણે દેશી દિવાનોના વહીવટ વિરુદ્ધ જીખાનો આપી હતી. પણ જ્યારે દેશી દિવાનો રાજા નંદકુમારને કાઢી નાખી અંગ્રેજ કલેક્ટરો મૂક્યા ત્યારે નંદકુમાર ફાંસી વિરુદ્ધ પડ્યો અને હેસ્ટિંગ્સે મીરજીપુરની વિધવા બેગમ

પાસેથી લાંચ લીધી છે તેવું નંદકુમારે તેના પર તહોમત મૂક્યું. આ અરસામાં મહિન્દ્રપ્રસાદ નામે એક માણસે નંદકુમાર પર ખોટા દસ્તાવેજ કરવાની ફરિયાદ કરી. તેથી વરિષ્ઠ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશે તેને ગુન્હેગાર ઠરાવી ફાંસીની સજા કરી.

હેરિટ્જસના સમયમાં રાધાબાની ખટપટથી પહેલો મરાઠા વિગ્રહ થયો હતો. તેમાં મહાદેવ સિંધિઆ અને નાના ફૂડનવિસની કુનેહથી સાલબાઈની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોને સાબી તથા એલિફન્ટાના ટાપુઓ મળ્યા. વળી હૈદર સાથેના વિગ્રહને અંતે માંગલોર મુકામે સલાહ થઈ હતી.

અંગ્રેજોએ કરેલા યુદ્ધોની ખોટ પૂરવા હેરિટ્જે નાણાં મેળવવા કેટલાંક કામો કર્યા હતાં જે ઇતિહાસમાં અયોગ્ય કામો ગણાય

હેરિટ્જસનાં છે: (૧) બનારસના રાજા ચૈયતસિંગ પાસેથી વાર્ષિક અયોગ્ય કામો ૨૫ લાખની ખંડણી ઉપરાંત ૫ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે માંગણી સ્વીકારી નહિ તેથી ગુસ્સે થઈ હેરિટ્જે તેને ૪૦ લાખ રૂપિયા દંડ કરી તે વસૂલ કરવા જાતે બનારસ ગયો. રાજાને કેદ કરવાથી પ્રજાએ બંડ કર્યું, તેમાંથી હેરિટ્જ મહામુશ્કેલીએ બચ્યો. હેરિટ્જે ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી ઠરાવી રાજાના ભત્રીજાને બનારસની ગાદી આપી.

(૨) અયોધ્યાના નનાબ આસફઊદ્દૌલા પાસે જૂના ૭૬ લાખ રૂપિયા માગણી હતા. નવાબની તીજેરી ખાલી હતી. તેની મા અને દાદી પાસે રાજ્યનું ઝવેરાત હતું. તેથી તેમના પર જૂલમ કરીને પોણાખે કરોડ રૂપિય કઢાવ્યા.

કંપનીના હિંદના વહીવટથી ઇંગ્લંડમાં બહુ જ ખજાનાટ થયો. તેથી અને રેગ્યુલેટિંગ એક્ટની ખામીઓ દૂર કરવા ઇંગ્લંડના પિટ્ઠનું ઈંડિયા પ્રધાન ફોક્સે એક બીલ પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કર્યું, પણ બીલ તે પસાર ન થયું. તેથી તેમાં સુધારો કરી બીજા ઈ. સ. ૧૭૮૪ પ્રધાન પિટ્ટે પોતાનું બીલ રજૂ કરી ઈ. સ. ૧૭૮૪માં પસાર કરાવ્યું.

(૧) કંપનીના ડિરેક્ટરોની સત્તા રદ કરી હિંદના રાજકારભાર પર દેખરેખ રાખવા ઈંગ્લાંડના પ્રધાનના પ્રમુખપણા નીચે છ સભ્યોનું એક 'બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલ' (નિયામક મંડળ) સ્થાપ્યું.

(૨) મંડળની પરવાનગી સિવાય હિંદના કોઈ પણ દેશી રાજા સાથે ગવર્નર જનરલે લડાઈ કે સુલેહ કરવી નહિ.

(૩) ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના

વિલિઅમ પિટ

સભાસદોની સંખ્યા ૪ને બદલે ૩ની રાખી અને કાઉન્સિલની મરજી વિરુદ્ધ અગત્યની બાબતોમાં કામ કરવાની સત્તા ગવર્નર જનરલને આપી. આ કાયદાથી રેગ્યુલેટિંગ એક્ટની ખામી દૂર થઈ તથા કંપનીની સત્તા પર અંકુશ મૂક્યો.

હિંદમાં કરેલા અત્યાચારો માટે કંપનીના ડિરેક્ટરોએ હેરિસ્ટિંગ્સ પર ટપકો મોકલ્યો. તેથી નારાજ થઈ રાજનામું આપી તે હેરિસ્ટિંગ્સ પર ઈંગ્લંડ ગયો. ત્યાં તેના વિરોધીઓએ તેના પર નીચેનાં તહોમતો તહોમતો મૂક્યાં. (૧) નંદકુમારને દીધેલી ફાંસી. (૨)

રોહીલાના નાશ માટે આપેલી મદદ. (૩) કાશીના રાજાને આપેલો ત્રાસ. (૪) અયોધ્યાની બેગમો પર જુલમ કરી મેળવેલા નાણાં.

આ તહોમતો પર કામ ચલાવવા ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાને મંજૂરી આપી ઇંગ્લાંડની હિંદ પ્રત્યે ભલી લાગણી છે એમ બતાવી આપ્યું. તે મુકદ્દમા ઇ. સ. ૧૭૮૬થી ઇ. સ. ૧૭૯૩ સુધી ચાલ્યો. છેવટે પાર્લામેન્ટે તેને નિર્દોષ ઠરાવી અને તેની સેવાઓ તથા મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈ તેને પેન્શન બાંધી આપ્યું.

પ્રશ્નો

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સે કંપનીની રાજ્યવ્યવસ્થામાં કયા સુધારા કર્યા ?
૨. તેણે નાણાં મેળવવા માટે કર્યાં કર્યાં પગલાં લીધાં હતાં ?
૩. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ અને પિટ્ટનાં બીલની મુખ્ય કલમો સમજાવો.
૪. વોરન હેસ્ટિંગ્સનાં અયોગ્ય કામો વર્ણવો.
૫. વોરન હેસ્ટિંગ્સની કારકીર્દીમાંથી તમે શું શીખ્યા ?
૬. નીચેની બાબતો પર ટૂંક નોંધ લખો :
(૧) ક્ષીરાજ્ય પદ્ધતિ. (૨) બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ. (૩) રોહીલા વિગ્રહ.

લોર્ડ કોર્નવોલિસ

[ઇ. સ. ૧૭૮૫ થી ઇ. સ. ૧૭૯૩]

વોરન હેસ્ટિંગ્સ કાઉન્સિલના મુખ્ય સભાસદ સર જોન મેકફર્સનને ગવર્નર જનરલનો ચાર્જ સોંપી ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની પાસેથી લોર્ડ કોર્નવોલિસે ચાર્જ સંભાળી લીધો.

તે હિંદની પરિસ્થિતિથી તદ્દન અજાણ હતો, પણ ન્યાયી હતો તેના દેશબંધુઓનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તેથી તેને હિંદની કુલ સત્તા સોંપી હતી. તેને લશ્કરી ખાતાનો અનુભવ હતો. તથા શાંતિને ચાહનારો હોવાથી તેણે કંપનીના નોકરોને અંકુશમાં રાખ્યા.

આ વખતે અંગ્રેજોને હંફાવે તેવા મરાઠા અને ટિપુ બે બળવાન દુશ્મનો હતા. મરાઠાઓમાં મહાદજી સિંધિઆ અને હિંદની સ્થિતિ નાના ફઝલિસ બે મુત્સદ્દી પુરખો હતા. બાકી નિઝામ અને અયોધ્યાનો નવાબ તો નામના રાજ્યકર્તાઓ હતા.

કોર્નવોલિસે રાજકીય પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ અંગ્રેજોના મિત્રોની
યાદી કરી. તેમાં ટિપુનું નામ
નહોતું. તેથી ટિપુએ મ્હેસુરનો
ત્રીજો વિગ્રહ આરંભ્યો. તેમાં
તેણે પોતાનું અર્ધું રાજ્ય ગુમાવ્યું.

લોર્ડ કોર્નવોલિસ

દેશમાં દિવાની અદાલતો સ્થાપી મુન્સિફ નીમ્યા. (૩) ફોજદારી કામ માટે
મેજસ્ટ્રેટો નીમ્યા. (૪) તથા મુખ્ય જિલ્લાઓમાં સેશન કોર્ટો સ્થાપી સેશન
જજની નીમણૂક કરી. (૫) કંપનીના નોકરોને લાંચ લેતા અટકાવવા તેમના
પગાર વધાર્યા.

હેરિટાજના વખતમાં પાંચ વરસ માટે જમીનના પટા આપી મહેસુલ

ઉધરાવતા. તેથી જમીનમાં કસ ધટવા લાગ્યો તથા

કાયમી ખેડૂતોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ. આથી તેણે 'પરમેનન્ટ
જમાબંધી રેવન્યુ સેટલમેન્ટ' એટલે કાયમની જમીન મહે-
સુલની પદ્ધતિ દાખલ કરી. જમીનની માપણી કરાવી

જમીનના વર્ગ પાડી તેના પર કાયમને માટે મહેસુલ ઠરાવ્યું. આથી જમી-
નદારો સરકારને વફાદાર થયા અને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર જમીનની
ફળદ્રુપતા પર ધ્યાન આપવા લાગ્યા.

આ પદ્ધતિ લોર્ડ કોર્નવોલિસે ખેડૂતોના લાભ માટે કરી હશે. પણ
તેથી ફાયદો તો જમીનદારોને જ થતો હતો. કારણ કે તેઓ

કાયમી ખેડૂતો પાસેથી ગમે તેટલું નાણું કઢાવીને સરકારને
જમાવંધીના તો અમુક જ ભરણું ભરતા હતા. (૨) ખેડૂતોને પોતાના
લાભાલાભ કામનો ખિલકુલ બદલો મળતો નહિ. (૩) વખતના
 પ્રમાણમાં ગમે તેવા ભાવોમાં ફેરફાર થાય તેનો લાભ
 જમીનદારોને જ મળે. સરકારને કંઈ પણ વધારે મળે નહિ. (૩) સરકારને
 તો હરાવેલી રકમ જ મળે તેથી વહીવટી ખર્ચમાં જે વધારો થાય તે રૈયત
 ઉપર કર નાખી મેળવવો પડે. (૫) આથી અંગાળાના જમીનદારો વધારે
 સુખી અને માલદાર બન્યા છે.

— પ્રશ્નો —

૧. લોર્ડ કૉર્નવૉલિશે ન્યાયખાતામાં કરેલા સુધારાઓ લખો.
૨. કાયમી જમાવંધી એટલે શું? તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા સમજાવો.
૩. કૉર્નવૉલિશે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો મોભો અને કીર્તિ કેવી રીતે વધાર્યા તે સમજાવો.

સર જૉન શોર

[ઈ. સ. ૧૭૮૩ થી ઈ. સ. ૧૭૮૮]

કૉર્નવૉલિસ પછી ગવર્નર જનરલ નિભાયો. તેણે તટસ્થ રાજનીતિ
 ધારણ કરી દેશી રાજ્યોના ઝઘડામાં વચ્ચે નહીં પડવાથી કંપનીના હિતને
 નુકશાન થયું.

અંગ્રેજોની મદદ મળશે નહિ તેવી ખાતરી થવાથી મરાઠાઓએ
 નિઝામને કુર્દલાના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. તેથી તેણે ફ્રેન્ચોની
 તટસ્થ નીતિનાં મદદથી લશ્કર કેળવ્યું. તટસ્થ નીતિથી મરાઠા અને
 પરિણામ ટિપુ જોરપર આવ્યા અને અંગ્રેજો નયળા પડી ગયા
 છે તેવી માન્યતા ફેલાઈ. મિત્રરાજ્યોનો કંપનીમાંથી
 વિશ્વાસ ઊઠવા લાગ્યો.

અયોધ્યાનો નવાખ મરણુ પામવાથી તેની ગાદી વજીરઅલી નામે સરદાર પચાવી પડ્યો. તેથી સર જૉન શેરે જાતે અયોધ્યાનો લાખનૌ જઈ નવાખના બાઈ સદતઅલીને ગાદી આપી ઝંઘડો અને વજીરઅલીને ૧૫ લાખનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. અયોધ્યામાં બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવું. તેના ખર્ચ પેટે ૭૫ લાખ રૂપિયા આપવા અને બીજા કોઈ રાજા સાથે કંપનીની રજા સિવાય કોઈ પણ કરાર, સંધિ કે વિગ્રહ ન કરવા તેવું ઠરાવ્યું. આ રીતે તેણે અયોધ્યામાં સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં કંપનીના વેપારના પટાની મુદત પૂરી થવાથી પાર્લામેન્ટે બીજા પટો કરી આપ્યો: (૧) તેની મુદત કંપનીના પટામાં ૨૦ વર્ષની રાખી. (૨) કંપની સિવાયના બીજા ફેરફાર અંગ્રેજ વેપારીઓને ૩૦૦૦ ટન સુધીનો માલ ઈંગ્લાંડ લઈ જઈ કંપનીના ધોરણે વેચવાની પરવાનગી મળી. (૩) હિંદના બ્રિટિશ સેનાપતિને ડિરેક્ટરોની મંજૂરી સિવાય કાઉન્સિલમાં હાજરી આપવાની મના કરી.

પ્રશ્નો

૧. તટસ્થ અગર અલગ રાજનીતિ એટલે શું ? તેથી કંપનીને લાભ હાનિ થયાં હોય તે સમજાવો.
૨. અયોધ્યામાં અંગ્રેજોએ સંપૂર્ણ કાબુ કેવી રીતે મેળવ્યો તે સમજાવો.
૩. તટસ્થ રાજનીતિથી દક્ષિણ હિંદમાં શું પરિણામ આવ્યું તે સમજાવો.
૪. કંપનીના પટામાં થએલા ફેરફારો સમજાવો.

માર્કિર્વસ ઑવ વેલેસ્લી

[ઈ. સ. ૧૭૮૮ થી ૧૮૦૫]

તે અમીરી કુટુંબનો હતો તથા તેનામાં કામ કરવાની ઉત્તમ શક્તિ હતી. તેણે બાઈ ઑવ કન્ટ્રોલના કમિશ્નર તરીકે કામ કર્યું હતું, તેથી હિંદી પ્રશ્નોના જોડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેની બાહોશી ધ્યાનમાં લઈ સર જૉન શેર પછી તેને ગવર્નર જનરલના હુદ્દા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો.

આગલા ગવર્નર જનરલની તટસ્થ રાજનીતિથી હિંદની રાજકીય સ્થિતિ વિચિત્ર બની હતી. દક્ષિણમાં મરાઠા, ટિપુ હિંદની રાજકીય અને નિઝામનાં બળવાન રાજ્યો હતાં. તેમાંથી (૧) સ્થિતિ ટિપુએ ફ્રેન્ચો સાથે મસલત ચલાવી ને નેપોલિયનને હિંદ જીતવાનું આમંત્રણ આપ્યું. (૨) નિઝામે કુર્દલાના યુધ્ધ પછી ફ્રેન્ચોનો આસરો લીધો. (૩) મરાઠા રાષ્ટ્રસંઘના પાંચ બળવાન રાજ્યો હયાતીમાં આવ્યાં. (૪) મોગલ સલ્તનત નાશ પામી. (૫) રજપુતાનામાં મરાઠાઓ ચોથ ઉધરાવતા. (૬) અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો. છતાં ટિપુ સાથે સંદેશા ચલાવતો. (૭) પંજાબમાં શીખ સરદાર રણજીતસિંહ નીચે શીખ લોકો જોર પર આવ્યા.

લોર્ડ વેલેસ્લી

આથી હિંદમાં આ બધા પર સર્વોપરી સત્તા સ્થાપવા માટે વેલેસ્લીએ આ તકનો લાભ લેવાનું નક્કી કર્યું. તેણે પહેલાં મહેસુરનો ચોથો વિઘ્ન કરી ટિપુનો અંત આણ્યો. ત્યાર પછી દેશી રાજ્યોને એક જ નીચે લાકી તેમને સુરક્ષિત રાખવા માટે વેલેસ્લીએ “સહાયકારી લશ્કરી યોજના” અમલમાં મૂકી. તે યોજનામાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થતો હતો.

(૧) અંગ્રેજ સત્તાનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારવું. (૨) દરેક દેશી રાજ્યે પોતાની મદદમાં અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાને ખર્ચે રાખવું. (૩) અંગ્રેજ પ્રજા સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રજાને લશ્કરી યોજના પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવી નહિ. (૪) કંપની સરકારની પરવાનગી સિવાય દેશી રાજ્ય લાઝા અગર સુલેહ કરી શકે નહિ. (૫) ઉપરની યોજનાનો સ્વીકાર કરનારનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કંપની સરકાર કરશે.

(૧) નિઝામ સૌથી નખજો હોવાથી તેણે આ યોજનાનો પ્રથમ સ્વીકાર કરી ફ્રેંચ પ્રજા તથા લશ્કરને રજા આપી અને લશ્કરના અર્થ પેટે બદ્દારી અને કડપા આપ્યાં. (૨) અયોધ્યાના નવાબ સાદતઅલીએ પણ યોજના સ્વીકારી. (૩) નાના ફૂડનવિસનાં મરણ પછી બાહરાવ પેશ્વાની સ્થિતિ કંદેહી બની હતી. હોલ્કરે પૂના લઈ લીધાથી તે અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો અને વસાઈ મુકામે સલાહ કરી સહાયકારી યોજના સ્વીકારી. (૪) પેશ્વાએ વસાઈના કોલકરાર કર્યા તેથી સિંધિઆ અને ભોંસલેએ નારાજ થઈ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ આદર્યું. પરિણામે અસઈ અને આરગમ આગળ હારી જવાથી સિંધિઆએ સુરજ અંગ્રેગામના અને ભોંસલેએ દેવગામના કરાર કરી સહાયકારી યોજના સ્વીકારી હતી. (૬) રજપુતાનાનાં નાનાં રાજ્યોએ મરાઠાઓના ત્રાસમાંથી બચવા આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો.

હવે ફક્ત હોલ્કર છૂટો હતો. તેને નમાવવાની પ્યારીમાં હતો ત્યાં વેલેસ્લીને ઈંગ્લાંડ જવું પડ્યું તેથી તે સ્વતંત્ર રહી શક્યો.

આ યોજનાથી અંગ્રેજો સર્વોપરી બન્યા. ફ્રેંચ સત્તાનો અંત આવ્યો. સઘળાં દેશી રાજ્યો એક સરખી સ્થિતિમાં આવ્યાં. જે યોજનાનું કે તેમની સ્વતંત્રતા નાશ પામી તો પણ તેમને રાજ્યની પરિણામ અંદરના ઝઘડાની કે બહારના હુમલાની ખીક નહિ રહેવાથી રાજ્યો ભોગવિલાસમાં બાળસુ અને આરામમાં નિંદગી ગાળવા લાગ્યા. તેથી તેમની લશ્કરી કુનેહ અને શક્તિ નાશ પામ્યાં.

સહાયકારી યોજનાને પરિણામે (૧) નિઝામ પાસેથી બદ્દારી અને કડપા, (૨) મહેસુરના ચોથા વિઝહને અંતે કાનડા અંગ્રેજી મુલકમાં અને કોઈમ્મતુર, (૩) ભોંસલે પાસેથી કટક અને થએલો વઘારો વરાડ, (૪) અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી રોહીલખંડ તથા ગંગા અને જમના વચ્ચેનો દોઆબ, (૫) સિંધિઆ પાસેથી જમનાની ઉત્તરનો પ્રદેશ અને પેશ્વા અને ગાયકવાડ પાસેથી ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ અને મુંબઈની આસપાસનો મુલક અંગ્રેજોને મળ્યો.

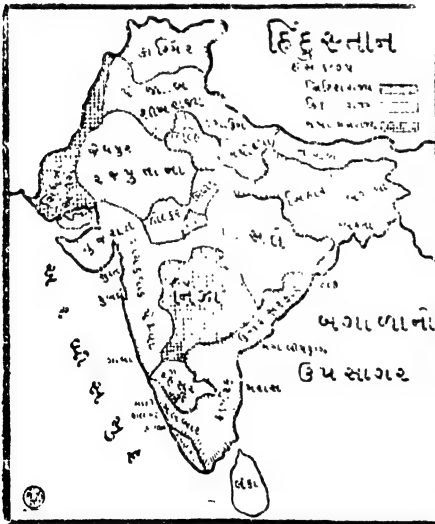
આ ઉપરાંત વેલેસ્લીએ રાજ્યોના અંધેર કારભાર માટે કેટલોક મુલક ખાલસા કર્યો હતો :

(૧) કર્ણાટકમાં નવાબે ખરાબ વહીવટ કરી રાજ્યને દેવામાં ડુબાડી દીધું. તેથી કર્ણાટક ખાલસા કરી પેન્શન આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૧.

(૨) તાંજોરમાં છેલ્લા રાજા તુલાજીના મરણ પછી ગાદી માટે તકરાર પડી. તેથી વેલેસ્લીએ તે રાજ્ય ખાલસા કરી તેના દત્તક પુત્ર સરફોજીને પેન્શન આપ્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૪.

(૩) સૂરતના છેલ્લા નવાબને વારસ નહિ હોવાથી તેના ભાઈ મીર નાસિરુદ્દીનને પેન્શન આપી સૂરત ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૦.

વેલેસ્લીના હિંદના કામોથી કંપનીના ડિરેક્ટરો અને બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલના સભાસદો ગભરાઈ ગયા. તેમની વેપારી દૃષ્ટિએ વેલેસ્લીની સ્વદેશગમન મુલકો મેળવવાની નીતિ પસંદ પડી નહિ. વળી લડાઈઓમાં થએલો ભારે ખર્ચ તથા હોલ્કર અને ભરતપુર સાથેની લડાઈમાં મળેલી નિષ્ફળતાથી તેને ઇ. સ. ૧૮૦૫માં ઇંગ્લેંડ પાછો બોલાવી લીધો.

લોર્ડ વેલેસ્લી સમર્થ રાજ ની-
વેલેસ્લીની તિરા અને
ચોગ્યતા પાકો સા-
ત્રાજ્યવાદી
હતો. મોગલ સામ્રાજ્યના
ખંડેર પર કલાઈ વે
પાયો નાખીને વોરન
હેસ્ટિંગ્સે ચણતર કરેલી
ઈમારત લોર્ડ વેલેસ્લીએ
સહાયકારી યોજનાથી
પાકી કરી. આથી
બ્રિટિશ રાજ્ય હિંદમાં
ગમી શક્યું.

વેલેસ્લી ઇંગ્લાંડ ગયા પછી તેના વિરોધીઓએ તેના પર ગંભીર તહોમતો મૂક્યાં પણ કંપનીએ તેના કામની કદર કરી તેને બે લાખ રૂપિયા ઇનામમાં આપ્યા અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા હાઉસમાં તેનું આવલું મૂક્યું. તે ઇ. સ. ૧૮૪૨માં ૮૨ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

પ્રશ્નો

૧. વેલેસ્લીના આગમન વખતે હિંદની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન કરો.
૨. 'તટસ્થનીતિ' અને 'સહાયકારી લશ્કરી યોજના' બંને નીતિના ગુણદોષનો મુકાબલો કરો.
૩. 'સહાયકારી લશ્કરી યોજના'માં કઈ કઈ ફલમો હતી ? તેના અમલથી શું લાભાલાભ થયો ?
૪. વેલેસ્લીએ બ્રિટિશ હકુમતમાં વધારેલા પ્રાંતો તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં બતાવો.
૫. સહાયકારી લશ્કરી યોજનાની હિંદનાં દેશી રાજ્યો પર શી અસર થઈ?

લોર્ડ કોર્નવોલિસ (ખીજ વાર)

ઇ. સ. ૧૮૦૫થી ઇ. સ. ૧૮૦૫

[હિંદમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે લોર્ડ કોર્નવોલિસને ખીજવાર મોકલ્યો. પણ તે વૃદ્ધ થયો હતો. તે હોલ્કર અને સિંધિયા સાથે મુલેહ કરવ કલકત્તાથી લખનૌ જતાં ગાઝીપુર પાસે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૫.]

સર જ્યોર્જ આર્લો

[ઇ. સ. ૧૮૦૫ થી ઇ. સ. ૧૮૦૭]

કોર્નવોલિસના અચાનક મરણથી કાઉન્સિલના મુખ્ય સભાસદ સર જ્યોર્જ આર્લોની કામચલાકિ ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમણૂંક કરી. તેને તટસ્થ રાજનીતિ પાળવાનો સખત હુકમ હતો. તેથી સિંધિયા સાથે મુલેહ કરી તેમના જીતેલા મુલક પાછા આપ્યા અને રજપુતાના તથા માળવાના મુલક પર તેમનો ચોથ ઉધરાવવાનો હક કબૂલ રાખ્યો.

આને પરિણામે સિંધિઆ અને હોલ્કરે પિંઢારા અને ડંગ લોકો સાથે મળી જઈ પ્રબળે ખૂબ હેરાન કરી.

તે સમયે દક્ષિણ હિંદના સેનાપતિએ લશ્કરના સિપાઈઓની રીતભાત તથા દેખાવમાં સુધારો કરવા કેટલાક નિયમો અમલમાં લેવારનું બંડ મૂક્યા : (૧) પાંધડી અમુક રીતે બાંધવી. (૨) દાઢી મુછ ઇ. સ. ૧૮૦૬ અમુક ભાતની રાખવી. (૩) પરેડ વખતે ચાંદી કે ધર્મનું નિશાન કપાળમાં કરવું નહિ. (૪) કાનમાં કુંડળ કે કડીઓ પહેરવી નહિ. આવા સુધારાથી હિંદુ સિપાઈઓને શંકા થઈ કે તેમને ખ્રિસ્તિ બનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. તેથી વેલોરના સિપાઈઓએ બળવો કર્યો અને ૧૧૫ અંગ્રેજ સિપાઈઓને ઠાર કર્યા. આ બંડના સમાચાર આર્કટ પહોંચતાં જનરલ ગીલેસ્પીએ આવી બળવો સમાવ્યો. બળવાખોરોના ચારસોએક માણસો મરાયા અને કેટલાકને દેશપાર કર્યા. તે પછી વેલોરમાં શાંતિ સ્થપાઈ.

બંડ વખતે ટિપુના પુત્રો વેલોરમાં હતા. બંડમાં તેમનો હાથ હશે એમ વહેમાઈને તેમને કલકત્તા મોકલી આપ્યા. સર બંડનું પરિણામ બ્યોર્ન બાર્લોને ઉતારીને મદ્રાસનો ગવર્નર નીમ્યો તથા તેની જગાએ લોર્ડ મિન્ટોને મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૭.

પ્રશ્નો

૧. તટસ્થ રાજનીતિના પુનર્જીવનથી ઉત્તર હિંદમાં કયા બનાવો બન્યા ?
૨. વેલોરનું બંડ થવાનાં કારણો અને પરિણામ વિષે શું જાણે છે ?

લોર્ડ મિન્ટો

[ઇ. સ. ૧૮૦૭ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩]

લોર્ડ મિન્ટોને પણ તટસ્થ રાજનીતિ પ્રમાણે ચાલવાનો હુકમ હતો. પણ તે હિંદને કિનારે જતર્યો ત્યારે તેણે દેશની તટસ્થનીતિનો ભંગ રચિત જુદાં જ પ્રકારની જોઈ. ઉત્તર હિંદમાં લૂંટારા તથા ધાડપાડુઓનું જોર વિશેષ હતું. તેમને મરાઠાઓની મદદ હતી. પિંઢારાઓની પૂંઠ પકડી ત્યાં લશ્કર મોકલી અજયગઢ તથા કર્ણાજરના કિલ્લા તાબે કર્યા. વેલેસ્લીના સમયમાં ફ્રેન્ચ

સત્તા હિંદમાંથી નાબુદ થઈ હતી. તે સમયે રશિયા અને અંગ્રેજોને
ઝઘડો ચાલતો હતો. તેથી હિંદને પરદેશો તરફથી બેવડો ભય હતો:—

(૧) ધરાનનો અને (૨) રશિયાનો. તેથી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી
બ્રિટિશ હિંદનું મિન્ટોએ ધરાનના શાહ પાસે કર્નલ માલ્કમને પ્રતિનિધિ
રક્ષણ કરવાના તરીકે મોકલી તેની સાથે કરાર કર્યા. તેમાં એમ ઠરાવ્યું
ઉપાયો કે કાઠિયાણી પ્રજાને શાહે પોતાના મુલકમાંથી

રસ્તો આપવો નહિ અને જરૂર પડ્યે એક બીજાને
મદદ કરવી. તે જ પ્રમાણે સિંધના અમીરો પાસે જનરલ મેટ્કાફને મોકલી
સુલેહ સંબંધ દૃઢ કર્યો. હવે અફઘાનિસ્તાનનો રસ્તો બંધ કરી રશિયાનો
ભય મટાડવા ત્યાંના અમીર શાહ સુગ્ન પાસે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટનને
એલચી તરીકે મોકલી મિત્રતા બાંધી. તે જ પ્રમાણે મેટ્કાફને પંજાબના

શીખ સરદાર રણજિતસિંહ
પાસે મોકલ્યો. તેણે મિત્રતા
બાંધી અમૃતસર મુકામે સંધિ
કરી. તેમાં ઠરાવ્યું કે : (૧)
સતલજ નદીની હદનો અંગ્રે-
જોએ સ્વીકાર કરવો. (૨)
લુધિઆણામાં અંગ્રેજ લશ્કર
રહે. તેમાં રણજિતસિંહે વાંધો
ઉઠાવવો નહિ. આ શરત
રણજિતસિંહે મરતાં સુધી
પાળી અને તે અંગ્રેજોનો
મિત્ર બની રહ્યો.

શીખ ધર્મ વિષે તમે
કાંઈક જાણો છો. શીખ
પ્રજાએ તે ધર્મના ઝંડા તળે
એકત્ર થઈ પંજાબમાં પોતાની

રણજિતસિંહ

સર્વોપરી સત્તા સ્થાપી હતી. તે આખી પ્રજા લડાયક હતી. તેમના જુદા જુદા બાર સરદારોએ પંજાબમાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. તેમાં માનસિંહ મોટો હતો. તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર રણજિતસિંહ ગાદીએ આવ્યો. તે બહાદુર યોદ્ધો હતો. તે અમલુ હતો, છતાં ધણો શીખ પ્રજાનો બુદ્ધિમાન અને કાબેલ હતો. તેની એક આંખ શીત-
ધતિહાસ ગામાં ગઈ હતી. તેણે પંજાબમાંથી અફઘાનોને હાંકી
ઠાઠી કાશ્મિર, પેશાવર, મુલતાન અને કંદહાર સુધી
પોતાની સત્તા જમાવી. પ્રજાનો તેના પર અદળક પ્રેમ હતો. તેણે આખી
પ્રજાને લડાયક અને બળવાન બનાવી હતી. તે અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો.

લોર્ડ મિન્ટોના સમયમાં ત્રાવણકોરના પ્રધાને સહાયકારી લશ્કરના
ખર્ચની રકમ નહિ આપતાં સામે થયો. તેથી ત્રાવણકોરનો વહીવટ દેવું
પતાવતાં સુધી કંપની સરકારે હાથમાં લીધો.

ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. તેનો લાભ લઈ અંગ્રેજોએ
સંસ્થાનો વધારવા તજવીજ કરી. હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા 'નવા અને
મોરિશ્સસ બેટા કબજે કરવામાં લોર્ડ મિન્ટોએ મદદ કરી.

મદ્રાસ ઇલાકામાં મહેસુલ ઉધરાવવા સારું રૈયતવારી જમાબંધીની
પદ્ધતિ દાખલ કરી. તે પદ્ધતિમાં જમીનના માલિક
મદ્રાસની રૈયત- ખેડૂતો જ ગણાય છે. તે સરકારમાં હરાવેલું મહેસુલ
વારી જમાબંધી ભરે છે. આ મહેસુલ ત્રીસ ત્રીસ વરસે નક્કી કરવામાં
આવે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પણ તેજ રીતે ચાલે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩માં પાર્લામેન્ટે કંપનીને ૨૦ વરસનો વધુ પટો કરી
આપ્યો. તેમાં એવું હરાવ્યું કે: (૧) હરકોઇ અંગ્રેજ વેપારી ચીન સિવાય
હિંદ સાથે વેપાર કરી શકે. (૨) હિંદનું રાજ્ય કંપનીના કબજામાં રહે,
પણ તે પર ઈંગ્લાંડની સરકારનો સંપૂર્ણ કાયુ રહે. (૩) ખ્રિસ્તિ ધર્મના
પ્રચાર માટે પાદરીઓને હિંદમાં જવાની છૂટ આપવી અને લેમને કંપની
સરકારે ઉત્તેજન આપવાનું હરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૩.

પ્રશ્નો

૧. લોર્ડ મિન્ટોએ તટસ્થ નીતિ સ્વીકારી હતી છતાં અરાજકતા મટાડવામાં શો ભાગ લીધો હતો ? તટસ્થનીતિ સંબંધી તેના વિચારો કેવા હતા ?
૨. બ્રિટિશ હિંદનું રક્ષણ કરવા તેણે શાં શાં પગલાં લીધાં ?
૩. ઇ. સ. ૧૮૧૩માં કંપનીના પટામાં કયા મહત્વના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા ?
૪. મહારાજ રણજિતસિંહ વિષે શું જાણો છો ?

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ

[ઇ. સ. ૧૮૧૩ થી ઇ. સ. ૧૮૨૩]

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે હિંદમાં આવી ઘણું સાફ કામ કરી બતાવ્યું. દેશમાં ચાલતા વિચ્છેદ, રાજ્ય ખટપટો અને અંધેર વ્યવસ્થાને અંત લાવવા તેણે તટસ્થ નીતિ સદાને માટે છોડી દીધી અને વેલેસ્લીના સિદ્ધાંતને વળગી રહી બ્રિટિશ રાજ્ય સર્વોપરી બનાવ્યું.

નેપાળ દેશ હિમાલયની તળેટીમાં હોવાથી તેને ડુંગરી પ્રદેશનું કુદરતી રક્ષણ છે. ઇ. સ. ૧૭૬૭-૬૮માં ગુરખાઓએ તે જીતી લઈને ખટમંડુમાં રાજધાની સ્થાપી પોતાની સત્તા જમાવી. ગુરખા લોકો મૂળ રજપુતો છે. તેઓ ઉત્તમ લડવૈયા છે. તેમની પાસે ફક્ત તોપખાનાની ખામી હતી.

તેમણે પોતાના રાજ્યની હદ દક્ષિણે અયોધ્યાની સરહદ સુધી સુધારી. વળી અંગ્રેજ તાખાનાં બસોએક ગામડાં લૂંટી કબજે કર્યાં. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ગામડાં પાછાં સોંપી દેવાનું કહેવરાવ્યું પણ તેમણે માન્યું નહિ, તેથી યુદ્ધ જાહેર કરવું પડ્યું. અંગ્રેજ સરદાર ગિલેસ્પી અને જનરલ

નેપાળી

વિચ્છેદ

આકટરભોનીની સરદારી નીચે અંગ્રેજ ફોજે હુમલો શરૂ કર્યો. પશ્ચિમ તરફથી આકટરભોનીએ ચાલભોરા લીધું ત્યારે જ ગુરખાઓએ ગભરાઈને સુલેહ માટે કહેણ મોકલ્યું.

પણ તેમના સરદાર અમરસિંહે સુલેહ ન કરવાથી અંગ્રેજોએ ખટમંડુ જતાં મકવાનપુર અને હરિહરપુર લીધાં, ત્યારે છેવટે સેગાઉદી મુકામે સલાહ થઈ તેની શરતો નીચે પ્રમાણે છે: (૧) ગોઆ અને સતલજ વચ્ચેનો કમાઉન પ્રદેશ, ગરવાલ અને તેરાઈ અંગ્રેજોને આપવા. તે બદલ અંગ્રેજો વરસે બે લાખ રૂપિયા આપે. (૨) ખટમંડુમાં અંગ્રેજ રેસિડંટ રાખવો. (૩) સિકિમના

રાજની સ્વતંત્રતા ગુરખાઓએ કબૂલ રાખવી. આ સુલેહથી સિમલા, મસુરી અને નૈનીતાલ જેવાં હવાખાવાનાં પરિણામ સ્થળો અંગ્રેજોને મળ્યાં. વળી ગુરખા જેવી બળવાન અને લડાયક કોમની અંગ્રેજ સૈન્યમાં ભરતી થઈ. તેમણે

આજ સુધીમાં અંગ્રેજોની ધણી સેવા બજાવી છે. દેશી પલટણોમાં ગુરખા પલટણો વખણાય છે.

હોલ્કર અને સિંધિઆના છૂટાં થએલાં માણસોની ટાળીઓ લૂંટારાઓનો ધંધો કરવા લાગી

પિંદારા હતી. તેમની સાથે કેટલાક ભીલ, કોળી અને મુસલમાનો ભળ્યા. તેઓ મધ્ય હિંદમાં રહેતા. તેઓ લૂંટફાટનો ધંધો કરતા, ગામડાં બાળતા, લંટતા અને રૈયતને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપતા.

માર્કિવસ ઓવ હેરિંટગ્સ પૈસા કઢાવવા માટે માણસોને મોઢે મર્યાનો તોબરો બાંધતા, શરીરે ડામ દેતા અગર ચીંથરાં વીંટાળી સળગાવતા. તેમને હોલ્કર તથા સિંધિઆ અને બીજા સરદારો મદદ કરતા. આ પ્રમાણે લૂંટફાટ કરનારા બધા પિંદારા કહેવાતા. આથી લોર્ડ હેરિંટગ્સે અંગ્રેજ સરદારોને ચોમેરથી બોલાવીને તેમને ચક્કારે

પિંદારાનો ઘેરી લીધા. સઘળા પિંદારા ઘેરાઈ ગયા અને સખત નાશ માર ખાઈ નાસી ગયા. કેટલાક શરણે આવ્યા તેમના સરદાર અમીનખાનને ટાંક અને અને કરીમખાનને

ગોરખપુરની જાગીર આપી. ત્રીજો સરદાર ચિત્ર જંગલમાં નાસી ગયો. ત્યાં તેને વાઘે ફાડી ખાધો. ચોથા સરદાર ખસ્તર મહમદે આપઘાત કર્યો.

એ રીતે ચાર વરસમાં તેમની જડ ઉપેડી નાખી લોકોને નિર્ભય બનાવ્યા.

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના સમયમાં છેલ્લા બાહુરાવ પેશ્વાએ અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો. તે છેલ્લા મરાઠા વિઝલમાં હાર્યો અને પેશ્વાન લઈ બિથુરમાં રાજકેદી તરીકે જીવન પુરું કર્યું.

તેણે હિંદને પ્રગતિને માર્ગે ચડાવવા સુધારા કર્યા તે જાણવા જોવા છે.

તે નીચે પ્રમાણે છે: (૧) હિંદી છોકરાઓને યુરોપી ભાષાનું અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા કલકત્તામાં હિંદુ કૉલેજ સ્થાપી. (૨) વર્તમાનપત્ર પરનો

અંકુશ દૂર કરી વર્તમાનપત્રો કાઢવાની પરવાનગી આપી.

પ્રગતિકારક (૩) ન્યાયના કામમાં ઢીલ ન થાય તથા શુદ્ધ ન્યાય મળે સુધારા તેવી ગોઠવણ કરી. (૪) મદ્રાસમાં ફાયતવારી જમાવંધી

દાખલ કરી. (૫) બંગાળના જમીનદારો ખેડૂતોને ત્રાસ આપતા તેમના રક્ષણ માટે કાયદો કર્યો. (૬) રસ્તા પુલો અને નહેરો બંધાવી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું.

આ રીતે અંગ્રેજ રાજ્યને સર્વોપરી બનાવી વેલેસ્લીનાં અધુરાં કાર્યને પુરું કરીને સ્વદેશ ગયો.

પ્રશ્નો.

૧. નેપાલના ગુરખાઓ જોડે શા માટે વિગ્રહ થયો ? તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?
૨. પિંઢારાઓ કોણ હતા ? તેમનો નાશ શી રીતે કર્યો ?
૩. હેરિટગ્સે કયા મુલકનો વધારો કર્યો ? તે તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં બતાવો.
૪. હેરિટગ્સે દેશમાં પ્રગતિકારક કયા સુધારા કર્યા ?

લોર્ડ આમહુર્સ્ટ

[ઇ. સ. ૧૮૨૩ થી ઇ.સ. ૧૮૨૮]

લોર્ડ હેરિટગ્સના ગયા પછી છ સાત મહીને લોર્ડ આમહુર્સ્ટ આવી પહોંચ્યો. આ વખતે દેશમાં શાંતિ હતી. તેના આવ્યા પછી બ્રહ્મદેશ જોડે વિગ્રહ કરવો પડ્યો.

બ્રહ્મદેશ બંગાળની પૂર્વે આવેલો છે. ત્યાંના લોકો બૌદ્ધ ધર્મી હોવાથી તેમનામાં નાતજાતનો ભેદભાવ નથી. તેથી તેઓમાં બહુ સંપ છે. લોકો આનંદી અને મોજલા છે.

બ્રહ્મદેશના રાજાએ આસામ, આરાકાન અને મણીપુર જીતી લીધાં, તેથી કેટલાક આરાકાનીઓ ખ્રિશ્તિ મુલકમાં રહેવા બ્રહ્મી વિગ્રહનાં ગયા. તેમને પાછા મોકલી આપવા બ્રહ્મી રાજાએ કહે- કારણે વરાવ્યું. પણ તેમ ન થવાથી તેણે ખ્રિશ્તિઓનો શાહપુરી ખેટ જીતી લીધો અને પૂર્વ બંગાળ પર દાવો કરવા લાગ્યો. તેથી લડાઈ જાહેર થઈ. બ્રહ્મદેશ પર એક સૈન્ય આસામ તરફ અને બીજું આરાકાન તરફ અને ત્રીજું દરિયા રસ્તે રંગુન પર ચડ્યાં. એકે આસામ જીત્યું. બીજું આરાકાનમાં ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકાયું અને ત્રીજાએ રંગુન જીતી બ્રહ્મી સેનાપતિ મહામંદુલાને હરાવ્યો. પછી અંગ્રેજ સૈન્યે પ્રેમ લેવાથી બ્રહ્મીરાજા ગભરાયો અને યાંદાખુમાં નીચે પ્રમાણે કોલકરાર કર્યા:

૧. આસામ, આરાકાન અને તેનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા.
૨. લડાઈના ખર્ચ બદલ એક કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપવા. અને
૩. આવામાં બ્રિટિશ રેસિડંટ રાખવો તથા બ્રહ્મદેશમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ આપવી.

બ્રહ્મી વિગ્રહમાં દશ વાર કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો, તેથી કંપનીને દેખીતો લાભ જણાયો નહિ. પણ જે પ્રાંતો પરિણામ મળ્યા તેથી ઘણો ફાયદો થયો. અત્યારે આસામ ચાના બગીચા માટે, અને આરાકાન ચોખાના પાક માટે પ્રખ્યાત છે. તથા બ્રહ્મદેશમાં વેપાર કરવાથી અંગ્રેજો ધનાઢ્ય બન્યા.

મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી વખતે ભરતપુરના જાટ લોકોએ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાંના રાજા રણજિતસિંહના ભરતપુરમાં બંડ મરણ પછી તેનો બાઈ દુર્જનશાહ ગાદી પચાવી પડ્યો. આથી બાળકુંવર બળવંતસિંહે અંગ્રેજોની મદદ માગતાં લોર્ડ કોમ્પરમીઅરને સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. ભરતપુરનો કિલ્લો અજીત ગણાતો હતો. તે લેવામાં જનરલ લેઈક ઇ. સ. ૧૮૦૫માં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. આ કિલ્લાને ભયંકર તોપોના મારાથી તથા સુરંગો ફેડી તોડ્યો અને ભરતપુર જીત્યું. દુર્જનશાહને કેદ પકડી બનારસ મોકલ્યો અને ખરા વારસને ગાદીએ બેસાડી તે મોટો થાય ત્યાં સુધી રાજ્યનો વહીવટ અંગ્રેજ રેસિડંટને સોંપ્યો.

— પ્રશ્નો—

૧. પહેલાં બ્રહ્મી વિગ્રહનાં કારણો કહો તથા પરિણામ જણાવો.
૨. ભરતપુર પર શા માટે અંગ્રેજ લશ્કર મોકલવું પડ્યું? તે અજીત કિલ્લો કેવી રીતે જીત્યો?

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક

[ઇ. સ. ૧૮૨૮ થી ઇ. સ. ૧૮૩૫]

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક મદ્રાસનો ગવર્નર હતો ત્યારે વેલોરના બંડ પછી તેને ઇંગ્લાંડ બોલાવી લીધો હતો. તે બહો દયાળુ અને સ્વતંત્ર

વિચારનો હતો. તેણે ધણા સુધારા કરી
પ્રગ્નહિતનાં કાર્યો કર્યાં છે.

મહેસુરનો રાજા કૃષ્ણરાય રૈયત પર
બહુ જુલમ કરતો
મહેસુરનો વહીવટ હતો તથા મોજ-
મઝામાં રાજ્યનો બધો
પૈસો ઉઠાવી દેતો. તેથી રૈયત ત્રાસીને
રાજ્ય સામે ઇ. સ. ૧૮૩૦માં બંડ કર્યું.
તેથી બેટિકે રાજાને પદબ્રજ કરી ચાર
લાખનું પેન્શન બાંધી આપ્યું અને મહે-
સુરનો વહીવટ કરવા અંગ્રેજ કમિશ્નરનીમ્નો.

લોર્ડ વિલિયમ બેટિક
કુર્ગનો ચિક્ક રાજા પણ બહુ જુલમી નીકળ્યો. રાજાને સુધરવાની
ચેતવણી આપી પણ સુધર્યો નહિ. તેથી તેને પદબ્રજ
કુર્ગ ખાલસા કરી બનારસમાં કેદ કર્યો અને પ્રજાની સંમતિથી કુર્ગને
બ્રિટિશ હદમાં ભેળવી દીધો. ઇ. સ. ૧૮૩૪.

આસામના કાચાર પ્રાંતનો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી તે
રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

બેટિકનો સમય શાંતિનો હતો, તેથી તેણે રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારા
કર્યાં. (૧) કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી, તેથી લશ્કરી અમલદારનું
બેવડું બચ્ચું બંધ કરી ફક્ત પગાર આપવાનો રિવાજ ચાલુ રાખી નાણાં
બચાવ્યાં. (૨) મોગલાઈ વખતની આપેલી જમીનનું મહેસુલ લેવાનું ઠરાવ્યું.
(૩) અશીલુની જગાત વધારી નાણાની સ્થિતિ સદ્ધર કરી.

હિંદુઓમાં ધણી મરણ પામે તેની સાથે તેની પત્નીએ પણ બળી
મરવું પડતું. આ રીતને 'સતી થવાનો આદ' કહેતા.
સામાજિક સુધારા અકબરે આ રિવાજ બંધ કરવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો
હતો. બંગાળમાં આ રિવાજ બહુ જ પ્રચલિત હતો.

અને જીને તેની મરજી વિરુદ્ધ
બાળી મૂકવામાં આવતી. આથી
બેટિકે તે સમયના રાજા
રામમોહનરાય જેવા સુધારકોની
મદદથી આ રિવાજને અટકા-
વવાનો કાયદો કર્યો અને સતી
થવામાં મદદ કરનારને ધણી
કડક શિક્ષાઓ કરાવી. (૨)
તેવીજ રીતે બાળહત્યા અને
મનુષ્યવધ અટકાવવાનો કાયદો
કર્યો.

આજ સુધી સરકારી દફતર
ઉર્દુ ભાષામાં રાખવામાં આવતું.

રાજા રામમોહનરાય

તેને બદલ હવે દરેક પ્રાંતની ભાષામાં રાખવાનું ઠરાવ્યું.
વહીવટી સુધારા (૨) હિંદીઓને સરકારી નોકરીના મોટા હોદ્દા આપવા
ઠરાવ્યું અને ન્યાયાધીશોતરીકે પણ હિંદીઓને નીમ્યા.
(૩) હિંદીઓને મોટા હોદ્દા અપાય તો તેમને યોગ્ય કેળવણી આપવી
જોઈ એ એવો તે વખતના કેળવણીખાતાંના પ્રમુખ લોર્ડ મેકેલોનો મત
હતો. તેણે અંગ્રેજી શાળાઓ અને કોલેજો પણ સ્થાપી. તેથી કેળવણીનો
પ્રચાર વધ્યો. હિંદુસ્તાનમાં પદ્ધતિસર કેળવણીનો પાયો ઇ. સ. ૧૮૩૩માં
નંખાયો. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ બંધાવી અને
કલકત્તામાં મેડિકલ કોલેજ સ્થપાઈ.

આ સમયે ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને ત્રાસરૂપ હતા. તેઓ સાધારણ વેશમાં
ફરતા અને જતા આવતા લોકોને છતરી ગળે ફાંસે દઈ
ઇંગ્લેન્ડના નાશ મારી નાંખી તેમને લૂંટી લેતા. બેટિકે આ લોકોનો નાશ
કરવાનું કામ મેજર સ્વીમનને સોંપ્યું. તેણે સાત વરસમાં
ત્રણ હજાર ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડના લોકોને પકડી તેમનો અંત આણ્યો.

હગ લોકાની ટાળી

તેણે નહેરો ખોદાવી ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપ્યું. કલકત્તાથી દિલ્હી, લાહોર અને પેશાવર સુધી ધોરી રસ્તાઓ બંધાવ્યા. આથી પ્રજા હિતાર્થનાં વેપાર ખીલ્યો. વળી વરાળચંત્રોની શોધ થઈ હતી અને વધુ કામો સુએઝની નહેર ખુલ્લી થવાથી ઇંગ્લેંડ જવા આવવાનો રસ્તો ટૂંકો થયો.

આગ્રા અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં તદ્દન નવીજ પદ્ધતિ શરૂ કરી તેને ‘મહાલવારી પદ્ધતિ’ કહે છે. તેમાં ફેર એટલોજ છે મહાલવારી કે દરેક ગામડાના મહેસુલનો આંકડો નક્કી કરવામાં પદ્ધતિ આવતા તે મુજબ ખેડૂતો પોતાને ફાળે પડતી રકમો આપી દેતા.

આ સમયે પાર્લામેંટે ૨૦ વરસનો નવો પટો કરી આપ્યો. તેમાં ઠરાવ્યું કે (૧) હવે કંપનીએ વેપાર બંધ કરી ફક્ત હિંદનો કંપનીના પટામાં રાજ્ય કારભાર ચલાવવો. (૨) હિંદ સાથે વેપાર કરવાની ફેરફાર સૌ કોઈને છૂટ આપી. (૩) ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલમાં ત્રણ સભ્યો હતા. તેમાં એથો ધારાશાસ્ત્રી તરીકેની લાયકાતવાળો ઉમેર્યો. (૪) વાયવ્ય કોણુ તરફનો (હાલનો આગ્રા પ્રાંત) નવો પ્રાંત બનાવ્યો. અને ત્યાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમ્યો. (૫) કોઈ પણ હિંદીને

તેના ધર્મ, જાત કે વર્ણના બેદરબાવ સિવાય લાયકાત મુજબ કંપની સરકારની નોકરી માટે લાયક ગણવાનો ઠરાવ થયો.

ઐરિક રાજ્યવહીવટમાં ફેરફાર કર્યો, સામાજિક સુધારા કર્યા, હિંદીઓને મોટી નોકરીએ ચડાવ્યા અને ઊંચી કેળવણીની વ્યવસ્થા કરી. એ કાર્યો જોતાં તેણે હિંદમાં પોતાનું નામ અમર કર્યું છે જેથી સારા ગવર્નર જનરલ તરીકે તેની ગણના થાય છે.

પ્રશ્નો

૧. લોર્ડ વિલિયમ ઐરિકે શા શા રાજકીય સુધારા દાખલ કર્યા તે વર્ણવો.
૨. તેણે હિંદીઓની પ્રગતિ માટે શા શા કોશિષો કરી ?
૩. તેણે દેશી રાજ્યોનો વહીવટ કેવી રીતે સુધાર્યો ?
૪. લોકોને તેણે વિવિધ બાબતના ત્રાસમાંથી કેવી રીતે મુક્ત કર્યા ?
૫. તેણે મહેસુલની કઈ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી ?

સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફ

[ઈ. સ. ૧૮૩૫ થી ઈ. સ. ૧૮૩૬]

ઐરિક પછી સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફને તેના આગલાં કામોની કદરમાં કંપનીએ ગવર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે વર્તમાનપત્રો પરનો અંકુશ દૂર કર્યો અને કોઈની લાગણી ન દુખાય કે અંગત ટિકા ન આવે એવી શરતે પત્રો છાપવાની છૂટ આપી. તેનું આ કામ ઇંગ્લાંડની સરકારને નહિ ગમવાથી તેની જગાએ લોર્ડ આંકલાંડને નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૬

હિંદની પ્રજાએ મેટ્કાફના કામથી ખુશ થઈ તેની યાદગીરીમાં કલકત્તામાં મેટ્કાફ હોલ બંધાવ્યો.

લોર્ડ આંકલેંડ

[ઈ. સ. ૧૮૩૬ થી ઈ. સ. ૧૮૪૨]

આંકલેંડ હિંદમાં આવ્યો ત્યારે હિંદમાં શાંતિ હતી. તે લોર્ડ વિલિયમ ઐરિકની નીતિ મુજબ જ અમલ ચલાવવા ઇચ્છતો હતો. પણ અફ-

ધાનિસ્તાન જોડે વિચલ કરવો પડ્યો, તેથી તે દેશના સુધારા તરફ ઝાંઝું લક્ષ આપી શક્યો નહિ.

અફઘાનિસ્તાનમાં અબ્દુલ્લીના વંશના અમીર શાહસુજનને તેના વઝીર દોસ્તમહમદે હરાવી નસાડી મૂક્યો. તેથી શાહસુજન અફઘાનીસ્તાનની હિંદમાં આવી અંગ્રેજોને આશ્રયે રહ્યો. અંગ્રેજોને સ્થિતિ રશિયાની ધણી ખીક હોવાથી અફઘાનીસ્તાન જોડે મત્રીની જરૂર હતી. લોર્ડ આંકલેંડે નવા અમીર દોસ્તમહમદ જોડે મિત્રાચારી ચાલુ રાખવા બર્નસ નામે વઝીરને મોકલ્યો. પણ દોસ્તમહમદે જણાવ્યું કે 'રજુનિતસિંહ પાસેનો અમારો પેશાવર પ્રાંત પાછો અપાવો તો મિત્રાચારી રહેશે.' આ અને તેમ વિચલ-કારણો નહોતું. તેથી લોર્ડ આંકલેંડે શાહસુજનનો પક્ષ લઈ અને વર્ણુનો ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં કંદહાર અને ગિઝની જીતી દોસ્તમહમદને હરાવી નસાડ્યો અને શાહસુજનને કાબુલની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેને મદદ કરવા ૧૫૦૦૦ માણસનું અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું. થોડા વખત પછી દોસ્તમહમદ શરણે આવ્યો. તેને પેન્શન આપી કલકત્તા મોકલ્યો.

અફઘાનોને શાહસુજન પર પ્રેમ નહોતો. તેથી અફઘાનોએ દોસ્તમહમદના પુત્ર અકબરખાનની આગેવાની નીચે બળવો કર્યો અને અંગ્રેજ સરદાર બર્નસનું ખૂન કર્યું તથા કાબુલના રેસિડન્ટ મેકનોટનને ઘાતકી રીતે માર્યો. આ વખતે કાબુલમાં રહેલું અંગ્રેજ સૈન્ય લડી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતું તેથી તેણે કાબુલ છોડી સહીસલામત હિંદ ચાલ્યા જવાનું વચન અકબરખાન પાસે લીધું. ૧૫૦૦૦ નું બ્રિટિશ સૈન્ય કાબુલથી ગ્રાપડ્યું. આ વખતે ખીણોમાં બરફ પડતો હતો. લશ્કર ખીણોમાં પેઠું એટલે અકબરખાને વચનનો ભંગ કરી હુમલો કરી આખા સૈન્યનો નાશ કરાવ્યો. માત્ર એક માણસ ડોકટર બ્રાઈડન જીવતો રહ્યો. તેણે જલાલાબાદ બધા સમાચાર કહ્યા. આ સમાચાર ઇંગ્લાંડ પહોંચતા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને તેના બધા દોષ આંકલેંડને શિરે આવ્યો. તેથી તેને ઇંગ્લાંડ પાછો બોલાવી લઈનેની જગ્યાએ લોર્ડ એલેનબરોને ગવર્નર જનરલ નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૨.

લોર્ડ એલેનબરો

[ઈ. સ. ૧૮૪૨ થી ઈ. સ. ૧૮૪૪]

તે અફઘાનો પર વેર લેવાના પાકા નિશ્ચય સાથે હિંદમાં આવ્યો હતો.

તેણે જનરલ પોલોકને જંગી ફોજ સાથે અફઘાનિસ્તાન કાબુલ પર મોકલ્યો, તેણે પ્રથમ ગિઝની તાબે કરી કાબુલ જઈ અડાઈ અકબરખાનને હરાવી બ્રિટિશ કેદીઓને મુક્ત કર્યા. ઈ. સ. ૧૮૪૨. આ લશ્કરે ખેબરઘાટની અંગ્રેજોની

કતલનું વેર વાળવા કાબુલ લૂંટ્યું, બાળ્યું અને અફઘાનોની કતલ કરી. પણ આ અરસામાં શાહસુજનું ખૂન થયું. તેથી કલકત્તાથી દોસ્તમહમદને છૂટો કરી કાબુલના અમીર તરીકે ગાદીએ બેસાડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૨. તે અંગ્રેજોને વફાદાર મિત્ર બનીને રહ્યો.

અંગ્રેજોએ લડાયક સરંજામ સિંધમાં થઈને લઈ જવો નહિ એવો કરાર હતો. (૧) આ કરારનો અફઘાનિસ્તાનના વિગ્રહ સિંધ પ્રાંત વખતે લંગ થયો. (૨) વળી અમીરોએ સહાયકારી ખાલસા લશ્કરી યોજના સ્વીકારી, તે પેટે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવાના કબૂલ્યા હતા, તે અમીરોને ખુંચતું હતું. (૩) કરાંચી અને બક્કરના કિલ્લા અંગ્રેજોએ લઈ લીધા હતા. (૪) અંગ્રેજોને અફઘાન વિગ્રહ વખતે અમીરોએ જોઈતો સામાન પૂરો પાડ્યો ન હતો,

સિંધના અમીરો

એવો તેમના પર આરોપ હતો. તેની તપાસ માટે સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને મોકલ્યો.

તેથી અમીરોએ બળવો કરી હંદરા-બાદના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ પર હુમલો કર્યો. આ યુદ્ધમાં

અમીરોને મિઆની અને હૈદરાબાદ પાસે હરાવી કેદ કરી અનારસ મોકલી દીધા અને સિંધ પ્રાંત ખાલસા કરી મુખર્દી ઇલાકા સાથે જોડી દીધો. ઇ. સ. ૧૮૪૩. ફક્ત હાલમાં સિંધમાં એક ખૈરપુરનું જ દેશી રાજ્ય છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૩માં જંગોજી સિંધિઆ અપુત્ર મરણ પામવાથી તેની સ્ત્રી તારાબાઈએ જ્યાજીરાવ નામે જ્યાળકને દત્તક કરી જ્વાલિયર સાથે લીધો. તેના રક્ષણ માટે રાખેલાં માણસો માટે અંગ્રેજો યુદ્ધ સાથે વાંધો ઊઠ્યો. વળી જ્વાલિયરમાં ૪૦ હજાર માણસનું બળવાન સૈન્ય હતું. તે શીખો સાથે મળી જય તો મુશ્કેલ પડે. તેથી તેમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર હતી. આથી અંગ્રેજ સેનાપતિ જોર્જ મહારાજપુર તથા પનીઆરનાં યુદ્ધમાં સિંધિઆના લશ્કરને હરાવ્યું. તેથી નીચેની શરતોએ સુલેહ કરી: (૧) રાજ્યનું સૈન્ય ઘટાડી ૯૦૦૦ નું રાખવું. (૨) સહાયકારી યોજના મુજબ અંગ્રેજ સૈન્ય રાખવું. (૩) જ્યાજીરાવ મોટા થતાં સુધી છ મરાઠા સરદારોની કાઉન્સિલ નીમવી. (૪) તારાબાઈએ ૩ લાખનું પેન્શન લઈ છૂટા થવું. આ શરતો કર્યા પછી જ્વાલિયરમાં શાંતિ સ્થપાઈ તે અધાપી પર્યત આવું છે.

અંગ્રેજ સરકારે લોર્ડ એલેનબરોના સિંધ અને જ્વાલિયર પ્રત્યેના કારભારથી નારાજ થઇને તેને બે વરસમાં જ પાછો બોલાવી લીધો. ઇ. સ. ૧૮૪૪.

પ્રશ્નો

૧. પહેલા અફઘાન વિગ્રહનાં કારણો લખો. તેનો અંત શી રીતે આવ્યો ?
૨. લોર્ડ આર્ક્વેડે અફઘાનિસ્તાન સાથે કયા કારણથી માથું માથું ? તેમાં અંગ્રેજોને શો લાભ થયો ?
૩. સિંધ ખાલસા કરવાનો શો હેતુ હતો.

સર હેત્રી હાર્ડિંગ

[ઇ. સ. ૧૮૪૪ થી ઇ. સ. ૧૮૪૮]

રાજા રણજિતસિંહ ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં મરણ પામ્યો. તેથી રાજ્યમાં સરદારો, પ્રધાનો અને રાણીઓ વચ્ચે સત્તા પંખાખની સ્થિતિ માટે ખેંચતાણ થવા લાગી. રણજિતસિંહ પછી ખડકસિંહ અને શેરસિંહ બે પુત્રો ગાદીએ બેઠા. પણ મરણ પામ્યા. હોવટે પાંચ વરસનો નાનો પુત્ર દુલીપસિંહ ગાદીએ બેઠો અને તેની મા જન્દા પોતાના માનીતા લાલસિંહ સરદારની સલાહ મુજબ રાજ્ય કારભાર કરતી.

રણજિતસિંહનું બળવાન સૈન્ય ‘ખાલસા’ના નામથી ઓળખાતું. તેને શીખ રાજ્યમાં વધારો કરવાની લાલચે હિંદના પહોલા શીખ બીજા મુલકો જીતવાની પરવાનગી આપી. તેણે વિગ્રહનાં કારણે સતલજને કાંઠે અંગ્રેજના ફિરોજપુરનાં થાણાં પર હલ્લો કરવાથી વિગ્રહની શરૂઆત થઈ. અંગ્રેજ

સેનાપતિ સર લુ ગર્ડે પ્રથમ મુઝકી અને પછી ફિરોઝપુર પાસે લડાઈઓ કરી, પણ તેમાં એકે સૈન્ય હાર્યું નહિ. બીજે દિવસે અલીવાલ અને સોઆઓન પાસે શીખોને હરાવી અંગ્રેજોને લાહોર સુધી જઈ પહોંચ્યા.

શીખ સૈન્યની હારથી

રાણી ગબરાઈ અને લાહોર મુકામે સલાહ કરી. (૧) પંખાખની ગાદીએ દુલીપસિંહનો હક કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. (૨) યુદ્ધના દંડ પેટે એક કરોડ

રૂપિયા રાણીએ આપવા. (૩) લાહોરમાં અંગ્રેજ સૈન્ય સાથે એક બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રાખવો. (૪) શીખ લશ્કર ઘટાડીને ૨૦૦૦૦નું રાખવું. (૫) સત્-લજ અને બિઆસ વચ્ચેનો જલસંધર દોઆખ અંગ્રેજોને આપવો.

લાહોરની શરતો નક્કી થઈ પણ રાણી પાસે એક કરોડ રૂપિયા ન હોતા. તેથી તે કમિશ્નરના સુબેદાર ગુલાબસિંહ પાસેથી લેવાના નક્કી કર્યા. તે બદલ તેને કાશ્મિર અને જમ્મુનો સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણવાનું ઠરાવ્યું. આ શરત અંગ્રેજોએ પણ કબૂલ રાખી.

આ વિગ્રહથી શીખોની સ્વતંત્રતા નાશ પામી. અને કાશ્મિરમાં નવું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું.

શીખ વિગ્રહમાંથી પરવાર્યા પછી તેણે હિંદના રાજ્યકારભાર તરફ

લક્ષ આપ્યું. (૧) સતી થવાનો ચાલ અને બાળહત્યા

સુધારા હજુ ચાલુ હતાં, તે રિવાજ તેણે સમૂળગો નાબૂદ કર્યો.

(૨) ગંગા નદીમાંથી પાણી પૂરું પાડવાની નહેરની યોજના

તેણે ચાલુ કરાવી. (૩) રેલ્વેની સાહસિક યોજનાને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું.

(૪) અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલા હિંદીઓને સરકારી નોકરી માટે પસંદગી આપી

તે શિક્ષણ લોકપ્રિય બનાવ્યું. (૫) મીઠાં પરનો કર રૂ. ૩૦ હતો તે ઘટાડી

રૂ. ૩ કર્યો. (૬) જૂનાં મંદિરો, ઇમારતો અને પુરાણાં સ્થાનકોનું

સ્થાપત્ય તથા કળા કારીગરી સચવાઈ રહે તે માટે તેણે સારો

બંદોબસ્ત કર્યો.

હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેણે શીખ વિગ્રહમાં

મેળવેલા વિજયથી તેને હોર્ડની પદવી આપવામાં આવી.

— પ્રશ્નો —

૧. પહેલા શીખ વિગ્રહનાં કારણો આપો. તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે જણાવો.

૨. શીખ વિગ્રહથી અંગ્રેજોને શો લાભ થયો ?

૩. હોર્ડ હાર્ડિંગના સુધારા વિષે શું જણાવે છે ?

લોર્ડ ડેલહાઉઝી

[ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ઈ. સ. ૧૮૫૬]

તે ગવર્નર જનરલ નીમાયો ત્યારે ૩૬ વરસનો હતો. તે નાનપણથી ધણો બુદ્ધિશાળી અને હોશિયાર હતો. તે ૨૨ વરસની પૂર્વજીવન ઉંમરે જનસેવાના કામમાં પડ્યો તેથી પ્રખ્યાત થયો. ૨૫ વરસની ઉંમરે તે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો અને વેપારખાતાનો પ્રધાન બન્યો. તે હિંદમાં આવ્યો કે તરતજ તેને શીખો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું.

(૧) લાહોરની સંધિ મુજબ અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ મુલતાન પ્રાંતના સુખા પાસે હિસાબ માંગ્યો. તેણે હિસાબ ન આપતાં રાજનામું બીજા શીખ મોકલ્યું. (૨) તેની જગાએ નવા સુખા ખાનસિંહને વિગ્રહનાં કારણો મોકલ્યા અને તેની મદદે બે અંગ્રેજોને મોકલ્યા. તેમનું ખૂન થયું. (૩) શીખ લોકો પ્રથમના વિગ્રહથી ખીજવાઈ રહ્યા હતા. તે અંગ્રેજો પર વેર વાળવાની તક શોધતા હતા. (૪) અંગ્રેજો પંજાબ પ્રાંત લેવાના છે એમ કોઈ એ ગપ ફેલાવી, તેથી શીખ લોકોએ મૂળરાજની સરદારી નીચે બળવો કર્યો. આથી બીજા શીખ વિગ્રહનો આરંભ થયો. ઈ. સ. ૧૮૪૮.

અંગ્રેજ સૈન્યે સર હ્યુ ગફની સરદારી નીચે મુલતાન ઘેર્યું. નવ મહીને મુલતાન પડ્યું. મૂળરાજ તાબે થયો. તેને દેશનિકાલ યુધ્ધ વર્ણન કર્યો. હવે શીખ સરદાર :શેરસિંહ ખાલસા સૈન્ય સાથે ચીનાબ નદીને કાંઠે પડ્યો હતો. તેની સાથેની ચીલીઆ-નવાળાની પહેલી લડાઈમાં અંગ્રેજ સૈન્યને ભારે નુકશાન થયું. પરંતુ ગૂજરાત પાસેના બીજા યુદ્ધમાં શીખોની સંપૂર્ણ હાર થઈ. આથી ખાલસા સૈન્યનો નાશ થયો.

લોર્ડ ડેલહાઉઝી

તનો પ્રેમ મેળવ્યો તથા ખાલસા સૈન્યને વિખેરી નાંખ્યું. તેમાંથી કેટલાક ખેતી કરવા લાગ્યા અને કેટલાક અંગ્રેજ સૈન્યમાં દાખલ થયા.

શીખ સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યાં બ્રહ્મદેશમાં પણ તકરાર થઈ.

(૧) બ્રહ્મરાજ અંગ્રેજોને કનડગત કરતો હતો. (૨) તેને

બીજો બ્રહ્મી રેસિડન્ટ સાથે બનતું નહિ. (૩) ડેલહાઉઝીએ રાજનો

વિગ્રહ ખુલાસો માગ્યો, પણ સંતોષકારક જવાબ ન મળવાથી

બ્રહ્મદેશપર જમીન માર્ગે તથા દરિયા માર્ગે લશ્કર મોકલી

રંગુન, માર્તાબાન, પેગુ અને પ્રેમ શહેરો તથા દક્ષિણ કિનારાનો પ્રદેશ કબજે કર્યો. છેવટે વિગ્રહ બંધ થતાં ડેલહાઉઝીએ લોઅર બર્માના નામથી ઓળખાતો પ્રદેશ ખાલસા કરી અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દીધો ઈ. સ. ૧૮૫૨.

તેણે જોયું કે હિંદમાં અંગ્રેજ મુલક સળંગ નહોતો. તેમાં વચ્ચે

આવેલાં દેશી રાજ્યો નડતર રૂપ હતાં. આમાંના ધણું-

ડેલહાઉઝીની ખરાં રાજ્યોમાં અંધેર વહીવટ ચાલતો. રાજ્યો એક-

દેશી રાજ્યો આરામી અને જુદમી બની પ્રજાને રંગડતા. આથી તે

પ્રત્યે નીતિ રાજ્યો મેળવી લેવા તેણે ત્રણ રીતો વાપરી. (૧) જીતીને,

(૨) અંધેર વહીવટ હોવાથી ખુંચવી લઈને અને (૩)

આખરે મહારાજા દુલીપસિંહને

પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી

પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. ઈ. સ.

૧૮૪૯. રણજીતસિંહનો કોહાતુર

હીરો ડેલહાઉઝીએ મહારાણી વિક-

ટોરિયાને ભેટ તરીકે મોકલી આવ્યો.

શીખ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા

પ્રથમ સર જોન

પંજાબની લોરેન્સને નીમવામાં

વ્યવસ્થા આવ્યો. તેણે જમીન

મહેસુલ ઘટાડી રૈય-

બિન વારસનું ખાલસા કરીને. બિનવારસ રાજ્યો સંબંધી જાહેર કર્યું કે “કંપની સરકાર હિંદમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે, તેની પરવાનગી સિવાય કોઈ રાજ્ય અગર રાણી દત્ત પુત્ર લઈ શકે નહિ. તેનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવશે.” આ ખાલસા નીતિ પ્રમાણે તેણે નીચેનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં.

(૧) સતારા: મરાઠાઓનો છેલ્લો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૪૮.

(૨) નાગપુર: ભોંસલે વંશનો છેલ્લો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી રાણીને દત્તક પુત્ર ન લેવા દધ તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૩.

(૩) ઝાંસી, જાધનપુર અને સંબલપુર પણ ઉપર મુજબ ખાલસા કર્યાં.

(૪) અયોધ્યામાં અંધેર કારભાર ચાલતો હતો. તેથી નવાબનો રહ્યો સહો મુલક ખાલસા કર્યો.

(૫) નિઝામ સરકારના વરાડ, રાયચુર દાઆમ અને નંદીદુર્ગ ચડી ગએલી રકમ પેટે ખાલસા કર્યાં.

(૬) છેલ્લો બાજીરાવ પેશ્વા ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં મરણ પામતાં તેને અપાતું પેન્શન તેના પુત્ર નાનાસાહેબને આપવાનું બંધ કર્યું.

(૭) તેજ મુજબ કચ્છાટકનો નવાબ તથા તાંજોરનો રાજા મરણ પામવાથી તેમને અપાતું પેન્શન તેમના વારસને આપ્યું નહિ.

ઉપરની ખાલસા નીતિથી બ્રિટિશ મુલકમાં ધણો વધારો થયો. અને દેશની સામાન્ય પ્રગતિ માટે ડેલહાઉઝીએ કરેલા પ્રયત્નોથી તેની કારકીર્દિ યાદગાર રહી છે:

(૧) હિંદમાં પ્રાથમિક કેળવણીથી છેક વિદ્યાપીઠો સુધીની યોજના સર ચાર્લ્સ વુડે તૈયાર કરી. આ યોજના ‘હિંદી કેળવણીના મહાન પદ્ધતિ’ રૂપ ગણાય છે. આ યોજના મુજબ ૨૫૦૦૦ નિશાળોની સ્થાપના થઈ.

(૨) જાહેર બાંધકામની દેખરેખ માટે ‘પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ’ ખોલ્યું. આથી પૂલો, નહેરો અને રસ્તાનાં બાંધકામો થયાં.

(૩) માત્ર અર્ધા આનાની ટિકિટથી હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં પત્ર પહોંચી શકે તે માટે 'ઇપાલખાતુ' જોડ્યું. રેલ્વેખાતુ સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૧. પરિણામે હિંદમાં જાળની માફક રેલ્વે પથરાઈ છે. તેને લીધે મોટાં શહેરો વધ્યાં, જ્ઞાનનો ફેલાવો થયો અને વેપાર રોજગારમાં વધારો થયો છે.

(૪) હિંદનાં જંગલોને વ્યવસ્થિત કરવા જંગલખાતુ સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૫.

કંપનીનો પટો ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં પૂરો થવાથી પાર્લામેન્ટે હવે નક્કી કર્યું કે (૧) કંપનીના પટામાં હવે ૨૦ વરસને કંપનીના પટામાં બદલે પાર્લામેન્ટ ગમે ત્યારે ફેરફાર કરે અને રાજ્ય ફેરફાર વ્યવસ્થા હાથમાં લઈ શકે. (૨) અંગાણામાં લેફ્ટેનન્ટ ઈ. સ. ૧૮૫૩ ગવર્નરની નીમણુંક કરી ગવર્નર જનરલને ફક્ત આખા હિંદનું કામ સોંપ્યું. (૩) કંપનીના વહીવટ માટે ૨૪

ડિરેક્ટરોને બદલે ૧૪ રાખ્યા. તેમાંના છની નોંમણુંક ઈંગ્લાંડનો રાજ કરે. (૪) હિંદની સિવિલ સર્વિસ માટેની પરીક્ષા જાહેર રીતે લેવાનું, કરાવી તેમાં હિંદીઓને બેસવાની છૂટ આપી.

બ્રિટિશ સદ્ગતનત જમાવનારો લોર્ડ કલાઇવ, વોરન હેસ્ટિંગ્સ, લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કરેલાં કામોમાં જે કાંઈ અપૂર્ણ હતું તે લોર્ડ ડેલહાઉઝીની ડેલહાઉઝીએ પૂરું કર્યું. તેણે આખો હિંદ બ્રિટિશ સત્તા ચોખ્ખતા અને નીચે આણીને દરેક ભાગમાં ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા અમલ ગુણદોષ લમાં મૂકી. અનેક સુધારાની યોજનાઓ ધડી બ્રિટિશ હિંદને આપાદીને માર્ગે ચડાવ્યું. તેના અમલમાં કંપનીની સત્તા પૂર્ણ શિખરે પહોંચી પણ તેની ખાલસા નીતિથી અંગ્રેજ અમલ પ્રત્યે તિરસ્કાર અને અવિશ્વાસની લાગણી પેદા થઈ. તેની આ નીતિ હિંદના ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાનું કારણરૂપ થઈ પડી છતાં તેના રાજ્ય અમલમાં શરૂ કરેલા સુધારાથી હિંદી પ્રજાને ઘણો લાભ થયો છે અને લોકોનું કદચાણ થયું છે તેમાં શક નથી. હિંદમાં કરેલી સખત મહેનતને લીધે તેની તબિયત લથડી અને ૪૮ વરસની નાની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૦.

પ્રશ્નો.

૧. બીજા શીખ વિગ્રહનાં કારણો અને પરિણામ લખો.
૨. બ્રહ્મી બીજા વિગ્રહથી અંગ્રેજોને શું શું મળ્યું ?
૩. ડેલહાઉઝીની દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિ કેવી હતી ? તેનાં શાં પરિણામ આવ્યાં ?
૪. બિનવારસી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ વિષે તમારો શું મત છે ?
૫. તટસ્થ રાજ્ય પદ્ધતિ, સહાયકારી યોજના અને ખાલસા નીતિ તે ત્રણેના ગુણદોષ અને તેમની સરખામણી કરો,
૬. ડેલહાઉઝીએ હિંદમાં કરેલા સુધારા સંબંધી તમે શું જાણો છો ? તે પરથી તમે તેને કેવા રાજ્યકર્તા કહેશો તે કારણો સાથે લખો.

લોર્ડ કૅનિંગ

[ઇ. સ. ૧૮૫૬ થી ઇ. સ. ૧૮૫૮]

જ્યારે લોર્ડ કૅનિંગ ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો ત્યારે દેખીતી રીતે હિંદમાં એમેર શાંતિ ફેલાએલી હતી, પણ અંદરખાનેથી અસંતોષ હતો. પરિણામે ઉત્તર હિંદમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. તેને સિપાઈઓનો બળવો કહે છે. તેનાં કારણોનાં આપણે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને સૈનિકોના ધારાધોરણમાં ફેર એવા ચાર ભાગ પાડી શકીએ.

અ. રાજકીય તથા આર્થિક :-

(૧) ડેલહાઉઝીની ખાલસા નીતિથી દેશી રાજ્યોમાં અસંતોષ. (૨) અયોધ્યાનું

લોર્ડ કૅનિંગ રાજ્ય ખાલસા કરવાથી મુસલમાનોમાં ફેલાએલી બેદિલી. (૩) પેશ્વાના પુત્ર નાનાસાહેબે તથા કર્ણાટક અને તાંજોરના વારસોનાં પેન્શન બંધ કરવાનો ગણાતો અન્યાય.

બ. સામાજિક :-

(૧) વિધવાનો પુનર્વિવાહ કરવાની દૃષ્ટ આપવાથી પ્રજના ધાર્મિક જીવનમાં ડબલ. (૨) અંગ્રેજ પાદરીઓને ખ્રિસ્ત ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં ઉત્તેજન: તેથી હિંદી પ્રજાને ખ્રિસ્ત યનાવવાનો વહેમ. (૩) પોસ્ટ, તાર, રેલવે વગેરે નવીન સાધનો જોઈને અજ્ઞાન પ્રજા ઉધે રરતે દોરવાઈ. (૪) હિંદુઓ અને મુસલમાન ભવિષ્યવેત્તાઓ કહેતા કે કંપનીને રાજ્ય કરતાં સો વરસ પૂરા થવાથી તેનો થવાનો નાશ.

ક. સૈનિકોને લગતા :-

(૧) સિપાઈઓને નવી જાતની બંદુકો-શીલ્ડ રાઇફલો-આપવામાં

આવી. તેમાં વપરાતી કાર્તુસોને મોંથી ઉઘાડવી પડતી. તેને ગાય અને ડુકરની ચરખી લગાડી છે તેવી ખોટી ગપથી સિપાઈઓ ધારવા લાગ્યા કે તેમને બધાને ખ્રિસ્તિ બનાવવાના છે.

(૨) દરિયા પાર મોકલવાનો હુકમ તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓથી વિરુદ્ધ હતો.

(૩) હિંદી સિપાઈઓને મોટી જગ્યા આપતા નહોતા. તેમ તેમના પગારમાં વધારો કરતા ન હતા.

આ બળવાની શરૂઆત સિપાઈઓએ કરી તેથી તે બળવો સિપાઈઓનો હતો એમ મનાયું. બંગાળમાં આવેલા બળવાની બેરેકપોર, બુરાનપુર અને રાણીગંજની પલટણોએ નવી શરૂઆત બંદુક લેવા ના પાડવાથી તેમને બરતરફ કરી. તે સિપાઈઓ ઘૂંટા થઈને તેમને વતન જતાં રસ્તામાં બીજી પલટણોમાં ઝેરી બીજ વાવતા ગયા. આનો ચેપ લાહોર, દિલ્હી, મીરત, લખનૌ, આગ્રા, કાનપુર, અલાહાબાદ અને બનારસની પલટણોમાં ફેલાયો. આ અસંતોષમાં ચીનગારી મૂકી ઉત્તેજન આપનારા નાનાસાહેબ અને તાલ્યા ટોપી જેવા આગેવાનો મળી ગયા.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં મીરતના સિપાઈ ઓએ અંગ્રેજ અમલદારો તથા મીરત તેમનાં બેરોં છોકરાંને ઠાર કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં અને પછી તેઓ દિલ્હી તરફ ઉપજ્યા.

બળવાખોરોએ દિલ્હી કબજે કર્યું તે પહેલાં દિલ્હીના અંગ્રેજ અમલદારો લાંબો દાડગોળો સળગાવી મૂકીને બાદશાહને દિલ્હી શરણે ગયા. પછી બળવાખોરોએ તેમને ઘાતકી રીતે મારી નાખી બાદશાહ ઝફરખાનને તેની મરજી વિરુદ્ધ દિલ્હીના સ્વતંત્ર બાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો.

આ સમયે પેશ્વાનો પુત્ર નાનાસાહેબ કાનપુરમાં હતો. તેણે બળવાખોરોની આગેવાની લઈને કાનપુરના સમ્રાજા અંગ્રેજોને કાનપુર ઘેરી લઈ તેમની કતલ કરી અને તેમનાં મડદાં એક કૂવામાં નાખ્યાં. તે કૂવો અત્યારે ‘એમોરિયલ વેલ’ તરીકે

બાણીતો છે. છેવટે જનરલ હેવલોક સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો. તેણે નાનાસાહેબને હરાવી કાનપુર કબ્જે કર્યું.

લખનૌના અંગ્રેજો આથી કિલ્લામાં બરાઈ ગયા અને તેમણે બે માસ બળવાખોરો સામે ટક્કર ઝીલી. છેવટે કાનપુરનું લશ્કર

લખનૌ તેમની મદદે આવી પહોંચતાં તેઓ બચ્યા.

ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પહેલાં અંગ્રેજોને પૂરતી મદદ આપી હતી. પણ બીજાની શીખવણીથી તેણે બળવામાં બળી

ઝાંસી જઈ ઝાંસીની પલટણોને કતલ કરી દારૂગોળો હાથ કર્યો. તેની ઉંમર વીસ વરસની હતી, પણ તે બહાદુર હતી.

તેણે અખ્તર પહેરી ઘોડેસ્વાર થઈ રંજપુત યોદ્ધાની માફક અંગ્રેજો સામે ઝાંસીનો બચાવ કર્યો. છેવટે એકાએક ગોળી વાગ્યાથી તે મરણ પામી. સર હ્યુ રોએ ઝાંસી કબ્જે કર્યું અને પછી જાલિયર લીધું.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ ઉપરનાં મથકો લીધાં. પણ હજુ દિલ્હી બળવાખોરોનું મુખ્ય મથક હતું. તેથી નિકલસને દિલ્હી પડયું ૩૭૦૦૦ના સૈન્ય સાથે દિલ્હી ઘેર્યું. છ દિવસ પછી બળવાખોરો હાર્યા, પણ નિકલસન મરાયો. મોગલ બાદશાહ તથા તેના બંને પુત્રોને પકડ્યા. એક અંગ્રેજો તે પુત્રોને ગોળીથી હાર કર્યા અને બહાદુરશાહને કેદ કરી રંગુન મોકલાવ્યો. આ બળવા વખતે ગુર્ખા અને શીખ લોકોએ ખરેખરી વફાદારી બતાવી હતી અને તેમની મદદથી બળવાની શાંતિ થઈ. બળવાખોરોના સરદારોમાં ઝાંસીની રાણી મરણ પામી હતી. નાનાસાહેબ ડુંગરોમાં નાસી ગયો. તાત્કાલિક પકડાયો. તેને ફાંસી દીધી.

આ બળવો અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા માટે હતો જ નહિ; પણ કેટલાક વિદ્વંસંતોષી માણસો તથા સિપાઈઓની બેદિલીથી જ **બળવાનું મહત્ત્વ** થયો હતો. આ બળવામાં નિષ્ફળતા મળવાનાં કારણો નીચે મુજબ છે.

(૧) બળવો આખા હિંદમાં ફેલાયો નહોતો. તેનું જોર ફક્ત મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં વિશેષ હતું. (૨) ગુરખા અને શીખો અંગ્રેજોને વફાદારીથી

વળગી રહ્યા. (૩) નિઝામ અને ગાયકવાડ જેવા દેશી રાજાઓએ તેમાં સહાય આપી નહિ. (૪) બળવાખોરોનો કંઈ ચોક્કસ હેતુ નહોતો તેમ તેમના આગેવાનો લાયકાત વિનાના હતા.

બળવાનું પરિણામ કંપની માટે ખરાબ આવ્યું. (૧) ત્યારથી કંપનીના કારભારનો અંત આવ્યો અને હિંદનું રાજ્ય બળવાનું પરિણામ મહારાણી વિક્ટોરિયાને સોંપવાનો પાર્લામેંટે ઠરાવ કર્યો. (૨) ઓર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલ કાઢી નાખી લંડનમાં હિંદી પ્રધાન અને તેને મદદ કરનારું ૧૫ સભ્યોનું મંડળ નીમવામાં આવ્યું. (૩) હિંદના ગવર્નર જનરલને રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે “વાઈસરોય એવું નામ આપવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૮.

પ્રશ્નો

૧. હિંદી સિપાઈઓનો બળવો થવાનાં કારણો તમે જાણતા હો તે લખો.
૨. આ બળવો શા મુદ્દાથી થયો હતો ? તેણે પરિણામે ક્યા મહત્વના ફેરફારો થયા ?

કંપની સરકારના અમલની સમાલોચના

(ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭)

ઇ. સ. ના સત્તરમા સૈકાથી અઠારમા સૈકાના મધ્ય સુધી તો તે હિંદના દેશી રાજ્યોની મહેરબાની પર વેપાર કરનાર કંપનીની મંડળ હતું. પણ દેશી રાજ્યોની અંધાધુંધીનો લાભ જમાવટ લઈ તેમને રાજ્યલોભની ઈચ્છા જન્મી. દુષ્પ્રેમી નીતિથી તેમની ઇચ્છાને પોષણ મળ્યું અને પ્લાસી, વાંદીવાશ અને બક્સરના યુદ્ધોમાં વિજય મળવાથી તેમનો માર્ગ સરળ બન્યો. વળી પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાઠાઓની હાર થવાથી તેમની સત્તા નરમ પડી, તેનો લાભ અંગ્રેજોએ લીધો. તેમજ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ અને કાર્યકુશળ અધિકારીઓએ જુદી જુદી રાજસત્તાઓમાં માથું મારી ધણાકને જીત્યા, કેટલાકનાં રાજ્યો જપ્ત કર્યા, તથા કેટલાકને સુલેહ મળવવાની ફરજ પાડી. આ પ્રમાણે

બધા પાસે અંગ્રેજોનું સર્વોપરીપણું કપ્પુલાવ્યું. ઠગ અને પિંઢારાઓનો નાશ કરી રાયતની સુખસગવડો પર ધ્યાન આપી હિંદમાં સર્વોપરી બન્યા.

જો કે કંપનીની હિંદના વહીવટ પર સત્તા હતી, પણ પટાની રૂએ પાર્લામેન્ટના કહેવા પ્રમાણે તેમને વર્તવું પડતું હતું.

કંપની સરકારનો અંત જ્યારે જ્યારે પટો નવો થતો ત્યારે પાર્લામેન્ટ કાંઈ ને કાંઈ વધારે સત્તા તેમની પાસેથી પડાવી લેતી

અને ધીમે ધીમે કંપની પાસે રાજ્ય સત્તા તો માત્ર નામની જ રહી. તેમાં બળવો થવાથી કંપની પર ખરેખરી આક્રમક આવી અને પાર્લામેન્ટ તેમની પાસેથી બધી રાજ્યસત્તા ખૂંચવી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૫૭. આ રીતે સોદાગરો મારફતે ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટને હિંદનું વિશાળ રાજ્ય અનાયાસે મળી ગયું.

હિંદના સો વર્ષના અમલમાં કંપનીએ રાજનીતિમાં ઘણી વખત ફેરફાર કર્યો. તેમની મૂળ નેમ વેપાર કરી પૈસા કમાવાની હતી. છતાં જ્યારે જ્યારે રાજ્યમાં તોફાન થાય અને

કંપનીની રાજ્યનીતિ ખરચ થાય ત્યારે રાજ્યનીતિ બદલતા. રાજ્યલોભ ધણો હતો, પણ વેપારલોભ તેમાં ડબલ કરતો. આ પ્રમાણે આપણે તેની રાજનીતિઓમાં ત્રણ

મુખ્ય તરનો જોઈએ છીએ. (૧) તટસ્થ રાજનીતિ. (૨) સહાયકારી લશ્કરની યોજના અને (૩) ખાલસા નીતિ. આવી જુદી જુદી મતની નીતિઓ અહીં કરવાથી લોકોમાં અસંતોષ રહેતો. તેનું પરિણામ બળવામાં આવ્યું. કંપનીનો રાજ્યવહીવટ કરવા આવનાર પુરખો બહુજ કુશળ અને રાજનીતિજ્ઞ હતા. તેમાં લોર્ડ ક્લાઇવ, વોરન હેસ્ટિંગ્સ, લોર્ડ વેલેસલી, અને લોર્ડ ડેલહાઉઝી ધણા સમર્થ હતા. આ લોકોએ કંપનીની સત્તાને હિંદમાં સર્વોપરી બનાવી. પણ રાજ્યવહીવટની બાબતમાં તો આ બધા કરતાં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક ઉત્તમ ગણાય છે, કારણકે તેણે કુરેશા સુધારાઓથી પ્રભુ સુખી થઈ. કંપનીના અમલ દરમિયાન વહીવટમાં ધણા સુધારા થયા. તેથી પ્રજાજીવન ખીસ્તું. દેશમાં કેળવણી શરૂ થઈ. નાની નાની જગાઓ પર હિંદીઓને દાખલ કરી

તેમને વહીવટી તાલીમ આપી. હિંદી લશ્કરને યુરોપી ઢબે કેળવ્યું. તાર, ટપાલ, રેલવે વગેરે દાખલ કર્યાં અને દેશમાં તથા પરદેશ જોડે વેપારની વૃદ્ધિ થઈ. હમ, પિંઢારાઓ વગેરેનો નાશ થવાથી દેશમાં શાંતિ ફેલાઈ અને પ્રજા એકંદરે સુખી જીવન ગાળવા લાગી.

— પ્રશ્નો —

૧. કંપનીની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ? ઇંગ્લાંડના રાજાનો કંપની પર મૂળથી કાબુ હોવાનું કારણ શું ?
  ૨. કંપનીની રાજ્યસત્તા પાર્લામેન્ટ કેવી રીતે કમી કરીને આખરે પડાવી લીધી ?
  ૩. કંપનીના વહીવટથી હિંદને શા ફાયદા થયા ?
-

અગત્યની તવારીખ વિગત

સમય	
ઇ. સ. ૧૭૭૩	રેઝ્યુલેશિંગ ઓફ.
„ ૧૭૭૫	પહેલો મરાઠા વિગ્રહ.
„ ૧૭૮૨	હૈદરઅલીનું મરણ: ટિપુ સુલતાન થાય છે:
„ ૧૭૮૪	પિટ્ટનું ઇંગ્લિશ ખીલ.
„ ૧૭૯૩	બંગાળામાં કાયમી જમાબંધી દાખલ થઈ.
„ ૧૭૯૫	ખડાનું યુદ્ધ. મરાઠાઓએ નિઝામને હરાવ્યો.
„ ૧૭૯૯	ચોથો મહંસુર વિગ્રહ: ટિપુનું મરણ.
„ ૧૮૦૨	વસાઈના કરાર. [વર્ષાક્ષન.
„ ૧૮૦૩	અસાઈ અને આરગામમાં યુદ્ધ; શાહઆલમને
„ ૧૮૦૪	સિંધિઆ સાથે સંધિ; દીગ પાસે હોલ્કરની હાર.
„ ૧૮૦૬	વેલોરનો બળવો.
„ ૧૮૧૭	ખડકીની લડાઈ: પિંઢારાને વશ કર્યા.
„ ૧૮૧૮	બાજીરાવ પેશ્વા પદ્મપ્રદ.
„ ૧૮૨૯	સતી થવાનો રિવાજ બંધ.
„ ૧૮૩૫	અંગ્રેજ ક્રેળવણીની શરૂઆત.
„ ૧૮૩૬	વર્તમાનપત્રોને છૂટ.
ઇ. સ. ૧૮૪૨	બ્રિટિશ સૈન્યનો ખેંચરઘાટમાં નાશ.
„ ૧૮૪૩	સિંધ ખાલસા.
„ ૧૮૪૬	દુલીપસિંહ પંજાબનો રાજા થયો; કાશ્મીર
„ ૧૮૪૯	સ્વતંત્ર રાજ્ય.
„ ૧૮૪૯	ખીન્ને શીખ વિગ્રહ: દુલીપસિંહને પેન્શન.
„ ૧૮૫૩	નાગપુર અને ઝાંસી ખાલસા: હિંદીઓને
„ ૧૮૫૬	સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં બેસવાની છૂટ.
„ ૧૮૫૬	અયોધ્યા પ્રાંત ખાલસા.
„ ૧૮૫૭	હિંદમાં બળવો.

હિંદમાં અંગ્રેજ રાજકર્તાઓનો અમલ

ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૮૭૧

મહારાણી વિક્ટોરિયા

[ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી ઇ. સ. ૧૯૦૧]

હિંદનો રાજ્યકારભાર કંપની પાસેથી લઈને પાર્લામેંટે ઇંગ્લાંડના રાજ્યકર્તાને સોંપ્યો, તે વખતે રાણી વિક્ટોરિયા રાજ્ય કરતાં હતાં. તે આ ફેરફારથી હિંદનાં મહારાણી બન્યાં. તે ઇંગ્લાંડના રાજ્યકર્તા જ્યોર્જ ત્રીજીના કુંવરી હતાં. તે ઇ. સ. ૧૮૧૮માં જન્મ્યાં હતાં. તેમને ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવવાનો સંભવ હોવાથી તેમને યોગ્ય કેળવણી આપી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૩૭માં ગાદીએ બેઠાં. તેમનું લગ્ન પ્રિન્સ આલ્બર્ટ નામે એક જર્મન શાહઝાદા સાથે થયું હતું.

મહારાણી વિક્ટોરિયા હિંદી પ્રજા પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ રાખતાં. તે હિંદમાં કદી પણ આવ્યાં નહોતાં. મહારાણી વિક્ટોરિયા પ્રણ હિંદી ભાષા સાથે વાતચીત કરી શકાય તે માટે હિંદી ભાષા શીખ્યાં હતાં. તે બહુ જ સબ્ય, દયાળુ અને પરગજુ હતાં.

આ વખતે લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલ હતા. તે હિંદનો પહેલો વાઈસરોય થયો.

લોર્ડ કેનિંગ-પહેલો વાઈસરોય

[ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ઇ. સ. ૧૮૬૨]

લોર્ડ કેનિંગ શાંત સ્વભાવનો પણ દૃઢ મનનો હતો. જળવા વખતે તેણે સંયમ સાચવી હિંદીઓનાં મન મેળવી લીધાં હતાં.

વિક્ટોરિયા મહારાણી થયાં ત્યારે તેમણે હિંદી પ્રજા જોગ એક સંદેશો મોકલી આપ્યો હતો. તેને ‘હંદેરો’ કહે છે. આ વાંચવા સારૂ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે અલાહાબાદમાં એક મોટા દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. અને તે તે જ દિવસે બીજા સ્થળોમાં પણ વાંચવાની ગોઠવણ કરી હતી. તેમાં જણાવ્યું હતું કે:

(૧) હિંદનું રાજ્ય કંપની સરકાર પાસેથી મહારાણીશ્રીએ પોતાના હાથમાં લીધું છે અને આજથી હિંદની સર્વ પ્રજાને

હંદેરો સરખી ગણવામાં આવશે. તેમના ધર્મની આખતમાં

સરકાર વચ્ચે પડશે નહિ. (૨) સરકારી નોકરી માટે

કાળાગોરાનો ભેદભાવ નહિ ગણાતાં ફક્ત લાયકાત જોવામાં આવશે.

(૩) દેશી રાજાઓ સાથે કંપની સરકારે કરેલા કરારનું હવેથી પુરેપુરું પાલન કરવામાં આવશે, તેમજ તેમનો દરજ્જો અને માનમરતબો જળવાશે. તેમનો દત્તક પુત્ર લેવાનો હક્ક કબૂલ રાખવામાં આવશે.

(૪) “હિંદની ઉન્નતિ એજ અમારું જળ છે, હિંદની પ્રજાનો સંતાપ એ જ અમારી સ્થિરતા અને તેમની કૃતજ્ઞતા એ જ અમારું ઉત્તમ ફળ છે. એવું અમે માનીએ છીએ. રૈયતનાં કલ્યાણ આખતની અમારી એ ઈચ્છા પાર પાડવા સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર અમને તથા અમારા અધિકારીઓને જળ આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.”

આ હંદેરાથી મહારાણીશ્રી ઘણાં લોકપ્રિય થયાં. હિંદીઓ આ હંદેરાને ‘હક પત્રક’ માને છે. શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે લોર્ડ કેનિંગે હિંદની પ્રજાને સુખી અને આખાદ કરવામાં બહુ રસ લીધો અને તેની ઉદાર રાજનીતિથી વહીવટમાં અગત્યનાં ફેરફારો થયા:

(૧) લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરી તેના ત્રણ ભાગ પાડ્યા. સૈન્ય વધારી તોપખાનું અંગ્રેજ લશ્કરને સોંપ્યું.

(૨) મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૮૫૭. તેથી ઊંચી કેળવણી વધી.

(૩) મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની સદર અદાલતો રદ કરી હાઈકોર્ટો સ્થાપી. તેમજ પીનલ કોડ, ક્રિમિનલ પોસીક્યોર કોડ વગેરે કાયદાનાં પુસ્તકો બહાર પાડી હિંદ માટે સરખું કાયદાનું ધોરણ કર્યું.

(૪) બળવામાં થયેલા અર્થને પહોંચી વળવા કેટલાંક ખાતાઓના અર્થમાં કાપકુપ કરી આવક વધારવા આવક વેરો નાંખ્યો, તેમજ કાગળની ચલણી નોટો ચાલુ કરી.

(૫) કાઉન્સિલ એકટ કરી ધારાસભાઓ સ્થાપી. વાઈસરોયને મદદ કરવા વડી ધારાસભાઓ સ્થાપી. તેમાં હિંદીઓને નીમવાની ગોઠવણ કરી.

એ રીતે બળવાને સમાવી સદ્વતનતની ફરીથી સ્થાપના કરી આ ઉદાર અને દયાળુ વાઈસરોય ઈ. સ. ૧૮૬૨માં સ્વદેશ ગયો.

પ્રશ્નો.

૧. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાની હિંદ પ્રત્યેની લાગણી વિષે તમે શું જાણો છો, તે સકારણ વર્ણવો. તેમના હંઠરામાં 'મુખ્ય કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
૨. લોર્ડ કેનિંગને તમે કેવા રાજ્યકર્તા કહેશો ? શા માટે ?
૩. તેણે કરેલા રાજ્યવહીવટી સુધારા વિષે લખો. તેથી હિંદને ફાયદો થયો છે કે નુકસાન ?

લોર્ડ એલિંગન.

[ઈ. સ. ૧૮૬૨ થી ઈ. સ. ૧૮૬૩]

[લોર્ડ કેનિંગ પછી હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે લોર્ડ એલિંગન આવ્યો. તે બહાર મહીના જ હોદ્દા પર રહ્યો. વાયવ્ય કોણમાં આવેલા વહાળી નામે ઝનૂની મુસલમાનોએ બંડ ઉઠાવ્યું, તે સમાવવા જતાં રસ્તામાં જ તેનું મરણ થયું. તેથી પંગડબના ચાંદ કમિશનર સર જોન લોરેન્સને વાઈસરોય તરીકે નીમ્યો.]

લોર્ડ લોરેન્સ

[ઇ. સ. ૧૮૬૪ થી ઇ. સ. ૧૮૬૯]

તે સાદો, ભલો અને પ્રમાણિક અમલદાર હતો.

નેપાળની પૂર્વમાં ભૂતાનનો પહાડી પ્રદેશ છે. તેનો રાજા લૂંટફાટ કરી નજીકની બ્રિટિશ પ્રજાને ત્રાસ આપતો હતો. તેની

ભૂતાન સાથે મસલત ચલાવતાં તે ન માનવાથી એક લશ્કરી ટુકડી મોકલી રાજાને હરાવી તેની સાથે સુલેહ કરી.

ઇ. સ. ૧૮૬૪. તેમાં હિંદી ગુલામોને છૂટા કર્યા તથા પૂર્વદાર અને ખીજાં નાનાં પરમણાં અંગ્રેજોને મળ્યાં.

અફઘાનિસ્તાનનો અમીર દોસ્તમહમદ મરણ પામવાથી તેનો નાનો દીકરો શેર અલી ગાદી પચાવી પડ્યો. આથી

અફઘાનિસ્તાન તેના મોટા ભાઈ અફઝલખાને અંગ્રેજોની મદદ માગી.

પણ લોરેન્સે વચમાં પડવા ના પાડી અને હિંદી સરકારે એવું ધોરણ જાહેર કર્યું કે ‘અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ જે બેસે તેને હિંદી સરકારે અમીર તરીકે સ્વીકારવો.’ શેરઅલીને તેના મોટા ભાઈએ થોડા વખત પછી હાંકી કાઢ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૮માં મરી જવાથી શેરઅલી પાછો ગાદીએ આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૬૬માં ભારે દુકાળ પડ્યો. તેમાં ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં. આવા પ્રસંગે ખપમાં આવે તે માટે ‘દુકાળ

આરિસ્સામાં નિવારણ ફંડ’ શરૂ કર્યું. નાણા સંગ્રહી સ્થિતિ સુધારવા

દુકાળ આવક વેરો ફક્ત હિંદુઓ જ ભરતા હતા, તે અંગ્રેજોએ પણ આપવો જોઈએ તેવું ઠરાવ્યું. વળી શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ ઉધાડી અને તાર, ટપાલ વગેરેના દરમાં ઘટાડો કરી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. નાના નોકરોના પગારમાં વધારો કર્યો.

લોર્ડ મેથો

[ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ઇ. સ. ૧૮૭૨]

તે કાબેલ અને મુત્સદ્દી હતો. તેને ઠાઠમાઠ અને દરબારનો ભારે શોખ હતો.

રશિયા તરફની ખીકથી અફઘાનિસ્તાનના અમીરને ખુશ રાખવાની જરૂર હતી. તેથી અંબાલામાં એક ભવ્ય દરબાર **અંબાલા દરબાર** ભરી તેમાં અમીર શેરઅફ્ઘીને ખોલાવી તેનો સારો સત્કાર કર્યો અને તેને મિત્રાચારી બદલ દર વરસે ૧૨ લાખ રૂપિયાનું સાલીઆણું આપવાનું ઠરાવ્યું.

દેશી રાજ્યો પ્રત્યે તેનું વર્તન ઘણું સારું હતું. રાજ્યના કુવરોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે તેણે અજમેરમાં **રાજકીય મુધારા મેથો કોલેજ** સ્થાપી. તેણે આખા હિંદની પ્રથમ વસ્તી ગણતરી કરાવી. ખેતીવાડીની ખીલવણી માટે ‘ખેતીવાડી ખાતું’ બોલ્યું. નાણાં સંબંધી સ્થિતિ મુધારવા માટે લશ્કર અને ઈજનેર ખાતાનો ખર્ચ કમી કર્યો. આવક વેરો અને મીઠાના કર વધાર્યા. પ્રાંતિક સરકારોનો ઉપજમાંથી અમુક ભાગ આપવાનું ઠરાવ્યું; નેમજ તેમને કેટલાંક ખાતાઓ સોંપી તે માટે ઉપજ પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની સત્તા આપી. અદ્વરના રાજ્યમાં અંધેર ચાલવાથી ત્યાં કાર્યવાહક મંડળ નીમ્યું.

આ સમયે મહારાણીના એક પુત્ર ડયુક ઓવ કોનોટ હિંદની મુસાફરીએ પધાર્યા. તેનો હિંદી પ્રજાએ અતિશય પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો. હિંદના દેશનિકાલ થએલા કેદીઓને આંદામાન મોકલતા. ત્યાં તેમની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે લોર્ડ મેથો જાતે ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે શેરઅફ્ઘી નામના એક ઝનુની કેદીએ તેનું ખૂન કર્યું. ઇ.સ. ૧૮૭૬.

— પ્રશ્નો —

૧. લોર્ડ લોરેન્સ બલો વાઈસરોય હતો, તેમ શા હપરથી કહો છો?
૨. ભૂતાન વિગ્રહ, અંગાણનો દરબાર અને ઓરિસ્સાના દુકાળ વિષે દ્રઃક નોંધ કરો.
૩. લોર્ડ મેયોએ શા શા સુધારા કર્યા.

લોર્ડ નોર્થબ્રુક

[ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી ઇ. સ. ૧૮૭૬]

તેણે પોતાનો હોદ્દો સંભાળ્યો તે અરસામાં બિહારમાં બયંકર દુકાળ પડ્યો. પરંતુ લોર્ડ લોરેન્સે શરૂ કરેલા દુકાળ બિહારમાં ફંડથી અને અંગાણના જમીનદારોની મદદથી દુકાળિયાઓનું દુઃખ મટાડવા જરૂરી પગલાં લીધાં, તથા લોકોને કૂવા, તળાવ અને રેલવે બાંધવાનાં કામમાં રોકી મજૂરીએ વળગાડ્યા.

સહાયકારી લશ્કરી યોજના સ્વીકારાઈ ત્યાર પછી ગાયકવાડનો ગૂજરાતનો રાજ્યકારભાર નિયમિત ચાલતો હતો. મદહારરાવ ઈ. સ. ૧૮૭૫માં મદહારરાવ ગાયકવાડ ગાદી પર ગાયકવાડ આવ્યો. તે દુરાચરણી હતો, તેથી રાજ્યમાં અંધેર પડ્યું. આ બાબત ઉઘાડી પાડવા માટે તેણે વડોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એવું તેના પર તહોમત મૂકવામાં આવ્યું. આ તહોમત સાબીત થયું નહિ. તો પણ તેના અંધેર કારભાર માટે તેને પદબ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. ત્યાર પછી ખંડેરાવ મહારાજની વિધવા રાણી જમનાબાઈએ ત્રીજા સયાજીરાવ ગાયકવાડને દત્તક લઈ તેને ગાદીએ બેસાડ્યો.

મહારાણીના મોટા કુંવર પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ હિંદની મુલાકાતે આવ્યા. આ વખતે તેમને હિંદની પ્રજાએ તથા દેશી પ્રિન્સ ઓવ રાજાઓએ ધણું માન આપી વફાદારી બતાવી. વેલ્સ હિંદની રશિયાની લાગવગ અફઘાનિસ્તાનમાં વધતી હતી. મુલાકાતે ત્યાં હિંદનો એલચી મોકલવાની બાબતમાં મતભેદ પડવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૬.

લોર્ડ લિટન

લોર્ડ લિટને હિંદમાં આવ્યા પછી પાર્લામેન્ટની સૂચનાથી દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી મહારાણી વિક્ટોરિયાને કૈસરે હિંદ હિંદના શહેનશાહબાનુ એટલે “કૈસરે હિંદ” અને તરીકે જાહેર કર્યાં. આ પ્રસંગે હિંદના દેશી રાજા-દિલ્હી દરબાર ઓએ ઇચ્છાંડને સર્વોપરી તરીકે સ્વીકારીને તાબેદાર તરીકે વાઈસરોયને નમન કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૭.

આ સમયે મદ્રાસ તરફ ભયંકર દુકાળ પડ્યો. લોકોને રાહત આપવા માટે ધણાં બાંધકામ ઉધાગ્યાં છતાં મદ્રાસનો ભયંકર ભૂખમરાથી પર લાખ માણસો મરી ગયાં. દુકાળ રોગચાળાને લીધે પણ આ વખતે મદ્રાસ તથા મુંબઈ ઇલાકામાં ધણાં માણસો મરી ગયાં હતાં.

સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફના વખતમાં વર્તમાનપત્રોને આપેલી છૂટથી ધણાં દેશી વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થવા લાગ્યાં હતાં. તેમાં પ્રેસ એક્ટ કેટલાકમાં રાજકારભાર સામે ગમે તેવી ટિકાઓ આવતી હોવાથી પ્રેસ એક્ટ કરી તેના પર અંકુશ મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૮.

અબ્દાર મુઘી હિંદની પ્રજાના ગમે તે માણસને ગમે તે જાતનું હથિયાર રાખવાની છૂટ હતી. પણ આથી લૂંટફાટ આર્મ્સ એક્ટ મારામારી, તથા ખૂન બહુ થતાં હતાં. તેથી લોર્ડ લિટને આર્મ્સ એક્ટ કર્યો. તેમાં નક્કી કર્યું કે ‘સર-

કારની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ બ્રિટિશ રૈયત હથિયાર રાખી શકશે નહિ.' સારથી દેશીઓ પાસેથી હથિયાર ખુંચવી લીધાં છે.

આ સમયે અફઘાનિસ્તાને પોતાને સાં રશિયન એલચી રાખ્યો અને બ્રિટિશ એલચીનો સત્કાર કર્યો નહિ. આથી બીજો અફઘાન લોર્ડ લિટને કવેટા કમળે કરી અફઘાનિસ્તાન સાથે વિગ્રહ યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૭. અંગ્રેજ સૈન્યે કાબુલ અને કંદહાર જીતી લીધાં. આથી અમીર શેર અલી ઉર્ઝસ્તાન નાસી ગયો. સાં તે મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ તેના પુત્ર યાકુબખાનને ગાદીએ બેસાડી ગન્ડામુખની સંધિ કરી તેમાં નીચે મુજબ શરતો કરી:

(૧) કાબુલમાં બ્રિટિશ રેસિડન્ટ રાખવો. (૨) અંગ્રેજો સિવાય બીજાં કોઈ પણ રાજ્યો કે પ્રજા સાથે ગુપ્ત વ્યવહાર રાખવો નહિ.

આ શરત પ્રમાણે કાબુલમાં બ્રિટિશ રેસિડન્ટ રાખ્યો. પણ અફઘાનોએ તેનું ખૂન કર્યું. આથી જનરલ રોબર્ટ કાબુલ જીતી યાકુબખાનને પદબ્રજ કરી કલકત્તા મોકલી દીધો. તે દરમિયાન લોર્ડ લિટન પાછો ઇંગ્લાંડ ગયો.

લોર્ડ લિટન આપખુદ સ્વભાવનો હતો. તેણે અફઘાન અમીરને દાખમાં રાખવા માટે લીધેલાં પગલાંથી સરહદ પર અસાંતિ ફેલાઈ. વળી પ્રેસ એકંટ તથા આર્મ્સ એકંટથી પણ તે હિંદમાં અપ્રિય થયો.

પ્રશ્નો.

૧. લોર્ડ નોર્થબ્રુકનો રાજ્યકારભાર લખો. તેણે શા કારણથી રાજીનામું આપ્યું હતું ?
૨. નીચેના બનાવો પર ટૂંક નોંધ લખો :
બિહારનો દુકાળ; મદ્રાસનો દુકાળ; મલ્હારરાવનું પદબ્રજ થવું; પ્રેસ એકંટ; આર્મ્સ એકંટ; કેસરે હિંદનો દિલ્હીનો દરબાર.

લોર્ડ રિપન

[ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી ઇ. સ. ૧૮૮૪]

લોર્ડ રિપન ઉમરાવ પક્ષનો, ઉદાર દિલનો અને દેશીઓનું ભણું કરવાની ઉચ્ચ વૃત્તિવાળો હતો. તેણે હિંદમાં આવી હિંદ : સ્વરાજ્યને શાંતિ સ્થાપી, લોકકલ્યાણનાં ઘણાં કાર્યો કર્યાં અને પહેલે પગથિયે તેણે હિંદની ઉન્નતિ માટે કેટલાક કાયદાઓ પસાર કરાવ્યા:

(૧) દેશી વર્તમાનપત્રો પરનો અંકુશ કાઢી નાંખ્યો. (૨) મીઠા પરનો કર ઘટાડ્યો. (૩) કેળવણીના ફેલાવા માટે વિલિયમ હંટરના પ્રમુખપણા નીચે એક ‘કેળવણી કમિશન’ નીમ્યું. (૪) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીના પ્રચાર માટે ખાનગી શાળાઓને ગ્રાન્ટ આપવી શરૂ કરી. (૫) વેપારને ઉત્તેજન આપવા સારું હિંદમાં આવતા માલ પરની નકાત કાઢી નાખી. (૬) ખેતીવાડી ખાતું સુધારી પદ્ધતિસર કર્યું. (૭) સરકારી નોકરીમાં જગ્યામાં જગ્યા હોદ્દાઓ પર હિંદીઓની નીમણુંક કરી. (૮) મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ સ્થાપી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરી અને ‘લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેંટ એક્ટ’ કર્યો. આની મદદથી ગામડામાં ગ્રામ્ય ધંધાચતો, તાલુકામાં તાલુકા બોર્ડો અને જિલ્લામાં જિલ્લા લોકલ બોર્ડો સ્થાપી તેમને આરોગ્ય, રસ્તા રિપેર તથા કેળવણી વગેરેનાં કામ સોંપ્યાં. આ પ્રમાણે, સ્વરાજ્યનું પ્રથમ પગથિયું તેણે રચ્યું.

લોર્ડ રિપન

તેણે અફઝલખાનના પુત્ર અબ્દુલ રહેમાનને ગાદીનો વારસ ગણી કાયુલનો અમીર બનાવ્યો. તેણે ગંદામુખની બધી અફઝાનો જોડે શરતો કબૂલ રાખી. પણ આ ઉપરથી ખાત્રી થઈ સંધિ કે અફઝાનો પોતાના દેશમાં બીજા કોઈ પણ પ્રજાની ડખલગિરી સહન કરી શકતા નથી.

લોર્ડ ઍટ્કિના સમયથી મૈસુરનો રાજ્યકારભાર કમીશન મારફતે ચાલતો હતો તે બંધ કરી રાજા કૃષ્ણરાવના દત્તક પુત્રને મૈસુરનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૧. આ રાજ્ય અત્યારે તેના વંશજોના હાથમાં છે અને તે આખા અને આગળ પડતું છે.

લોર્ડ રિપનનું એમ માનવું હતું કે કાયદાની દૃષ્ટિએ હિંદીઓ અને યૂરોપિયનો સરખે દરજ્જે ગણવા જોઈએ તેથી ઇલ્યુઝરિયલ યૂરોપિયન ગુનહેગારોના કેસ પણ હિંદી સેશન્સ જજને ચલાવી શકે તેવો કાયદો ઘડનાર ઇલ્યુઝરિયલ (ઇલ્યુઝરિયલ) નામના સભાસદે ઘડેલું) ઘડ્યું. પણ આ સામે હિંદના અંગ્રેજોએ ભારે વાંધો ઉઠાવવાથી આ બિલ આખરે પડતું મૂક્યું.

આ પ્રમાણે હિંદી લાભના કાર્યો કરવાથી લોર્ડ રિપન હિંદના ઇતિહાસમાં અમર થયો છે. અને તેણે હિંદી પ્રજાનો એટલો બધો પ્રેમ મેળવ્યો હતો કે તે ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૮૪માં વિલાયત ગયો ત્યારે સિમલાથી મુંબઈ સુધીની સમગ્ર હિંદી પ્રજાએ તેનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરી તેને અપૂર્વ માન આપ્યું.

— પ્રશ્નો —

૧. બીજા અફઝાન વિઝહનાં કારણો આપો. તેનો અંત શી રીતે આવ્યો?
૨. લોર્ડ રિપન અતિ લોકપ્રિય કેવી રીતે થયો? તેને હજી સુધી હિંદીઓ કેમ સંભારે છે?
૩. તેણે કરેલાં કાર્યોનું દ્રઢમાં વર્ણન કરો.
૪. નીચેની બાબતો પર દ્રઢ નોંધ કરો.

(૧) ઇલ્યુઝરિયલ બિલ. (૨) લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેંટ એક્ટ.

લોર્ડ ડફરીન

[ઈ. સ. ૧૮૮૪થી ઇ. સ. ૧૮૮૮.]

તે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે રશિયા તરફથી હિંદને ઘણો ભય લાગતો હતો. તેથી તેણે અફઘાન અમીરને ખુશ રાખવા માટે રાવળપિંડીના રાવળપિંડીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી તેમાં અમીરની સાથે દરબાર મિત્રાચારીના કરાર કર્યા.

(૧) અહીં રાજા થીબો રાજ્ય વ્યવસ્થા બરાબર જાળવી શકતો નહિ. (૨) અહમદશમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને કનડગત ત્રીજો અહીં કરતો અને ફ્રેન્ચ, જર્મન અને ઇટાલિયન વેપારીઓને વિગ્રહ સગવડતા આપતો. (૩) અંગ્રેજોની બર્મા ટ્રેડિંગ કંપની અને રાજા થીબો વચ્ચે ઝઘડો થયો. તેથી ત્રીજો અહીં

વિગ્રહ શરૂ થયો. બ્રિટિશ સૈન્યે માંડલે જીતી લઈ રાજા થીબો અને તેના કુટુંબને કેદ કરી રત્નાગિરી મોકલી અહમદશને ખાલસા કરી બ્રિટિશ હિંદ સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૮૮૬. હિંદમાં ખાલસા કરેલો આ છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રદેશ છે. હાલમાં તેને છૂટું પાડવાની ગોઠવણ ચાલે છે.

લોર્ડ રિપનની ઉદાર રાજ્યનીતિથી હિંદની પ્રગ-

દાદાભાઈ નવરોજી

માં નવચેતન આવ્યું હતું. તેમજ તેમનો માનસિક ઇન્ડિયન વિકાસ કેળવણીના પ્રચારથી થયો હતો. તેથી તે નેશનલ કોંગ્રેસ સમયના દાદાભાઈ નવરોજી, મહાદેવ રાનડે, બ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી, કાશીનાથ તેલંગ વગેરે પુરુષો ભેગા મળી રાજકીય સ્થિતિનો વિચાર કરતા. તેમણે સર હુમ નામના અંગ્રેજ અમલદારની પ્રેરણાથી હિંદીમહાસભા અથવા ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ નામની સંસ્થા સ્થાપી. આવી કોંગ્રેસ ઇ. સ. ૧૮૮૫માં પહેલી વખત ભરાઈ હતી. ત્યારથી દર વરસે તે ભરાય છે. તેના હેતુઓ અને પદ્ધતિમાં અત્યારે તો ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, તો પણ અત્યારે પણ તે બહુ જ અગત્યની ગણાય છે. હિંદમાં કેવી જાતનું રાજ્યધારણ જોઈએ તે સંબંધી તે પોતાના વિચારો દર સાલ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરે છે ને ઠરાવો પસાર કરે છે.

(૧) ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે ગ્વાલિયર અંગ્રેજ સરકારે કબજો લીધું હતું. તે સિંધિઆ સરકારને પાછું સોંપી બીજા અગત્ય- તેને બદલે ઝાંસી લીધું. (૨) બંગાળના જમીનદારો ના બનાવો ખેડૂતો પર બહુ જુલમ કરતા. તેમના રક્ષણ માટે એક કાયદો પસાર કર્યો. (૩) લેડી ડફરીને હિંદની સ્ત્રીઓની વૈદક સારવાર માટે નાણાં ઉઘરાવી લેડી ડફરીન ફંડ ગિલ્ડ કર્યું. તેમાંથી હિંદના મુખ્ય શહેરોમાં હોસ્પિટલો સ્થાપવામાં આવી છે. તે હજુ ચાલુ છે. (૪) કેળવાએલા હિંદીઓને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા આપવા માટે તપાસ કરવા એ કમિશન નીમ્યું. (૫) મહારાણી વિક્ટોરિયાને રાજ્ય કરતાં ૫૦ વરસ પૂરાં થવાથી તેમનો સુવર્ણ મહોત્સવ (ગોલ્ડન જ્યુબિલી) હિંદમાં ભારે ધામધુમથી ઉજવી હિંદી પ્રજાએ પોતાની વફાદારી બતાવી.

પ્રશ્નો

૧. ત્રીજા બ્રહ્મી વિગ્રહનાં કારણો અને પરિણામ જણાવો.
૨. નીચેના બનાવોની અગત્યતા સમજાવો :

શવલપિંડીનો ફરબાર; ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ; લેડી ડફરીન ફંડ.

૩. લેડી ડફરીનના સમયમાં બનેલા અગત્યના બનાવોની નોંધ કરો.

લોર્ડ લેન્સડાઉન

[ઇ. સ. ૧૮૮૮ થી ઇ. સ. ૧૮૯૪.]

રશિયા તરફની બીક ચાલુજ હતી. તેથી લોર્ડ લેન્સડાઉને સરહદ પ્રાંતની મજબુતી માટે કિલ્લાઓ બાંધ્યા અને અફઘાન અમીરનો સંબંધ દૃઢ કરવા તેને અઢાર લાખ રૂપિયા આપવાના ઠરાવ્યા. બળી લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરી ઇમ્પિરિયલ સર્વિસ ટુપની સ્થાપના કરી.

આસામમાં આવેલું મણિપુરનું રાજ્ય સ્વતંત્ર હતું. ત્યાંની પ્રજાએ સેનાપતિની ખટપટથી રાજ્ય સામે બંડ કર્યું. ત્યાં મણિપુરમાં આસામના વીક કમિશ્નર તપાસ કરવા ગયા. તેનું બળવો ખૂન થયું. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરે ત્યાં જઈ મણિપુર કબજે લઈ સેનાપતિને પકડી ફાંસી દીધી અને રાજ્ય કુટુંબના એક નાના બાળકને ગાદીએ બેસાડી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા.

હિંદી મહાસભા દર સાલ હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં ભરાતી હતી. તેના 'પ્રયાસથી ઇ. સ. ૧૮૯૨માં "ઇન્ડિયન ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ એક્ટ" પસાર કર્યો. તે કાયદાને આધારે નિસલ એક્ટ ધારાસભાઓને વિસ્તૃત બનાવી તેમાં મ્યુનિસિપાલિટી- ઇ. સ. ૧૮૯૨ ઓ, જમીનદારો, યુનિવર્સિટીઓ અને વેપારી મંડળોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક આપ્યો. પરિણામે સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સર ફિરોઝશાહ મહેતા જેવા મહાન દેશનેતાઓએ ધારાસભામાં જઈ પ્રજા હિતાર્થનાં સારાં કામો કર્યા. આ એક્ટ પહેલાં ધારાસભાઓમાં ફક્ત સરકાર નિયુક્ત સભાસદો જ હતા. પણ હવે લોકોને પોતાની પસંદગીના સભાસદો મોકલવાનો હક મળ્યો. તેથી હિંદ સ્વરાજ્યને બીજે પગથિયે ચાલ્યું.

પ્રશ્નો

૧. ઈ. સ. ૧૮૬૨ ના ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ ઍક્ટથી દેશને શો લાભ થયો ?
૨. હિંદી મહાસભાની પ્રગતિથી કાયદામાં શો ફેરફાર થયો ?
૩. મણિપુરનો બળવો અને સરહદની વ્યવસ્થા વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

લોર્ડ એલ્ફિનન

[ઈ. સ. ૧૮૬૪થી ઇ. સ. ૧૮૯૯]

તે અગાઉ હિંદમાં આવી ગયેલા લોર્ડ એલ્ફિનનનો પુત્ર હતો. તે આવ્યો તેને બીજો વરસે જ મુંબઈ, બંગાળા, ઉત્તરહિંદ દુકાળ અને અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. વધારામાં મરફી મરફીનો જીવલેણ રોગ ફાટી નીકળ્યો. તેથી લાખો માણસો મરી ગયાં. રોગને અટકાવવા રસી મૂકવાની ગોઠવણ કરી. પણ તેમાં લશ્કરી મદદ લેવાથી પ્રજા ત્રાસી ગઈ. તેથી પૂનામાં બે લશ્કરી અમલદારોનાં ખૂન થયાં. વળી વર્તમાનપત્રોમાં લશ્કરના ત્રાસની હકીકત આવવાથી તે ઉપર અંકુશ મૂક્યો. તેમજ રાજદ્રોહના કાયદાનો સખત રીતે અમલ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૯૫.

આ વખતે સરહદપ્રાંતના ચિત્રાલ વિભાગના આફ્રીદી લોકોએ અંડ કર્યું. તેમાં આસપાસના પ્રદેશના લોકો ભળવાથી ચિત્રાલનો અંડ સમાવતાં મુશ્કેલી પડી. તેથી આ ચડાઈનો બળવો ખર્ચ ઘણો ભારે થયો. આને ટીરાની ચડાઈ પણ કહે છે. આ ભારે ખર્ચથી તથા રૂપિયાના ચલણમાં ફેરફાર થવાથી એ વખતના સમયમાં નાણાંની ભારે તંગી પડી. તેથી પરદેશથી આવતા માલ પર ૫ ટકાની અને હિંદી નાણાંની મિલોમાં ખનતા કાપડ પર ૩૫ ટકાની જગત દાખલ તંગી કરી. તેથી પ્રજામાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો.

મહારાણી વિક્ટોરિયાના અમલનાં ૬૦ વર્ષ પૂરાં થવાથી તેમનો હીરક મહોત્સવ (ડાયમંડ જ્યુબિલિ) ભારે ધામધૂમથી ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ઉજવાયો હતો.

પ્રશ્નો

૧. લોર્ડ એલ્ફિનનની કારકીર્દી વિષે શું જાણો છો ?
૨. નીચેના બનાવો પર ટૂંક નોંધ લખો:
(૧) ભયંકર મરકી. (૨) દીરાની ચડાઇ. (૩) હીરક મહોત્સવ.

લોર્ડ કર્ઝન

[ઈ. સ. ૧૮૯૮ થી ઈ. સ. ૧૯૦૫]

તે મહારાણી વિક્ટોરિયાનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ વાઇસરૉય હતો. તેણે ઘણા પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરી ઘણો અનુભવ **પૂર્વજીવન** મેળવ્યો હતો. હિંદમાં પણ ત્રણ ચાર વખત આવી ગયો હતો. તે સારો વક્તા હતો. પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે તેની ખ્યાતિ ઉત્તમ હતી. તે આપખુદ અને ધાર્યું કરતો હોવાથી પ્રજામાં અગ્રિય થઈ પડ્યો.

સરહદ પર વારંવાર તોફાન થતાં હતાં. તેથી ત્યાં રેલવે અને રસ્તા બાંધી લશ્કર જઈ શકે તેની સગવડ કરી તથા **સરહદની વ્યવસ્થા** તે પ્રદેશના લોકોનું લશ્કર તૈયાર કરી તેમના પરજ સરહદની શાંતિનો ખોજો નાખ્યો.

પંજાબ પ્રાંતમાંથી પેશાવર, કોહાટ અને ડેરાઈસ્માઈલખાન વગેરે ભાગ લઈ તેનો એક નવો (નોર્થવેસ્ટ ફ્રન્ટિયર નવા પ્રાંતો પ્રોવિન્સ) વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બનાવી તેના પર ચીફ કમિશ્નર નીમ્યો. આગ્રા અને અયોધ્યાના પ્રાંતને ત્યાર પછી (યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિઝ) સંયુક્ત પ્રાંતો નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ સમયમાં ફરીથી **છપ્પનીઓ દુકાળ** મુંબઈ ઇલાકામાં અને ખાસ કરીને ચૂજરાતમાં ભારે દુકાળ પડ્યો. તે વખતે સંવત ૧૯૫૬ની સાલ હતી. તેથી તેને ‘છપ્પનીઓ કાળ’ કહે છે. લોર્ડ કર્ઝને દુકાળિયાનું દુઃખ મટાવવા બાંધકામો બાંધ્યાં અને ખાવાનું પૃરું પાડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૦.

મહારાણી વિક્ટોરિયા ૮૩ વરસની હિંમરે ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. તેમના રાજ્ય અમલમાં પ્રજા સુખી મહારાણીના અને આખાદ બની, કેળવણીનો પ્રચાર થયો, વેપાર સ્વર્ગવાસ રોજગાર અને હુન્નરો ખીલ્યા. તેથી તે આજે પણ હિંદમાં ‘લક્ષાં વિક્ટોરિયા’ તરીકે ગણીતાં છે. તેમનો હંદરો હિંદની પ્રજા ભૂલી શકે તેમ નથી.

શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો અમલ

[ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી ઇ. સ. ૧૯૧૦ સુધી]

લૉડ કર્ઝન (ચાલુ)

[ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી ઇ. સ. ૧૯૦૫]

શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ મહારાણીના વડા પુત્ર હતા. તેમને

નાનપણથી જ ગિંચા પ્રકારની કેળવણી આપી હતી. મહારાણીના સમયમાં તેઓ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તરીકે હિંદમાં આવ્યા હતા. તે સ્વભાવે માયાળુ અને શાંતિપ્રિય હતા. તેમના દસ વરસના અમલ દરમિયાન તેમણે સલાહસંપન્ન ગળવવા અથાગ મહેનત કરી હતી. તેથી તે ‘સલાહકારક એડવર્ડ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ

હિંદના શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવા માટે

૧૯૬૬ દરબાર દિલ્હીમાં ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના ગન્યુઆરીની ૧ લી
ઈ. સ. ૧૯૦૩ તારીખે લોર્ડ કર્ઝને ભવ્ય દરબાર ભરી તેમને હિંદુ-
સ્તાનના શહેનશાહ બાહરે કર્યો.

આ સમયે રશિયા તિબેટ તરફ લાગવગ વધારતું હતું. ત્યાંના
તિબેટ પર ચડાઈ ઉલાઘ લામા જોડે અંગ્રેજોને અણુબનાવ હતો. આથી
લોર્ડ કર્ઝને તિબેટ પર ચડાઈ કરવા કર્નલ ધંગહરમંડની
સરદારી નીચે સૈન્ય મોકલ્યું. જો કે પહાડી પ્રદેશમાં લશ્કરની ખરાબી
થઈ, તોપણ તેમણે તિબેટની રાજધાની લ્હાસા તાબે કર્યું. ઉલાઘ લામા
નાસી ગયો અને તેની જગાએ ખીજો ગુરુ બેસાડ્યો. તેની સાથે અંગ્રેજ
સિવાય ખીજી પ્રજા સાથે સંબંધ રાખવાની મના કરી. આ યુદ્ધથી
હિંદને ખીજો કાંઈ લાભ થયો નહિ.

અંગાળા પ્રાંત વિશાળ હોવાથી તેનો વહીવટ સારો રાખી શકાતો
નહોતો. તેથી લોર્ડ કર્ઝને તેના (૧) પૂર્વ અંગાળા
અંગાળાના અને (૨) પશ્ચિમ અંગાળા, એવા બે ભાગ પાડ્યા.
લાગલા આથી અંગાળાની પ્રજા નાખુશ થઈ. તેમની લાગણી

ઉ શ્કે રા ઈ

અને પાડેલા ભાગો રદ કરાવવા
ચળવળ શરૂ થઈ. સભાઓ
ભરાઈ, ભાષણો થયાં અને
વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાઓ થઈ.
આ ઉપરાંત બ્રિટિશ માલના
બહિષ્કારની ચળવળ શરૂ થઈ.
છતાં પણ લોર્ડ કર્ઝને નમતું
આપ્યું નહિ. તેથી તે ઘણો
અપ્રિય થયો.

આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી
એક્ટ પસાર કરી તેણે એક
ખીજું આપમુદ પગલું ભર્યું.

ગાંધીજીના ગાંધી

આ કાયદાથી સરકારનો યુનિવર્સિટી પર કાબુ વધાર્યો. આ કાયદાનો ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, સર ફિરોઝશા મહેતા વગેરે દેશનેનાઓએ ઘણો વિરોધ કર્યો, છતાં પણ તે કાયદો પસાર કરાવ્યો.

જો કે લૉર્ડ કર્ઝન આપખુદ હતો, છતાં હિંદનો હિતેચ્છક પણ હતો. તેણે પોતાથી સત્તાથી ઘણાં સારાં કામો પણ લૉર્ડ કર્ઝનનાં કર્યોં છે: (૧) મીઠા પરનો કર ઘટાડ્યો. (૨) વેપાર લોક હિતાર્થનાં ઉદ્યોગનું નવું ખાતું ખોલ્યું. (૩) ખેડૂતોને શાહુકારના કામો દેવામાંથી મુક્ત કરવા સહકારી મંડળીઓનો કાયદો કર્યો. (૪) નહેરો બંધાવવાની યોજના માટે ઈરિગે-શન કમીશન નીમ્યું. (૫) જૂનાં ઐતિહાસિક મકાનોના રક્ષણ માટે પ્રાચીન વસ્તુ સંશોધક અને સંરક્ષક ખાતું ખોલ્યું. એનાં આ કામથી હિંદને ઘણો લાભ થયો છે.

લૉર્ડ કર્ઝનના છેલ્લા અમલમાં ‘પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ’-હાલના મહારાજા પંચમ જ્યોર્જની હિંદમાં પધરામણી થઈ હતી. પ્રિન્સ ઓવ હિંદી પ્રગ્નએ તેમનો ભારે સત્કાર કર્યો હતા. તે હિંદની વેલ્સ સ્થિતિ નિહાળીને ઇચ્છાંડ વિદાય થયા હતા.

લૉર્ડ કર્ઝન દરેક ખાતાં પર ગ્વનિ દેખરેખ રાખતો હતો. તેને કર્ઝનનું સત્તા સોંપતો નહિ. વડા સેનાપતિ લાર્ડ કિચનર રાજનામું સાથે લશ્કરી આખતમાં મતભેદ પડવાથી તેમજ હિંદી વચ્ચે સેનાપતિને ટેકો આપવાથી તે રાજનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ઈ. સ. ૧૯૦૫.

પ્રશ્નો

૧. લૉર્ડ કર્ઝનનું જીવન અને તેની હિંદમાં કારકીર્દીનું ટૂંક વર્ણન ન કરો.
૨. લૉર્ડ કર્ઝનના સમયના સુધારાઓ લખો. તમો કયો સુધારો સૌથી અગત્યનો ગણો છો? તેનાં કારણો આપો.
૩. યુનિવર્સિટી એક્ટ, બંગાળના ભાગલા, તિબેટની ચડાઈ અને સરહદના પ્રાંત વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

લોર્ડ મિન્ટો

[ઈ. ૧૯૦૫ થી ઈ. સ. ૧૯૧૦]

લોડ કર્ઝનના આપખુદ વર્તનના પરિણામે દેશમાં નવું ચેતન પ્રગટ્યું.

હિંદની મહાસભાએ પણ વખત વર્તી પ્રજાના
દેશની રાજકીય જુસ્સાને વેગ આપ્યો. વળી આ વખતે નાના
સ્થિતિ સરખા જાપાને મહાન રશિયાને હરાવ્યું. તેની

અસર હિંદપર થઈ. દેશનો શિક્ષિત વર્ગ સ્વરાજની
માંગણી કરવા લાગ્યો. ત્યારે બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ઉથલાવી પાડવા
માટે કાવત્રાં મંડળ સ્થપાયાં. તેમણે
કેટલાએ નિર્દોષ અમલદારોનાં ખૂન
કર્યાં. આ પ્રમાણે દેશમાં અરાજકતા
અને અસંતોષ ફેલાયો. આ ચળવળને
કચરી નાખવા લોર્ડ મિન્ટોએ સખત
પ્રયત્નો કર્યા. લાલા લજપતરાયને
દેશપાર કર્યા અને લોકમાન્ય ટિળકને
છ વર્ષની કેદ કરી.

લોર્ડ મિન્ટો

આ વખતે ઈંગ્લાંડના પ્રધાન
મંડળમાં લોર્ડ મોર્લી નામે ઉદાર
હૃદયનો હિંદી પ્રધાન હતો. તેણે વાઈ-

સરોયને લખી જણાવ્યું કે “દમનના પગલાં ભરીને હિંદી પ્રજામાં શાંતિ
સ્થાપવા કરતાં તેમની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવાથી જ
મિન્ટો-મોર્લી તેમનામાં શાંતિ સ્થપાશે. માટે થું થું કરવું તેનો
મુદ્દારા રિપોર્ટ કરવો.” આ પછી લોર્ડ મિન્ટો અને હિંદી વચ્ચે
મળીને હિંદી પ્રજા માટે ‘ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ બિલ’

લોર્ડ બોર્લી

પાર્લામેન્ટ પાસે પસાર કરાવ્યું. તેને ઈતિહાસમાં મિન્ટો-બોર્લી સુધારા કહે છે. તેથી નીચેના ફેરફારો થયા.

૧. ગવર્નર જનરલની ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા વધારીને ૬૦ની રાખી.

૨. ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં એક હિંદીની નીમણૂંક થઈ.

૩. ઈંગ્લાંડની હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલમાં બે હિંદીઓ નીમણા.

૪. પ્રાંતિક ધારાસભાઓના સભાસદોની સંખ્યા બેવડી કરી તથા તે સભ્યોને સરકારી કામકાજ પર ચર્ચા કરવાનો તથા પ્રશ્નો પૂછવાનો હક આપ્યો.

૫. મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળા ઇલાકાની કારોબારી કમિટિમાં એક હિંદી નીમવામાં આવ્યો.

આ રીતે હિંદુ સ્વરાજ્યને ત્રીજે પગથિયે ચડ્યું. આ સુધારા ખામીવાળા હતા. વળી વધુ ખરાબ તો એ થયું કે તેમાં કોમી ભેદભાવ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેથી જન્મ પામેલા કોમી મતદાર મંડળ હજુ ચાલુ છે અને પરિણામે પ્રજામાં દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા વધતાં જાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૦માં શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ ટૂંક સમય રાજ્ય ભોગવી સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના દસ વરસના અમ-સાતમા એડવર્ડના લમાં હિંદની ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળ્યું. રાજ્યકાર-

સ્વર્ગવાસ ભારમાં સુધારા મળ્યા અને સલાહસંપ રહ્યાં. તેઓ
'સલાહકારક એડવર્ડ' તરીકે જાણીતા થયા છે.

પ્રશ્નો

૧. લોર્ડ મિન્ટો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હિંદની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી ?
૨. મિન્ટો-મોર્લી સુધારા એટલે શું ? તેથી હિંદી વહીવટમાં શો ફેરફાર થયો ?
૩. ૧૯૦૯ના સુધારાના લાભાલાભ જણાવો.
૪. 'સલાહકારક એડવર્ડ'નું દ્રવ્ય જીવન લખો.

શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જનો અમલ

[ઈ. સ. ૧૯૧૦થી ઈ. સ. ૧૯૩૫]

શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જનો જન્મ સને ૧૮૬૫માં થયો હતો. તેઓ સાતમા એડવર્ડના બીજા પુત્ર હતા. પરંતુ તેમના મોટા ભાઈ પ્રિન્સ આલ્બર્ટના મરણ પછી તેઓને ઈ. સ. ૧૯૦૧માં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સનો ઇલકાબ મળ્યો હતો.

યુવરાજ જ્યોર્જને નાનપણથી જ યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ નાનપણથી જ માયાળુ, દયાળુ અને નિખાલસ તથા હસમુખ હતા. તેમને નૌકા-ખાતાની બધી તાલીમ બ્રિટાનિયા નામના લડાયક વહાણ પર આપવામાં આવી હતી. તે 'ખલાસી રાજ' તરીકે વધારે જાણીતા હતા.

શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ

તેમણે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. હિંદમાં પણ તેઓ ઇ.સ. ૧૯૦૫માં પધાર્યા હતા. તેમને હિંદની પ્રજાએ ભારે આવકાર આપ્યો હતો.

૧. લોર્ડ હાર્ડિંગ

[ઇ. સ. ૧૯૧૦થી ઇ. સ. ૧૯૧૬]

લોર્ડ હાર્ડિંગ

તે અગાઉ આવી ગયેલા લોર્ડ હાર્ડિંગનો પૌત્ર હતો. તે હિંદનું ભલું કરવાની વૃત્તિવાળો હતો. તે આપ્યો ત્યાર પછી શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ અને શહેનશાહ યાનુ એરી ઇ. સ. ૧૯૧૧માં હિંદમાં પધાર્યા હતાં. અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડના કોઈ રાજ્ય-દિલ્હીમાં કર્તાએ હિંદમાં આવી રાજ્યાભિષેક રાજ્યાભિષેક કર્યો નહતો. શહેનશાહે તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બરે દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી રાજ્યસુગટ ધારણ કર્યો. ઇ.સ. ૧૯૧૧. આ પ્રસંગે હિંદના સઘળા દેશો રાજ્યોએ આવીને શહેનશાહેને નમન કરી સ્વામીભક્તિ બતાવી તથા બ્રિટિશ રાજ્યનું સર્વોપરીપણું સ્વીકાર્યું.

આ શુભ પ્રસંગે શહેનશાહે હિંદના લાભાર્થે કેટલીક જાહેરાત કરી:

(૧) દિલ્હીને હિંદનું પાટનગર બનાવ્યું. (૨) અંગાળાના ભાગલા ૨૬ કર્ખા. (૩) બિહાર તથા ઓરિસ્સાનો નવો પ્રાંત બનાવ્યો તથા આસામનો પણ જુદો પ્રાંત બનાવ્યો. (૪) પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર માટે વાર્ષિક ૫૦ લાખ રૂપિયાની ગ્રાંટ જાહેર કરી. (૫) હિંદી સિપાઈ એને તેમની બહાદુરી માટે વિક્ટોરિયા ક્રોસ મેળવવાનો હક આપ્યો. (૬) મહારાણી વિક્ટોરિયાના

ઢંઢેરાનું પાલન કરવાનું વચન આપ્યું. (૭) નાના દેશી રાજ્યોનું લેણું માફ કર્યું અને રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાનું ફરમાવ્યું. તે પછી શહેનશાહ હિંદના મુખ્ય શહેરોની મુલાકાત લઈ ઈંગ્લાંડ સીધાવ્યા.

લોર્ડ હાર્ડિંગે ઉદારતાથી કેટલાક સુધારા કર્યા. (૧) પ્રાથમિક કેળવણી માટે શાળાઓની સંખ્યા વધારી. (૨) માધ્યમિક કેળવ-
હાર્ડિંગનો ણીના પ્રચાર માટે બનારસ, ઢાકા, પટણા, રંગુન અને
કારભાર મહેસુરમાં નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપી. (૩) દિલ્હીને પાટનગર તરીકે જાહેર કર્યું. તે વખતે નીકળેલા સરઘસમાં તેમના પર કોઈ દુષ્ટ માણસે બોમ્બ નાંખ્યો. પણ સુભાગ્યે તેઓ બચી ગયા. તે છતાં તે વખતે તેમણે ઉદારતા બતાવી અને કોઈ જાતનો અસા-ચાર થવા દીધો ન હતો.

ધણા હિંદીઓ હિંદ બહારના સ્થળોમાં જઈ વેપાર કરતા. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકા મુખ્ય મથક હતું. ત્યાંની સરકાર હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકા પર ત્રાસ વર્તાવતી હતી. તે સમયે ત્યાંના આગેવાન **કામાં હિંદી-** મનમોહનદાસ ગાંધી-હાલના મહાત્મા ગાંધીની ચળ-
ઓની સ્થિતિ વળથી લોર્ડ હાર્ડિંગે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પર હિંદીઓની અગવડો દૂર કરવા દબાણ કર્યું. પરિણામે ત્યાં ગાંધી-સ્મટસ કરાર થયા અને હિંદીઓને કંઈક સંતોષ થયો.

લોર્ડ હાર્ડિંગના અમલ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટ માસમાં યુરોપમાં જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચે મહાન યુદ્ધ પાળ્યું **યુદ્ધ** શરૂ થયું. તેમાં ઈંગ્લાંડની સરકારે ફ્રાન્સનો પક્ષ લીધો. આ યુદ્ધમાં હિંદે પૂર્ણ વફાદારી બતાવી લાખો માણસોનો ભોગ આપ્યો. હિંદના રાજ મહારાજાઓએ નાણાં, ખેરાક, માણસો અને લડાઈનાં સાધનોની કીમતી મદદ કરી, તેમજ હિંદી સિપાઈઓની, શીખ, ગુર્ખા, રજપુત, બજુચી, મરાઠા વગેરે ટુકડી-ઓએ યુરોપના રણક્ષેત્રમાં તથા મેસોપોટોમિયા અને પૂર્વ આફ્રિકામાં અનેક સંકટો વેડી અતુલ બહાદુરી બતાવી સામ્રાજ્યની સેવા બજાવી હતી.

પ્રશ્નો

૧. પંચમ જ્યોર્જનું દ્વંદ્વ જીવન લખો.
૨. હિંદી દરબાર વિષે શું જાણો છો? શહેનશાહના હિંદમાંના રાજ્યા-ભિષેકથી હિંદને શા શા લાભ થયા?
૩. લોર્ડ હાર્ડિંગને તમે કેવો વાઘસરોય કહેશો ? કારણો આપો.
૪. યુરોપના મહાન યુદ્ધમાં હિંદે શો ભાગ ભજવ્યો હતો ?

લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ

[ઇ. સ. ૧૯૨૬ થી ઇ. સ. ૧૯૨૧]

લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે ચાર્જ લીધો ત્યારે મહાન યુરોપી વિગ્રહ ચાલતો હતો. તેના વખતમાં પણ યુદ્ધના અંત સુધી હિંદીઓએ મહાયુદ્ધનું અંત દરેક જાતની મદદ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. છેવટે અને પરિણામ ઇ. સ.

૧૯૧૮

ના નવેમ્બર માસમાં મહાયુદ્ધનો અંત આવ્યો. આ યુદ્ધમાં દુનિયાનાં બધાં મહાન રાજ્યો સામેલ થયાં હતાં અને શસ્ત્રાસ્ત્રની નવી નવી શોધો થઈ હતી. આ યુદ્ધમાં કરોડો માણસોનો સંહાર થયો તથા કરોડો ધાયલ થયા. તેના અંતે ધણાં રાજ્યોમાં અજળ ફેરફારો થયા. (૧) રશિયા, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, ગ્રીસ વગેરે રાજ્યો રાજસત્તાક મટી પ્રજાસત્તાક બન્યાં.

લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ

ઓસ્ટ્રિયા અને તુર્કિસ્તાનનાં રાજ્યોના ભાગલા પડી ગયા અને તેમાંથી નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો છૂટાં પડી ગયાં. (૩) તુર્કિસ્તાનના ધાર્મિક ખલીફાનો અંત આવ્યો અને તુર્કિસ્તાન પણ પ્રજાસત્તાક બન્યું. યૂરોપનો આખો નકશો ફરીથી રચાયો તથા દુનિયાની આર્થિક સ્થિતિમાં જબરી ઉથલપાથલ થઈ.

મહાયુદ્ધમાં હિંદે કરેલી ઉત્તમ સેવા ધ્યાનમાં લઈ તેમજ હિંદી નેતાઓને ખુશ રાખવા માટે તે સમયના હિંદી પ્રધાન મોન્ટેગ્યુ સુધારા મોન્ટેગ્યુએ ઇ. સ. ૧૯૧૭માં એક નહેરુનામું બહાર ઇ. સ. ૧૯૧૯ પાડી જણાવ્યું કે: (૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગ તરીકે હિંદને ગણવામાં આવશે. (૨) પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્રમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવામાં આવશે. (૩) હિંદને બ્રિટિશ

સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતું કરવું તે ધ્યેય છે. તે પછી રાજકીય સ્થિતિ તપાસવા તેઓ જાતે હિંદમાં આવ્યા હતા. તેમણે હિંદની ખારીક તપાસ કરી વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની મદદથી એક રીપોર્ટ તૈયાર કર્યો. તે રીપોર્ટને આધારે ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૧૯૧૯, પાર્લામેંટ પાસે પસાર કરાવ્યો. તેને મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા પણ કહે છે. આ ખરડાને આધારે હિંદનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે.

મી. મોન્ટેગ્યુ

ઉપરના સુધારાથી રાજ્યઅંધારણમાં નીચે મુજબ મહત્વના ફેરફારો થયા:

(૧) હિંદમાં મુખ્ય ધારાસભા સ્થાપી તેના બે ભાગ પાઞ્ચાઃ (ક) વડી ધારાસભા અગર લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી અને (ખ) રાજસભા અગર કાઉન્સિલ ઓવર સ્ટેટ. (૨) હિંદના દસ પ્રાંતોમાં પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થાપી. (૫) પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી રાખી; તેમને પોતાના પ્રમુખ ચુંટવાની સત્તા આપી. (૪) પ્રાંતિક અને વડી સરકારની કારોબારી કમિટીઓમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવામાં આવ્યું (૫) પ્રાંતોના વહીવટમાં પ્રજાકીય સભ્યોમાંથી પ્રધાનો નીમી તેમને કેળવણી, આયકારી, વૈદ્યકીય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં ખાતાં સોંપવામાં આવ્યાં. પ્રધાનોને સોંપેલાં ખાતાંઓને સુપ્રત ખાતાં કહે છે. બ્યારે સરકારને હસ્તકનાં અનામત ખાતાં કહેવાય છે. એ રીતે પ્રાંતોના વહીવટમાં બે ભાગ પાડવાથી ‘દ્વી રાજ્ય પદ્ધતિ’ શરૂ થઈ. વડી ધારાસભાને તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓને આવક ખર્ચને લગતા અંદાજપત્રો પર ચર્ચા કરવાનો, તેમાંની રકમો ઘટાડવાનો અને નામંજૂર કરવાનો હક છે. પણ આમ કરવાથી જો દેશના વહીવટની વ્યવસ્થામાં ખામી આવતી હોય તો ધારાસભાઓની ઉપરવટ થઈને અંદાજપત્રોને મંજૂરી આપવાની વાઈસરોયને તથા પ્રાંતના ગવર્નરોને સત્તા છે.

મહાસભાની પ્રવૃત્તિથી દેશમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ બહુ આવી હતી. તેથી મોન્ટગ્રોડ સુધારાઓ અમલમાં આવવા છતાં પ્રજાને રોલેટ એક્ટ સંતોષ થયો નહિ અને રાજકીય વાતાવરણ ઉગ્ર બનતું ગયું. પ્રજા સ્વરાજ્યની માગણી કરવા લાગી. અને દેશમાં અસાચારો થવા લાગ્યા. આથી રાજદ્રોહ અને ક્રિતુરી ચળવળ અટકાવવા હિંદી અમલદારોને વધારે સત્તા આપનારો એક કાયદો હિંદી સરકારે પસાર કર્યો. તેને રોલેટ એક્ટ કહે છે.

મહા યુદ્ધને અંતે તુર્કસ્તાનના સુલતાનની સત્તાનો અંત આવ્યો. તે

સાથે તેની ધાર્મિક સત્તાનો-ખલીફનો પણ નાશ થયો. ખિલાફતની આથી હિંદના મુસલમાનોમાં અસંતોષ થયો અને તે ચળવળ સુલતાનને ખલીફા બનાવવા માટેની ચળવળ શરૂ કરી.

અસહકારની ચળવળથી ઉપલી બાબતોને લીધે હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ તોફાની બન્યું. તેમાં રોલેટ એક્ટે ધી હોમ્સ, એટલે દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આવેલા ગાંધીજીની આગેવાની નીચે રોલેટ એક્ટના કાયદા સામે સવિનય ભંગની ચળવળ ઉપડી. પણ ગાંધીજીની નીતિ બાબત પર મૂકી ઉશ્કેરાયલા લોકોએ દિલ્હી, કલકત્તા, મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ તોફાનો કર્યા. અને સરકારી મકાનોને આગ લગાડી, રેલવેના પાટા ઉખેડી નાખ્યા વગેરે. આથી કેટલેક સ્થળે લશ્કરી કાયદો અમલમાં મૂકવો પડ્યો. પંજાબમાં સભાઅંધીના હુકમ સામે ઇ. સ. ૧૯૧૯ના એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે જલ્દીઆનવાલા બાગમાં સરકારની દમનનીતિ સામે વિરોધક સભા ભરાઈ. આ સભા પર જનરલ ડાયરે ગોળીબાર કરાવી ધણુઓના જીન લીધા. આથી આખા દેશમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. આ જંગલિતો લાભ લઈ ગાંધીજીએ અસહકારની ચળવળ આરંભી.

આ સમયે અફઘાનિસ્તાનમાં અમાનુષ્ટાપ્ત અમીર હતો. તે અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતો હતો. પ્રજાના અવાજને અફઘાન ત્રીજા માન આપી તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૯માં હિંદ પર ચડાઈ વિઝાહનાં કારણો કરી. પણ ફક્ત એકજ માસમાં લડાઈ બંધ કરી સુલેહ કરવી પડી. આ સુલેહથી (૧) અફઘાનિસ્તાનને સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણવાનું અંગ્રેજોએ કબૂલ કર્યું. (૨) પરંતુ હવેથી હિંદ રસ્તે અફઘાનિસ્તાનમાં હથિયાર અને દારૂગોળો લઈ જવાનું તથા અમીરને અપાતી મદદની રકમ બંધ કરવાનું ઠરાવ્યું.

હિંદી પ્રધાન મોરોઝ્યુએ હિંદના રાજ્યો એક બીજાના સમાગમમાં આવે, પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાતંત્રનું ધોરણ દાખલ કરે નરેંદ્ર મંડળની અને હિંદી સરકાર સાથે પગિચામાં આવી રાજ્યના સ્થાપના ગુંચવણ ભરેલા પ્રશ્નોનો વાઇસરોયની મદદથી નિકાલ લાવે

તે માટે હિંદમાં નરેંદ્ર મંડળની સ્થાપના કરી. આ મંડળની બેઠક વર્ષમાં એકવાર મળે છે. તેમની કચેરી દિલ્હીમાં છે.

મહાયુદ્ધના પરિણામમાં દેશ પરદેશ સાથેના સંબંધની વાટાઘાટમાં હિંદને સ્થાન મળ્યું છે. યુદ્ધ દરમિયાન એક વોર કાઉન્સિલ નિર્માણ હતી. તેમાં હિંદના બે પ્રતિનિધિઓ (૧) બ્રીટાનિશ મહારાજા અને (૨) સર સત્યેન્દ્ર પ્રસાદ સિંહાને નીમવામાં આવ્યા હતા. યુદ્ધને અંતે વર્સાઈલની સંધિ વખતે પણ બે હિંદી પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. આથી હિંદનો મોભો અને માન વધ્યાં છે.

મહાન યુદ્ધ પછી યુરોપનાં મહારાજ્યોએ અંદર અંદરના ઝઘડાના નિકાલ માટે તથા ફરીથી આવાં યુદ્ધો ન થાય તેના પ્રજ્ઞસંઘમાં હિંદ ઉપાય માટે સઘળાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની પ્રજ્ઞસંઘ અગર લીગ ઓફ નેશન્સની સ્થાપના કરી. આ પ્રજ્ઞસંઘમાં દુનિયાનાં ધણાં ખરાં રાજ્યો ભળ્યાં છે. આ સંઘમાં હિંદના પણ બે પ્રતિનિધિઓની બેઠક છે. તેની બેઠક સ્વીટ્ઝર્લંડમાં જનીવામાં મળે છે.

મોન્ટેફોર્ડના સુધારાની રુએ હિંદમાં સ્થપાએલી ધારાસભાએ ખુલ્લી મુકવા માટે શહેનશાહના કાકા ડયુક ઓવ કોનોટ ડયુક ઓવ કોનોટ હિંદમાં પધાર્યા હતા. તેમણે ધારાસભાએ તથા નરેંદ્રમંડળ ખુલ્લાં મૂક્યાં ઇ. સ. ૧૯૨૧.

પ્રશ્નો.

૧. મહા યુદ્ધને હિંદ સાથે શો સંબંધ હતો? તેમાં તથા તે પૂરું થયા પછી હિંદે શો ભાગ ભજવ્યો છે?
૨. મોન્ટેફોર્ડ સુધારા એટલે શું? હિંદને તેથી શા શા લાભો મળ્યા?
૩. રેલેટ એક્ટ ખિલાફતની ચળવળ વિષે શું જાણી છે?
૪. દેશમાં સવિનય કાયદાભંગની ચળવળ કેમ શરૂ થઈ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું?
૫. ત્રીજા અફઘાન વિઝળનાં કારણો તથા પરિણામ વિષે ટુંક નોંધ લખો.
૬. નરેંદ્ર મંડળ અને પ્રજ્ઞસંઘ એટલે શું? હિંદને પ્રજ્ઞસંઘ સાથે શો સંબંધ છે?

લોર્ડ રેડિંગ

[ઈ સ. ૧૯૨૧ થી ઇ. સ. ૧૯૨૬]

લોર્ડ રેડિંગ ઈંગ્લાંડનો પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી હતો. તેને હિંદની અશાંતિ દૂર કરવા ખાસ નીમ્યો હતો. પણ પ્રતિકૂળ સંજોગો હોવાથી તે તેમ કરવામાં ફાવ્યો નહિ.

આ સમયે અસહકારની ચળવળ ચાલતી હતી. તેમાં સરકાર સાથેનો સંબંધ તોડવાનો, વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરી અસહકારની સ્વદેશી વસ્તુઓનો વપરાશ વધારવાનો અને રાજ્ય લડત કર્તાઓને મુશ્કેલીમાં મૂકવાનો ઉદ્દેશ હતો. આ લડતમાં શાંતિ અને અહિંસા પાળવાનાં હતાં, છતાં પણ કેટલેક

સ્થળે હુલ્લડો અને ભયંકર તોફાનો થયાં. તેથી લોર્ડ રેડિંગ દમનનીતિના સખત પગલાં લઈ અસહકારના નેતાઓ ગાંધીજી વગેરેને જલમાં પૂર્યા. વળી હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય પણ તૂટ્યું. આ પ્રમાણે ચળવળ દબાઈ ગઈ. પણ લોકોમાં ધુંધવાતા અગ્નિ માફક છુપાએલો જુસ્સો તો કાયમ રહ્યો.

અસહકારથી ધારાસભાઓનો કાંગ્રેસ પક્ષે બહિષ્કાર કર્યો હતો.

લોર્ડ રેડિંગ

પણ કાંગ્રેસના કેટલાક નેતાઓને તે નીતિ પસંદ ન પડવાથી તેમણે સ્વ-રાજ્ય પક્ષની સ્થાપના કરી. તેમાં દેશખંધ દાસ અને સ્વરાજ્ય પક્ષ પંડિત મોતીલાલ નહેરુ અગ્રસ્થાને હતા. આ પક્ષે ધારાસભામાં ભાગ લઈ ધારાસભાઓને નકામી બનાવી

મૂકવાનું કાર્ય આરંભ્યું. વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય પક્ષની બહુમતી થવાથી ધારાસભાના પહેલા પ્રમુખ તરીકે સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ચુંટાયા. તેમની કારકીર્દી જળવળતી છે.

આ સમયે પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ હિંદ પધાર્યા. પણ અસહકારની ચળવળ ચાલતી હોવાથી પ્રગ્નએ જોઈએ તેવો આદર-પ્રિન્સ ઑવ સત્કાર આપ્યો નહોતો. તેઓ ત્રણ ચાર માસ હિંદમાં વેલ્સની રહી મુખ્ય શહેરોની મુલાકાત લઈ સ્વદેશ સિધાવ્યા. પધરામણી ઈ. સ. ૧૯૨૨.

આ સમયે મલબાર કાંઠે કેટલાએક ઝનુની મુસલમાનો-મોપલાઓએ ખિલાફતની ચળવળથી ઉત્કેરાઈ બળવો કરી તે પ્રદેશમાં મોપલાઓનો બહુ ત્રાસ વર્તાવ્યો. તથા નિર્દોષ સ્ત્રી પુરુષોનાં ખૂન બળવો. કર્યો. આ બળવામાં લશ્કરે ૩૦૦૦ ઉપરાંત મોપલાઓનો નાશ કર્યો ત્યારે તે શાંત થયો.

હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાનો વિચાર કરવા માટે ટૅરિક્ ટૅરિક્ બોર્ડ બોર્ડ સ્થાપ્યું. તેમના રિપોર્ટ પર ધ્યાન આપી હિંદી સરકાર જકાત વગેરે નાખી હિંદના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપે છે. આમ કરવાથી હિંદમાં પોલાદનો ઉદ્યોગ અને બીજા કેટલાક ઉદ્યોગો પગબર થવા પામ્યા છે.

સરકારી નાણાં સ્થિતિનો વિચાર કરવા લોર્ડ ઈચકેપના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નિમાઈ હતી. તેમણે લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો ઈચકેપ કમિટી કરવાનું તથા મીક્ષનો કર બેવડો કરવાનું સૂચવ્યું.

આ વાદસિરોએ હિંદના ચળવળીઆઓથી દેશી રાજ્યોને રક્ષણ આપવા માટે પ્રિન્સિપ્લ પ્રોટેક્શન બિલ પાસ કરાવ્યું હતું. છતાં પ્રિન્સિપ્લ તેમને કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં વચ્ચે પડ્યું પડ્યું હતું: પ્રોટેક્શન (૧) નાભાના મહારાજને તેમણે પદ્મભૂષ્ટ કર્યો હતો. બિલ. (૨) ઈંદોરના તુકાજીરાવ હોલ્કરે મુંબઈમાં રહેતા એક મુસલમાન શેઠિયાનું ખૂન કરાવ્યું. તેનું કામ ચાલતાં

તેમને ગાદી છોડવાની ફરજ પાડી તેમની જગાએ તેમના પુત્ર યશવંતરાવ હોલ્કરને ગાદીએ બેસાડ્યો.

(૩) લશ્કરના ખર્ચ પેટે નિઝામ સરકારે આપેલા વરાડ પ્રાંત નિઝામે પાછો માગતાં તે પર હવે નિઝામનો બિલકુલ હક નથી એમ તેને સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું.

પ્રશ્નો

૧. લૉર્ડ રેડિંગના વખતમાં અસહકારની ચળવળ બંધ થવાનાં કારણો આપો.
૨. નીચેના વિષય પર ટૂંક નોંધ લખો:

[૧] ટૅરિફ બોર્ડ [૨] મોપલાઓનો બળવો. [૩] ઇચકેપ કમીટી [૪] પ્રીન્સીપલ પ્રોટેક્શન બિલ. [૫] સ્વરાજ પક્ષ.

૩. લૉર્ડ રેડિંગના વખતમાં તેમને કયા દેશી રાજ્યોમાં અને શા માટે માર્યું મારવું પડ્યું ?

લૉર્ડ અરવિન

[ઈ. સ. ૧૯૨૬ થી ઈ. સ. ૧૯૩૧.

લૉર્ડ અરવિન

લૉર્ડ અરવિન ઇંગ્લાંડમાં ખેતીવાડી ખાતાનો પ્રધાન હતો. તેણે હિંદમાં આવી ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવા એક 'શાહી ખેતીવાડી કમિશન' નીમ્યું. પણ હજી સુધી આ કમિશનની ઘણીખરી ભલામણો અમલમાં મૂકી શકાઈ નથી.

હિંદને આપેલા સુધારાઓને દશ વર્ષ સાયમન પૂરાં થતાં હોવાથી કમિશન પાર્લામેંટે ઈ. સ. ૧૯૨૯ માં સર જૉન સાધ્મિનના પ્રમુખપણાં નીચે એક કમિશન નીમ્યું.

તેમાં સઘળા અંગ્રેજો હોવાથી મહાસભાએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો. આ કમિશને જે રિપોર્ટ કર્યો તેનાથી હિંદીઓને સંતોષ થયો નહિ.

આ પહેલાં હિંદી મહાસભાએ દેશના આગેવાન પંડિત મોતીલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા નીચે બંધારણ ઘડવા એક કમિટી નહરુ રિપોર્ટ નીમી હતી. તેમણે ઘડેલો રિપોર્ટ ‘નહેરુ રિપોર્ટ’ કહેવાય છે. તેમાં માત્રા મુજબનું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એક વર્ષમાં આપવાની કબૂલાત લોડ અરવિન આપી શક્યા નહિ.

ઇંગ્લાંડના રાજદ્વારીઓ સાથે મસલત કરવા લોડ અરવિન જાતે ઇંગ્લાંડ ગયા. ત્યાંથી આવી તેમણે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું, કે “બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની ઇચ્છા હિંદને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની છે તેની ચર્ચા કરવા લંડનમાં થોડા સમયમાં એક ગોળમેજી પરિષદ ભરવામાં આવશે.” મહાત્મા ગાંધીજીએ વાઘસિરોયને જણાવ્યું કે “બ્રિટિશ સરકારનો હિંદને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાનો હોય તો તમામ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા અને સાધ્મિન કમિશનના રિપોર્ટ પર ચર્ચા કરવા માટે ગોળમેજી પરિષદ ભરાવે એવી ખાત્રી આપવામાં આવે તો મહાસભા તેમાં ભળી શકે.” આવી કબુલાત લોડ અરવિન આપી શક્યા નહિ. તેથી લાહોરમાં ભરાયેલી મહાસભાએ ‘સંપૂર્ણ સ્વરાજ’નો ઠરાવ પસાર કર્યો અને ગાંધીજીને સવિનય કાયદા લંગની છૂટ આપી.

મહાત્મા ગાંધીજી

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૯માં થયો હતો. તેઓ દેશના આગેવાન તરીકે જાણીતા છે. તેમનું સાદું આદર્શ જીવન મહાત્મા ગાંધીજી અને સત્યપાલન માટે ૬૯ આગ્રહથી હિંદના લોકો તેમને પૂજ્ય ગણે છે. તેઓ મહાસભામાં જોડાયા ત્યાર પછી લોકોમાં નવચેતન આવ્યું છે. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ એ તેમનું ખાસ પ્યેય છે. તેમની લડતમાં સત્યપાલન, અહિંસા અને રેડિઓ એ મુખ્ય છે.

હાલ તેઓ શેગાંવ અથવા સેવાગ્રામમાં રહે છે.

ગાંધીજીએ ૧૧ મુદ્દા રજુ કરતો ખુલ્લો પત્ર વાઇસરોય પર લખ્યો. તેનો જવાબ ન આવતાં તેણે અમદાવાદથી ૧૨મી ૧૧ મુદ્દા અને માર્ચે ૧૯૩૦ના રોજ ૮૦ સૈનિકો સાથે પગે કાયદાભંગ ચાલીને દાંડી જઈ મીઠાના કાયદાનો ફડી એપ્રિલે ભંગ કર્યો. તે પછી સવિનય કાયદાભંગની લડાઇ પૂર જોસમાં ચાલી. તે સાથે દારુ અને પરદેશી કાપડનો અહિંષકાર ચાલુ થયો અને સ્વદેશી વસ્તુઓના વપરાશને જોર મળ્યું. આખો દેશ લડતમાં બળ્યો અને હજારો માણસો કેદમાં ગયા. આ ચળવળ દબાવવા લોર્ડ અરવિનની સરકારે ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડ્યા. પણ ધારી અસર થઈ નહિ. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ સ્વ. વિકુલભાઈ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી જેલમાં ગયા. ઇ. સ. ૧૯૩૧.

તેઓ ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામે પાટિદાર કુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૮૭૧માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાની સ્થિતિ વિકુલભાઈ પટેલ સાધારણ હતી છતાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધી હતી તે વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થઈ આવ્યા હતા. તેમણે ખેડા જિલ્લાની લોકલ બોર્ડના અને મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થઈ લોકસેવા કરી હતી. તેઓ વડી ધારાસભાના પહેલા હિંદી પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા હતા. તે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી અસહકારની ચળવળમાં બળ્યા અને જેલમાં ગયા. ત્યાં તેમનું શરીર બગડ્યું. તેઓ દવા માટે

યુરોપમાં વિચ્છેના ગયા. ત્યાં મરણ પામ્યા. તેમના શયને હિંદમાં લાવી મુંબઈમાં અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૩૩ તેઓ નાતગતના ભેદ સિવાય આખા દેશની સેવા કરતા.

આ સમયે વડા પ્રધાન રામસે મેકડોનલ્ડના પ્રમુખપણા નીચે લંડનમાં પહેલી ગોળમેજી પરિષદ ભરાઈ તેમાં મહાસભાએ પહેલી ગોળમેજી ભાગ લીધો નહિ. પણ દેશના ખીજ પક્ષના કેટલાક પરિષદ આગેવાનો ગયા હતા. આ પરિષદ કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર ન આવી.

છેવટે વાઈસરોયે દિલ્હીમાં ગાંધીજી સાથે સમજૂતિ કરી. તેને ગાંધી-અરવિન કરાર કહે છે. આ કરાર મુજબ (૧) ગાંધી-અરવિન કરાર કાયદા ભંગની લડત મોકૂફ રહી. (૨) સરકારે રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂક્યા. (૩) મહાસભાએ ખીજ ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવાનું ઠરાવ્યું. આ મુજબ કરાંચીની મહાસભાની બેઠકમાં મહાત્મા ગાંધીજીને ખીજ કેટલાક અગત્યના ગોળમેજી પરિષદમાં મોકલવાનો ઠરાવ થયો. બનાવો ઇ. સ. ૧૯૩૧.

૧. હવાઈ વ્યવહાર : ઈંગ્લાં અને હિંદ વચ્ચે પહેલવહેલો હવાઈ વ્યવહાર શરૂ થયો. ઇ. સ. ૧૯૨૯. તે મુજબ ઈંગ્લાંથી કરાંચી ૭ દિવસમાં ટપાલ આવે છે.

૨. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ વિકૃલભાઈની સૂચનાથી જુદું સેક્રેટરિયટ બનાવવામાં આવ્યું.

૩. બટલર કમિટી : આ કમિટિ હિંદનાં દેશી રાજ્યો સાથેના કરારો તપાસવા હિંદમાં આવી હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૯.

૪. બારડોલી સત્યાગ્રહ : મુંબઈ ઇલાકામાં ચાલતી રૈયતવારી પદ્ધતિની આંકણી દર ૩૦ વરસે કરવામાં આવે છે. અને તે મુજબ નવી આંકણી થઈ. તેમાં બારડોલી તાલુકાના મહેસુલમાં ૩૦ ટકા જોડા વધારો

અવાથી ત્યાંના લોકોએ નવું મહેસુલ ન ભરતાં સત્યાગ્રહ આદર્યો છેવટે માગણી ધ્યાનમાં લઈ એક તપાસ કમિટિ નીમવી પડી. ઇ. સ. ૧૯૨૮.

૫. શારદા એક્ટ : વડી ધારાસભાના સભ્ય હરખિલાસ શારદાએ બાળલગ્ન અટકાવવા શારદા એક્ટ પાસ કરાવ્યો. તેમાં ૧૪ વરસ પૂરાં ન થયાં હોય તેવી કન્યાનાં અને ૧૮ વરસ પૂરાં ન થયાં હોય તેવા છોકરાના લગ્ન બાળલગ્ન ગણાય છે. અને તે બાબત કોઈ ફરિયાદ લાવે તો ગુન્હો કરનારને શિક્ષા થાય છે. આ કાયદો સમાજને બહુ જ લાભદાયક છે.

૬. સલામતીના કાયદો : બિનકેળવાયલા અજ્ઞાન માણસો હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં ચાલતી ચળવળથી દોરવાઈ જઈ ઘણી વખત રમખાણો અને હુલ્લરો કરે છે. તે અટકાવવા માટે વડી ધારાસભાએ પબ્લિક સેફ્ટી બિલ પસાર કર્યું છે.

પ્રશ્નો

૧. લોર્ડ અરવિનન! સમયની દેશની સ્થિતિ કેવી હતી ?
૨. સાયમન કમિશન અને બટલર કમિટી સંબંધી તમે શું જાણો છો ?
૩. નીચેના બનાવો પર ટૂંકી નોંધ લખો :
 દ. નહેરુ રિપોર્ટ. બ. ગાંધી-અરવિન કરાર. ગ. બારડોલી સત્યાગ્રહ.
 ઘ. શારદા એક્ટ. ચ. પબ્લિક સેફ્ટી બિલ. છ. ધારાસભા ખાતું.

લોર્ડ વિલિંગડન

લોર્ડ અરવિન પછી હિંદના વાઈસરોય તરીકે લોર્ડ વિલિંગડન આવ્યા. તે હિંદના પૂરા અનુભવી હતા. કારણ અગાઉ તેમણે બીજી ગોળમેજી મુંબઈના ગવર્નર તરીકે તથા મદ્રાસના ગવર્નર તરીકે પરિષદ કામ કરેલું હતું. વળી અહીં આવતાં પહેલાં તે કેનેડાના ગવર્નર જનરલ હતા. તેમણે આવ્યા પછી લંડનમાં ભરાનારી બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં મહાસભા તરફથી ગાંધીજીને મોકલ્યા. પણ આ પરિષદમાં મહાત્મા ગાંધી દેશના બીજા નેતાઓ સાથે

કોમી ચુકાદાના સંબંધમાં એકમતે નહિ થઈ શકવાથી પરિષદ છેવટના નિર્ણયો કરી શકી નહિ તથા કોમી ચુકાદાનું કામ વડા પ્રધાનને સોંપવું પડ્યું.

ન્યારે ગોળમેજી પરિષદ ચાલતી હતી ત્યારે બંગાળામાં ક્રાંતિ-બંગાળામાં કારોએ ધણા અત્યાચારો અત્યાચારો કર્યા. વળી ઉદ્દામ પક્ષના નેતા જવાહરલાલ નહેરુને

લોર્ડ વિલિંગ્ડન તથા ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને પણ જેલમાં પૂર્યા હતા. ગાંધીજીએ ઈંગ્લાંડથી આવી બંગાળાની પરિસ્થિતિ બાબત વાઈસરોયની મુલાકાત માગી, પણ આપવામાં આવી નહિ.

આથી ગાંધીજીએ ફરીથી કાયદા ભંગની લડત ઉપાડી. પણ આ વખતે તે પૂર જોશમાં ચાલી નહિ. કારણ પહેલાંથી જ કાયદા ભંગની સઘળા આગેવાનોને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધા. ગાંધીજીને લડત શરૂ પણ પકડ્યા. કોંગ્રેસની સઘળી સંસ્થાઓને ગેરકાયદેસર દરાવી જપ્ત કરી અને ઓર્ડિનન્સો કાઢી લડતને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આ સમયે વડા પ્રધાને કોમી ચુકાદો જાહેર કરી અંત્યજોને જુદા મતદાર ગણ્યા તેથી ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્યા અને પૂના કરાર અને અંત્યજોને ભેગા ગણવા દબાણ કર્યું. ગાંધીજીના કોમી ચુકાદો મરણાંત ઉપવાસથી દેશ ખળભળ્યો. છેવટે પૂના કરારને વડા પ્રધાને બહાલી આપી કોમી ચુકાદો સુધાર્યો.

પછી ગાંધીજીએ હરિજનનો ઉદ્ધાર કરવાની ચળવળ આદરી તેમના ઉદ્ધાર માટે ફંડ એકઠું કર્યું. આ કામમાં સરકાર તરફથી તેમને સારી સહાનુભૂતિ છે.

અધુરી રહેલી ગાળમેળ પરિષદ લંડનમાં ત્રીજી વાર ભરવામાં આવી.

તેમાં શ્વેતપત્રની યોજના કરવામાં આવી અને તે પર ત્રીજી ગાળમેળ વિચાર કરવા પાર્લામેન્ટરી કમિટી નીમી. તેણે હિંદને પરિષદ આપવાના સુધારા નક્કી કર્યા.

કાયદાભંગની લડત ભાંગી પડવાથી દેશના આગેવાનોએ ધારાસભામાં દાખલ થવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો. તે માટે તેઓએ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સ્થાપી. મહાસભાએ આ બાબતમાં અને ધારાસભા બહાલી આપવાથી વડી ધારાસભામાં કૌએસ પક્ષ બહુમતીથી ચુંટાઈને દાખલ થયો. ત્યાં તેમણે કેટલાંક સુધારાના ઠરાવ જેવા કે મીઠાની જગત તથા પોસ્ટકાર્ડોના દર ઘટાડવા બાબતના પસાર કરાવ્યા. પણ વાઈસરોયે તે નામંજુર કર્યા.

આ સમયે બિહાર પ્રાંતમાં ધરતીકંપનો જખરો આચકો લાગવાથી ભયંકર નુકસાન થયું તથા જન માલની બહુ ખરાબી થઈ. હિંદના ભયંકર ચાલુ સાથે કવેટામાં ધરતીકંપથી બહુ નુકસાન થયું.

ધરતીકંપો લગભગ ૩૦૦૦૦ માણસો દટાઈ ગયાં. બંને વખતે ના. વાઈસરોયે ફંડ ઉઘાડી લોકોને રાહત મળે તે માટે બનતા ઉપાયો કર્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૪

પાર્લામેન્ટરી કમિટીએ નક્કી કરેલા સુધારા મુજબ હાલના રાજ્ય બંધારણનો કાયદો પાર્લામેન્ટે ઈ. સ. ૧૯૩૫ માં પાસ ગવર્નમેન્ટ આવ કર્યો તેને ‘ગવર્નમેન્ટ આવ ઇંડિયા એક્ટ’ કહે છે આ ઇંડિયા એક્ટ કાયદાથી નીચે પ્રમાણે ફેરફારો થશે.

ઈ. સ. ૧૯૩૫ (૧) ફેડરલ (સમવાય કે સમૂહ) રાજ્યતંત્ર:— બ્રિટિશ હિંદના પ્રગતિય સભાસદો અને દેશી રાજાઓના પ્રતિનિધિઓની બનેલી ધારાસભાએ ધડેલા કાયદા પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ચાલે તે ફેડરલ રાજ્યતંત્ર કહેવાશે.

(૨) પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય:—કેટલીક બાબતોમાં પ્રાંતોને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે. તેને પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય કહે છે.

(૩) ખાસ સત્તાઓ:—અગત્યના પ્રસંગોએ ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરો ધારાસભાઓએ પસાર કરેલા ખરડા નામંજુર કરી શકે છે અને વિકટ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય તો ધારાસભાઓ ખરખાસ્ત કરી સલાહકાર કમીટી નીમી સ્વતંત્ર રાજ્ય કારભાર ચલાવી શકે. આ સત્તાઓને ખાસ સત્તાઓ કહેવાય.

શહેનશાહને રાજ્ય કરતાં ૨૫ વરસ પુરાં થવાથી રૌપ્ય મહોત્સવ શહેનશાહનો (સિલ્વર જ્યુબીલી) ધણી ધામધુમથી ઉજવી હિંદી પ્રજાએ રૂપ્ય મહોત્સવ પોતાની વફાદારી બતાવી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૩૬માં શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના પંચમ જ્યોર્જનો મરણ પછી તેમના પુત્ર આઠમા એડવર્ડ ગાદી સ્વર્ગવાસ પર આવ્યા.

પ્રશ્નો

૧. લોર્ડ વિલિંગ્ટનને આ સમયે હિંદમાં વાઈસરોય તરીકે મોકલવાનું કારણ શું ?
૨. તેણે હિંદમાં આવીને કઈ જાતની નીતિ અપત્યાર કરી ?
૩. તે હિંદમાં આવ્યા ત્યારની અને ગયા ત્યારની રાજકીય પરિસ્થિતિ સમજાવો.
૪. તેમને તમે હિંદ માટે કઈ પંક્તીના વાઈસરોયમાં મુકાશે ?
૫. ગાળમેજી પરીષદ એટલે શું ? હિંદને અને લંડનની ગાળમેજી પરીષદોને શો સંબંધ ?
૬. કોંગ્રેસપક્ષ અસહકાર કરે તેથી વધારે ફાયદો કે સરકાર સાથે સહકાર કરે તેથી ફાયદો ? કયે રસ્તે હિંદનું વધારે બહું થવા સંભવ છે.

શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડનો અમલ

[ઈ. સ. ૧૯૩૬.]

તેમને રાજકારભારનો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. અને પોતાની જાહેર કારકિર્દીથી સઘળા પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. તેઓ અવિવાહિત હતા.

તેમણે ગાદીએ બેઠા પછી એક સાધારણ કુટુંબની ખૂબસુરત અમે-
રિકન બાલુ મીસીસ સીમ્પસન સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી. એ
બાલુતમાં પ્રધાનમંડળે વાંધો ઉઠાવ્યો. શહેનશાહને સીમ્પસનના સહકાર વિના
પોતાની ફરજો અદા કરવાનું કાર્ય અશક્ય જણાયું. પરિણામે સામ્રાજ્યની
અંકચતા સાચવવા અને પોતાના નાનાભાઈ ડ્યુક ઑવ યોર્કની તરફેણમાં
ગાદી ત્યાગ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૬.

એક સ્ત્રી સાથેના પ્રેમની ખાતર દુનિયાનું મહાન રાજ્ય તથા દેનાર
આઠમા એડવર્ડ જેવો રાજા દુનિયાના ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ હશે. ગાદી-
ત્યાગ પછી તેઓ વિન્ડસર નામ ધારણ કરી પ્રવાસે ચાલ્યા ગયા પરંતુ
તેમના ભાઈ છઠ્ઠા જ્યોર્જ તેમને ડ્યુક ઑવ વિન્ડસરનો ખિતાબ આપ્યો.

શહેનશાહ છઠ્ઠા જ્યોર્જનો અમલ

[ઈ. સ. ૧૯૩૬ થી ચાલુ]

આઠમા એડવર્ડ પછી તેમના
નાનાભાઈ ડ્યુક ઑવ યોર્ક છઠ્ઠા જ્યોર્જ
નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠા. તેઓ
શાંત અને માયાળુ છે. તેમણે નૌકા-
સૈન્યની તાલીમ લીધી છે.

મહારાણી ઈલિઝાબેથ અમીર
કુટુંબનાં અને માયાળુ છે તેા પણ
સામાન્ય પ્રજાજીવનના જાણકાર છે.

શહેનશાહ છઠ્ઠા જ્યોર્જની તાજ-
પોષીની કીયા લંડનમાં ઈ. સ. ૧૯૩૭માં
ધામધુમથી કરવામાં આવી.

લોર્ડ લિન્લિથગો

[ઈ. સ. ૧૯૩૬ થી ઈ. સ. ૧૯૪૧]

તેમણે ખેતીવાડીની સ્થિતિ સુધારવા

અને ઠોરની ઓલાદ સુધારવાની યોજના કરી.

શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડે સીમ્પસન સાથે લગ્ન કરવા બાબતમાં પ્રધાનમંડળ સાથે મતભેદ પડવાથી સામ્રાજ્યની ઐક્યતા સાચવવા ગાદી ત્યાગ કર્યો ઇ. સ. ૧૯૩૬.

વિધવાઓની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ ડો. દેશમુખે વિધવાઓને મિલકતમાં ભાગ મળે તેવો વારસી હક્કનો કાયદો પાસ કરાવ્યો ઇ. સ. ૧૯૩૭.

નવા રાજ્યધંધારણુનો કાયદો ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પાસ થયો તેમાં મહાસભાનો વિરોધ તેમજ દેશી રાજ્યો નહિ જોડાવાથી પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય સંપૂર્ણ અમલ થઈ શક્યો નથી. પણ પ્રાંતોમાં ૧૯૩૭ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો અમલ ઇ. સ. ૧૯૩૭થી કરવામાં

આવ્યો છે. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં મહાસભાની બહુ-મતી થઈ એટલે મહાસભાએ ગવર્નરો પાસે ખાત્રી માગી કે “પોતાને મળેલી ખાસ સત્તાનો ઉપયોગ ન કરો તો પ્રધાનમંડળ રચીએ” પણ ખાત્રી મળી નહિ એટલે પ્રધાનમંડળ રચાયાં નહિ. ગવર્નરોએ વચગાળાનાં પ્રધાનમંડળો રચી વહીવટ ચલાવ્યો પણ તેમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડવાથી સરકારે જાહેર કર્યું કે “ગવર્નરો પોતાની સત્તાનો જરૂર સિવાય ઉપયોગ કરશે નહિ” એટલે મહાસભા પક્ષનાં પ્રધાનમંડળો રચાયાં. અગિયાર પ્રાંતો પૈકી સાત પ્રાંતોમાં આમ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળનો વહીવટ ચાલુ થયો.

મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ નીચે મુજબ સુધારા કર્યા. (૧) દારૂબંધીની યોજના કરી. (૨) શાળાઓમાં હરિજનોને દાખલ કરવાના સુધારા પ્રયત્ન કર્યા. (૩) રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂક્યા (૪) સત્યાગ્રહમાં ખેડૂતોએ ગુમાવેલી જમીનો પાછી અપાવી (૫) વર્તમાનપત્રો પરનો અંકુશ દૂર કર્યો. (૬) ગ્રામ્ય ઉદ્યોગો ખીલવવાની અને નિરક્ષરતા ટાળવાની યોજના કરી. (૭) ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ઋણ રાહત બિલ પાસ કર્યા. (૮) લાંચરુસ્વત અટકાવવાની યોજના કરી (૯) કેળવણીમાં સુધારો કરવા વર્ધા યોજના નક્કી કરી.

જર્મનિના સરમુખત્યાર હિટલરની જર્મન સામ્રાજ્યની ઇચ્છાથી
 ઓસ્ટ્રીઆ, સુડેનલેન્ડ, ઝેકોસ્લાવેકિયા અને મેમલ
 યુરોપમાં મહાન યુદ્ધ તેણે કબ્જે કર્યા હતાં. પછી તેણે રશિઆ સાથે
 ઇ. સ. ૧૯૩૯ અનાકમણના કરાર કરી પોલાંડ પર ચડાઈ કરી
 તે જીત્યું. અને જર્મનિ તથા રશિઆએ પોલાંડ વહેંચી લીધું.
 ઇંગ્લાંડે આ સામે વાંધો ઉઠાવી લડાઈ જાહેર કરી. જર્મનિએ
 માન્યું નહિ અને ડેન્માર્ક, નોર્વે, હકસેમ્મર્ગ, હોલેન્ડ અને બેલજીઅમ જીતી
 ફ્રાન્સ પર ચડાઈ કરી. આ સમયે ઇટાલી પણ જર્મનિના પક્ષમાં જોડાયું.
 ફ્રાન્સ હાર્યું. અને સુલેહ કરી. પછી ઇંગ્લાંડ પર ચડાઈ કરી તેમાં જર્મનિ
 ફાવ્યું નહિ. ઇટાલીએ ગ્રીસ પર ચડાઈ કરી તેમાં પણ તે ફાવ્યું નહિ.
 હાલમાં જર્મનિએ રૂમાનિયા અને બલ્ગેરીયા કબ્જે કરી ગ્રીસ અને
 યુગોસ્લાવિયા પર ચડાઈ કરી છે. લડાઈ હજુ ચાલુ છે.

યુરોપમાં લડાઈ શરૂ થઈ તેમાં પ્રધાન મંડળોને પૂછ્યા સિવાય
 વાઇસરોયે હિંદને લડાઈમાં ઉતરેલું જાહેર કર્યું.
 પ્રધાનોનાં રાજીનામાં તે બાબતમાં મતભેદ પડવાથી પ્રધાનોએ રાજીનામાં
 આપ્યાં. હાલમાં ગવર્નરો સલાહકાર કમિટી નીમી
 વહીવટ ચલાવે છે.

પ્રશ્નો

૧. આઠમા એપ્રિલે શા માટે ગાદી ત્યાગ કર્યો ?
૨. મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ કયા કયા સુધારા કર્યા ?
૩. યુરોપમાં મહાયુદ્ધની શરૂઆત થઈ અને યુદ્ધનું દ્વંકમાં વર્ણન કરો.
- ૪ મહાસભાના પ્રધાનોનાં રાજીનામાં વિષે શું જાણો છો ?

ઇંગ્લાંડના રાજ્યકર્તાઓના અમલની સમાલોચના

[ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી ઈ. સ. ૧૯૩૫]

હિંદુનું રાજ્ય મહારાણી સરકારે હાથમાં લીધું ત્યારથી ધીમે ધીમે પ્રગતિ થઈ અને વખતો વખત થએલા કાયદાઓથી અત્યારનું હિંદુનું રાજ્યઅંધારણુ ધડાયું છે. તે કાયદાઓ ક્યારે થયા અને તેથી શા શા ફેરફારો થયા તે આપણે જોઈએ.

૧. ઈ. સ. ૧૮૬૧માં ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ એક્ટથી પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થપાઈ તેમજ મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં હાઈકોર્ટો સ્થપાઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં અલાહાબાદમાં હાઈકોર્ટ સ્થપાઈ.

૨. ઈ. સ. ૧૮૬૫માં ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ એક્ટથી ધારાસભાઓ વિસ્તૃત કરી. તેમાં સભ્યોની ચુંટણીનો નિયમ પહેલીવાર દાખલ કર્યો. વળી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને ખીજી સાર્વજનિક સંસ્થાઓને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાના હક્ક આપ્યા.

૬. ઈ. સ. ૧૯૦૯માં મોર્લી-મિન્ટો સુધારાથી વાઈસરોય અને મુંબઈ મદ્રાસ તથા બંગાળના ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં એક એક દેશી સભાસદ નીમાયો. ધારાસભામાં પ્રજાકીય મેમ્બરો વધાર્યા તથા તેમને પ્રશ્નો પુછવાના અને ચર્ચા કરવાના હક્ક મળ્યા.

૭. ઈ. સ. ૧૯૧૯ના મોન્ટફર્ડ સુધારાથી હિંદનાં રાજ્યઅંધારણુમાં મહત્વના ફેરફારો થયા છે તે તમે જાણો છો. તે મુજબ હાલનું હિંદુનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે.

૮. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પાર્લામેન્ટે હિંદ માટે નવું રાજ્યઅંધારણુ પસાર કર્યું છે.

અંગ્રેજી અમલથી હિંદને શા શા લાભો થયા છે, તે હવે જોઈએ :

(૧) આખું હિંદ એક છત્ર તળે આવવાથી

બ્રિટિશ રાજ્યથી સરખો ન્યાય, સરખા કાયદા, જનમાલની સલામતી, હિંદને થએલા લાભો વ્યાપારની છૂટ વગેરેને લીધે હિંદમાં ઐક્યની ભાવના જાગી છે. (૨) અંગ્રેજી કેળવણીના

પ્રચારથી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું એકીકરણ થવાથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાં જાગૃત થઈ તે. (૩) હિંદનો પરદેશ જોડે સંબંધ તથા વેપાર ધણો વધવાથી પરદેશથી પૈસો ખેંચાઈને હિંદમાં આવ્યો છે. તેથી એકંદર શોકો સુખી છે. (૪) રેલવે, તાર વગેરે દાખલ થવાથી અગાઉનાં દુકાળ જેવાં સંકટો સામે લડવાને લોકો તથા સરકાર શક્તિ ધરાવે છે. (૫) દેશની ખીલવણી માટે નહેરો, રસ્તાઓ, વ્યવહારના માર્ગો વગેરે થવાથી શોકોની સમવડો વધી છે. અને તેથી દેશની ખીલવણી થઈ છે. (૬) નવી જાતના હુન્નર ઉદ્યોગો દાખલ થયા છે. અને ધણી ચીજો કે જેને માટે હિંદને પરદેશ પર આધાર રાખવો પડતો હતો તે દેશમાં જનવા લાગી તે (૭) દેશ પરદેશમાં હિંદનો મોભો વધ્યો છે. વિગેરે.

બ્રિટનની હિંદને દીધે આખી દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા વધી છે. ૩૬ કરોડની હિંદી પ્રજા પર મુઠ્ઠીભર માણસોથી હિંદથી બ્રિટનને લાલ બ્રિટન રાજ્ય ચલાવે છે. તેથી તેમની કાર્ય કુશળતા આખી પૃથ્વીમાં વખણાય છે. હિંદનો કાચો માલ ખરીદીને ત્યાં પાકો માલ વેચવાનું મોટું ક્ષેત્ર મળ્યું છે. તેથી બ્રિટનની આખાદી વધી છે, તથા તે ધણું ધનાઢ્ય અને આખી પૃથ્વીના વ્યાપારમાં અગ્રેસર થયું છે.

પ્રશ્નો

૧. બ્રિટિશ અમલ નીચે હિંદનો વહીવટ આવ્યા પછી ક્યા ક્યા મહત્વના ફેરફારો થયા છે ?
૨. બ્રિટનને લીધે હિંદને શા લાલ થયા છે ? હિંદને લીધે બ્રિટનને ક્યા લાલ થયા છે ?
૩. અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન આપણા દેશની પ્રગતિની દૃઢ નોંધ ધરો.
૪. આપણા દેશને પ્રગતિને પંથે ચલાવનાર બ્રિટનની સહાનુભૂતિ આપણને વિશેષ ઉપયોગી છે કે ખીલ પારકા દેશોના ચળવળોના દાખલો ?
૫. રવરાજ્ય ચલાવવા માટેની લાયકાત એટલે શું ? આપણામાં તે લાયકાત કેવી છે ? તે કારણો સાથે કહો.

અગત્યની તવારીખ

સમય

બનાવ

૪. સ. ૧૮૫૮ મહારાણી વિક્ટોરિયાનો અમલ શરુ તથા તેમનો ઢંઢેરો.
 ,, ૧૮૬૨-૬૫ બળવાની શાંતિ. રેલ્વે, તાર, દવાખાનાં અને નિશાળોની વૃદ્ધિ.
 ,, ૧૮૬૬ અયોધ્યા અને ઓરિસ્સામાં દુકાળ.
 ,, ૧૮૭૨ લોર્ડ મેયોનું આંદામાનમાં ખૂન.
 ,, ૧૮૭૫ વડોદરાના મહારાવ ગાયકવાડ પદબ્રહ્મ.
 ,, ૧૮૭૭ હિંદી દરબાર. મહારાણી વિક્ટોરિયા કૈસરે હિંદ થયાં.
 ,, ૧૮૮૩ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર.
 ,, ૧૮૮૫ હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પહેલી બેઠક મુંબઈમાં મળી.
 ,, ૧૮૮૬ મહારાણી વિક્ટોરિયાનો સુવર્ણ મહોત્સવ. જ્વાલિયર ત્રિધિ-યાને પાછું મળ્યું.
 ,, ૧૮૯૨ ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ એક્ટથી ધારાસભાએઆં ચુંટણીથી સભાસદો મોકલવાની શરુઆત.
 ,, ૧૮૯૬ મુંબઈમાં મરફીની શરુઆત.
 ,, ૧૯૦૦ ગૂજરાત અને મુંબઈ ઇલાકામાં બયંકર છપ્પનીઆનો દુકાળ.
 ,, ૧૯૦૧ મહારાણી વિક્ટોરિયાનો સ્વર્ગવાસ.
 ,, ૧૯૦૩ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનો હિંદમાં દરબાર.
 ,, ૧૯૦૫ બંગાળના ભાગલા. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની પધરામણી.
 ,, ૧૯૦૯ મિન્ટો-મોર્લી સુધારા.
 ,, ૧૯૧૦ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનું અવસાન.
 ,, ૧૯૧૧ દિલ્હીમાં પંચમ જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેકનો દરબાર.
 બંગાળના ભાગલા રદ.
 ,, ૧૯૧૪ યુરોપમાં મહા યુદ્ધ.
 ,, ૧૯૧૮ મહા યુદ્ધનો અંત.

સમય

ખનાવ

- „ ૧૯૧૯ રોલેટ એક્ટ, મોન્ટેગ્યુ એમ્સફર્ડ સુધારા.
- „ ૧૯૨૧ નરેંદ્ર મંડળની સ્થાપના.
- „ ૧૯૨૫ ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય પક્ષના વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ વડીધારા-
સભાના પ્રમુખ ચુંટાયા.
- „ ૧૯૩૦ સવિનય કાયદા ભંગની ચળવળ શરુ. લંડનમાં ગોળમેજી
પરિષદની પહેલી બેઠક.
- „ ૧૯૩૧ બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં મહાસભાના પ્રતિનિધ તરીકે
ગાંધીજી ગયા.
- „ ૧૯૩૨ ગોળમેજી પરિષદની ત્રીજી બેઠક. અસહકારની લડત
ફરીથી શરૂ.
- „ ૧૯૩૪ બિહારમાં ભયંકર ધરતીકંપ.
- „ ૧૯૩૫ હિંદુસ્તાનના નવા બંધારણનો કાયદો પાર્લિમેન્ટમાં પસાર.
કવેટામાં ધરતીકંપ.
- „ ૧૯૩૬ આઠમા એડવર્ડનો ગાદી ત્યાગ.
- „ ૧૯૩૭ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની શરૂઆત.
- „ ૧૯૩૯ યૂરોપમાં મહાન યુદ્ધની શરૂઆત.

આપણા દેશ-હિંદુસ્તાન

હિંદનું રાજ્ય બંધારણ

ઈંગ્લાંડમાં હિંદી રાજ્યતંત્ર

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો રાજ્ય વહીવટ રાજ અને પાર્લામેન્ટ ચલાવે છે. પાર્લામેન્ટના બે ભાગ છે. (૧) હાઉસ ઓફ લોર્ડઝ રાજ અને પાર્લામેન્ટ (ઉમરાવોની સભા) (૨) હાઉસ ઓફ કોમન્સ (આમની સભા). કોઈપણ ધારો ઉપરની બે સભાઓ પસાર કરે અને પછી રાજ સહી કરે ત્યારે જ કાયદા તરીકે ગણાય છે.

ઈંગ્લાંડના રાજ હિંદના શહેનશાહ કહેવાય છે. હાલમાં આપણા શહેનશાહ છૂટા જ્યોર્જ છે. હિંદના રાજ્ય વહીવટનું કામ હિંદી પ્રધાન શહેનશાહ અને પાર્લામેન્ટ કરે છે. હિંદના કામકાજ માટે એક પ્રધાન હોય છે, તેને હિંદી પ્રધાન કહે છે. હિંદી પ્રધાન પાર્લામેન્ટને સંપૂર્ણ જવાબદાર રહે છે. હિંદના કારભારનો ખુલાસો તેને પાર્લામેન્ટ સમક્ષ કરવો પડે છે.

હિંદી પ્રધાનને સલાહ આપવા આઠ સભ્યોની કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી છે. તેને હિંદી પ્રધાનમંડળ કહે છે. હિંદી પ્રધાન હિંદી પ્રધાનની ધણે ભાગે મંડળની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. તેમની કાઉન્સિલ ઓફિસને ઇન્ડિયા ઓફિસ કહે છે. તેનું ખર્ચે ઈંગ્લાંડની લિન્નેરીમાંથી અપાય છે. તેની સત્તા નીચે મુજબ છે:

(૧) હિંદના વાર્ષિકરોય તેમજ બીજા સધળા સનંદી અમલદારો પર તેની સત્તા ચાલે છે. (૨) હિંદી સરકાર સધળો પત્રવ્યવહાર હિંદી પ્રધાનની તેની ઉપર કરે છે. (૩) મોટા પગારની જગાઓ કાઢવી સત્તા સનંદી નોકરોના પગારો વધારવા કે ઘટાડવા તથા હિંદે લગાઈમાં ઉતરવું કે નહિ તેની સધળી સત્તા તેના હાથમાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૯ના કાયદા મુજબ ઇંગ્લાંડમાં હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે પાંચ વરસને માટે વાઈસરૉય એક અમલદાર હાઈ કમિશનર નીમે છે. તેને હાઈ કમિશનર કહે છે. તે હિંદી ફોર ઇન્ડિયા સરકારના એજન્ટ તરીકે આડત બાંધવાનું, હિંદના વેપાર પર દેખરેખ રાખવાનું, તથા ઇંગ્લાંડમાં બણતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે.

પ્રશ્નો

૧. ઇંગ્લાંડના રાજને હિંદ માટે શી શી સત્તાઓ છે ?
૨. વાઈસરૉયને કેટલી સત્તા છે ? તેને જવાબદાર અમલદાર કોણ છે ?
૩. હિંદી પ્રધાનની સત્તાઓ અને ફરજો શી છે તે લખો.
૪. ઇન્ડિયા ઓફિસ અને હાઈ કમિશનર એટલે શું ?

૨. હિંદી સરકાર

શહેનશાહની વથી હિંદનું રાજ્યનંત્ર ચલાવવા માટે તેમનો પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવે છે. તેને વાઈસરૉય કહે છે. નામદાર વાઈસરૉય શહેનશાહ ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાનની સૂચનાથી તેની નીમણુંક કરે છે.

તે આખા બ્રિટિશ હિંદનો અને રક્ષિત રાજ્યોનો ઉપરી છે. પ્રાંતિક ગવર્નરો તેના તાબામાં છે, તેથી તે ગવર્નર જનરલ ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે. (૧) તે હિંદનો પરદેશ સાથે સંબંધ સાચવે અને છે. (૨) દેશી રાજ્યો પર દેખરેખ રાખે છે. (૩) હિંદની વાઈસરૉય ધારાસભાએ પસાર કરેલા ખરડા નામંજુર કરી શકે છે, તેની સત્તા અગર ધારાસભાએ નામંજુર કરેલા ખર્ચેની રકમને મંજુર કરી શકે છે. (૪) ગુન્હેગારોને માફી આપી શકે છે.

ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા દસ પધાનોનું કારોબારી મંડળ છે. કારોબારી સભા અને ગવર્નર જનરલ મળીને જે સભા બને છે તેને હિંદી સરકાર, વડી સરકાર કે મધ્યસ્થ સરકાર કહે છે.

હિંદના રાજ્યકારભાર માટે મુખ્ય ૮ ખાતાં પાડેલ છે. તે કારોબારી સભ્યોમાં વહેંચાયેલાં છે. (૧) રાજકીય અને પરદેશ કારોબારી ખાતું ખુદ વાઈસરોયના હાથમાં છે. (૨) લશ્કરી ખાતું ખાતાં હિંદના વડા સેનાપતિ સંભાળે છે. (૩) સ્વદેશ ખાતું. (૪) નાણાં ખાતું. (૫) રેલવે, વ્યાપાર અને ધર્મ વિષયક ખાતું. (૬) ધારાખાતું. (૭) કેળવણી ખાતું તથા જાહેર તંદુરસ્તીને લગતું ખાતું. અને (૮) ઉદ્યોગ અને મજૂર વર્ગને લગતું ખાતું.

વાઈસરોયને મદદ કરવા માટે બે ધારાસભા છે. (૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ એટલે રાજસભા અને (૨) ફેડરલ એસેમ્બલી ધારાસભાઓ એટલે ધારાસભા છે. રાજસભા ૧૫૦ સભાસદો છે. તે બધા ચુંટાયેલા છે. આ સભાના પ્રમુખની ચુંટણી સભા કરે છે. આ સભા કાયમની છે. તેમાંથી $\frac{2}{3}$ સભાસદો ત્રણ વર્ષની આખરે રદ થાય છે અને તેમની જગાએ નવા ચુંટાય છે. એક સભાસદ ફરીથી ચુંટાયા વિના ૯ વર્ષ સભાસદ તરીકે રહી શકે છે. ધારાસભામાં ૨૫૦ સભાસદો છે. તેમાં પણ ચુંટાયેલા સભાસદો હોય છે. તેના સભાસદોની પાંચ વર્ષે નવી ચુંટણી થાય છે.

(૧) ધારાસભામાં નવા કાયદા ઘડાય છે. (૨) ધારાસભાના સભ્યો મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી હિંદી વહીવટ પર અંકુશ ધારાસભાનું રાખે છે. (૩) સવાલો પૂછી બાતમી મેળવી શકે છે. કામ તેમ છતાં તેમને પરદેશીય સંબંધમાં દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં તથા કોર્ટમાં ચાલતા કેસો સંબંધી સવાલો પૂછવાની સત્તા નથી.

ફેડરલ રાજ્યતંત્ર

ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે હિંદનાં નવાં રાજ્યઅંધારણુનો ખરડો પાસ કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૩૫.

બ્રિટિશ હિંદના પ્રમુખીય સભાસદો અને હિંદના દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી ધારાસભાએ ધડેલા કાયદા ફેડરલ રાજ્યતંત્ર પ્રમાણે હિંદનું રાજ્યતંત્ર ચાલે, તે ફેડરલ (સમવાયી કે સમૂહ) રાજ્યતંત્ર કહેવાશે. આ રાજ્યતંત્રનો અમલ ચલાવતા રાજ્યોની સંમતિ મળશે ત્યારે જ અમલમાં મૂકાશે. જે રાજ્ય ફેડરેશનમાં જોડાયા તે રાજ્યનો પોતાની રૈયત પર કાબુ સાર્વભૌમ રહેશે. પણ દરેક રાજ્ય અમુક બાબતોમાં બ્રિટિશ હિંદ જેવા કાયદાઓનો અમલ કરવાનું નક્કી કરશે. તે બાબતોમાં તે રાજ્યની પ્રજાને બ્રિટિશ હિંદના અમલ માટે ફેડરલ રાજ્યતંત્રની સત્તા રહેશે. એક વખત જે બાબતો રાજ્યોએ ફેડરલ રાજ્યતંત્રને સોંપી હશે તે બાબતોમાંથી એક પણ તેઓ પાછી ખેંચી શકશે નહિ; પણ તેમાં બીજી બાબતો વધારવાની હશે ત્યારે તે વધારવા દેવામાં આવશે.

(૧) મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર અને આસામમાં બે ધારાસભાઓ (૧) લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ અને (૨) લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી બનાવવામાં આવી છે. બ્રહ્મીના મોટા પ્રાંતોમાં એકજ ધારાસભા (એસેમ્બલી છે.)

(૨) પ્રાંતોમાં અગાઉ ચાલતી ઢી મુખી સત્તાઓ કાઢી નાખી તેનો વહીવટ ધારાસભાએ પસંદ કરેલા પ્રધાનોને સોંપાયો છે.

(૩) વડી ધારાસભાના સભ્યોની ચુંટણી પ્રાંતિક ધારાસભામાં ચુંટાએલા સભ્યો કરે છે.

(૪) બ્રહ્મદેશને હિંદથી અને અલગ કરવામાં આવ્યો છે અને સિંધ તથા ગોરિસ્સાના જુદા પ્રાંતો બનાવી ત્યાં હાલની માફક ધારાસભા સ્થાપવામાં આવી છે.

(૫) એડનનો વહીવટ ઈંગ્લાંડની સરકારને સોંપ્યો છે.

(૬) ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરને આસાધારણ સત્તાઓ અપાઈ છે. જો તો તેઓ ધારાસભાએ પસાર કરેલા ખરડાઓને અમુક સંજોગોમાં નામંજૂર કરી શકે છે અને વિકટ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય તો ધારાસભાએ ખરબાસ્ત કરીને સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવવાની તેઓને સત્તા આપવામાં આવી છે.

પ્રશ્નો.

૧. હિંદી સરકાર એટલે શું ? ગવર્નર જનરલ અને નાઈસરોયમાં શો ફેર ?
૨. વાઈસરોયની કઈ સત્તાઓ છે ? ગવર્નર જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલ એટલે શું ?
૩. કારોબારી ખાતાં કેટલાં છે ? ગવર્નર જનરલને હસ્તક શું કામ છે ?
૪. ધારાસભામાં કેટલા ભાગ છે ? ધારાસભા શું શું કામ કરી શકે છે ?
૫. ફેરલ રાજ્યતંત્ર એટલે શું ? તે અમલમાં આવે તો ક્યા ફેરફારો થાય ?
૬. પ્રાંતિક રાજ્ય પંચતિમાં શું ફેરફારો છે ?

૩. પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય વ્યવસ્થા

બ્રિટિશ હિંદનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા માટે ૧૭ વિભાગો કરેલા છે. તેમાં ૧૧ મોટા એટલે ગવર્નરના તાબાના અને

પ્રાંતિક ૬ નાના એટલે ચીફ કમિશ્નરના તાબાના છે. (૧) મુંબઈ.

વિભાગો (૨) મદ્રાસ. (૩) બંગાળા. (૪) આસામ. (૫) સિંધ. (૬) આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો. (૭) પંજાબ.

(૮) મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ (૯) બિહાર. (૧૦) ઓરિસ્સા (૧૧) વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત. આ અગિયાર વિભાગો ગવર્નરની સત્તા નીચે છે. અને (૧) અજમેર-મહેરવાડા. (૨) બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન. (૩) કુર્ગ. (૪) આંદામાન અને નિકોબાર. (૫) દિલ્હી પ્રાંત અને (૬) પંથ પીપલોદા, એ ચીફ કમિશ્નરના તાબામાં છે.

પહેલાં સિંધ મુંબઈ ઇલાકાનો ભાગ હતો અને ઓરિસ્સા બિહારનો ભાગ હતો. પણ નવા સુધારા મુજબ સિંધ અને ઓરિસ્સાને જુદા પ્રાંતો બનાવી ગવર્નરની સત્તા નીચે મૂકવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મદેશને હિંદી અલગ પાડેલ છે.

ગવર્નરોની નીમણુંક હિંદી વજીરની સલાહથી નામદાર શહેનશાહ કરે છે. તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળામાં તો અનુભવી,

ગવર્નર બાહોશ અને રાજનીતિજ્ઞ અમીર કુટુંબના માણસોને નીમવામાં આવે છે. તેઓ હિંદી પ્રધાન જોડે તથા ખુદ

શહેનશાહ જોડે પરભાર્યો પત્રવ્યવહાર કરી શકે છે. ગવર્નરના હોદ્દાની મુદત પાંચ વરસની છે. દરેકને વાર્ષિક પગારો મળે છે.

ગવર્નરને ધણી સત્તાઓ મળેલી છે. (૧) તે ચુંટાએલા સભ્યને પ્રધાન તરીકે નીમી શકે છે. (૨) ધારાસભામાં પાસ ગવર્નરની સત્તા થએલા ખરડાને નામેંજુર કરી શકે છે. (૩) ધારાસભાની મંજુરી સિવાય કર નાખી શકે છે. (૪) તેને અયોગ્ય હાગતા હરાવની ચર્ચા અટકાવી શકે તે. (૫) ધારાસભા બોલાવવી, નુસ્તવી રાખવી, બરખાસ્ત કરવી કે મુદત વધારવી તે સત્તા તેના હાથમાં છે. તેમજ જરૂર પડે તો ધારાસભાઓને બરખાસ્ત કરીને સ્વતંત્ર સત્તાથી રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા પણ તેમને આપવામાં આવી છે.

ગવર્નર તેમણે નીમેલા પ્રધાનો સાથે મળીને રાજ્ય વહીવટ કરે છે. **કારોબારી સભા** તે અને કારોબારી સભા મળી ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલ અથવા પ્રાંતિક સરકાર કહેવાય છે.

મુખ્ય દલાકાની ધારાસભાઓનું બંધારણ નીચે મુજબ છે.

(૧) **બ્રાઝે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ** : તેમાં ૨૯થી ૩૦ સભ્યો રહેશે. તેમાંથી ૨૬ ચુંટાએલા અને ૩થી ૪ સરકાર નિયુક્ત રહેશે.

(૨) **બ્રાઝે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી** : તેમાં ૧૭૫ સભ્યો રહેશે. તેમાંથી ૧૧૪ સામાન્ય પ્રજાના. ૨૯ મુસલમાન, ૭ કામદાર પક્ષના, ૧ પછાત વર્ગ, ૨ એંગ્લો ઇન્ડિઅન, ૩ યુરોપીઅન, ૩ દેશી ખ્રિસ્તિ, ૭ વેપારીઓ, ૨ જમીનદારો, ૧ યુનિવર્સિટી તરફથી અને ૬ સ્ત્રી સભાસદો.

લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ કાયમની સભા છે. તેમાંથી દર ત્રણ વર્ષે ૩ સભાસદો રદ થાય છે અને તેમની જગાએ બીજા ચુંટાય છે. એક વખત ચુંટાએલા સભાસદની ફરીથી ચુંટાયા વિના વધારેમાં વધારે મુદત ૯ વર્ષની છે. લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીની મુદત ૫ વર્ષની છે. ૫ વર્ષની આખરે તે બરખાસ્ત થાય છે અને બધા સભાસદો ફરીથી ચુંટાય છે.

પ્રશ્ના

૧. હિંદમાં હાલ કેટલા અને કયા ગવર્નરના પ્રતિા છે ?
૨. ગવર્નરની સત્તા શી શી છે ? કારોબારી સભા શું કામ કરે છે ?

૪. પ્રાંતોના વિભાગી વહીવટ

મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ચાર કે પાંચ વિભાગ પાડી તે ઉપર અધિકારી નીમેલા છે. તેને કમિશ્નર કહે છે. આપણા કમિશ્નર ઇલાકાના ચાર વિભાગ છે : ઉત્તર, દક્ષિણ, મધ્ય અને મુંબઈ પરં વિભાગ. કમિશ્નર વિભાગની દેખરેખ રાખે છે અને ગવર્નરને જવાબદાર રહી તેના હુકમ મુજબ વર્તે છે.

વિભાગના જિલ્લા પાડ્યા છે. જિલ્લાના વડા હાકેમને કલેક્ટર કહે છે. તે જમીન મહેસુલ ઉધરાવવાનું, ફેજદારી ગુન્હા પતાવવાનું કલેક્ટર તથા જિલ્લાની સુસેહ શાંતિ જાળવવાનું કામ કરે છે.

જિલ્લાના નાના વિભાગને તાલુકો કહે છે. તેના ઉપરીને મામલતદાર કહે છે. તે કલેક્ટરના હુકમ મુજબ વર્તે છે. મહેસુલ મામલતદાર ઉધરાવવામાં મદદ કરે છે તથા તેને મળેલા અધિકાર મુજબ ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે. તાલુકો ધણું ગામો મળીને બને છે દરેક ગામના મુખ્ય આગેવાનને મુખી કે પોલીસ પટેલ કહે છે. મુખી ગામમાં થતી લૂંટફાટ, ચોરી અને સુખ શાંતિની દેખરેખ રાખે છે અને તે બાણેતમાં ઉપરી અધિકારીને મદદ કરે છે. ગામનું મહેસુલ ઉધરાવવામાં તલાટીને પૂરતી મદદ આપે છે.

૫. પ્રજાકીય સંસ્થાનો યાને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

કેટલાંક પ્રજાકીય વહીવટનાં ખાતાં ચાલે છે- પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી ચાલતી સંસ્થાઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કહે છે. આ સંસ્થાઓમાં ગ્રામ્ય પંચાયતો, મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને જિલ્લા લોકલબોર્ડો મુખ્ય છે. ઉપરની સંસ્થાઓમાં થોડો ધણો સરકારનો અંકુશ છે. તે નાણાનો હિસાબ તપાસી શકે છે તથા અમલદારોની નીમણુંક સરકારની પરવાનગી વિના થઈ શકતી નથી.

મોટાં ગામોના વહીવટ માટે ચુંટાએલાં મંડળને મ્યુનિસિપાલિટિ કહે છે. મુખ્ય અમલદાર ચીફ ઓફિસર કહેવાય છે. તેના મ્યુનિસિપાલિટિ બધા સભ્યોના મંડળને જનરલ બોર્ડ કહે છે. તે બોર્ડ પોતાનો પ્રમુખ ચુંટી કાઢે છે. મ્યુનિસિપાલિટિઓને

પોતાની હદમાં નીચેનાં કામો ખાસ કરવા પડે છે. : (૧) રસ્તા અને ધરોની સ્વચ્છતા. (૨) દિવાખતીની વ્યવસ્થા. (૩) તેનું કામ દવાખાનાની ગોઠવણ. (૪) પાણી પુરું પાડવાની યોજના. (૫) રસ્તા દુરસ્ત કરાવવાના. (૬) વ્યવહાર માટેનાં સાધનો પુરાં પાડવાં. (૭) મડદાં દાટવા કે બાળવાની સગવડ કરી આપવી. (૮) જનરૂ, ગટર, હોજ, તળાવ, અને બાગબગીચાની જોગવાઈ કરવી. અને (૯) શહેરનાં બાળકોને પ્રાથમિક કેળવણી આપવી.

ઉપરનાં કામો માટે મ્યુનિસિપાલિટી લોકોનાં ધર, જનરૂ અને નળ ઉપર બેરો નાખે છે. તેમજ શહેરમાં જતા આવતા માલ પર કર નાખે છે, તથા જરૂર પડે તો સરકારની પરવાનગીથી લોનો કાઢી શકે છે.

ઉપર મુજબ ગામડાંના લોકોના ચુંટાએલ પ્રતિનિધિઓવાળી જિલ્લા લોકલ બોર્ડો સ્થપાએલી છે. જિલ્લા બોર્ડોમાં બધા જ જિલ્લા બોર્ડો ચુંટાએલા સભ્યો રહેશે. તે પોતાનો પ્રમુખ ચુટે છે. બોર્ડનાં કામો શહેરોની 'મ્યુનિસિપાલિટી'ને મળતાં જ છે.

તે પોતાના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જમીન મહેસુલ પર લોકલ ફંડ ઉધરાવે છે. તથા બીજા કરો નાખે છે. સરકાર પણ તેમાં યોગ્ય ફાળો આપે છે.

ધણા પ્રાચીન સમયમાં આપણે ત્યાં ગ્રામ્ય પંચાયતો ચાલતી હતી. એથી ગામડાંઓ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં હતાં. મધ્ય ગ્રામ્ય પંચાયત યુગના તોફાની વાતાવરણમાં આ સંસ્થાઓ તૂટી. તેને રક્ષણ આપવાને બદલે કંપની સરકારે તેમનો નાશ કર્યો. પરંતુ હાલમાં બ્રિટિશ સરકારે તેમનો પુનરુદ્ધાર કરી તેમને અંધારણસર અમલમાં આણવાનો નિર્ધાર કર્યો છે.

પ્રશ્નો

૧. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે શું ? આપણે કઈ સંસ્થાઓ મારફતે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવીએ છીએ ? તે સંસ્થાઓની શી ફરજ છે ?
૨. આ સંસ્થાઓનો ખર્ચ શેમાંથી નખતો હશે ?
૩. આ સંસ્થાઓના સભ્યો કેણુ હશે ? લોકો તેમને શા માટે માન આપતા હશે ?

૬. ન્યાયખાતું

ચેરી, મારફાડ, લૂંટફાટ જેવાં કાર્યો ગુન્હા ગણાય છે અને તે કરનાર ગુન્હેગાર ગણાય છે. આવા ગુન્હેગારોને તેમના ગુન્હા બદલ કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આ જાતના ગુન્હા ફોજદારી ગુન્હા કહેવાય છે. ખીજી જાતના પશુ ગુન્હા થાય છે. તે હક્કની તકરારોના તથા લેણદેણની તકરારોના હોય છે. આવા ગુન્હા દિવાની ગુન્હા કહેવાય છે. આ બે જુદી જુદી જાતના ગુન્હાઓની તપાસ માટે જુદી જુદી કોર્ટો છે તે નીચે મુજબ છે:

ફોજદારી કોર્ટો.

દિવાની કોર્ટો.

૧. પહેલા, ખીજા અને ત્રીજા વર્ગના

૧. સ્માલ કૉઝીઝ કોર્ટ

ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટો

૨. થર્ડ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટ

૨. મુન્સફની કોર્ટ

૩. સેકન્ડ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટ

૩. સેકન્ડ ક્લાસ સમજજની કોર્ટ

૪. ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટ

૪. ફર્સ્ટ ક્લાસ સમજજની કોર્ટ

૫. ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ કોર્ટ

૫. જિલ્લા કોર્ટ

ઉપરની દરેક કોર્ટને તેમને આપેલી સત્તા મુજબના ગુન્હાની તપાસ કરવાનો હક્ક હોય છે. ફોજદારી નીચલી કોર્ટના ચુકાદા સામે ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ કોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે. અને દિવાની નીચલી કોર્ટના ચુકાદા સામે જિલ્લા કોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે. આ અપીલોના ચુકાદાથી સંતોષ ન થાય તો આ બધી કોર્ટો માટે દરેક ઇલાકામાં એક એક હાઈકોર્ટ છે. તેમાં અપીલ થઈ શકે છે. હાઈકોર્ટને ઉપર બતાવેલી બધી કોર્ટો પર સત્તા છે. હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની નીમણુંક શહેનશાહ કરે છે. તેમાં એક ન્યાયાધીશને ચીફ જસ્ટીસ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) કહે છે. હાઈકોર્ટમાં આપેલા ન્યાયથી સંતોષ ન મળે તો ફેડરલ કોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે. તેના નિર્ણય પર શહેનશાહ ઈન કાઉન્સીલને અપીલ થઈ શકે છે.

પ્રશ્નો

૧. હાઈકોર્ટ એટલે શું ? તેને શી શી સત્તા છે ?

૨. અપીલના ચુકાદાની છેલ્લી કોર્ટ કઈ છે ? તે કયાં છે ?

૩. ફોજદારી ગુન્હા અને દિવાની ગુન્હા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

પ્રમાણે હતી તે આ નીચે આપેલા નકશાથી સમજાશે. હિંદની આવકમાંથી લગભગ ૫૦ કરોડ રૂપિયા બેટલી મોટી રકમ લશ્કરી ખર્ચમાં જાય છે.

હિંદનું દરિયામગેરે રક્ષણ કરવા માટે બ્રિટિશ નૌકાસૈન્ય રાખેલું છે. તે બદલ હિંદ સરકાર બ્રિટનને દર વરસે અમુક રકમ આપે છે. હાલમાં હિંદી સરકારે પણ કેટલાંક નાનાં લડાયક વહાણોનો કાફલો તૈયાર કર્યો છે. તે ઉપરાંત હવાઈ વિમાનોનો કાફલો પણ લશ્કરની મદદ માટે રાખવામાં આવ્યો છે.

પોલિસના પાંચ જુદા જુદા વિભાગ છે. (૧) શહેર અને ગામડાંની પોલિસ-તે શહેર અને ગામડાંના લોકોની સલામતી જાળવવાનું અને ગુંદા અટકાવવાનું કામ કરે છે. પ્રાંતના વડા ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ કહે છે. તેના હાથ નીચે વિભાગ વાર ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલો, અને તેમના હાથ નીચે વિભાગ વાર ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલો, અને તેમના હાથ નીચે જિલ્લા-ઓમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને સબ ઇન્સ્પેક્ટરો અને સબ ઇન્સ્પેક્ટરો હોય છે. (૨) રિઝર્વ પોલિસ: તે ફક્ત સમયે કામ કરે છે. અગર ખાસ જરૂરિયાતના પ્રસંગે મેળાઓ, સભાઓ વગેરે પ્રસંગે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (૩) મિલિટરી પોલિસ: વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો, આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં કામ કરે છે. (૪) રેલવે પોલિસ: રેલવેની હદમાં થતા ગુંદાઓની તપાસ રાખે છે. (૫) છુપી પોલિસ: આ રાજદ્વારી ગુંદાઓ તથા ગંભીર ગુંદાઓની છુપી તપાસ કરે છે તથા જાસુસી કામ કરે છે.

ગુન્હેગારોને શિક્ષા કર્યા પછી તેમને જેલમાં મોકલવામાં આવે છે. દરેક જિલ્લામાં એકેડી પાકી જેલ હોય છે, અને પ્રાંતમાં મુખ્ય જેલ અથવા સેન્ટ્રલ જેલ હોય છે. જેલમાં ગુન્હેગારોને સુધારવાના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. ત્યાંના ઉદ્યોગોમાંથી જેલોનું અમુક ખર્ચ સરકાર નિભાવી શકે છે. ૧૯ વરસની નીચેના ગુન્હેગારો માટે જુદી જાતની જેલો હોય છે. તેને રેફરમેટરી કહે છે. ત્યાં ગુન્હેગારોને બણાવવામાં આવે છે તથા હુન્નર ઉદ્યોગ શીખવી તેમનાં ચારિત્ર્ય સુધારવા તરફ લક્ષ આપવામાં આવે છે.

પ્રશ્નો

૧. લશ્કર સંબંધી હિંદમાં શી વ્યવસ્થા છે ? હિંદીઓને લશ્કરી તાલીમ આપવા શી ગાંઠવણ કરવામાં આવી છે ?
૨. પોલિસના પ્રકાર અને તેમની શી શી ફરજો છે ?
૩. કેદખાનાંની રીયલિટી કેવી છે ? રેફરમેટરી સ્કૂલ એટલે શું ?

૮. લોકોપયોગી ખાતાં.

અ. કેળવણી. જ. આરોગ્ય. ક. સંકટ નિવારણ ખાતુ અને ડ. નહેર બાંધકામ ખાતું. બ્રિટિશ અમલ પછી પ્રજાની ઉન્નતિ માટે જે ખાતાંઓ ખોલેલાં છે તેમાં ઉપર બતાવેલાં ખાતાં મુખ્ય છે. હાલના જેવી પદ્ધતિસર કેળવણી આપવાની ગોઠવણ અગાઉના કોઈ પણ વખતે નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૩૩માં પ્રથમ અંગ્રેજી કેળવણીનો પાયો નંખાયો. ઇ. સ. ૧૮૫૪માં વિદ્યાલયોની સ્થાપના થઈ. કેળવણીના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે (૧) પ્રાથમિક (૨) માધ્યમિક અને (૩) ઉચ્ચ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળકોને સ્વભાષાનું લેખન તથા વાંચન, ગણિત, ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ શાળાઓ મ્યુનિ-

કેળવણીના સિપાલિટિઓ અને લોકલબોર્ડો ચલાવે છે. સરકાર તેને પ્રકાર યોગ્ય મદદ કરે છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી,

માતૃભાષા, ગણિત, એક બીજી ભાષા, અને ઇતિહાસ તથા ભૂગોળનું સચોટ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. સરકાર તરફથી દરેક જિલ્લામાં એક હાઈસ્કુલ ચલાવવામાં આવે છે અને બીજી ખાનગી સંસ્થાઓને મદદ આપવામાં આવે છે, માધ્યમિક કેળવણી લેનારની સંખ્યા હવે ઘણી વધી ગઈ છે. માધ્યમિક કેળવણીને અંતે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી ઉચ્ચ કેળવણી લેવાની સગવડ કરવામાં આવી છે. હિંદમાં આવાં ૨૦ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. અંગ્રેજી કેળવણી લીધા પછી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ડુનર ઉદ્યોગની કેળવણી માટે પરદેશ જાય છે. કેળવણી પદ્ધતિસર અપાય તે માટે દરેક પ્રાંતમાં સરકાર કેળવણીખાતું રાખે છે અને તેના ઉપરી ડિરેક્ટર ઑવર પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન કહેવાય છે. તેના હાથ નીચે દરેક વિભાગમાં એક એજ્યુકેશનળ ઇન્સ્પેક્ટર છે. તે દરેક સંસ્થાના કામ સંબંધી ડિરેક્ટરને રીપોર્ટ કરે છે.

હિંદની સુખાકારી પરનું ધ્યાન આપવા માટે (૧) આરોગ્ય અને

સુખાકારી, અને (૨) વૈદ્યકીયખાતું રાખેલાં છે. આરોગ્ય

સુખાકારી અને ખાતાંના વડાને સેનિટરી કમિશ્નર કહે છે. શહેરોની

વૈદ્યકીય ખાતું મ્યુનિસિપાલિટિ માટે હૃદય ઓફિસરે હોય છે. ફેલાએલા રોગો મટાડવા માટે વૈદ્યકીયખાતું ચાલે છે. માટે જિલ્લામાં દવાખાનાં ખોલેલાં છે. દરેક જિલ્લામાં એક મુખ્ય દવાખાનું હોય છે. તેના ઉપરીને સિવિલ સર્જન કહે છે. તાલુકાનાં મુખ્ય સ્થળે પણ નાનાં દવાખાનાં હોય છે. સ્ત્રીઓના રોગોની દવા કરવા માટે સ્ત્રી ડોક્ટરો પણ રાખવામાં આવેલી હોય છે.

આપણા દેશના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ધણી વખત કુદરતી આફતોને લીધે દુકાળ પડે છે. આ સંકટોનું નિવારણ દુકાળ કરવા માટે સરકાર દર વરસે અમુક રૂપિયા જુદા કાંઠે છે નિવારણ ખાતું અને તેમાંથી સંકટ નિવારણખાતું ચલાવે છે. એ નાણાં-માંથી (૧) નહેરો ખોદાવે છે. (૨) ખેડુતોને તમાવી ધીરવામાં આવે છે. (૩) દુકાળવાળા પ્રદેશોમાં તળાવો ખોદવાનું, રસ્તા બાંધવાનું કે આવાં બાંધકામ ઉધાડી નિરુદ્ધમી લોકોને મજૂરીએ વળગાડી કામ આપે છે. વળી (૪) ગરીબ, લૂલાં, લંગડાને ખોરાક આપી તેમનું પોષણ કરે છે.

જાહેર બાંધકામો પર દેખરેખ રાખવા તથા પ્રજાની જરૂરિયાતો પુરતાં નવાં બાંધકામ કરવાનું કામ આ ખાતું કરે છે. બાંધકામખાતું તે પ્રજાની જરૂરિયાતો પૂલો, રસ્તાઓ, મકાનો, વગેરે બાંધે છે. આ ખાતાંના વડા અમલદારને એન્જિનીયર કહે છે.

પ્રશ્નો

૧. હિંદમાં વ્યવસ્થિત કેળવણી આપવાની ક્યારથી શરૂ થઈ? અત્યારે કેટલી જાતના મુખ્ય કેળવણીના પ્રકાર છે?
૨. તમારા જિલ્લામાં પ્રાથમિક કેળવણી આપવા માટે શી ગોઠવણ છે?
૩. માધ્યમિક કેળવણી એટલે શું? વિશ્વવિદ્યાલય શું કામ કરે છે?
૪. દુકાળ નિવારણ માટે શી ગોઠવણ કરેલી છે? તે વખતે કયા કયા ઉપાય લેવામાં આવે છે?
૫. સુખાકારી ખાતું શું શું કામ કરે છે? તેની શી શી ફરજો છે?

૯. જમીન મહેસુલ અને સરકારની આવક જાવક

તમે જાણો છો કે હિંદમાં જમીન મહેસુલ ત્રણ પ્રકારે ઉધરાવાય છે: (૧) જમીનદારી પદ્ધતિ; આ પદ્ધતિ બંગાળામાં જમીન મહેસુલ ચાલે છે. (૨) તાલુકદારી પદ્ધતિ; આ પદ્ધતિ અયોધ્યા આગ્રા અને અલાહાબાદ પ્રાંતમાં ચાલે છે. તેમાં તાલુકદારો મારફતે મહેસુલ ઉધરાવાય છે. (૩) રૈયતવારી; એમાં રૈયત પાસેથી સીધું મહેસુલ વસુલ થાય છે. આપણે ત્યાં રૈયતવારી પદ્ધતિ ચાલે છે. તેની આંકણી દર ત્રીસ વરસે નવીન થાય છે.

સરકારી મુખ્ય આવક જમીન મહેસુલમાંથી જ છે. પ્રાંતિક સરકારે મહેસુલ ઉધરાવીને અમુક હિસ્સો વડી સરકારને ભરે છે.

હિંદી સરકારની આવકમાં (૧) પ્રાંતિક સરકાર તરફથી મળતી રકમ. (૨) દેશી રાજ્યો તરફથી મળતી ખંડાળી. (૩) મીઠાં વડી સરકારની પરનો કર અને અશીણની જકાત. (૪) તાર, ટપાલ આવક જાવક અને રેલવેનો નફો. (૫) આવક વેરો. (૬) જંગલ ખાતાંની આવક. (૭) સ્ટેમ્પની આવક. (૮) ટંકશાળ અને પરદેશથી આવતા માલપરની જકાત, મુખ્ય છે. તેમાંથી ખર્ચ પણ તેટલું જ થાય છે. ખર્ચમાં (૧) લશ્કરનું ખર્ચ. (૨) શાહી અમલદારોના પગાર અને પેન્શન ફંડ. (૩) હોમ આર્થર્સ. (૪) બાંધકામ. (૫) હુડીઆ-મણુ (૬) ટંકશાળ. (૭) રેલવે, તાર અને ટપાલ ખાતામાં ખર્ચ વગેરે.

એજ રીતે પ્રાંતિક સરકારની આવક અને ખર્ચ નીચે મુજબ થાય છે. આવકમાં (૧) જમીન મહેસુલ. (૨) આપકારી પ્રાંતિક સરકારની જકાત (૩) રેજીસ્ટ્રેશન ફી. અને (૪) સ્ટેમ્પ અને આવક જાવક જાહેર બાંધકામ ખાતામાંથી વગેરે છે. બ્યારે ખર્ચમાં (૧) વડી સરકારનો ફાળો. (૨) બાંધકામ, કેળવણી, વૈદ્યકાય અને જાહેર નોકરીઆતોના પગારો. (૪) ન્યાય ખાતું. (૫) દુકાળ ફંડ. (૫) પોલીસ, જલખાતું વગેરે છે.

વડી અને પ્રાંતિક સરકારોમાં દર વરસે આવક અને જવક રકમનાં આંકડાઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેને અંદાજ પત્રક બજેટ કહે છે. આ બજેટ ધારાસભામાં રજુ કરવું પડે છે. અંદાજ પત્રક જે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થશે એમ લાગે તો નવા કર નાંખી ખોટ પૂરી કરવામાં આવે છે. બજેટ ધારાસભામાં પસાર કરાવવું પડે તે.

— પ્રશ્નો —

૧. હિંદમાં જમીન મહેસુલ ઉધરાવાની જુદી જુદી રીતો આપો. તમે કઈ રીત પસંદ કરો છો ?
૨. વડી સરકારની આવક શામાંથી થાય છે, તથા તેને કઈ કઈ બાબતોમાં ખર્ચ કરવો પડે છે ? તેમાં કેમ ઘટાડો થઈ શકે ? તે કારણ આપી સમજાવો.
૩. પ્રાંતિક સરકારની આવક જવક સંબંધી તમે શું જાણો છો ?
૪. અંદાજ પત્રક એટલે શું ? આવક કરતાં જવક વધારે હોય તો તે ખોટ કેવી રીતે પૂરવામાં આવે છે ?

૧૦. દેશી રાજ્યો.

હિંદમાં અંગ્રેજી મુલક સિવાય દેશનો ત્રીજો ભાગ દેશી રાજ્યોના કબજામાં છે. ખાખા દેશમાં નાના મોટા ૭૦૦ દેશી રાજ્યો છે. તેમાં ૮ માણસ વસે છે. આ સઘળાં રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નીચે છે. દેશી રાજ્યોના બે વર્ગ છે.

(૧) અમુક મોટાં રાજ્યોમાં વાઘસિરોય તરફથી રેસિડંટ રહે છે. અને તે રાજ્યો વાઘસિરોય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તથા હિંદી સરકાર સાથેનું કામકાજ રેસિડંટ મારફતે થાય છે. આવાં રાજ્યોમાં નિઝામનું, મૈસુરનું, વડોદરાનું, કાશ્મીરનું, ગ્યાલીઅરનું, કોલ્હાપુરનું વગેરે છે.

(૨) બાકીનાં રાજ્યોના સમૂહો બનાવીને તેમની એજન્સિઓ બનાવવામાં આવી છે. આવી એજન્સિઓ પર હિંદના વાઘસિરોયના એજંટ

કુ ધી ગવર્નર સુનરલ હોય છે. તેઓને પણ હવે હિંદી સરકાર સાથે સીધો સંબંધ છે. પણ તેમને હિંદી સરકાર સાથેનું બધું કામકાજ એજન્ટ કુ ધી ગવર્નર જનરલ મારફત કરવું પડે છે.

આ સધળાં રાજ્યોને સરકાર સાથે કોલકરાર થએલા છે અને તે કોલકરાર પ્રમાણે તેઓને વર્તવું પડે છે. તેઓ દેશી રાજ્યની સત્તા સરકારની પરવાનગી સિવાય બીજાં રાજ્યો સાથે અને સરકાર સાથે મૈત્રીના કોલકરાર કરી શકે નહિ. માહોમાંહે પણ સંબંધ રાજકીય સંબંધ રાખી શકે નહિ. નવાં સૈન્ય ઉભાં કરવાં, કે સૈન્ય વધારવું કે કિલ્લાઓ બાંધવા, દારુગેળો તૈયાર કરવો કે પાડોશી રાજ્યો પર ચડાઈ કરવાનું કામ કરી શકે નહિ. છતાં તેઓ પોતાનાં રાજ્યોમાં નવા કર નાખી શકે, નાણાં પાડી શકે, કાયદાઓ ધડી શકે, બક્ષિસો આપી શકે વગેરે બાબતમાં તેમને સ્વતંત્રતા છે. જો આ રાજ્યોમાં ખાસ અંધાધુંધી ચાલે, બળવો જાગે કે ખરાબ રાજ્ય કારભાર ચાલતો હોય તો સરકાર તેમાં વચ્ચે પડી શકે. રાજ્યને પદ્મશ્રી કરવાની સત્તા તાજને છે.

દેશી રાજ્યોના રાજ્યો એકઠા મળી શકે અને પોતાના હિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી શકે તે માટે નરેન્દ્રમંડળ સ્થાપવામાં નરેન્દ્રમંડળ આવેલું છે. આ મંડળનું કામકાજ ખાનગી રહે છે. આ કામકાજ માટે તેઓ વરસમાં એક વખત એકઠા મળે છે. હિંદનાં દેશી રાજ્યો જો ફેડરેશનમાં જોડાઈ જાય તો નવા સુધારાનો જલ્દી અમલ થાય.

— પ્રશ્નો —

૧. દેશી રાજ્યોના પ્રકરણ ગણાવે. તેમાં કયાં કયાં રાજ્યોનો સમાવેશ થાયછે?
૨. દેશી રાજ્યોને પોતાના રાજ્યમાં શી શી સત્તાઓ છે? તથા કઈ કઈ જાતનાં કામ તેઓ કરવા માટે સ્વતંત્ર નથી?
૩. નરેન્દ્રમંડળ એટલે શું? તેથી દેશી રાજ્યોને શું લાભ છે?
૪. ફેડરેશનમાં જોડાવાથી રાજ્યોને શું લાભ થાય?

શાળાંત સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો.

સને ૧૯૩૮

- ૧ ઔદ્યોગિક સ્થાપના થતાં પહેલાં હિંદની ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી ? ઔદ્યોગિક સ્થાપના કોણે કરી અને તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો શા હતા તેનો ઉલ્લેખ કરો.

અગર

પ્રાચીન હિંદનો છેલ્લો સમ્રાટ કોણે હતો ? તેના સમયની હિંદની રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન કરો.

- ૨ મહમદ ગિઝનીએ શા હેતુથી હિંદ પર સવારીઓ કરી હતી ? તે હેતુમાં તેને કેટલેક અંશે સફળતા મળી તેની ચર્ચા કરો.

અગર

‘અકબરના સમયમાં મોગલ સત્તા વધારે દૃઢ થઈ’—આ સૂત્રનું સમર્થન કરતી વિગતો આપો.

- ૩ શિવાજીની વ્યવસ્થા તેમજ લશ્કરી વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ કરો.

અગર

બાલાજી બાજીરાવના સમયમાં પાણીપતનું યુદ્ધ શાં કારણોને લીધે થયું ? તેમાં કોને વિજય મળ્યો અને શાથી તેની ચર્ચા કરો.

- ૪ માર્કિવસ વેલેસ્લીના સમયમાં કંપનીના રાજ્યનો વિસ્તાર હિંદમાં ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે થયો તેનો ઉલ્લેખ કરો.

અગર

કયા ગવર્નર જનરલે શાંતિની નીતિ જાળવી સારા સુધારા કરી હિંદની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો ? તેણે કરેલા સુધારાનો ખ્યાલ આપો.

- ૫ પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળની રચના કેવી રીતે થાય છે ? પ્રધાનોના કાર્યપ્રદેશ અને જોખમદારી વિષે સામાન્ય ખ્યાલ આપો.

અગર

જિલ્લાનો વહીવટ કેવી રીતે થાય છે ? તેમાં કલેક્ટર—મેજિસ્ટ્રેટનો શ્રેણી હિસ્સો છે ?

સને ૧૯૩૯

- ૧ અશોક અને તેના વખતના શિલાલેખો વિષે જે જાણુતો હો તે લખો.
હિંદુસ્તાનમાં એક પછી એક જે જુદા જુદા ધર્મોના પ્રચાર થયો તે ગણાવો. આ ધર્મોના ઉદય અને અસ્ત થવાનાં કારણો જણાવો.
- ૨ મોગલ રાજાઓમાં સૌથી મોટો રાજા કોને ગણો છે તે કારણો સાથે સમજાવો. અથવા
- ૩ નીચેના વિષે ટુંક નોંધ લખો:—
હુમાયુની બૂલો, ખાલસા પદ્ધતિ, સિંધની જીત અને ઇલ્મર્ટ કાયદો.
- ૪ માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટીંગ્સે બ્રિટિશ સત્તાને કેવી રીતે દૃઢ કરી અને તેમ કરતાં તેને કયી મુશ્કેલીઓ નડી તે ટુંકમાં જણાવો.

અથવા

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાની જમાવટ કયા કયા અગત્યના બનાવોને આભારી છે? આ બનાવોના પરિણામોમાંનું એકાદ પણ પરિણામ જુદી રીતે આવ્યું હોત તો હાલ શી સ્થિતિ હોત તેનું દૃશ્ય તમારી કલ્પના મુજબ આપો.

- ૫ સમવાયતંત્ર એટલે શું તેની શી જરૂર છે?

અથવા

પ્રાંતિક સ્વરાજ્યમાં રાજ્યવહીવટ કરવામાં આવી છે તે જણાવો.

સને ૧૯૪૦

- નોંધ :—સાત પ્રશ્નો પૈકી ગમે તે પાંચના જવાબ લખો.
- ૧ ગૌતમ બુદ્ધના વિચારોની હિંદુસમાજ પર કેવા પ્રકારની અસર થઈ તે જણાવો. તે ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો કયા હતા તે લખો.
- ૨ શેરશાહે શા શા સુધારા કર્યા અને એમના ઉત્તમ રાજકર્તા તરીકે કયા કયા ગુણો હતા તે સંબંધી જે જાણુતા હો તે લખો.
- ૩ લોર્ડ દલહાઉસીની રાજનીતિથી ૧૮૫૭નો બળવો થયો-એ કેટલે અંશે સાચું છે તે બતાવો.

૪ નીચેનામાંથી ગમે તે ત્રણ ઉપર ટુંક નોંધ લખો:—

ઇલ્યર્ટનો કાયદો. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ, સ્થાયી જમાખંધી, સહાયકારી લશ્કરની યોજના, શિવાજીની અષ્ટપ્રધાન મંડળી.

૫ ૧૯૫૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓવ ઇન્ડિયા એક્ટથી પ્રાંતોના રાજ્ય વહિવટમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તે લખો; તેમજ ગવર્નરની જોખમદારી વિષે ખ્યાલ આપો.

૬ મરાઠાઓની પડતીનાં કારણ આપો. જે મરાઠાઓ ઇ. સ. ૧૭૬૧ના પાણીપતના યુદ્ધમાં જિત્યા હોત તો તેનું શું પરિણામ આવત તે કારણ સાથે જણાવો.

૭ નીચે પૈકી ગમે તે ત્રણનું જીવનવૃત્તાંત ટુંકમાં લખો.
શંકરાચાર્ય, ચાંદબીખી, રાજા રામમોહનરાય, ગુરુ નાનક, અશોક, સુલ્તાન રઝીઆ.

સને ૧૯૪૧

નોંધ:—ગમે તે પાંચ સવાલના જવાબ લખો.

૧ આર્યોમાં વર્ણવ્યવસ્થા ક્યારથી ઉત્પન્ન થઈ? દરેક વર્ણના ધર્મનો ખ્યાલ આપી પરસ્પર સંબંધ કેવી રીતે યોજાયો હતો. તેનો ઉલ્લેખ કરો.

અગર

પ્રાચીન યુગના છેલ્લા સમ્રાટની ધાર્મિક, સામાજિક, સાહિત્યિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરો.

૨ મોગલ સમ્રાટોમાં હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા વધારવામાં કોણે અગત્યનો ભાગ લીધો હતો અને કેવી રીતે તે સમજાવો.

અગર

‘ઔરંગઝેબે મોગલ સલ્તનતની પડતીનાં ખીજ રોપ્યાં’—આ સૂત્રનું સમર્થન કરો.

- ૩ મરાઠા સંઘની ઉત્પત્તિ કયા સંજોગોમાં થઈ? તેણે મરાઠા સત્તા કેવી રીતે અને કેટલે સુધી વધારી? તેની સત્તા તોડવામાં કોણે અગત્યનો ભાગ લીધો હતો.
- ૪ બેન્ટિક અને દલહાકિસીના સુધારાની તુલના કરો અને તમે કોને અગત્યનું સ્થાન આપશો તે જણાવો.
- ૫ ૧૮૩૫ના કાયદામાં પ્રાંતોમાં ધરા ધડવા માટે કયી યોજના ધડવામાં આવી છે તેનો ખ્યાલ આપો. ધારાસભાઓ નાણાં, કાયદા અને વ્યવસ્થાની બાબતમાં કેટલે સુધી સત્તા ધરાવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરો.

અગર

મ્યુનિસિપાલિટિ અગર ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલબોર્ડની રચના, સત્તા અને ફરજોનો ખ્યાલ આપો.

- ૬ નીચેના ઉપર અગત્યની નોંધ લખો:—

વિક્રમાદિત્ય, ધોરીની સવારીઓનો હેતુ, પિટનું બિલ, રાણીનો દંદેરો, આશ્વપંચાયત.

